

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीधर्मदत्तझाविरचितः
व्याप्तिपञ्चकविवृत्यपराभिधानः

गूढार्थतत्त्वालोकाः

विभागः - ३

॥ अभिनवसंस्कृतव्याख्या ॥

प्रशोलता

॥ नूतनगुर्जरविवरणम् ॥

वितम्रा



યશોલતા

વિભાગ - ૩

તતઃ પ્રારમ્ભોઽસ્ય

યત્પ્રાપ્ય પ્રશ્રામ્યન્તિ

પણ્ડિતા અપિ ।

તર્ક કી પરિસીમા

ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક

જ્યાં પહોંચતા તો હાંફી જવાય છે,
ત્યાંથી અહીં શરૂઆત થાય છે...

વિજ્ઞા



LONGEST
NARRATION
IN THE WORLD OF
SANSKRIT
SCRIPTURE

- ◆ Name of The Original Scripture : GUDHARTHA TATVALOKA
- ◆ Author of the Original Scripture : SHRI DHARMADATT ZHA
- ◆ Name Of the New Text : YASHOLATA
- ◆ Author of the New Text : Jain Ascetic SHRI
BHAKTIYASHVIJAYJI
(Disciple of His Holiness Jain Acharya
Shri **YASHOVIJAYSURIJI**)
- ◆ Subject : Logic
- ◆ Language : Sanskrit
- ◆ Name Of the Gujarati Text : Vinamra
- ◆ Author of the Gujarati Text : SHRI BHAKTIYASHVIJAYJI
- ◆ Total volumes : 14
- ◆ Edition : 1st, 2018 A.D.
- ◆ Price : ₹10,000 For The Whole Set (Volume 1 To 14)
- ◆ Publisher : SHRI DIVYADARSHAN TRUST
DHOLKA, Dist. Ahmedabad, Gujarat
- ◆ Type Setting : Bharat Graphics, M. 9925020106
- ◆ Printers : Parshwa Offset, Veraval, M. 9428702617

Distributers

Manojbhai Shah
CREATIVE PRAKASHAN
New & Old Book Center
"Vikram", M.G. Road,
VERAVAL-362 265
Ph.: 02876 222617
Mo. +91-94287 02617

Vikrambhai Shah
"VINAY", 2/5 Jaganath Corner,
Nr. Nandwana Brahmin Boarding,
Opp. Ramkrishna Ashram Temple,
RAJKOT - 360 001
Ph. : 0281 2461980
Mo. +91-94269 72609

Abhaybhai Shah
8, Sukita Appartment,
Nr. Ankur School,
B/h. Dipti Petrol Pump,
Fatehpura, Paldi,
Ahmedabad - 380007.
Mo. +91-94287 02794
Email: creativeprakashan@gmail.com

ISBN
978-93-8201967-1

© Divyadarshan Trust
Creative Prakashan

अभिनवसंस्कृतव्याख्यायशीलता-
नूतनगुर्जरविवरणविनम्रासुशोभितः
सर्वतंत्रस्वतंत्र
श्रीधर्मदत्तज्ञाप्रणीतः

व्याप्तिपञ्चकविवृत्यपराभिधानः

गूढार्थतत्त्वालोकः

— अभिनव सर्जन सर्वस्व —

पश्म पूज्य विद्वत्कुलावतंश न्यायतीर्थ
आचार्यवर्य श्री यशोविजयसूरीश्वरजी महाशय

— अभिनव सर्जन सर्जक —

जैनमुनिभक्तियशविजय

— संशोधक —

पश्म पूज्य शूक्ष्मशेमुषीशंपन्न
पंन्याशप्रवृष्ट श्री रत्नबोधिविजयजी महाशय

— प्रकाशक —

श्री दिव्यदर्शन ट्रस्ट

— मुख्य विक्रेता —

Creative Prakashan
www.creativeprakashan.com

૨૬૯૨ ૨૭૨૯૨

દિવ્યાશિષ

પરમ પૂજ્ય સિદ્ધાંતમહોદધિ આચાર્ય ભગવંત
શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા
પરમ પૂજ્ય સકલસંઘહિતચિંતક આચાર્યભગવંત
શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજા

શુભાશિષ

પરમ પૂજ્ય સિદ્ધાંતદિવાકર સુવિશાલગચ્છાધિપતિ
શ્રી જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજા
પરમ પૂજ્ય પૂના જિલ્લા ઉદ્ધારક આચાર્ય ભગવંત
શ્રી વિશ્વકલ્યાણસૂરીશ્વરજી મહારાજા
પરમ પૂજ્ય ભવોદધિતારક ગુરુદેવ આચાર્ય ભગવંત
શ્રી યશોવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજા

આર્થિક સૌજન્ય

જેમની સખાવતોમાં દરિયાબઢિલી અને દૂરંદેશિતા
સદા આંખે ઊડીને વળગે છે તે

શ્રી ઉમરા શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, સુરત

ઘન્ય શ્રુતભક્તિ !

અદ્ભુત શ્રુતપ્રીતિ !

અનુમોદના !

સૂરિપ્રેમ સ્વર્ગારોહણ અર્ધ શતાબ્દી ત્યાગ-બ્રહ્મ વર્ષ

अशोक मलिक

ASHOK MALIK

राष्ट्रपति के प्रेस सचिव

Press Secretary to the President

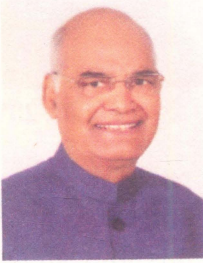


राष्ट्रपति

भारत गणतंत्र

PRESIDENT

REPUBLIC OF INDIA



राष्ट्रपति सचिवालय,

राष्ट्रपति भवन,

नई दिल्ली - 110004.

PRESIDENT'S SECRETARIAT,

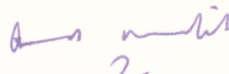
RASHTRAPATI BHAVAN,

NEW DELHI - 110004.

संदेश

भारत के राष्ट्रपति, श्री राम नाथ कोविन्द को यह जानकर प्रसन्नता हुई है कि मुनि श्री भक्तियशविजयजी द्वारा "यशोलता" नामक नूतन संस्कृत व्याख्या ग्रंथ का प्रकाशन किया जा रहा है। आशा है कि ग्रंथ में संकलित सामग्री पाठकों को एक नई दिशा एवं ऊर्जा प्रदान करेगी।

राष्ट्रपति जी, ग्रंथ के सफल प्रकाशन के लिए अपनी शुभकामनाएं प्रेषित करते हैं।


राष्ट्रपति के प्रेस सचिव

Tel. : +91-11-23016535 (Direct), 23015321 Extn 4322, Fax 23794498

E-mail-press.secy@rb.nic.in, malik.ashok@rb.nic.in



भारत के उपराष्ट्रपति
VICE-PRESIDENT OF INDIA



19 अप्रैल, 2018

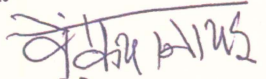
प्रिय श्री जैनाचार्य श्री यशोविजयसूरीश्वर जी,

12/2/2018

प्राचीन काल से समूचे विश्व में भारतीय संस्कृति विद्याक्षेत्र में अग्रेसर रही है। जो आज भी प्रबुद्ध वर्ग के लिए आश्चर्यकारी है। भारतीय प्रजा सांप्रदायिक सहिष्णुता की वजह से ही विभिन्न दर्शनों को अपने में पनपा रही है। न्यायविद्या तो तर्कशास्त्र की अप्रतिम प्रस्तुति है ... उस न्याय विद्या के सिरमौर ग्रंथ - पंडितवर्य श्री धर्मदत्तज्ञाविरचित व्याप्तिपंचकविवृति, अपर नाम - गूढार्थतत्वालोक के ऊपर जैनाचार्य श्री यशोविजयजीसूरिजी के शिष्य मुनि श्री भक्तियशविजयजी के द्वारा 90,000 श्लोक प्रमाण महिष्ठ वृत्ति का सृजन किया है, जो सचमुच में ही एक आश्चर्य है।

मुझे गर्व है इस भारतवर्ष पर, कि जहाँ अनवरत ऐसे विद्यापुरुष होते ही रहे हैं। मैं ऐसे संतपुरुष और विद्यापुरुष के चरणों में सादर नतमस्तक हूँ।

सद्भावनाओं सहित,


(एम. वैकैया नायडु)

श्री जैनाचार्य श्री यशोविजयसूरीश्वर जी,
द्वारा महेन्द्रभाई झवेरी, एच. भेडा एंड कं.,
705, प्रशाम, कस्तूरबा गांधी मार्ग,
राजकोट-360001 मोबाइल: 98251 68834
ई-मेल : bbrjk_ad1@yahoo.in



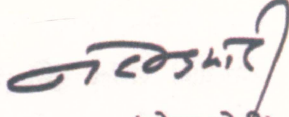
सत्यमेव जयते

प्रधान मंत्री
Prime Minister

संदेश

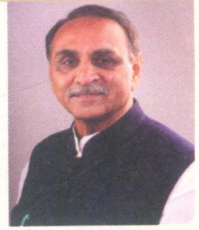
यह जानकर प्रसन्नता हुई है कि 'गूढार्थतत्त्वालोक' के व्याख्या ग्रंथ का विमोचन किया जा रहा है। श्री दिव्यदर्शन ट्रस्ट द्वारा प्रकाशित इस व्याख्या ग्रंथ में गूढार्थतत्त्वालोक की सरल विवेचना सराहनीय है।

श्री भक्तियशविजय जी द्वारा रचित यह ग्रन्थावली जीवन मूल्यों और आदर्शों से अवगत होने का अवसर दे और प्रेरणास्रोत के रूप में अपनी उपयोगिता सिद्ध करे, इसी आशा के साथ ग्रन्थावली के सफल प्रकाशन हेतु हार्दिक शुभकामनाएं।


(नरेन्द्र मोदी)

नई दिल्ली
23 अप्रैल, 2018

श्री यशोविजयसूरीश्वर जी
C/o- श्री महेन्द्रभाई झवेरी
एच. भेडा ऐंड कंपनी
705, प्रथम, कस्तूरबा गांधी रोड
राजकोट
गुजरात- 360001



apro/ug/2018/03/28/dt

વિજય રૂપાણી
મુખ્યમંત્રી, ગુજરાત રાજ્ય

તા. ૨૮-૦૩-૨૦૧૮

પરમ આદરણીય શ્રી યશોવિજય સૂરીશ્વરજી સાહેબ,

સપ્તેમ નમસ્કાર.

આપના પત્રપુષ્પ થકી મુનિ શ્રી ભક્તિયશવિજયજી રચિત “યશોલતા” નામના બૃહદગ્રંથના પ્રકાશન અંગે જાણી આનંદની લાગણી અનુભવું છું.

સંસ્કૃતને દેવોની ભાષા માનવામાં આવે છે. ભારતમાં સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠો સિવાય સંસ્કૃત ગ્રંથોની જો કોઈએ જાળવણી કરી હોય તો તે જૈન સંપ્રદાય છે. સંસ્કૃતના માધ્યમથી ઉતરી આવેલા જ્ઞાનના આ મહાસાગરની જાળવણી, જતન અને તેની પુનઃપ્રસ્તુતિ અભિનંદનીય ગણાય. કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમયથી જ ગુજરાત વિદ્યાસંપદાનું પ્રમુખ કેન્દ્ર રહ્યું છે. ભારતવર્ષીય પ્રાચીન વિદ્યાસંપદા અને સંસ્કૃતસંપદાની સુરક્ષામાં ગુજરાત જાગૃત અને અગ્રેસર રહ્યું છે.

તર્કશાસ્ત્રના કઠિન, ગૂઢાર્થતત્વાલોકને વ્યાખ્યાયિત કરવાની ક્ષમતા ધરાવતા જૂજ વિદ્વાનો બચ્યા છે, એવા સમયે “યશોલતા” જેવી અત્યંત સરળ અને વિશ્વની સૌથી વિશાળ સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનું સર્જન મુનિ શ્રીભક્તિ યશવિજયજીના હસ્તે થયું જે ગુજરાત માટે ગૌરવપૂર્ણ ઘટના છે. આ વિરલ પ્રસંગે મહારાજશ્રીની વિદ્યાસાધનાને નમન કરતાં અંતઃકરણપૂર્વક શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું.

આપનો,

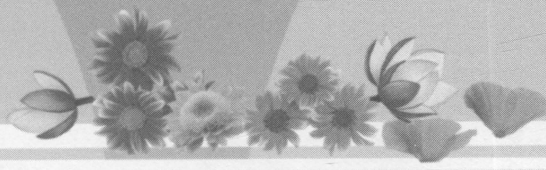
(વિજય રૂપાણી)

To,
Shree Yashovijayasooreeshwarajee Maharaj, Author.
C/o Mahendrabhai Zaveri,
H. Bheda & Company, 705, Prasham,
Kasturba Gandhi Road, Rajkot - 360001
Email: bbrjk_ad1@yahoo.in

સૈમ્યપ્ત

મહામહોપાધ્યાય
શ્રીયશોવિજયજી મહારાજને

ભારતભરના વિદ્વાનો જેમની વિદ્વત્તાથી
અભિભૂત હતા અને છે.



આ અહીં મળશે...

વિષય

પૃષ્ઠાંક

૧	Preface	11
૨	મીઠો આવકાર	
	પૂજ્યપાદ સિદ્ધાંતદિવાકર ગચ્છાધિપતિ શ્રી જયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ.....	13
૩	અંતરનો રણકાર, ઉષ્માભર્યો આવકાર	
	પૂજ્યપાદ પરમારાધ્યપાદ આચાર્યભગવંત શ્રી યશોવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજ	16
૪	શુભાશંસનમ્	
	પ્રો. વશિષ્ઠ ત્રિપાઠીજી (રાષ્ટ્રપતિ સન્માનિત)	21
૫	અનુશંસા	
	પ્રો. મહેશજી ઝા (લબ્ધસ્વર્ણપદક)	22
૬	શુભેચ્છા	
	આચાર્ય નરસિંહ કટ્ટી	23
૭	શુભાશંસનમ્	
	પ્રો. એસ.આર. મટ્ટ	24
૮	શુભાશંસનમ્	
	પ્રો. અર્કનાથ ચૌધરી	25
૯	પ્રકાશકીય પ્રાક્કથન.....	26
૧૦	સંશોધકીય વક્તવ્ય.....	27
૧૧	શાસ્ત્રો માંહેનું નવનીત તારવી આપતા વલોણા : ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન	
	પરમ પૂજ્ય તાર્કિકશિરોમણિ શ્રમાણીગણનાયક આચાર્ય ભગવંત શ્રી અભયશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજ.....	40
૧૨	સાગરનો સાર ગાગરમાં (તૃતીય વિભાગનો સંક્ષિપ્ત સાર)	
	પરમ પૂજ્ય સંશોધકવર્ય પંન્યાસ પ્રવર શ્રી રત્નબોધિવિજયજી મહારાજ.....	56
૧૩	અથાતો વિષયજિજ્ઞાસા	64
૧૪	ગ્રંથારંભ.....	૬૪૫

Preface

ROUND ABOUT THE UNIQUE WORK

For ages, Indian Civilization has gifted the world in the various fields of literature with remarkable and unique piece of work. Amongst the various fields, the subject of “logic” has proved to be the most difficult to comprehend for anyone.

One of the most challenging and complicated scripture named “**GUDHARTHA TATVALOKA**” in the field of logic was innovated by Shri Dharmadatta Zha around 100 years back. The text originally written in Sanskrit language consisting of only 28,800 alphabets has remained unchallenged by majority of scholars. Even at present, there are probably no more than five people in this world who can understand the text and explain it to others.

As we all know, Albert Einstein has gifted the world with his “Theory of Relativity”. However, it was so complicated that most scientists found it a difficult task to explain it to others.

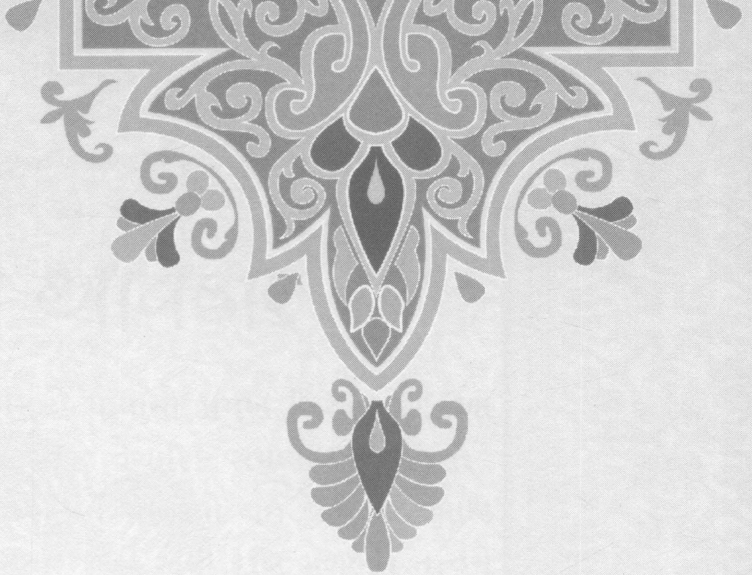
From time to time history repeats itself. In the field of Scripture the same comparison could be made for the Sanskrit text mentioned above in terms of its complexity with that of Einstein's theory. Jain Monk named Shri **Bhaktiyashvijayji** has done an outstanding job in writing the longest new narration of the Sanskrit Scripture in Sanskrit. The length, depth and the altitude of the text will leave readers astonished. Mysteries revealed in the text are simply incomparable to any. The long journey of segregating this great piece of literature began at only a young age of 21. The compilation was completed only within a year and a half, consisting of 2,880,000 alphabets, one of the **LONGEST** narrations of any Scripture at present. The new text has been named “**YASHOLATA**”, dedicated and devoted to his guru, Jain Acharya Shri **Yashovijaysuriji**.

The sharp intellect of this young scholar has opened gateways in the field of logic for others to study with very lucid explanation of mysteries buried deep in the original text.

The future generation will always be in debt and grateful, to have been privileged, to cherish the largest narration published in 14 volumes in Sanskrit, along with Gujarati narration.

In Sanskrit literature, scripture is measured in form of verses. 32 alphabets make a verse. The original “GUDHARTHA TATVALOKA” has 900 verses, thus consisting **28,800** alphabets.

To explain the same very lucidly, the Jain Monk has simplified his new narration text “**YASHOLATA**” with **90,000** verses i.e. **28,80,000** alphabets. Thus the new text named “**YASHOLATA**” is the “Longest Narration in the World of Sanskrit Scripture.”



“

મુનિરાજ શ્રી ભક્તિદેશ વિજયભાઈએ શ્રીમદ્ગોત્રે પોતાનું રંગ જે
ઉત્તમ કૌગદાન આપ્યું એ માટે મારાઓમને અંતરના આશિષ
દેવું — એમના સંયમરૂપી સુવાર્ણબનામાં વિદ્યા -
સ્નાહમાયની સુગંધ સદા ઉભરાતી જ રહે અને શ્રી સંદેશ
સામુદાય શાશ્વત અને રાષ્ટ્રનું ગૌરવ વધારતા રહે
પોતાના ગુરુના જેમ ઉજવણવિધિથી બને
એ વિજય જયધોષસૂરિ

”

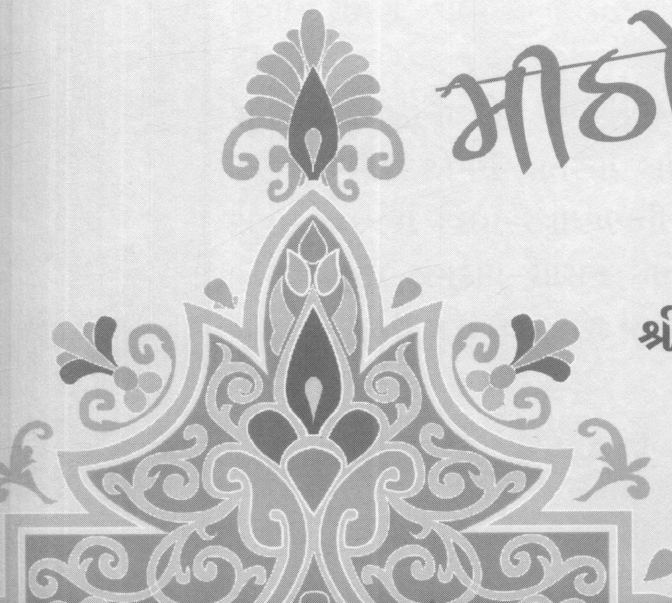
મીઠો આવકાર

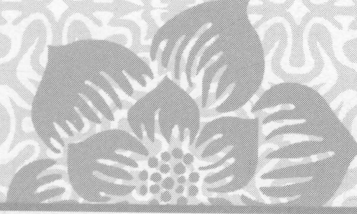
પૂજ્યપાદ સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ

સિદ્ધાંતદિવાકર આચાર્યદેવેશ

શ્રીમદ્ વિજય જયધોષસૂરીશ્વરજી

મહારાજા





પૂજ્યપાદ ગચ્છાધિપતિશ્રી બે-બે પેઢીથી ગુરુવર્યોના વિશ્વાસઘામ બન્યા છે. અને આજે સર્વ સમુદાયોમાં એમની સૈદ્ધાંતિક વિદ્વતા સુપ્રસિદ્ધ અને સુમાન્ય છે. સ્વગુરુદત્ત ‘સિદ્ધાંતદિવાકર’ બિરુદ એમની સાચી ઓળખ છે. ૫૫૫ થી અધિક શ્રમણોના વિશાળ પરિવારના એકાતપત્રી સામ્રાજ્યના ઘણી એ મહાપુરુષમાં નાના-નાના શ્રમણોના સત્કાર્ય પ્રત્યે જે હૂંફ અને લાગણી છે તે એમના શુભાશિષમાં પડઘાય છે.



મીઠો આવકાર

અનેકાન્તવાદ જૈનદર્શનનો પાયાનો પ્રમુખ સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંતને પચાવી જાણનાર સહેજે વૈચારિક સમભાવ, સિદ્ધાન્ત-સમન્વય અને ધાર્મિક સહિષ્ણુતાને ધરાવતો થઈ જાય છે. બાહ્ય વેશ અને દૈહિક આચારથી ઉપર ઊઠી એની દૃષ્ટિ મૂળભૂત તત્ત્વને - મર્મને પકડતી થઈ જાય છે. એની દૃષ્ટિને આંતરિક ઔદાર્યનો ઓપ મળતો જાય છે. કદાચ આ જ કારણે જૈન શ્રમાણોએ કોઈ પણ વિષયને પોતાની સર્જકતાથી પ્રાયઃ અસ્પૃશ્ય રહેવા દીધો નથી. જૈનાચાર્યોની પ્રજ્ઞાશક્તિ, પ્રેક્ષાશક્તિ, પરિશીલનશક્તિની વિચક્ષણતા કોઈ દર્શનના વિષયમાં અછતી નથી.

‘ન્યાય’ એ પણ એવો જ વિષય છે, જે જૈન શ્રમાણોના હાથે ચિરંજીવિતાને પામ્યો છે. અન્ય ધર્મના તાર્કિક પરાકાષ્ઠા સમાગ્રંથને ખોલવા માટે કેવળ તીવ્ર બૌદ્ધિકતાની જ નહિ, આંતરિક ઔદાર્યની, વિચક્ષણ પ્રકૃતિની પણ જરૂર પડે છે. સ્યાદ્વાદી વિના આવું ઔદાર્ય જવલ્લે જ જોવા મળવાનું.

મને ગૌરવ સાથે આનંદ છે કે અમારા સમુદાયના એક યુવાન શ્રમાણ, મુનિશ્રી ભક્તિયશવિજયજીએ (વય - ૨૫ વર્ષ, દીક્ષાપર્યાય - ૧૨ વર્ષ) ગુરુકુલવાસ, વિદ્યાવ્યાસંગ અને સૂક્ષ્મબોધનિષ્ઠાના જોરે એક અદ્ભુત નવ્યન્યાય વ્યાખ્યાનું સર્જન કર્યું છે. મારા એમને અંતરના આશિષ છે કે ‘એમના સંયમરૂપી સુવર્ણજીવનમાં વિદ્યા-સ્વાધ્યાયની સુગંધ સદા ઉભરાતી જ રહે અને શ્રીસંઘ-સમુદાય-શાસન અને રાષ્ટ્રનું ગૌરવ વધારતા રહે, પોતાના ગુરુની જેમ ઉજ્જવળ યશસ્વી બને.’

એ. વિજય જયદોષ સુરિ

“

જામૂતા - સરખાતા - પદ્મિન્યાદિ આશિષ ગુણસમૃદ્ધિના
શિખરે જા.૩૬ થઈ ઝડપથી પરમપદને સાર્થે જઈ
અરિદેવને અંતરથી આશ્ચર્યના

પ્રદેશ વિનમ્રરૂ

”

અંતરનો રણકાર,

ઉષ્માભર્યો આવકાર

પરમ પૂજ્ય ન્યાયવિદ્યાનિધિ ખડ્ગદર્શનનિષ્ણાત આચાર્ય ભગવંત
ગુરુદેવ શ્રીયશોવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજા

જેમના આશિષ મારી જીવનમૂઠી છે,
જેમનું સાંનિધ્ય આ સર્જનને સાકાર કરનાર છે,
જેમના અનલ્પ પરિશ્રમથી હું કંઈક વિદ્યાને પામી શક્યો છું,
જેઓ સ્વયં વિરાટ વૃત્તિઓના સર્જક છે,
દાર્શનિક વિદ્યાના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન છે,
અંતર્મુખતા જેમના જીવનમાં છે,
અધ્યાત્મ જેમના હૈયામાં છે,
એકાંતને જેઓ કાયમ ઝંખે છે,
એવા વિદ્વતા અને સાધકતાના સુમેળ સમા પૂજ્ય
ગુરુદેવશ્રી અહીં સંતોષ વ્યક્ત કરી રહ્યા છે.

અંતરબો રણકાર ઉષ્માભર્યો આવકાર

- પરમ પૂજ્ય વિદ્યાલંકાર સાધનાતીર્થ આચાર્ય ભગવંત
શ્રીયશોવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજા

આજે અંતઃકરણમાં આનંદની અવધિ નથી, અપાર-અગાધ આનંદની છોળો અંદર ઉછળી રહેલ છે. કારણ કે મારા વિદ્વાન અને વિનયી શિષ્ય મુનિરાજ શ્રી ભક્તિયશવિજયજીએ ૯૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સંસ્કૃત વ્યાખ્યા ‘યશોલતા’ અને વિશદ ગુજરાતી વ્યાખ્યા ‘વિનમ્રા’ - બન્નેનું સર્જન કરી તેનાથી ‘વ્યાસિપંચકગૂઢાર્થતત્વાલોક’ને સુશોભિત કરીને વિદ્વત્સમાજ સમક્ષ રજૂ કરેલ છે, જે આપના કરકમલને અત્યારે શણગારી રહેલ છે.

આજથી આશરે ૧૫૦ વર્ષ પૂર્વે થયેલ મૈથિલ પંડિત શિરોમણિ ધર્મદત્ત ઝાના (ઉપનામ : બચ્ચા ઝા) મસ્તક/મગજના રિસર્ય માટે અંગ્રેજ સરકારે તેની ખોપરીની માંગણી તેમના સ્વજનો સમક્ષ કરી હતી. સર્વ દર્શનોમાં તેમની સર્વત્ર અવ્યાહત પ્રજ્ઞા - બહુમુખી પ્રતિભાના લીધે ‘સર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્ર’ નું બિરુદ તેમને આપવામાં આવેલ છે. તેમણે રચેલા અનેક વિવરણ ગ્રંથોમાં એક અતિ જટિલ ગ્રંથ એટલે ‘વ્યાસિપંચક ગૂઢાર્થતત્વાલોક’. આ ગ્રંથની પ્રત્યેક પંક્તિ એવી ગૂઢ છે કે ભલભલા વિદ્વાનોને પણ તે મૂઢ બનાવી દે છે. તેથી જ આ ગ્રંથને ઉકેલવા માટે પ્રતિવર્ષ બનારસ વગેરે સ્થળે સેમિનારો યોજાય છે. દિગ્ગજ પંડિતો પોતાની પંડિતાઈનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરે તો પણ પૂરેપૂરો ન ખૂલે એવો રહસ્યમય આ ગ્રંથ છે.

વ્યુત્પત્તિવાદ, પ્રામાણ્યવાદ વગેરે નવ્યન્યાયગ્રંથોના તલસ્પર્શી

અધ્યયન બાદ, પોતાની પ્રેક્ષા-પ્રજ્ઞા-પ્રતિભાનો પ્રકર્ષ થતાં 'વ્યાપ્તિપંચક ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક' ગ્રંથની જટિલ પંક્તિઓને સંસ્કૃત-ગુજરાતી ભાષાના માધ્યમે ખોલવાનો, સ્પષ્ટ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ મુનિશ્રી ભક્તિયશવિજયજીએ કર્યો.

વર્ષો સુધી બુદ્ધિના અત્યંત અટપટા આટાપાટા ખેલવાથી પણ જે ગ્રંથ ખોલી ન શકાય તેવા અતિકર્કશ-સૂક્ષ્મબુદ્ધિગમ્ય ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક ગ્રંથને મુનિશ્રી ભક્તિયશવિજયજીએ માત્ર બે વર્ષના અતિ ટૂંકા સમયગાળામાં સંસ્કૃત + ગુજરાતી બંને ભાષામાં વિશાળ અને વિશદ વિવેચન દ્વારા અતિસ્પષ્ટ કર્યો છે. મૂળ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં અને નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં તર્ક-વ્યાપ્તિ-નિયમ સંબંધી છે. જે ગ્રંથની એક-એક પંક્તિનું વિવેચન કરવા જતાં એકાદ શબ્દ આઘો - પાછો થાય, ઓછો - વત્તો થાય તો અર્થ-પદાર્થ-ઐદમ્પર્યાર્થ-ભાવાર્થ બદલાઈ જતાં વાર ન લાગે, અર્થનો અનર્થ સર્જાતા વિલંબ ન થાય, એવી સૂક્ષ્મમતિગમ્ય ગૂઢ-અતિગૂઢ પંક્તિઓ, ભલ-ભલા દિગ્ગજ પંડિતોને પણ મૂઢ-અતિમૂઢ બનાવતા વાર ન લગાડે તેવી પંક્તિઓ ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં અને નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં કલમ ચલાવવી અને તે પણ માત્ર ૨૦વર્ષની ઉંમરે, દીક્ષા જીવનના સાતમા વર્ષે ! 'કમાલ ! કમાલ ! કમાલ !' શબ્દો મોઢામાંથી નીકળ્યા વિના ન જ રહે. તેમાં પણ માત્ર બે જ વર્ષની અતિ અલ્પ સમયાવધિમાં સંસ્કૃત + ગુજરાતી બન્ને વ્યાખ્યાનું નિર્માણ થયેલ છે. આ પણ નાનો સૂનો ચમત્કાર નથી. પરમગુરુ અને સદ્ગુરુની મહત્તી કૃપા વિના આ શક્ય જ નથી. ૪૨ પાનાના મૂળગ્રંથને ૪૫૦૦ પૃષ્ઠના વિશાળ ફલક ઉપર સંસ્કૃત-ગુજરાતી બન્ને વ્યાખ્યા દ્વારા સ્પષ્ટ કરવો, એ પણ રસાળ અને સરળ પદ્ધતિથી, અહો આશ્ચર્યમ્ ! ૧૪ વોલ્યુમમાં પ્રકાશિત થતા આ ગ્રંથરત્ન દ્વારા વ્યાખ્યા સાહિત્યની દુનિયામાં સીમાચિહ્ન સમાન શકવર્તી મહાભારત કાર્યની ભેટ મુનિશ્રી ભક્તિયશવિજયજીએ આપી છે તેને વિદ્વાનો કદાપિ ભૂલી નહિ શકે.

મુનિશ્રી ભક્તિયશવિજયજીએ પોતાના ભગીરથ પુરુષાર્થ દ્વારા

જ્ઞાનભાગીરથીને આ અવનીતલ ઉપર લાવવાનું કાર્ય કરેલ છે, જેમાં નિમજ્જન કરીને વિદ્વજ્જનો અવશ્ય પાવન-પવિત્ર-પુનિત થશે. આમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. વિદ્વાનો આ મહાત્માના પરિશ્રમની કદર કરી, અધ્યયન-અધ્યાપનના ક્ષેત્રમાંથી ચિરકાળથી બહાર રહેલા આ ગ્રંથમાં નિહિત અમૃતનું રસપાન કરશે જ એવો વિશ્વાસ હવે અસ્થાને નહિ ગણાય.

‘વિદ્ધાનેવ વિજાનાતિ, વિદ્વજ્જનપરિશ્રમમ્’ આ પંક્તિ અનાયાસે અહીં યાદ આવી જાય છે.

જૈન આગમવિદ્યા અને આન્વીક્ષિકીવિદ્યાના ક્ષીરસમુદ્રમાં સતત નિમજ્જન કરનારા ગુણીયલ પ્રકૃતિના સ્વામી મુનિરાજ શ્રીભક્તિયશવિજયજી મહારાજના માધ્યમે હજુ એક-એકથી ચડિયાતા નૂતન ગ્રંથરત્નોની તથા અભિનવઉન્મેષશાલી વ્યાખ્યાગ્રંથોની ભેટ વિદ્યાવિશ્વને મળતી જ રહે અને તેમના ઉપર પરમગુરુની, સદ્ગુરુની, શારદામાતાની અમીનજર સતત ઠરતી જ રહે તેમ જ નમ્રતા-સરળતા-પવિત્રતાદિ આત્મિકગુણસમૃદ્ધિના શિખરે આરૂઢ થઈ ઝડપથી પરમપદને સાધે એવી અરિહંતને અંતરથી અભ્યર્થના..

લિ.

પૂનાજિદ્ધાઉદ્ધારક

શ્રીવિશ્વકલ્યાણસૂરીશ્વરનો શિષ્યાણુ

યશોવિજયસૂરિ

शुभाशंसनम्

न्यायशास्त्रे व्याप्तिस्वरूपप्रतिपादकेष्वनेकेषु ग्रन्थेषु अन्यतमः प्रथमसोपानरूपोपपन्नः व्याप्तिपञ्चकाख्यः ग्रन्थोऽस्ति । यद्यपि तमनुसृत्य अनेकटीकाग्रन्थाः सम्प्रति समुपलब्धाः । तथापि तेष्वन्यतमा न्यायाध्वपान्थानां पाथेयभूता स्वनामधन्या गूढार्थतत्त्वालोकव्याख्या प्रथितचरैः विद्वत्तल्लजैः धर्मदत्तझामहोदयैः (बच्चा झा) प्रणीता ।

तत्त्वालोकविचारे दरीदृश्यमाने शेमुषीश्रमे अवगत-शास्त्ररीतीनां निरस्तन्यायाध्वध्वान्तानां शास्त्रेषु कृतभूरिपरिश्रमाणां विदुषां साक्ष्येव प्रमाणं । ईदृशस्य तत्त्वालोकस्य अध्ययनमेव दुष्करम्, अध्यापनं तु सुतराम्, किमुत व्याख्यानम् ।

तदाधारीकृत्य मन्दामन्दोपकारिणी अनास्वादित-न्यायपरिष्काररसानामप्यास्वाद्या भावावेदने चन्द्रिकायिता यशोलतानाम्नी सुविस्तृता व्याख्या, सदाचारनिष्ठैः शास्त्रेषु कृतभूरिपरिश्रमैः श्रीमद्भिः मुनिभक्तियशविजयमहाशयैः रचितेति अवलोक्य चित्तम् मोमुदीति ।

अनया शास्त्रसेवया सन्तोषितमस्मदुपास्यं श्रीकाशी-विश्वनाथम्, 'इतोप्यधिकं नैकग्रन्थव्याख्यानसामर्थ्यप्रदानेन एतान् समनुगृह्णन्तु' इति आशास्महे ।

महामहोपाध्याय राष्ट्रपतिसम्मानित

वशिष्ठत्रिपाठी

प्रो. वशिष्ठत्रिपाठी

अनुशंसा

आसीन्मिथिलामान्यो
गङ्गेशो नाम विश्रुतो विद्वान् ।
नव्यन्यायसुशास्त्रं
चिन्तामणिनामाऽकरोद्दिव्यम् ॥१॥
रघुनाथो विख्यात-
स्तदुपरि दीधितिमातनोदनुपमाम् ।
जगदीशेन च तस्या-
ष्टीका जागदीशी रचिता ॥२॥
धर्मदत्तरचितो यो
गम्भीरार्थप्रकाशको ग्रन्थः ।
तदुपरि विश्रुतकीर्तिः
गूढार्थतत्त्वालोकाख्यः ॥३॥
जैनश्रमणस्तरुणः
स्वल्पे वयसि तदीयदिव्यटीकाम् ।
यशोलतां विख्यातां
भक्तियशविजयोऽयं तनुते ॥४॥
पञ्चलक्षणीमूला
भूयाद् भव्या यशोलता ख्याता ।
धर्मदत्तविवृतेर्या
गूढार्थं सम्प्रकाशयताम् ॥५॥
अद्भुतविशालकाया
श्रीयशोविजयसूरिशिष्यकृता ।
गुरु-शिष्ययशोऽनल्पं
स्वल्पे काले भृशं कुर्यात् ॥६॥
नव्यन्यायनयाब्धौ
गम्भीरेऽवगाहने कृतयत्नः ।
सफलो मुनिश्रीभक्ति -
यशविजयो वर्धतां यशसा ॥७॥

॥ श्रीः ॥

विद्वद्वर्यसमादृता क्षितितले यद्व्याप्तिसत्पञ्चक- ।

व्याख्याऽऽस्ते जगदीशभट्टरचिताऽवश्या च विद्यार्थिनाम् ॥ १ ॥

तस्या भावविबोधनाय जगतां यद्धर्मदत्ताभिधैः ।

बच्चाङ्गेत्युपनामभिर्विरचिता गूढार्थतत्त्वप्रभा ॥ २ ॥

(गूढार्थतत्त्वप्रभा इत्यस्य गूढार्थतत्त्वालोक इत्यर्थः ।)

छात्राणामुपयोगिनी विरचिता गूढार्थतत्त्वप्रभा - ।

बोधार्थं मुनिभक्तिकीर्तिविजयैरानन्दसंवर्धिनी ॥ ३ ॥

वाक्यं वाक्यमतिस्फुटं प्रतिपदं प्रत्यक्षरं विश्रुता ।

विद्यावत्सु विवृण्वती विजयतामाचन्द्रतारं भुवि ॥ ४ ॥

(मुनिभक्तिकीर्तिविजयैः इत्यस्य मुनिभक्तियशोविजयैः इत्यर्थः ।)

व्याख्या यशोलतानाम्नी विबुधानन्दवर्धिनी ।

मन्दानन्दयतानित्यं अत्यपूर्वा धरातले ॥ ५ ॥

यशोलतायशोलताऽभिवर्धतां विवर्धताम् ।

जगत्सु दिक्षु दिक्षु च प्रवर्धतां प्रवर्धताम् ॥ ६ ॥

(‘यशोलतायशोलता’ – इत्यस्य यशोलता इति या व्याख्या तस्याः

कीर्तिरूपा लता इत्यर्थः ।)

विद्यासिंहाचार्यशिष्यो नृसिंहाचार्यनामभाक् ।

आशास्ते शुभमाशास्ते ग्रन्थकर्तुर्मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥

इति
नरसिंहानार्य कविरि (इ. स. १६००)



भारतीय दार्शनिक अनुसंधान परिषद्
(भारत सरकार, मानव संसाधन विकास मंत्रालय)
INDIAN COUNCIL OF PHILOSOPHICAL RESEARCH
(Government of India, Ministry of Human Resource Development)

प्रोफेसर एस० आर० भट्ट
अध्यक्ष
Professor S. R. Bhatt
Chairman

20 अप्रैल, 2018

माननीय निदेशक,
श्री जागनाथ श्वेतांबर मूर्तिपूजक जैन संघ
राजकोट

श्रीमान,

आपके द्वारा पंडितवर्य श्री धर्मदत्त झा विरचित जागदीशी पंचलक्षणी गूढार्थतत्त्वालोक की पूज्य सिद्धान्त निष्ठ आचार्य मगवंत श्री यशोविजय सूरिस्वरजी महाराज साहेब के शिष्य रत्न मुनि श्री भवित्तयश विजयजी महाराज साहेब द्वारा विरचित यशोलता नाम विशद 14 भागों में निर्मित विपुल व्याख्या के विमोचन के अवसर पर मुझे आमंत्रित किया गया इसके लिये हृदय से आभार व्यक्त करता हूँ। कार्याधिक्य के कारण उपस्थित नहीं हो पाउँगा पर महाराजा श्री के श्री चरणों में अपनी प्रशंसा व्यक्त करना चाहूँगा। वर्तमान में ऐसी उत्कृष्ट रचना दुर्लभ है। नव्य न्याय के दुरुह ग्रन्थों पर व्याख्या करना गहन पांडित्य का द्योतक है। स्वयं बच्चा झा अद्वितीय कोटि के विद्वान थे जिन्होंने गंगेश, रघुनाथ, मथुरानाथ, आदि नव्य नैयायिकों के क्रम में न्याय परंपरा में नूतन योगदान दिया है।

आशा है कि विद्वान मुनिश्री ऐसे अनेकों ग्रन्थों की रचना कर दर्शन साहित्य को समृद्ध करेंगे।

S.R.Bhatt
भवदीय

प्रोफेसर सिद्धेश्वर रामेश्वर भट्ट

E-mail : srbhatt39@gmail.com Website : <http://www.icpr.in>

मुख्य कार्यालय : दर्शन भवन, 36 तुगलकाबाद इन्स्टिट्यूशनल एरिया, महरौली बंदरपुर रोड, नई दिल्ली - 110062 दूरभाष : +91-11-29901516, 29901527 टेलीफैक्स : 2996475
Head Office : Darshan Bhawan, 36, Tughlakabad Institutional Area, M.B. Road, New Delhi-110062 Tel.: +91-11-29901516, 29901527 Telefax: 29964750
लखनऊ कार्यालय : 3/9, विपुल खण्ड, गोमती नगर, लखनऊ - 226010 टेलीफैक्स : +91-522-2392636 E-mail : centre@icpr.in, icprkv@gmail.com



Shree Somnath Sanskrit University

(Estd. by Government of Gujarat)

Rajendra Bhuvan Road, VERAVAL-362 266

District : Gir Somnath, Gujarat, INDIA

Phone : 02876 - 244531 • Fax : 02876 - 244417

Prof. Ark Nath Chaudhary
Vice - Chancellor

Ref. :

Date : 6/4/2018

किञ्चिन्निवेदनम्

अत्यन्तमानन्दमावहामि विदित्वैतद्यत् सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां बच्चा झा इत्यभिधानेन खयातानां श्री धर्मदत्त झा महोदयानां 'जागदीशीपञ्चलक्षणीगूढार्थतत्त्वालोक'-नामकन्यायशास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादकग्रन्थ-रत्नमादाय विद्वद्गुरोः मुनिश्री भक्तियशविजयजीमहाराजैः 'यशोलता' व्याख्या व्यधायि ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्री धर्मदत्त झा महोदयाः स्वकीयभूत्यां तडागकूपशिवमन्दिरसरस्वतीभवनच्छात्रावासादि-भवनैरलङ्कृतां श्री शारदा भवन संस्कृतपाठशालां मधुबनीमण्डलान्तर्गत-नवानी इति स्वग्रामे संस्थाप्य छात्रानध्यापयामासुः । येषां च विद्यावंशपरम्परा संपूर्ण भारते प्रसृताऽधुनापि दृश्यते ।

अहमपि तैः स्थापितायां श्रीशारदाभवन-संस्कृतपाठशालायामेव नियुक्तात् न्यायव्याकरणवेदान्तादि-शास्त्रनिष्णातात् अध्यापकात् पं.श्री उमेश चौधरी-शर्मा इत्याख्यात् स्वपितुः अधीत्य 'शास्त्री'-परीक्षाम् उदतरम् । नवानीग्रामे छात्रावासे वसन्निपि स्वनामधन्यानां पं. श्री बच्चा झा महोदयानां पौत्ररत्नयोः श्री रतीश झा -श्री सतीश झा महोदययोः पुत्रैः सहैवाक्रीडमपठं बाल्यं कैशोरं च वयः अयापयमिति स्मृत्वा स्वात्मनि मोदे ।

एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिनां स्मरयतीति सिद्धान्तानुरोधेन व्याप्तिपञ्चकविवृति-गूढार्थतत्त्वालोक-ग्रन्थोपरि नवतिसहस्र (१००००) श्लोकप्रमाणैः कृता अत्यन्तं विस्तृता च नूतनव्याख्या 'यशोलता' बच्चा झा-सम्बन्धिनां सर्वम् अस्मारयत् । संस्कृतवाङ्मयस्य परिमाणगौरववर्धने जैनशासनरता आचार्या मुनयश्च सहस्राब्दीतः निरन्तरं संलग्ना बहूनि ग्रन्थरत्नानि लोकोपकारीणि अरीरचन् इति भारतीयविद्वत्परम्परा लोकपरम्परा च सम्यग् जानाति ।

अस्मिन्नेव क्रमे ग्रन्थरत्नस्य व्याप्तिपञ्चकविवृतिगूढार्थतत्त्वालोकस्य रत्नसदृशकठिनस्यापि प्रभासमुल्लसितस्य सारल्येनार्थबोधाय आलोकातिरेकदर्शनाय शास्त्रसंवर्धनपरम्परासंरक्षणाय च यौवने पञ्चविंशतितमे एव वयसि स्वगुरुपूज्यविद्वद्वर्याचार्य-भगवन्तश्री यशोविजयसूरीश्वरजी- महाराजस्य कृपाकटाक्षपूर्णां मुनिश्री भक्तियशविजयजी-महाराज-विरचितां व्याख्यां 'यशोलताम्' भावयामि ।

गुर्जरराज्यात् कतिपयेषु भागेषु संपाद्य विस्तृतपरिमाणं मुद्रितं ग्रन्थम् अचिरादेव लोकार्पितोकरिष्यमाणम् अवाप्य आन्वीक्षिकीविद्यासमुपासकाः अन्ये च विद्वांसो भृशमुल्लसिताः स्युरिति विभावये, यतो हि इयमान्वीक्षिकी विद्या न्यायभाष्यकारेण वात्स्यायनेन एवमुक्ता-

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षिता ॥ (१-१-१)

लोकहितसाधकाय विद्वद्दत्तरेण्यमुनिश्री भक्तियशविजयजी महाराजाय तदगुरुपरम्परायै च साभिनेन्दन-नतिततिसहितं कृतजतातिशयं प्रकटयामि मत्पक्षतः श्री बच्चा झा-परिवारपक्षतः, नवानीग्रामपक्षतश्च ।

भावकः

(प्रो. अर्कनाथ चौधरी)

Phone : (R) 02876-244530, (M) 094266 87450, - 08462830055
Email : vc.sssuni@gmail.com, choudharyarknath@gmail.com



પ્ર
કા
શ
કી
ય

પ્રા
ક
ક
થ
ન

પૂજ્ય સિદ્ધાંતમહોદધિ આચાર્ય ભગવંત શ્રીપ્રેમસૂરીશ્વરજી
મહારાજનું સ્વર્ગારોહણ અર્ધશતાબ્દી વર્ષ,

પૂજ્ય સકલસંઘહિતચિંતક આચાર્ય ભગવંત શ્રીભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી
મહારાજનું સ્વર્ગારોહણ રજત વર્ષ

પૂજ્ય સિદ્ધાંતદિવાકર સુવિશાલગચ્છાધિપતિ શ્રીજયઘોષસૂરીશ્વરજી
મહારાજનું સામ્રાજ્ય રજતવર્ષ....

આ ત્રિવેણી સંગમના અવસરે સંઘ-શાસન-સમુદાય-રાષ્ટ્ર માટે
ગૌરવરૂપ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરતા આજે અમે અત્યંત આનંદિત છીએ...

શ્રી દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટના માધ્યમે દર વર્ષે વિશિષ્ટ ગ્રંથરત્નોનું પ્રકાશન
થતું જ રહે છે. એ શ્રેણિમાં આજે એક એવા જ વિશિષ્ટ ગ્રંથરત્નનો પ્રવેશ
થઈ રહ્યો છે. એ પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રીભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજની દેન છે
કે શ્રી પ્રેમ-ભુવનભાનુસૂરિ સમુદાયમાં નવ્યન્યાયનું અધ્યયન વિપુલ
પ્રમાણમાં થાય છે. અને એ જ કારણ છે કે આજે નવ્યન્યાયના શિરમોર ગ્રંથ
ગૂઢાર્થતત્વાલોકનું અભિનવ સંસ્કૃત વ્યાખ્યા - યશોલતા અને નૂતન
ગુજરાતી વિવેચન - વિનમ્રા સાથે ચૌદ ભાગમાં પ્રકાશન થવા જઈ રહ્યું છે.
બંને નૂતન વ્યાખ્યાના સર્જક છે મુનિરાજ શ્રી ભક્તિયશવિજયજી કે જેઓ
અપ્રતિમ વિદ્વાન પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત શ્રીયશોવિજયસૂરીશ્વરજી
મહારાજના શિષ્ય છે. પૂજ્ય યશોવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજ વિશાળકાય
ગ્રંથોની શ્રેણિ સફળતાપૂર્વક સર્જી ચૂક્યા છે, જ્યારે તેમના જ એક જીવંત
સર્જને એમના જ પંથે પગલા પાડ્યા છે, ત્યારે હૃદયમાં આશા અને વિશ્વાસ
છે કે હજુ વધુ ને વધુ તેમના અણમોલ ગ્રંથોના પ્રકાશનનો લાભ અમને
મળતો જ રહેશે...

શ્રી ઉમરા શ્વે. મૂ. જૈન સંઘ, સુરત ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે,
જેણે આવી અદ્ભુત શ્રુતભક્તિ દાખવી છે. અન્ય પણ નામી-અનામી સહુ
સહાયકોને અંતરથી અભિનંદન...

એ જ લિ. શ્રી દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ વતી,
શ્રી કુમારપાળભાઈ વી. શાહ

“

ગ્રંથસર્જન અને ગ્રંથપઠનનું
 ખસં ફળ તો અદ્યાત્મમાં ઊંડા
 ઊતરવું અને સમતામાં
 લીન બનવું એ છે.
 પં. રત્નબોધિ વિજય

”

સંશોધકીય વક્તવ્ય :

ગાગરમાંથી સાગર

- પરમ પૂજ્ય ધીધનસંપન્ન તપસ્વી પંન્યાસપ્રવર
 શ્રી રત્નબોધિવિજયજી મહારાજ

આ ગ્રંથ ઉપર જેમનો અનંતો ઉપકાર છે,
જેમના હસ્તાક્ષર વિના આ
ગ્રંથ પ્રકાશિત થવો શક્ય ન હતો તેવા સંશોધકશ્રીના
ઉદ્ગાર અહીં પ્રસ્તુત છે.
આ ગ્રંથને સાઘંત સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી સંશોધિત
કરનાર પૂજ્યશ્રીએ લખેલા વચનો
આ ગ્રંથ માટે ખરેખર પ્રમાણપત્ર છે.
વિરાટ સંશોધનકાર્ય જેમણે કુશળતાથી પાર પાડ્યું છે,
જેમની સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞાનો મને વારંવાર અનુભવ થયો છે
તે ગુણગણસમૃદ્ધ સંશોધકવર્યશ્રીની
પાવન કલમનો સ્પર્શ કરવા પધારો.

ગાગરમાંથી સાગર

- પરમ પૂજ્ય વિદ્વત્કુલાવતંસ પંન્યાસપ્રવર
શ્રી રત્નબોધિવિજયજી મહારાજા

સં
શો
ધ
કી
ય

વક્તવ્ય

એક શિષ્યએ એક કલાક મહેનત કરીને પાંચ શ્લોકોનો અભ્યાસ કર્યો. તે ખુશ થયો. તેણે ગુરુજી પાસે જઈને પોતે કરેલા અભ્યાસની વાત કરી. ગુરુજીએ તેની પ્રશંસા કરીને હિતશિક્ષા આપતા કહ્યું,

‘તેં એક કલાકમાં પાંચ શ્લોકોનો અભ્યાસ કર્યો છે, તેનો મને ખૂબ આનંદ છે. પણ તું જ્યારે પાંચ કલાકમાં એક શ્લોકનો અભ્યાસ કરીશ ત્યારે મને તેનાથી પણ વધુ આનંદ થશે.’

શિષ્ય ગુરુજીના કહેવાનો ભાવ સમજી ગયો અને અભ્યાસમાં મગી પડ્યો.

એક કલાકમાં પાંચ શ્લોકનો અભ્યાસ કરવો હજી સહેલો છે, પણ પાંચ કલાકમાં એક શ્લોકનો અભ્યાસ કરવો ઘણો અઘરો છે. કેમકે તેની માટે તે શ્લોક ઉપર ખૂબ ઊંડું ચિંતન કરવું પડે, તેને બધી રીતે વિચારવો પડે, તેના શબ્દાર્થ-ભાવાર્થ-રહસ્યાર્થ જાણવા પડે. આ બધા માટે બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા જરૂરી છે. સરાણ ઉપર ચપ્પુને ઘસવાથી ચપ્પુ ધારદાર બને છે તેમ ચિંતન-મનનાદિની સરાણ દ્વારા બુદ્ધિને પરિકર્મિત કરવાથી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ બને છે.

નેટપ્રેક્ટીસ કરીને ક્રિકેટ રમનાર સેન્યુરી મારી શકે છે.

ત્રણમાસિક, છમાસિક, નવમાસિક પરીક્ષાઓમાં પાસ થનાર ફાઈનલ પરીક્ષામાં સારા ટકાએ પાસ થાય છે.

હોજરીને પરિકર્મિત કરનાર ભારે ખાદ્યપદાર્થોને પચાવી શકે છે.

તેમ પરિકર્મિત થયેલી બુદ્ધિથી શાસ્ત્રોના રહસ્યાર્થો સમજાય છે અને આરાધનાના સાચા માર્ગે આગળ વધાય છે.

ન્યાયના અભ્યાસ દ્વારા બુદ્ધિ પરિકર્મિત થાય છે.

એક વાતનો ખ્યાલ રાખવો કે તર્કસંગ્રહ, મુક્તાવલી, વ્યાપ્તિપંચક વગેરે ન્યાયગ્રંથો એ સાધનગ્રંથો છે, સાધ્યગ્રંથો નથી. એટલે એ સાધનગ્રંથોના અભ્યાસમાત્રથી કૃતકૃત્ય થઈ જવાતું નથી. તે સાધનગ્રંથો દ્વારા બુદ્ધિને ઘડવાની છે, તે ઘડાયેલી બુદ્ધિ દ્વારા શાસ્ત્રોના મર્મને સમજવાના છે અને તેમને જીવનમાં ઉતારવાના છે.

બુદ્ધિને ઘડવાના ઘણા પ્રકારો છે. તેમાંથી એક પ્રકાર એ છે કે વસ્તુનું દોષરહિત લક્ષણ બનાવવું.

કોઈ પણ વસ્તુતની વ્યાખ્યાને લક્ષણ કહેવાય. જેનું લક્ષણ કરાય તેને લક્ષ્ય કહેવાય. લક્ષણ એવું હોવું જોઈએ કે બધા લક્ષ્યોમાં હોય. જો અમુક લક્ષ્યોમાં લક્ષણ રહે અને અમુક લક્ષ્યોમાં ન રહે તો એ લક્ષણ અવ્યાપ્તિ દોષવાળું કહેવાય. જો લક્ષણ લક્ષ્ય સિવાય અલક્ષ્યમાં પણ રહે તો એ લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ દોષવાળું કહેવાય. જો લક્ષણ એકે'ય લક્ષ્યમાં ન રહે તો તે લક્ષણ અસંભવ દોષવાળું કહેવાય. આ ત્રણે દોષથી રહિત લક્ષણ સાચું કહેવાય.

ન્યાયગ્રંથોમાં અનેક લક્ષ્યોના આવા દોષરહિત લક્ષણો બનાવવાની ચર્ચાઓ કરીને બુદ્ધિને ઘડવાના પ્રયત્નો કરાયા છે.

જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય.

જ્યાં જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમાડો ન હોય.

આને વ્યાપ્તિ કહેવાય. આ વ્યાપ્તિનું એક ઉદાહરણ છે. આવી ઘણી વ્યાપ્તિઓ બનાવી શકાય.

વ્યાપ્તિપંચક, વ્યધિકરણ, સિદ્ધાંતલક્ષણ વગેરે ગ્રંથોમાં વ્યાપ્તિના સાચા લક્ષણને બનાવવાના પ્રયાસો થયા છે. તે લક્ષણોમાં પ્રશ્ન કરનાર દોષો ઊભા કરે છે. ગ્રંથકાર તેમના સમાધાનો આપવા લક્ષણમાં ઉમેરા કરે છે, જેને પરિષ્કાર કહેવાય છે. અથવા તો ગ્રંથકાર લક્ષણ બદલી નાંખે છે.

ગ્રંથકારે બનાવેલ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ વગેરે દોષો બતાવવા માટે બુદ્ધિને ઘણી કસરત આપવી પડે છે. પ્રશ્ન કરનારે બતાવેલા દોષોને દૂર કરવા પરિષ્કારો કરવા અને નવા લક્ષણો બનાવવા માટે પણ પ્રજ્ઞાને પુષ્કળ વ્યાયામ આપવો પડે છે. આ કસરત દ્વારા બુદ્ધિ ઘડાય છે.

શ્રી ગંગેશ ઉપાધ્યાયજીએ તત્ત્વચિંતામણિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેની ઉપર શ્રી રઘુનાથ શિરોમણિજીએ દીધિતિ નામની ટીકા લખી છે. તત્ત્વચિંતામણિમાં આવતા વ્યાપ્તિના પાંચ લક્ષણો ઉપરની દીધિતિ ટીકા ઉપર શ્રી જગદીશ તર્કાલંકારજીએ જાગદીશી લખી છે. તેની ઉપર શ્રી બચ્ચા ઝા (ધર્મદત્ત ઝા)જીએ ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક (વ્યાપ્તિપંચકવિવૃત્તિ) નામની ટીકા લખી છે.

આ ટીકાઓમાં લક્ષણો બનાવવાના માધ્યમે બુદ્ધિને કસરત અપાઈ છે.

ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક ખૂબ જ ગૂઢ ટીકા છે. ટીકાકારે તેમાં ખૂબ જ સૂક્ષ્મ અનુપ્રેક્ષા કરી છે. ઘણા ઊહાપોહ અને ચિંતન-મનન દ્વારા તેમને પ્રાપ્ત થયેલું નવનીત તેમણે તે ગ્રંથમાં ખૂબ જ ટૂંકાણમાં પીરસ્યું છે. જેમ સારભૂત ખાદ્યપદાર્થો પચવા મુશ્કેલ હોય છે તેમ સારભૂત આ ગ્રંથ સમજવો ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. ગ્રંથકારે આ ગ્રંથમાં પદાર્થો ખૂબ ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યા છે. તેમણે પદાર્થો ઉપર લાંબું વિવેચન કર્યું નથી, ટૂંકમાં પદાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમ થેલીમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલી વસ્તુઓ કાઢવી મુશ્કેલ હોય છે તેમ આ ગ્રંથમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા પદાર્થો સમજવા બહુ અઘરા છે. તેથી સામાન્યથી અભ્યાસીઓ દીધિતિ, જાગદીશી, માથુરી વગેરે ટીકાઓનો અભ્યાસ કરે છે. બહુ ઓછા અભ્યાસીઓ ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોકમાં ડૂબકી લગાવે છે.

વિદ્વદ્વ્ય મુનિરાજશ્રી ભક્તિયશવિજયજી મહારાજે ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક ઉપર ખૂબ જ સરળ અને સુંદર ટીકા તથા તેના અનુવાદ લખ્યા છે. આ બન્ને દ્વારા ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોકની ઉપાદેયતા વધશે. આ બન્ને દ્વારા ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોકના મર્મને સમજવો ખૂબ સરળ બનશે. મા જેમ સાકર સાથે બાળકના ગળે કડવી દવા ઉતારી દે છે તેમ મુનિરાજશ્રીએ એકદમ અઘરા પદાર્થો સાવ સાદી-સરળ-સુગમ ભાષામાં રજૂ કરી ટીકાને સમજવી સહેલી બનાવી છે. મુનિરાજશ્રીનો આ પ્રયાસ ખૂબ જ અનુમોદનીય છે.

યશોલતા ટીકા અને વિનમ્રા વ્યાખ્યામાં તેમણે પદાર્થોનો ભાવાર્થ સમજાવીને પછી શબ્દાર્થ સમજાવ્યો છે. તેથી પંક્તિઓનો અર્થ એકદમ સરળતાપૂર્વક અને બરાબર બેસી જાય છે. પદાર્થોને તેમણે ખૂબ ખોલ્યા છે, એકદમ સ્પષ્ટ કર્યા છે, વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. એકદમ સહેલાઈથી પદાર્થો મગજમાં બરાબર ફીટ થઈ જાય તેવી તેમની શૈલી છે. એક-એક શબ્દ ઉપર ઊંડું ચિંતન-મનન કરીને તેમના રહસ્યાર્થો તેમણે બહાર કાઢ્યા છે. ક્યાંક-ક્યાંક તો તેમણે ચાર લીટી ઉપર ૫૦૦-૮૦૦ પાનાનું વિવેચન કર્યું છે. આનાથી તેમની ઊંડી અનુપ્રેક્ષાશક્તિ વ્યક્ત થાય છે.

વ્યાપ્તિપંચક ઉપરની ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક ટીકા ૪૧ પાનાની છે. તેમાંથી ૧૮ પાનાની ટીકાનું મુનિરાજશ્રીએ ૪૫૦૦ થી વધુ પાનામાં વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. ૧૮ પાનાની ટીકા દ્વારા પરિકર્મિત બુદ્ધિવાળા જીવો માટે બાકીની ટીકા સમજવી સહેલી હોવાથી તેમણે બાકીની ટીકાનું વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું નથી.

ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક ટીકા ૯૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. તેમાંથી શરૂઆતના લગભગ ૪૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા ઉપર મુનિરાજશ્રીએ ૯૦,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા રચી છે, તે તેમના બુદ્ધિકૌશલ્યને આભારી છે.

અનેક સ્થળોએ નવા-નવા પ્રશ્નો ઉઠાવી તેના સમાધાન કરી તેમણે પદાર્થોને સ્પષ્ટ કર્યા છે. એકલી ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક ટીકા વાંચો તો ખબર જ ન પડે કે ‘કયો પ્રશ્ન છે અને કયો જવાબ છે ? કયો પ્રશ્ન ક્યાં શરૂ થયો અને ક્યાં પૂરો

થયો ? વચ્ચે કયા કયા પ્રશ્ન-જવાબ આવ્યાં ? એમાં પણ કયો જવાબ કયાં શરૂ થયો અને કયાં પૂરો થયો ? વચ્ચે કેટલા અને કયા કયા શંકા-સમાધાન આવ્યા ?' મુનિરાજશ્રીએ બધું છૂટું છૂટું કરીને એકદમ સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે. પ્રશ્ન-જવાબના પ્રારંભ-અંત, વચ્ચે આવતા પ્રશ્ન-જવાબ વગેરે એકદમ વિશદ રીતે સમજાવ્યા છે. તેથી વાર્તા વાંચતા હોઈએ તેમ આ ગ્રંથ વાંચવામાં રસ પડે છે અને સુગમ બોધ થાય છે.

આ સંપૂર્ણ ગ્રંથ ૧૪ વિભાગોમાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. યશોલતા ટીકા અને વિનમ્રા વ્યાખ્યાના તેમણે નવ વિભાગો કર્યા છે. એક-એક વિભાગને દીધિતિ એવું નામ આપ્યું છે. આ ગ્રંથ નવ દીધિતિઓમાં ગૂંથાયેલ છે.

સંસ્કૃત ટીકાનું નામ યશોલતા રાખ્યું છે અને ગુજરાતી વ્યાખ્યાનું નામ વિનમ્રા રાખ્યું છે. આ નામો મુનિરાજશ્રીની કૃતજ્ઞતાને સૂચવે છે. પોતાના ગુરુદેવ પૂજ્ય વિદ્વત્શિરોમણિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય યશોવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજના નામ પરથી તેમણે ટીકાનું નામ યશોલતા રાખ્યું છે. પોતાના દીક્ષિત પિતાશ્રી મુનિરાજ શ્રી નમ્રયશવિજયજી મહારાજના નામ પરથી તેમણે ગુજરાતી વ્યાખ્યાનું નામ વિનમ્રા રાખ્યું છે.

નાની ઉંમરમાં અને માત્ર નવ વર્ષના સંયમપર્યાયમાં તેમણે ખૂબ જ સુંદર શ્રુતઅર્જન અને અદ્વિતીય શ્રુતસર્જન કર્યું છે. આ વારસો તેમને તેમના ગુરુદેવશ્રી પાસેથી મળ્યો છે. તેમના ગુરુદેવશ્રી ખૂબ સારા વિદ્વાન, ટીકાકાર, ચિંતક અને લેખક છે. તેઓ પણ તેમના ગુરુદેવશ્રીના માર્ગે જ આગળ વધી રહ્યા છે. તેમના સર્જનો દ્વારા તેમણે તેમના ગુરુદેવશ્રીનું નામ ઉજ્જવળ કર્યું છે, તેમની પાટ દીપાવી છે. તેમના ગુરુદેવશ્રીએ માત્ર સાત વર્ષના સંયમપર્યાયમાં તેમની પ્રથમ ટીકા ભાષારહસ્ય ગ્રંથ ઉપર રચી હતી.

ટીકામાં ઘણા સ્થળોએ તેમણે લક્ષણમાં આવતા પદોને રાખવા - ન રાખવાથી થનારા ભાંગા બતાવ્યા છે. તે ભાંગાઓમાંથી એક ભાંગો શુદ્ધ હોય અને બાકીના ભાંગા અશુદ્ધ-દોષગ્રસ્ત હોય. અશુદ્ધ ભાંગાઓમાં કયા સ્થળમાં

કયો દોષ કેવી રીતે આવે છે ? તે તેમણે ખૂબ વિસ્તારથી અને ખૂબ જ સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાવ્યું છે. શુદ્ધ લક્ષણનો સત્સ્થળમાં સમન્વય શી રીતે થાય ? તે પણ તેમણે ઠેકઠેકાણે ચોકસાઈથી સમજાવ્યું છે. ઘણા ઠેકાણે સરખી વાતનું થોડા ફેરફારપૂર્વક પુનરાવર્તન થતું હોવા છતાં તેમણે લગભગ અતિદેશ કર્યો નથી, પણ એ જ પદાર્થો વારંવાર સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યા છે. તેથી વાચકને પદાર્થો બરાબર સમજાઈ જાય અને તેને જાતે બહુ મહેનત કરવી ન પડે. તેથી આગળ વાંચનમાં તેને રસ પડે અને અસ્ખલિત પ્રવાહે તેનો અભ્યાસ આગળ વધે. ઘણા સ્થળોએ તેમણે મૂળગ્રંથની એક પંક્તિ ઉપર ખૂબ ઊંડું ચિંતન કરીને આનુષંગિક અનેક પદાર્થો પણ સમજાવ્યા છે. લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ વગેરે દોષો કેવી રીતે આપવા ? તેની માટેનું સ્થળ શોધવું, તે દોષો ટાળવા લક્ષણમાં કયો પરિષ્કાર કરવો ? તેનાથી લક્ષણનો સમન્વય કઈ રીતે થાય ? વગેરે બાબતોનું સૂક્ષ્મતમ નિરૂપણ તેમણે કર્યું છે. લક્ષણના, મૂળ ગ્રંથમાં નહીં બતાવેલા, પદ્ધત્યો પણ તેમણે ખૂબ જ ઝીણવટથી સમજાવ્યા છે. તેથી લક્ષણનો સાંગોપાંગ બોધ થાય છે અને લક્ષણના તે તે પદો બાબત કોઈ શંકા રહેતી નથી. દરેક બાબત તેમણે માત્ર ઉપર ઉપરથી સમજાવી નથી, પણ ખૂબ જ ઊંડાણથી સમજાવી છે. ઘણા સ્થળોએ પદાર્થને પુષ્ટ કરવા અને સિદ્ધ કરવા તેમણે અન્ય ગ્રંથોના સાક્ષીપાઠો મૂકીને ગ્રંથને સુશોભિત કર્યો છે. આનાથી તેમની બહુશ્રુતતા વ્યક્ત થાય છે.

ન્યાયગ્રંથો સમજવા પણ અઘરા હોય છે અને બીજાને સમજાવવા તો તેથી વધુ અઘરા હોય છે. પોતાને ગ્રંથ બરાબર સમજાઈ ગયો હોય, બધા પદાર્થો સ્પષ્ટ થઈ ગયા હોય તો જ બીજાને તે સમજાવી શકાય. વળી, બીજાને બરાબર સમજાવવા માટે તેની કક્ષાએ ઊતરીને સમજાવવું પડે, તેના મનમાં ઊઠતી શંકાઓના સચોટ સમાધાન કરવા પડે, તેના મનમાં ઊઠનારી શંકાઓને સ્વયં વિચારીને તેના નિરાકરણ આપવા પડે. આ બધું કાર્ય ખૂબ ભારે હોય છે અને ખૂબ ખંત માગી લે તેવું હોય છે. છતાં મુનિરાજશ્રીએ નિષ્ઠાપૂર્વક, આ બધું કાર્ય પાર પાડ્યું છે.

એમ કહેવું હોય તો કહી શકાય કે બચ્ચા ઝાઝાએ પોતાની અદ્વિતીય

બુદ્ધિપ્રતિભા વડે સાગરને ગાગરમાં સમાવી દીધો છે. બહુ જ ઓછા શબ્દોમાં તેમણે અતિગહન પદાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું છે. ટીકાકાર મુનિરાજશ્રીએ પોતાના અજોડ પ્રજ્ઞાપાટવ વડે ગાગરમાંથી સાગર કાઢ્યો છે. તેમણે શબ્દોનો છૂટથી પ્રયોગ કરીને અતિસંક્ષિપ્ત પદાર્થોને ખૂબ વિસ્તૃત રીતે સમજાવ્યા છે. તે તે પદાર્થો પાછળનું અગમ્ય રહસ્ય તેમણે સ્વબુદ્ધિથી ઉકેલીને પ્રગટ કર્યું છે.

વર્ષો પૂર્વે સંસારી અવસ્થામાં કે. લાલ જાદુગરના જાદુના ખેલ જોયેલા. તેમાં તે એક ગાગરમાંથી ‘Water Of India’ ના નામે અઢળક પાણી બહાર કાઢતા, છતાં ગાગર ખાલી થતી નહીં. અહીં પણ એવી સરખામણી કરી શકાય કે મુનિરાજશ્રીએ ગૂઢાર્થતત્વાલોકરૂપી ગાગરમાંથી વિવેચનરૂપી અઢળક પાણી આ ગ્રંથમાં ઉલેચ્યું છે, છતાં હજી એ મૂળગ્રંથ - ગાગરમાં ઘણા ગૂઢ પદાર્થો આણુઉકેલ્યા (આણુઉલેચ્યા) પડ્યા છે. આશા છે મુનિરાજશ્રી એ આણુઉકેલ્યા ગૂઢપદાર્થોને પણ ધીમે ધીમે ઉકેલી નવા નવા ગ્રંથોનું સર્જન કરશે.

પૂજ્યોની કૃપાથી મને આ ગ્રંથના સંશોધનનો લાભ મળ્યો છે. વિ.સં. ૨૦૬૯ માં મારું ચોમાસુ પિંડવાડા હતું. ચોમાસાના અંતે મારી ઉપર પૂજ્ય વિદ્વત્સિરોમણિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય યશોવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજનો પત્ર આવ્યો. તેમાં તેમણે લખ્યું હતું કે, ‘બચ્ચા ઝા રચિત ગૂઢાર્થતત્વાલોક ઉપર લગભગ ૩૪૦૦ ફૂલસ્કેપ જેટલી સંસ્કૃત ટીકા અને ૧૬૦૦ ફૂલસ્કેપ જેટલું ગુજરાતી વિવેચન તૈયાર થયું છે. તે તમે સંશોધન કરી આપશો ?’ હું સમજ્યો કે આ ટીકા-વિવેચન પૂજ્ય આચાર્યશ્રીના સર્જન છે. મેં જવાબ લખ્યો, ‘આપશ્રીની વિદ્વત્તા સામે મારો ક્ષયોપશમ અતિઅલ્પ છે. એટલે આ ટીકા-વિવેચનના સંશોધનની મારી કોઈ યોગ્યતા નથી. છતાં આપની ઈચ્છા હોય તો હું પ્રયત્ન કરી જોઈશ. વળી સંશોધનકાર્ય પૂરું કરવામાં સમયમર્યાદા ન રાખશો.’ પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ મારી પાસે જ સંશોધનનો આગ્રહ રાખ્યો અને મારી વિનંતિ સ્વીકારી. તેઓ મને બીજું પ્રૂફ મોકલવાના હતા, જેથી વાંચવામાં સરળતા રહે. લગભગ દોઢ વર્ષ પછી વિ.સં. ૨૦૭૧ ના વૈશાખ મહિનામાં ગિરનાર તળેટીમાં પૂજ્ય આચાર્યશ્રીને રૂબરૂ મળવાનું થયું. બધી વાત થઈ. ત્યારે ખબર પડી કે આ

નૂતન સર્જનના કર્તા વિદ્વદ્વ્ય મુનિરાજશ્રી ભક્તિયશવિજયજી મહારાજ છે. તેમની કલમ પણ તેમના ગુરુદેવ જેવી જ છે. જો મેટરમાં ટીકાકાર તરીકે તેમનું નામ ન લખ્યું હોત અને રૂબરૂ વાતમાં આ બાબતનો ખુલાસો ન થયો હોત તો હું તો એમ જ સમજત કે આ ટીકા એ પૂજ્ય આચાર્યશ્રીનું સર્જન છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ ટીકાની ગરિમા ઘણી ઊંચી છે.

ગિરનાર તીર્થમાં તેમના તરફથી મેટર મળ્યું. મારા ગુરુદેવશ્રીની અનુમતિ લઈને અન્ય કાર્યોની વ્યસ્તતા વચ્ચે સમય કાઢીને આ ગ્રંથનું સંશોધન કરતો ગયો. જો કે નવ્યન્યાયનો એવો તલસ્પર્શી અભ્યાસ મેં કર્યો નથી, છતાં મારા ક્ષયોપશમ અનુસાર સંશોધનકાર્ય શરૂ થયું અને આગળ વધ્યું. મુનિરાજશ્રી પાસેથી મેટર કટકે કટકે આવતું હોવાથી સંશોધનમાં સરળતા રહી, બહુ બોજારૂપ ન લાગ્યું. હકીકતમાં આ સંશોધન દ્વારા મેં મુનિરાજશ્રી ઉપર કોઈ ઉપકાર કર્યો નથી. ઊલટું, મુનિરાજશ્રીએ મને આ ગ્રંથના સંશોધનનો લાભ આપી મારી ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.

જો આ સંશોધનકાર્ય ન આવ્યું હોત તો હું મારા જીવનમાં ગૃહાર્થતત્વાલોક વાંચવાનો ન હતો અને કદાચ વાંચત તો મને કેટલું સમજાત ? એ પ્રશ્ન હતો. પણ સંશોધનના બહાને મને આ એક નવા ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવાનો લાભ થયો. આ સંશોધન દ્વારા મને ઘણું ઘણું નવું જાણવાનું મળ્યું છે. ન્યાયગ્રંથનું સંશોધનકાર્ય એક જટિલ અને કંટાળાજનક કાર્ય હોય છે. પણ મુનિરાજશ્રીની નિરૂપણશૈલી એટલી બધી સુગમ અને સરળ છે કે સંપૂર્ણ સંશોધનકાર્ય દરમિયાન મને ક્યારેય કંટાળો કે અણગમો થયો નથી. સંશોધનકાર્યમાં મને આનંદ આવતો. જેમ જેમ સંશોધન કરતો ગયો તેમ તેમ મારો રસ વધતો ગયો. પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ અને મુનિરાજશ્રીએ આ કાર્ય માટે મારી પસંદગી કરી મને આ કાર્ય સોંપીને મારી ઉપર ઘણો ઘણો ઉપકાર કર્યો છે. હું સદા તેમનો ઋણી રહીશ.

મુનિરાજશ્રીનો મને બહુ પરિચય નથી, કેમ કે અત્યાર સુધી અમે બે જ

વાર અલપઝલપ મળ્યા છીએ. પણ ગ્રન્થસંશોધન અને તેની માટેના પરસ્પર પત્રવ્યવહાર દ્વારા તેમનો પરોક્ષ રીતે વિશેષ પરિચય થયો છે, તેમની ગુણસૌરભને માણવાનું થયું છે અને તેમની સાથેની આત્મીયતા વધી છે.

વાચકોને વિનંતિ કરીશ કે જે ભાવનાથી મુનિરાજશ્રીએ આ ગ્રંથ રચ્યો છે તે ભાવનાને આ ગ્રન્થના સાંગોપાંગ અભ્યાસ દ્વારા તેઓ પૂર્ણ કરે. જેમ મુનિરાજશ્રીએ આ ગ્રન્થના સર્જન માટે ઘણી મહેનત કરી છે તેમ વાચકો પણ આ ગ્રન્થના પઠન માટે ખૂબ મહેનત કરે. જેમ મુનિરાજશ્રીએ આ ગ્રન્થ સમજાવવા માટે ખૂબ ખંત અને ધીરજ ધારણ કર્યા છે તેમ વાચકો પણ આ ગ્રન્થને સમજાવવા માટે અત્યંત ખંત અને ધીરજને ધારણ કરે. આ ગ્રન્થના સમ્યગ્ અભ્યાસથી પરિકર્મિત થયેલી બુદ્ધિ દ્વારા વાચકો અન્ય સાધનગ્રન્થો અને સાધ્યગ્રન્થોનો સ્વયં અભ્યાસ કરતા થાય, તે ગ્રન્થોના પદાર્થોને આત્મસાત્ કરે અને શીઘ્ર મુક્તિગામી બને એ જ શુભેચ્છા.

મુનિરાજશ્રીની ખૂબ ખૂબ અનુમોદના કરું છું અને તેમને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ આપું છું. તેમણે એક ભગીરથ કાર્ય પૂર્ણ કર્યું છે. સામાન્ય વ્યક્તિ માટે લગભગ અશક્ય કહી શકાય એવી અજોડ શ્રુતસેવા તેમણે કરી છે. તેમણે કોઈ ચીલાચાલુ કાર્ય કર્યું નથી. પણ ઘણું ઉમદા અને ઊંચું કાર્ય કર્યું છે. સામાન્ય માણસ કદાચ એમના આ શ્રુતસર્જનનું મૂલ્ય સમજી નહીં શકે, પણ વિદ્વાનો અવશ્ય તેમના આ શ્રુતસર્જનનું મૂલ્યાંકન કરી શકશે.

પૂજ્ય આચાર્યશ્રીની પણ ખૂબ ખૂબ અનુમોદના કરું છું કે તેમણે પોતાના જેવા એક વિદ્વાન શિષ્યરત્નને તૈયાર કર્યો છે. તેમણે મુનિરાજશ્રીને ખૂબ સુંદર રીતે ઘડ્યા છે. તેમણે એક કુશળ માળી અને કુશળ શિલ્પીનું કાર્ય કર્યું છે. તેમના પીઠબળ, પ્રેરણા, હુંફ અને માર્ગદર્શનના બળે જ મુનિરાજશ્રી આ અતિકષ્ટસાધ્ય કાર્ય સહેલાઈથી પાર પાડી શક્યા છે.

મુનિરાજશ્રીના સહવર્તી મુનિવરોની પણ ખૂબ ખૂબ અનુમોદના કે જેમણે સહાય કરીને મુનિરાજશ્રીને આ ગ્રન્થસર્જન માટે બધી રીતની અનુકૂળતા કરી

આપી. તેઓ ઈર્ષ્યાથી ગ્રસ્ત ન થયા, પણ પ્રમોદભાવનાથી ભાવિત થઈને તેમણે મુનિરાજશ્રીને પ્રોત્સાહન આપ્યું, એ તેમની ઉત્તમતા છે.

મુનિરાજશ્રી સમક્ષ મારી અંતરની ભાવના વ્યક્ત કરું છું. આ ગ્રન્થની જેમ ન્યાયના અન્ય જટિલ ગ્રન્થો ઉપર પણ તેઓ પોતાની કલમ ચલાવી આવી સરળ ટીકાઓ લખે તો મધ્યમ બુદ્ધિવાળા જીવોને ન્યાયગ્રન્થો ભણવાનો રસ જાગે અને તેઓ તે ગ્રન્થો ભણી શકે. બીજી વાત, ન્યાયગ્રન્થો તો સાધનગ્રન્થો છે. સાધ્યગ્રન્થો તો આપણા આગમશાસ્ત્રો અને આગમેતર શાસ્ત્રો છે. તે ગ્રન્થો ઉપર આવું સૂક્ષ્મચિંતન કરીને તેઓ આવી સરળ ટીકાઓ લખે તો શાસ્ત્રો ભણવાની જીવોને રુચિ જાગે અને તેમને તેમનો સુગમ બોધ થાય. ઘણીવાર એવું બનતું હોય છે કે મધ્યમ કે મંદ ક્ષયોપશમવાળા જીવો ગ્રન્થ વાંચવાની શરૂઆત કરે છે. પણ અમુક પંક્તિઓ તેમને સમજાતી નથી, તે પંક્તિ સમજાવનાર કોઈ હોતું નથી, ત્યારે તેમનો અભ્યાસ અટકી જાય છે. વારંવાર આવતી આવી પંક્તિઓને લીધે વારંવાર અટકવાનું થવાથી તેમનો અભ્યાસ કરવાનો ઉત્સાહ ઘટી જાય છે. ધીમે ધીમે તેઓ સ્વાધ્યાય છોડી દે છે અથવા સહેલા ગ્રન્થો કે ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચતા થઈ જાય છે. જો મુનિરાજશ્રી અઘરા શાસ્ત્રો પર આવી સરળ ટીકાઓ રચે તો અનેક જીવો માટે તે આધારભૂત બને. જેમ પાંગળો માણસ લાકડીના ટેકાથી પર્વત ઉપર ચડી જાય છે તેમ મુનિરાજશ્રી દ્વારા રચિત સરળ ટીકાઓ રૂપી લાકડીના સહારે અલ્પ ક્ષયોપશમવાળા જીવો અઘરા ગ્રન્થો રૂપી પર્વતોને સર કરી શકશે. શાસ્ત્રગ્રન્થો ઉપર રચાયેલી આવી સરળ ટીકાઓ દ્વારા જીવો ઉપર તાત્ત્વિક અને અનેકગણો ઉપકાર થશે. આશા છે મુનિરાજશ્રી મારી ભાવના સફળ કરવા અવશ્ય પ્રયત્નશીલ બનશે.

હું એવું કંઈ ભણ્યો નથી કે મારો એવો ક્ષયોપશમ પણ નથી. છતાં પુણ્યોદયે લોકોમાં મારી વિદ્વાન તરીકેની છાપ પડી ગઈ છે. તેથી જ આવા સંશોધનાદિના કાર્યો મને સોંપાય છે. સહજ છે કે મારા મંદ ક્ષયોપશમ અને પ્રમાદના કારણે આ સંશોધનકાર્યમાં ક્ષતિઓ રહી ગઈ હોય. તે બદલ હું ત્રિવિધે ત્રિવિધે ક્ષમા યાચું છું. આ સંશોધનકાર્યમાં અને આ વક્તવ્યમાં જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ

કંઈ પણ નિરૂપણ થયું હોય તો તેની ક્ષમા યાચું છું અને બહુશ્રુત વિદ્વાનોને તે સુધારવાની ભલામણ કરું છું.

પરમ પૂજ્ય સિદ્ધાંતમહોદય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પરમ પૂજ્ય ન્યાયવિશારદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પરમ પૂજ્ય સમતાસાગર પંન્યાસપ્રવર શ્રી પદ્મવિજયજી મહારાજ, પરમ પૂજ્ય સિદ્ધાંત દિવાકર વર્તમાનગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય જયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પરમ પૂજ્ય વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ ગુરુદેવશ્રી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ - આ ગુરુદેવોની અને પરમાત્માની કૃપાથી જ હું આ સંશોધનકાર્ય કરી શક્યો છું. આ કાર્યનો સંપૂર્ણ શ્રેય તેમને જાય છે. આ કાર્યની ક્ષતિઓનો ભાગી હું છું. તે પૂજ્યોના ચરણોમાં આ અવસરે કૃતજ્ઞભાવે વંદન કરું છું.

આ ગ્રંથના લેખકને અને પાઠકોને ખાસ ભલામણ કે ગ્રંથસર્જન અને ગ્રંથપઠનનું ખરું ફળ તો અધ્યાત્મમાં ઊંડા ઊતરવું અને સમતામાં લીન બનવું એ છે. ગ્રંથસર્જન અને ગ્રંથપઠન દ્વારા આ લક્ષ્ય સિદ્ધ ન થતું હોય તો એ ગ્રંથસર્જન અને ગ્રંથપઠન વ્યર્થ છે. માટે એ લક્ષ્યપૂર્વક જ ગ્રંથસર્જન અને ગ્રંથપઠન કરવું તથા ગ્રંથસર્જન અને ગ્રંથપઠન બાદ એ લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નશીલ બનવું. માત્ર ગ્રંથસર્જન અને ગ્રંથપઠન કરીને પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય ન માનવી.

પ્રાંતે, આ ગ્રંથરત્ન ખૂબ પ્રસિદ્ધિને પામે, ખૂબ ઉપાદેય બને અને યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ વંચાતો રહે એ જ શુભેચ્છા. પાઠક, લેખક, વાચક વગેરે સહુ શીઘ્ર પરમપદને પામે એ જ પવિત્ર ભાવના.

વિ.સં. ૨૦૭૪, ચૈત્ર સુદ ૧૫
(પુંડરીકસ્વામી આદિ ૫ કરોડ
મુનિવરોનો નિર્વાણ દિન)
શનિવાર, ગાંધીનગર

પરમ પૂજ્ય વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્વિજય હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનો
શિષ્યાણુ
પંન્યાસ રત્નબોધિ વિજય

“

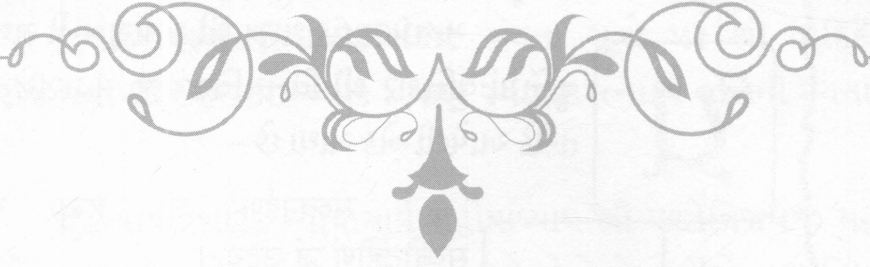
અસંખ્યાત્મક મેઘ પાંખોમાંથી જે એક શાસ્ત્રપદ્ય છે. અત્યંત શુદ્ધ
પાંખોના આરાધને પ્રગટ કરવાનું કરેલા હોવાવામાં આવી છે, ત્યારે
એવોના ગુણોના સૂચના આરાધને પદ્યો કાળો નથી.

શાસ્ત્રો પ્રેમ-ભુવનના નુ-અવલોકે-ધર્મના-અવલોકે-અવલોકે-અવલોકે
અવલોકે-અવલોકે...

”

શાસ્ત્રો માંહેનું નવનીત તારવી આપતા વલોણા ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન

પરમ પૂજ્ય તાર્કિકશિરોમણિ શ્રમણીગણનાયક
આચાર્ય ભગવંત
શ્રી અભયશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજા...



સૌ પ્રથમ પ્રસ્તાવના લખવા માટે જે પૂજ્યશ્રીને વિનંતી કરી તે - પૂજ્યપાદ શ્રમણીગણનાયક શ્રી. જો પૂજ્યશ્રી સંમત થાય તો મહામાંગલિક થઈ જવાની આશા હતી.

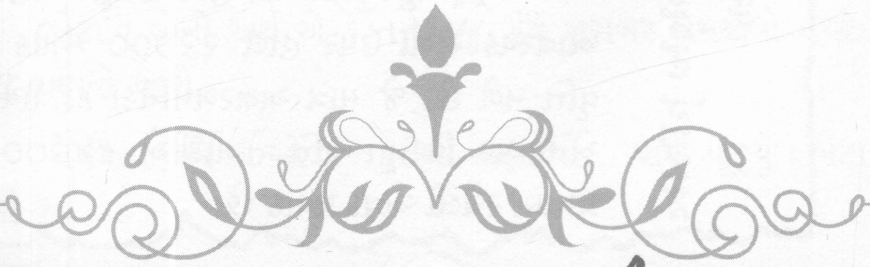
પૂજ્યશ્રીને વિનંતી કરતા, ક્ષણ એક, સાધ્વીગણ આદિની વિશાળ જવાબદારીઓના પ્રતાપે પૂજ્યશ્રીના મુખ પર અવદ્ભવ દેખાઈ, પણ આખરે પૂજ્યશ્રીની ઉદારતા અને વાત્સલ્ય જીત્યા અને આ ગ્રંથને એક અદ્ભુત અનુપ્રેક્ષાસભર પ્રસ્તાવના સાંપડી...

પૂજ્યશ્રી અનુપ્રેક્ષાના સમ્રાટ છે, ચિંતનકલાના કસબી છે, શાસ્ત્રશિલ્પ-સર્જનના કારીગર છે... મારા પરમોપકારી છે...

પૂજ્યશ્રીએ મુક્ત મને આશિષ વરસાવ્યા છે, અદ્ભુત ખીલ્યા છે - ખૂલ્યા છે પૂજ્યશ્રી...

શંકા - સમાધાનના સાર્થક્યની સિદ્ધિ શંકા - સમાધાનથી જ કરી પૂજ્યશ્રીએ આત્માશ્રય દૂષણને ભૂષણ બનાવી દીધો છે.

આવો... અનુપ્રેક્ષાની ભાગીરથીમાં નિમજ્જન કરવા...



શાસ્ત્રો માંહેનું નવનીત તારવી આપતા વલોદા - ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન

પરમ પૂજ્ય પ્રતિભાસંપન્ન શ્રમણીગણનાયક

આચાર્ય ભગવંત શ્રી અભયશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજ...

પ્ર

રેતી

વળી

મહાપ્રભાવક શાસ્ત્ર શ્રી કલ્પસૂત્રની સુબોધિકા
વૃત્તિમાં વૃત્તિકાર શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજે ઉદ્ધરણ
તરીકે આપેલી એક ગાથા છે -

સવ્વનર્ઈણં જા હુજ્જ વાલુઆ
સવ્વોદહીણં જં ઉદયં ।

તત્તો અણંતગુણિઓ અત્થો ઇક્કસ્સ
સુત્તસ્સ ॥

અર્થ : સર્વ નદીઓની જે રેતી
હોય અને સર્વ સમુદ્રનું જે પાણી હોય,
એના કરતાં પણ એક સૂત્રનો અર્થ
અનંતગુણો હોય છે.

આ સત્ય વાતની પ્રતીતિ કરાવે એવા ઢગલાબંધ
ગ્રંથો જાણવા મળે છે. જેમાંના કેટલાંક...

✽ જે માત્ર ૮૬ વર્ણો ધરાવે છે... પૂરા ત્રણ
શ્લોક પ્રમાણ પણ જે નથી તે સામાયિક સૂત્રનો
અર્થવિસ્તાર કરનારો શ્રી વિશેષાવશ્યક ભાષ્યગ્રંથ
૨૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે.

✽ શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રનો અર્થવિસ્તાર કરતી
ગંધહસ્તી નામે ટીકા ૮૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ રચાયેલી
હતી.

✽ સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજની
આવશ્યક સૂત્રો ઉપર હાલ ૨૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ
વૃત્તિ મળે છે. જે માત્ર અક્ષરગમનિકા કહેવાયેલી છે.
એના પર વિસ્તૃત વૃત્તિ તેઓશ્રીએ ૮૪૦૦૦ શ્લોક
પ્રમાણ રચેલી એવો પ્રવાદ છે.

✧ પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકાર ગ્રંથના સૂત્રો પર શ્રી વાદિદેવસૂરિ મહારાજે સ્વોપજ્ઞ ૮૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સ્યાદ્વાદરત્નાકર વૃત્તિની રચના કરેલી છે.

✧ ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે સાહ દેવરાજ પર લખેલા પત્રમાં ઉલ્લેખ મળે છે કે તેઓશ્રીએ ન્યાયવિષયક બે લાખ શ્લોક પ્રમાણ ગ્રંથની રચના કરેલી છે.

અજૈન સાહિત્ય પર નજર નાખીએ તો...

સૌથી વિસ્તૃત ગ્રંથ તરીકે શ્રી વેદવ્યાસ રચિત મહાભારત ગ્રંથ, સવા લાખ શ્લોક પ્રમાણ કહેવાય છે.

ન્યાયદર્શનમાં નવ્યન્યાયના આદ્યપ્રણેતા શ્રી ગંગેશ ઉપાધ્યાય વિરચિત ગ્રંથ છે તત્ત્વચિંતામણિ... ન્યાયદર્શનની અકાટ્ય ચર્યાઓનો ખજાનો છે આ ગ્રંથ... પરમ સૌભાગ્યશીલ છે આ ગ્રંથ... જેમ શ્રી જૈનદર્શનના તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર પર કાળે કાળે નવા નવા અર્થવિસ્તારો થયા કર્યા છે, નવી નવી વૃત્તિઓ રચાયા કરી છે; એમ આ તત્ત્વચિંતામણિ ગ્રંથ પર પણ વૃત્તિઓ જુદા જુદા પંડિતો દ્વારા રચાયા કરી છે ને એના દ્વારા ન્યાયદર્શન માન્ય પદાર્થોનું વધારે ચોકસાઈવાળું.... સૂક્ષ્મતાપૂર્વકનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત થયેલું છે.

આ તત્ત્વચિંતામણિ ગ્રંથ અંગે સાંભળ્યું છે કે એના પ્રણેતા શ્રી ગંગેશ ઉપાધ્યાયે પોતાના પુત્રને આ આખો ગ્રંથ ભણાવ્યો. ગ્રંથ પૂરો થયા પછી પૂછ્યું : બેટા ! ગ્રંથ કેવો લાગ્યો ?

પિતાજી ! ખૂબ જ સુંદર... બિલકુલ ક્ષતિરહિત...

બેટા ! એનો અર્થ એ કે તને હજુ ગ્રંથ બરાબર સમજાયો નથી... તારે ફરીથી ભણવો પડશે.....

ને પિતાજીએ આખો ગ્રંથ ફરીથી ભણાવ્યો... પાછું પૂછ્યું : બેટા ! ગ્રંથ કેવો છે ?

પિતાજી ! અહીં આ ભૂલ લાગે છે ને અહીં આ શંકા ઊભી થાય છે... દીકરાએ એમ કહીને કેટલાક શંકાસ્થાનો દર્શાવ્યા.

‘બેટા ! હવે તને કંઈક ગ્રંથ સમજાયો... હજુ ફરીથી ભણ’ એમ કહીને દીકરાને ફરીથી આખો ગ્રંથ ભણાવી પિતાએ ફરીથી એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘પિતાજી ! હવે તો અનેક ક્ષતિઓ દેખાય છે. ઘણા પરિષ્કાર કરવા જરૂરી લાગે છે.’... એવો જવાબ સાંભળી ખુશ થયેલા પિતાજીએ ‘બેટા ! હવે ઘણું સમજાઈ ગયું હોવા છતાં હજુ એક વાર ફરીથી ભણી લે’ એમ કહી આખો ગ્રંથ ફરીથી ભણાવ્યો, ને ફરીથી એ જ પ્રશ્ન દોહરાવ્યો. ‘પિતાજી ! હવે તો વાક્યે વાક્યે ને શબ્દે શબ્દે પ્રશ્ન ઊભા થાય છે. ગ્રંથનું એક પણ વાક્ય કે એક પણ વિધાન કે એક પણ નિયમ શંકાથી પર નથી. ગ્રંથની દરેક વાતો પિતાજી ! પરિષ્કાર માગે છે.’

બેટા ! હવે તને આખો ગ્રંથ બેસી ગયો છે... એની મને ખાતરી થઈ.

વાત આ છે... ગ્રંથકાર ખુદ ઈચ્છે છે કે પોતાના એકે એક નિરૂપણ પર પ્રશ્નો ઊઠે... ‘આ વિશેષણ શા માટે મૂક્યું છે ?’ ‘અહીં એકવચન પ્રયોગ કેમ કર્યો ?’ ‘અહીં બહુવ્રીહિસમાસ શા માટે લીધો ?’ વગેરે વગેરે... જેટલા પ્રશ્નો અને એના જેટલા સચોટ ઉત્તરો એટલા વધુ ને વધુ ઊંડા રહસ્યો ખૂલે છે... વધારે ને વધારે ચોક્કસાઈ ભરેલા નિયમો જાણી શકાય છે. ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મતા ધરાવતા ને સંભવિત વધુને વધુ દોષોથી મુક્ત તારણો પર આવી શકાય છે ને સાથે સાથે આ બધા સંવાદોનો સમાવેશ કરનાર વ્યાખ્યા ગ્રંથનું કદ વધતું જાય છે.

આશ્ચર્ય ભરેલી વાસ્તવિકતા એ છે કે પ્રશ્ન રૂપે ઊઠેલો પૂર્વપક્ષ પણ એ વિવક્ષિત સૂત્રના શબ્દો પરથી જ ઉઠ્યો હોય છે ને એના જવાબ રૂપે મળેલો ઉત્તરપક્ષ પણ એ જ વિવક્ષિત સૂત્રના અર્થ વિસ્તાર રૂપે હોય છે. એટલે આ પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષની જે ધારા ચાલે છે ને એ ધારાને અવગાહનારને જે નવો નવો બોધપ્રકાશ લાઘે છે એ બધો જ બોધ એ વિવક્ષિતસૂત્રજન્ય શ્રુતજ્ઞાનરૂપ હોય છે.

શ્રી જૈનદર્શનમાં તો સૂત્રની વ્યાખ્યાના છ અંગ જે દર્શાવ્યા છે એમાં ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન... એમ બે સ્વતંત્ર અંગ જ આ માટે દર્શાવેલા છે. એમાં

ચાલના એટલે જ પૂર્વપક્ષ-પ્રશ્ન-શંકા અને પ્રત્યવસ્થાન એટલે એનો ઉત્તરપક્ષ-જવાબ-સમાધાન... વાક્યે વાક્યે શબ્દે શબ્દે શંકા ઉઠાવાતી જાય ને એનું તર્કપુરસ્સર સચોટ સમાધાન થતું જાય, જે અનેક રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન કરનાર હોય. કેટલાય સ્થળોમાં તો આ શંકા-સમાધાનનો લાંબો ચીલો ચાલે. પ્રશ્નોત્તરની વિરાટ અટવી પસાર કરીને બહાર આવેલા અધ્યેતાને સ્પષ્ટ પદાર્થબોધના પાવન તીર્થને જુહાર્યાનો અહેસાસ થાય.

આ ચાલના - પ્રત્યવસ્થાન અતિઆવશ્યક એટલા માટે છે કે કેટલીય વાર એવું બનતું હોય છે કે સૂત્ર પરથી સીધા મળતા અર્થ કરતાં ચાલના-પ્રત્યવસ્થાનની પરંપરાને છોડે મળતો વાસ્તવિક અર્થ સાવ વિરુદ્ધ જેવો હોય છે. સાવ પૂર્વ-પશ્ચિમ જેવો હોય છે. એટલે પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ કયા વિના સૂત્રનો સીધો જ અર્થ લેવાનો હોય તો, તેવા સૂત્રનો તો સાવ વિપરીત અર્થ જ સૂત્રાર્થ તરીકે નિશ્ચિત થઈ જાય !

શંકા :- દીર્ઘચાલના-પ્રત્યવસ્થાનની પરંપરાને અંતે જે અર્થ વિવક્ષિત સૂત્રના અર્થ તરીકે નિશ્ચિત થાય એને જ વિવક્ષિત સૂત્રના અર્થ તરીકે માનવો જોઈએ. એ પૂર્વે જે દીર્ઘપરંપરા શંકા-સમાધાનની ચાલી છે એને વિવક્ષિતસૂત્રના અર્થ તરીકે માનવાની શી જરૂર છે ?

સમાધાન :- એ અંતિમ નિશ્ચિત થતો અર્થ, વિવક્ષિત સૂત્ર પરથી સરેરાશ અધ્યેતાને સીધે સીધો ક્યારેય સ્ફુરતો નથી. સીધેસીધો તો એનો જે યથાશ્રુતાર્થ હોય છે એ જ સ્ફુરે છે. એટલે સ્ફુરતો એ અર્થ પણ વિવક્ષિત સૂત્રનો જ છે. વળી એના પરથી પ્રશ્ન ઊઠે છે... ઉત્તર મળે છે - વળી શંકા ઊઠે છે... એનું સમાધાન મળે છે. આવું... જ્યાં સુધી છેલ્લો અર્થ નિશ્ચિત ન થાય ત્યાં સુધી ચાલે છે ને અંતે એ ચોક્કસ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે, યથાશ્રુત અર્થથી લઈને અંતિમ નિશ્ચિત અર્થ સુધીનો બધો અર્થ આ વિવક્ષિત સૂત્રનો જ માનવો જરૂરી બને છે અને તેથી એક નાના સરખા સૂત્રનો પણ સેંકડો હજારો શ્લોક પ્રમાણ પણ અર્થ આ ચાલના-પ્રત્યવસ્થાન વગેરે દ્વારા મળે છે.

અથવા સૂત્ર સૂચક હોય છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ એ સ્થૂળપદાર્થનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરે છે. પાણીનું એક ટીપું સીધી દૃષ્ટિએ એકસરખું દેખાતું હોવા છતાં

પાવરફુલ માઈકોસ્કોપથી જોવામાં આવે તો એમાં જાતજાતના હજારો જડ-ચેતન પદાર્થો જોવા મળે છે. સૂત્રને પણ જ્યારે એવી પ્રચંડ પ્રતિભાસંપન્ન દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે ત્યારે એમાંથી હજારો પદાર્થોનો પ્રકાશ રેલાય છે. ઉપ્પન્નેઈ વા વિગમેઈ વા ધુવેઈ વા... આ ત્રિપદી પરથી ગણધરદેવો આખી દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે ને !

પ્રશ્ન :- એક નાના સૂત્રમાં આટલો વિરાટ અર્થ શી રીતે સમાઈ જાય ?

ઉત્તર :- ગૂગલ મેપ પર દુનિયાના નકશામાં ગુજરાત માત્ર ૧ બિંદુ જેટલું હોય છે. એમાં અમદાવાદ-સુરત વગેરે કોઈ નામ સુદ્ધાં દેખાતા નથી. પણ જેવું એ બિંદુને ઝૂમ કરવામાં આવે છે કે તરત અમદાવાદ-રાજકોટ-સુરત-વડોદરા... વગેરે નામો દેખાવા લાગે છે. પણ ઘોળકા-ઘંઘુકા-બાવળા વગેરે નામો વંચાતા નથી. વળી અમદાવાદના બિંદુને ઝૂમ કરવામાં આવે એટલે આ બધા નામો ઉપસી આવે છે. આમ જેમ જેમ ઝૂમ કરતાં જવાય એમ એમ અમદાવાદ શહેરના માર્ગો-પોળો-દેરાસર-શોરૂમ-દુકાનના નામો... બધું જ જોવા મળે છે. યાદ રહે કે ગુજરાતના બિંદુમાં આ કશું જ નજરે ચડતું ન હોવા છતાં એમાંથી જ આ બધું બહાર આવ્યું છે, એનો જ આ બધો વિસ્તાર છે, એની આસપાસના રાજસ્થાનબિંદુનો કે મહારાષ્ટ્રબિંદુનો નહીં.

બસ, આ જ રીતે વિવક્ષિત સૂત્રના અર્થ તરીકે પ્રથમ નજરે માત્ર યથાશ્રુત અર્થ ભાસતો હોવા છતાં, બીજા કોઈ જ ચાલના-પ્રત્યવસ્થાનની ગંધ સુદ્ધાં આવતી ન હોવા છતાં, જેમ-જેમ ચાલના-પ્રત્યવસ્થાન દ્વારા એ સૂત્રશબ્દોને ઝૂમ કરવામાં આવે છે એમ એમ એ બધો જ અર્થ ઉપસ્થિત થતો જાય છે. તે યાવત્ અંતિમ નિશ્ચિતાર્થ સુધી. માટે આ બધો જ વિવક્ષિત સૂત્રનો જ અર્થવિસ્તાર છે એ વાત નિઃશંક જાણવી. તથા ગુજરાતબિંદુમાં અમદાવાદની પોળો-મંદિરો વગેરે કશું જ વર્તાતું ન હોવા છતાં જેમ અવ્યક્તપણે એ બધું એમાં રહેલું જ હોય છે એમ અવ્યાકૃત સૂત્રમાં બધો અર્થ ભાસતો ન હોવા છતાં અવ્યક્તપણે એ એમાં રહેલો જ હોય છે. જો એ, એ રીતે, રહ્યો ન હોય તો ગમે એટલા ચાલના વગેરે કરવામાં આવે તો પણ એ વ્યક્ત ન જ થાય, જેમકે વિવક્ષિત સૂત્રથી અન્ય સૂત્રનો વિસ્તૃતાર્થ. પાણીના એક ટીપાંને માઈકોસ્કોપિક દૃષ્ટિથી લાખ ગણું જોવામાં આવે તો પછી એમાં હજારો તરલ પદાર્થો દેખાઈ શકવામાં શું અશક્યપણું છે ?

સૂત્રમાં નિહિત આ વિસ્તૃત અર્થને પામવાનું એક મહત્ત્વનું સાધન છે ચાલના. પ્રશ્ન ઊઠાવવા, જિજ્ઞાસા દર્શાવવી તે. પણ આ પ્રશ્ન યોગ્ય દિશામાં ઊઠે તો જ વાસ્તવિક રહસ્યાર્થ પામી શકાય છે. આડેઘડ પ્રશ્નો ઊઠાવવાનો કોઈ મતલબ હોતો નથી.

વર્ગશિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્નો પૂછ્યાં : આજે સવારે હું છ વાગે ઉઠ્યો હતો તો મારી ઉંમર કેટલી ? કોઈ જવાબ આપવા ઉઠ્યું નહીં. એટલે બીજી રીતે પ્રશ્ન પૂછ્યો : હું જે બસમાં સ્કુલે આવ્યો એમાં પચ્ચીશ પેસેન્જરો હતાં, તો મારી ઉંમર કેટલી ? વળી કોઈએ જવાબ ન આપવા પર ફરીથી પૂછ્યું : આજે ક્લાસમાં ૪૫ વિદ્યાર્થીઓ હાજર છે, તો મારી ઉંમર કેટલી ?

‘સર ! ૪૪ વર્ષ...’ એક વિદ્યાર્થીએ જવાબ આપ્યો, જે સાચો હોવાથી ટીચરને આશ્ચર્ય થયું.

સાચો જવાબ શી રીતે શોધ્યો ? એ પૂછવા પર વિદ્યાર્થીએ રહસ્યસ્ફોટ કર્યો કે - સર ! મારો ભાઈ પણ આવા જ ઢંગઘડા વિનાના આડેઘડ પ્રશ્નો કરતો હોય છે, એ અડધો ગાંડો છે ને એની ઉંમર ૨૨ વર્ષ છે !

યોગ્ય પ્રશ્ન ઉઠ્યા પછી એનું વાસ્તવિક સમાધાન ખોળી કાઢવાની પણ પ્રતિભા જોઈએ. અન્યથા પ્રત્યવસ્થાન ન સ્ફુરવાથી રહસ્યાર્થ યાત્રા ત્યાં જ અટકી પડે. અથવા જવાબમાં કુતર્કો સ્ફુરે તો વાસ્તવિક રહસ્યાર્થથી હજારો - લાખો યોજન દૂર ફંગોળાઈ જવું પડે !

પુત્રે પિતાને પૂછ્યું - ‘પિતાજી ! પ્રશ્ન પૂછું ?’

‘હા બેટા ! પૂછ ને ! પૂછશે તો તારું જ્ઞાન વધશે.’

‘પિતાજી ! સૂર્ય પૂર્વ દિશામાં કેમ ઊગે છે ?’

‘બેટા ! આ તો મેં ક્યારેય વિચાર્યું નથી.’

‘પપ્પા ! ભારતની રાજધાની નવી દિલ્હી શા માટે છે ?’

‘દીકરા ! આનો જવાબ મારી પાસે નથી.’

‘ડેડ ! ગુજરાત રાજ્યમાં કુલ કેટલા જિલ્લા છે ?’

‘જો બેટા ! આ મારો વિષય નથી.’

હવે, આવા ઉત્તરોથી બોધમાં શું વિશદતા થાય ? એટલે યોગ્ય દિશાના પ્રશ્નો ઉઠાવવાની કલા જોઈએ અને એના વાસ્તવિક સમાધાન શોધી કાઢવાની પ્રતિભા પણ જોઈએ. જો આ બે હોય તો એક-એક સૂત્રનો હજારો શ્લોક પ્રમાણ અર્થવિસ્તાર શક્ય બને છે.

જેના પરથી આ કલા અને પ્રતિભા વિકસી શકે છે એવા અનેક ગ્રંથોમાંનો એક ગ્રંથ છે વ્યાપ્તિપંચકવિવૃત્તિ... જે ગૂઢાર્થતત્ત્વાલોક નામે વધારે પ્રસિદ્ધ છે એવા આ ગ્રંથના કર્તા છે મૈથિલપંડિત શ્રી ધર્મદત્ત ઝા... જેઓ બચ્ચાઝા નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. લગભગ ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે થયેલ આ પંડિતની પ્રતિભાથી અંજાયેલી અંગ્રેજ સરકારે એમના પરિવારજનો પાસે એમના અવસાન બાદ એમની ખોપરી રીસર્ચ માટે માંગેલ ને એ માટે એ વખતના એક લાખ રૂપિયા સુધીની રકમ આપવાની તૈયારી દર્શાવેલ !

દાદ માગી લે એવી છે એમની પ્રતિભા. શ્રી ગંગેશોપાધ્યાયના તત્ત્વચિંતામણિ ગ્રંથનું એક પ્રકરણ છે વ્યાપ્તિપંચક. એના પર શ્રી રઘુનાથ શિરોમણિ કૃત દીધિતિ વ્યાખ્યા. એના પર શ્રી જગદીશ તર્કાલંકાર કૃત જાગદીશી વ્યાખ્યા. આ વ્યાખ્યાની માત્ર છ-સાત પંક્તિઓ પર આ મૈથિલ પંડિતે લગભગ ૮૦૦ શ્લોક પ્રમાણ વિવૃત્તિ નામે વિવરણ કર્યું છે.

કમાલ છે એમની બુદ્ધિપ્રતિભા !

કમાલ છે એમની અનુપ્રેક્ષાશક્તિ !

કમાલ છે એમની ‘નનુ ન ચ’ કરવાની ને એના સમાધાન શોધવાની કલા !

શબ્દે શબ્દમાં ઊંડા ઉતરીને પદાર્થનિર્ણય પર આવવાની એમની પ્રતિભા પ્રારંભથી અંત સુધી અદ્ભુત રહી છે. વળી દુરૂહ ન્યાયશૈલિ ! માત્ર અવચ્છેદક નહીં, માત્ર અવચ્છેદકતા પણ નહીં... અવચ્છેદકતાત્વ સુધી ઊંડું ઉતરેલું નિરૂપણ. એટલે એ ગૂઢ જ નહીં, અતિગૂઢ હોય જ. આ ગ્રંથને બેસાડવો એટલે ભેજાનું દહીં

કરી નાખવું. અનેક પંડિતો ભેગા થાય તો પણ બેસાડવો કઠિન. એટલે એનું સરલીકરણ અને સ્પષ્ટીકરણ જરૂરી જ નહીં, અતિ જરૂરી બનેલું.

આ જરૂરિયાતને પૂરી કરવાનો એક દીર્ઘ કઠિન પરિશ્રમ કર્યો છે વિદ્વદ્વ્ય આચાર્યવર્ય શ્રી યશોવિજયસૂરિજીના શિષ્ય મુનિરાજ શ્રી ભક્તિયશવિજયજીએ. માત્ર ૧૨ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષિત થયેલા આ મુનિવર ચોવીશે કલાક ગુરુના પડછાયાની જેમ રહે છે. જેથી અનેક ગ્રંથોના સર્જક ગુરુની એવી છાયા આ શિષ્યે ઝીલી કે એમનું પ્રથમ સર્જન યશોલતા નામે વૃત્તિ લગભગ ૯૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ થવા જઈ રહ્યું છે. એમના જ શબ્દોમાં કહું તો - ‘આ ગૂઢાર્થતત્વાલોકના અત્યંત સરળ ભાષામાં સ્પષ્ટીકરણનો એક પ્રયાસ છે. આગળ-આગળની કોટિ... એ માટે ચાલના-પ્રત્યવસ્થાન... વગેરે કશું જ આમાં નથી.’ પણ આ મહાત્માએ, લગભગ ૯૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ગૂઢાર્થતત્વાલોકમાંથી પ્રારંભિક માત્ર ૩૫૦ થી ૪૦૦ શ્લોકનો જ મુખ્ય વિસ્તાર કર્યો છે. બાકીનાનો એટલો વિસ્તાર કર્યો નથી, ને છતાં થઈ ગયો ૯૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ગ્રંથ... એટલે સમજો ને કે વિવૃત્તિના એક-એક શ્લોકપ્રમાણ અધિકારને સ્પષ્ટ કરવા એમણે લગભગ ૪૦૦ શ્લોકપ્રમાણ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આના પરથી જ તેઓએ કેટલી સરળતા કરી આપી છે એની કલ્પના કરી શકાય છે. નાની ઉંમર, નાનો સંયમપર્યાય... પ્રથમ પ્રયાસ... ને છતાં આવું ભવ્ય સર્જન !

કયા શબ્દોમાં એમને ધન્યવાદ આપવા ?

કયા શબ્દોથી એમની અનુમોદના કરવી ?

કેવી કેવી ભાવી કૃતિઓની એમની પાસેથી અપેક્ષા રાખવી ?

વિ.સં. ૨૦૬૦ નું અમારું ચાતુર્માસ અમદાવાદ-પાલડી ખાતે ભગવાનનગરના ટેકરે શ્રી વિશ્વનંદીકર જૈન સંઘમાં હતું. ચાતુર્માસના અંતે ઉપધાનતપ થયા. એમાં એક નાની ઉંમરનો છોકરો નામે ધવલ પ્રથમ ઉપધાનની આરાધના કરવા જોડાયેલો. પૂર્વ ભવના સંસ્કારના અને આ ભવમાં માતૃપિતાએ આપેલા સંસ્કારના પ્રભાવે ઉંમરના પ્રમાણમાં આરાધકભાવ સારો જોવા મળેલો. એના ત્રણ-ચાર ભાઈબંધના ગ્રુપમાં એ નેતા જેવો હતો. ‘આમ ન કરાય,

આલોચના આવે... આવું ન કરવું, આલોચના આવે...' આ રીતે વિરાધનાઓને ટાળવાનો એક પાપભીરુ પરિણામ સારો જોવા મળતો. આ ધવલ એ જ આ ૯૦,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ યશોલતાવૃત્તિના રચયિતા મુનિરાજ શ્રી ભક્તિયશવિજયજી...

સંયમસ્વીકાર બાદ શેષકાળમાં થોડા થોડા દિવસો માટે ત્રણ-ચાર વાર ભેગા થવાનું થયું. લગભગ સ્વગુરુની સાથે ને સાથે પડછાયાની જેમ હોય. આ ગુરુભક્તિ... ને બાકી શ્રુતસર્જનમાં ડૂબેલા રહેવું. ને એ સિવાય ભણવું-ભણાવવું તો ખરું જ. આ સાધનાથી થયેલી એમની પ્રતિભાની ખીલવટની ચમત્કૃતિ એટલે જ પ્રસ્તુત કૃતિ.

તેઓએ જેમ સંસ્કૃતભાષામાં 'યશોલતા' નામે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે એમ સાથે સાથે ગુજરાતી ભાષામાં 'વિનમ્રા' નામે આ ગૃહ્યાર્થતત્ત્વાલોકનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. વિશેષતા એ છે કે આ બંને કૃતિઓ સ્વતંત્ર છે, 'સંસ્કૃત વિવેચનનું જ ગુજરાતી ભાષાંતર છે' એવું નથી.

આ સ્પષ્ટીકરણ સરળ બને એટલે એમણે પોતાની પ્રતિભાથી ગૃહ્યાર્થતત્ત્વાલોકના દીધિતિ નામે નવ વિભાગ કર્યા છે. અર્થાત્ યશોલતા-વિનમ્રા વૃત્તિઓ નવ વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે. એમાંથી પ્રસ્તુત વિભાગમાં ચોથી દીધિતિનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. પુસ્તકની અપેક્ષાએ વિભાગ વિચારવામાં આવે તો ચૌદ પુસ્તકોમાંનું આ ત્રીજું પુસ્તક છે, માટે ત્રીજો વિભાગ છે.

આ ત્રીજા પુસ્તકમાં, ચોથી દીધિતિમાં ચચયિલા વિષયોનો સામાન્ય પરિચય જોઈએ.

તત્ત્વચિંતામણિ ગ્રંથમાં પૂર્વપક્ષવ્યાપ્તિના પ્રથમ બે લક્ષણ છે : સાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વ અને સાધ્યવદન્યસાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિત્વ... આ બે લક્ષણો વચ્ચે સેતુ બાંધવા માટે પ્રશ્ન ઉઠાવાયો કે પ્રથમ લક્ષણ દર્શાવ્યા બાદ બીજું લક્ષણ શા માટે દર્શાવ્યું ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં દીધિતિકારે જણાવ્યું કે - 'અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થળે આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા તત્ત્વચિંતામણિકાર બીજું લક્ષણ દર્શાવે છે.' અહીં 'એક વિશેષના કરેલા વિધિ-નિષેધ, અન્ય વિશેષના

નિષેધ-વિધિમાં ફલિત થાય છે' - એ ન્યાયે દીધિતિકારે સૂચિત કર્યું કે પ્રથમ લક્ષણમાં વ્યાખ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થળે અવ્યાપ્તિ આવતી નથી. આ સૂચિતાર્થની સંગતિ માટે જાગદીશીમાં સાધ્યાભાવીય પ્રતિયોગિતાના, સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નત્વ અને સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નત્વ એવા બે વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યા છે.

આ બે વિશેષણ સાર્થક તો જ ઠરે જો એ મૂક્યા પછી, વ્યાખ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થળે કોઈ અવ્યાપ્તિ ન આવે. આવનારી સંભવિત અવ્યાપ્તિઓ દૂર થઈ જાય.

પ્રસ્તુત વિભાગમાં આ વાતને પડકારતો પ્રશ્ન રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રશ્નકાર, સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નત્વ વિશેષણ મૂક્યા પછી પણ આપત્તિ ઊભી જ રહેશે એવું સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નશીલ છે. એ આપત્તિના વારણ માટે સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નત્વના જે જે પરિષ્કાર સંભવિત છે એ તમામનું પ્રશ્નકાર ખંડન કરે છે. પ્રસ્તુત વિભાગમાં માત્ર પ્રશ્નકારનું જ વક્તવ્ય છે. એનો જવાબ-ઉત્તરપક્ષ આગામી વિભાગમાં આવશે. પ્રસ્તુત વિભાગનો આ સામાન્ય સાર છે. એમાં આવેલા કેટલાંક વિશિષ્ટ ચિંતનશક્તિના નમૂનારૂપ પ્રમુખ પદાર્થો છે તે સંક્ષેપમાં જોઈ લઈએ -

❖ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્... આ સ્થળમાં મહાનસીયવહ્ન્યભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિના વારણ માટે સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વ પરિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. છતાં તેનાથી મહાનસીયવહ્ન્યભાવનું વારણ થતું નથી. તે શા માટે થતું નથી ? તેનો પ્રકાશ 'યશોલતા' માં આપવામાં આવ્યો છે. (જુઓ પૃ. ૬૪૫-૬૪૬)

❖ ગૂઢાર્થતત્વાલોકના રચયિતા પંડિત ધર્મદત્ત ઝાની અદ્ભુત તર્કશક્તિની પેદાશ એટલે સંબંધયતુષ્ટયઘટિત નૂતન પરિષ્કાર... પ્રસ્તુત વિભાગમાં આ પરિષ્કારનું જ મુખ્યત્વે વિવેચન છે. કેવું ને કેટલું વિવેચન ? માત્ર પાંચ-સાત લીટીમાં આટોપાઈ ગયેલા પરિષ્કારના એક-એક અક્ષરના પ્રયોજન સુધી પહોંચી ગ્રંથકારના આશયને સ્પષ્ટ કરવા માટે 'યશોલતા' વૃત્તિના ૪૦૦ થી ૫૦૦ પૃષ્ઠો વપરાયેલા છે. કેવી જહેમત ઉઠાવી હશે !

❖ પરિષ્કારનો સામાન્ય અર્થ અને એની સંગતિ દર્શાવ્યા પછી પરિષ્કારપ્રવિષ્ટ પ્રત્યેક પદ પાછળના પ્રયોજનને પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં

સૌપ્રથમ ચાર સંબંધ શા માટે ? એ પ્રયોજન સ્પષ્ટ કરાયું છે (જુઓ પૃ. ૬૫૬ વગેરે)

❖ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આવા સ્થળે વહ્નિત્વ શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન હોવાથી સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક કોઈ પ્રાપ્ત જ ન થાય. આવા સંયોગમાં સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસંબંધને કઈ રીતે ઘટાવવો ? તેનું સમાધાન પૃ. ૬૫૬ ઉપર મળે છે.

❖ ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ આ પ્રસિદ્ધ સ્થળને ‘પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્’ આ રીતે લેવા પાછળ ગ્રંથકારના રહેલા આશયને પૃ. ૬૭૦ ઉપર પ્રકાશિત કરાયો છે.

❖ ‘ઘટો રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાત્’ આ સ્થળે અવ્યાપ્તિ બતાવવાની પદ્ધતિ પાછળ રહેલા ગ્રંથકારના આશયને પૃ. ૬૮૦ વગેરે ઉપર ન્યાય આપી અન્ય નિરર્થક પદ્ધતિનો યશોલતામાં નિરાસ કરાયો છે.

❖ ગ્રંથકારે ‘સંબંધયતુષ્ટયથી સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાન્યાવચ્છેદકતા-અનિરૂપિતત્વ’ એવો પરિષ્કાર કર્યો છે. આમાં ગ્રંથકારને સાધ્યતાવચ્છેદકતા સુધી શા માટે જવું પડ્યું ? ‘સંબંધત્રિતયથી સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વ’નો પ્રવેશ જ પ્રતિયોગિતાના વિશેષણ તરીકે પર્યાપ્ત નીવડે. આ મતલબની શંકા ઉઠાવી ગ્રંથકારના ઊંડા આશયને સંગત ઠેરવવા યશોલતાકાર મુનિરાજ શ્રી ભક્તિયશવિજયજી મરજીવા બનીને મચી પડ્યા છે. જુઓ પૃ. ૭૧૨ થી.

❖ સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વ પરિષ્કાર શંકારૂપે જે સૂચવાયેલો છે એને પણ નવા-નવા પ્રશ્નો-જવાબો-પરિષ્કારો વગેરે દ્વારા લગભગ ૭૦ પૃષ્ઠો સુધી ફેલાવવામાં આવ્યો છે. આ પરિષ્કારો અને એ કરવા પાછળનાં પ્રયોજનોને વિચારવામાં મગજ એટલું ડૂબી જાય છે કે બીજા સંકલ્પ-વિકલ્પોને કોઈ અવકાશ જ રહેતો નથી.

❖ ઘણી શંકા-સમાધાનની દીર્ઘયાત્રા પૂરી કરીને અંતિમ નિષ્કર્ષ પડાવે પહોંચેલા સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વપરિષ્કારને અનેક દૂષણોથી દુષ્ટ સાબિત કરી દેખાડવા દ્વારા ગ્રંથકારે કરેલા પરિષ્કારને જ નિર્દોષ ઠેરવવામાં આવ્યો છે. એ ઠેરવવામાં

બુદ્ધિનો જે વ્યાયામ થયો છે એ અને ગ્રંથકારનો આશય જે સ્પષ્ટ થયો છે એ જોઈને માત્ર ગ્રંથકારની જ નહીં, યશોલતાવૃત્તિકારની પણ ચિંતનશક્તિને દાદ આપવાનું મન થઈ જાય છે. (જુઓ પૃ. ૭૭૬ વગેરે).

❀ પૃ. ૮૧૩ થી, પ્રસ્તુત પરિષ્કારમાં બંને જગ્યાએ ‘ધર્મવિધયા’ પ્રવેશ કરવું જરૂરી છે કે નહીં ? તેની સૂક્ષ્મબુદ્ધિગમ્ય ચર્ચા છેડવામાં આવી છે. પહેલાં નવા-નવા સ્થળોની કલ્પના કરી ઉભયત્ર ‘ધર્મવિધયા’ પ્રવેશને સાર્થક ઠેરવવાની અને પછી એને અસંગત ઠેરવવાની મજાની ચર્ચા છે. પૂર્વપક્ષ વાંચીએ ત્યારે લાગે કે સિમેંટનો નક્કર મહેલ ચણાઈ ગયો. પણ પછી જ્યારે ઉત્તરપક્ષ વાંચીએ ત્યારે લાગે કે - રે ! આ તો પત્તાનો મહેલ નીકળ્યો. મજાની વાત એ છે કે અહીં સર્જક જ વિસર્જક છે !

❀ પૃ. ૮૩૭ થી છેક છેલ્લે સુધી જે ચર્ચા ચાલી છે તે આખી ચર્ચા ગ્રંથકારના શબ્દો ઉપર કેન્દ્રિત છે. જેમકે ગ્રંથકારે સ્વસામાનાધિકરાણ્યસંબંધના અનિવેશમાં ‘વક્ત્રિમાન્ ધૂમાત્’ આ સ્થળમાં નિરવચ્છિન્ન-ઘટત્વનિષ્ઠ-અવચ્છેદકતાકપ્રતિયોગિતાક અભાવને લઈને દોષ બતાવ્યો છે.

- અહીં, ‘વક્ત્રિમાન્’ આ રીતે શા માટે ઉલ્લેખ કર્યો ?
- ધૂમાત્ - શા માટે જણાવ્યું ?
- નિરવચ્છિન્નઘટત્વનિષ્ઠ... વગેરે લખવાથી અવ્યાપ્તિ શી રીતે દૂર થઈ ?
- આટલું લાંબુ જણાવવાની શી જરૂર ?
- ‘નિરવચ્છિન્ન’ લખવાનું પ્રયોજન શું ? તેના દ્વારા શાનું સૂચન થાય છે ?
- અવ્યાપ્તિ આપવા માટે નિરવચ્છિન્નત્વ શી રીતે ઉપયોગી ?
- ‘ઘટત્વનિષ્ઠ’ આ પ્રમાણે શા માટે જણાવ્યું ?
- ‘જાતિનિષ્ઠ’ એવા જાતિઘટિત ઉલ્લેખના બદલે ‘ઘટત્વનિષ્ઠ’ એવો પ્રાતિસ્વિક ઉલ્લેખ શા માટે ?
- ‘ઘટત્વનિષ્ઠ’ આવું શા માટે કહ્યું, ‘ઘટત્વજાતિનિષ્ઠ’ આવું કેમ ન કહ્યું ?

આવા સંભવિત તમામ પ્રશ્નોના સમાધાન આપવાનો યશોલતામાં સુંદર

પ્રયાસ થયો છે. વળી, એ દરેક સમાધાન સમુચિત છે એ સિદ્ધ કરવા માટે દૃષ્ટાંતો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. સંભવિત અન્ય આપત્તિના નિરાકરણ માટે ગ્રંથકારના તે તે શબ્દોનું સુંદર પદકૃત્ય કરી દેખાડ્યું છે. આમ, યશોલતામાં માત્ર પંક્તિસ્પર્શી સ્પષ્ટતા ૨૦૦ થી વધુ પૃષ્ઠોમાં ફેલાયેલી છે. આપણે કલ્પના કરી શકીએ કે આ સ્પષ્ટતા કેટલી સ્પષ્ટ હશે ? કેટલી અસંદિગ્ધ હશે ? યશોલતા વૃત્તિ જેમ પંક્તિસ્પર્શી છે એમ શબ્દસ્પર્શી છે. પ્રત્યેક શબ્દ પાછળના આશયને પ્રગટ કરવાની જહેમત ઉઠાવવામાં આવી છે, કારણ કે એ વિના ગ્રંથકારના મૂળભૂત આશયને પકડી શકાતો નથી.

ત્રીજો વિભાગ, ચોથી દીધિતિના આ વિષયવિસ્તારને આપણે સંક્ષેપમાં જોયો.

આ વિષયવિસ્તારને જોતાં આપણને ખ્યાલ આવે છે કે, આ કોઈ કથા સાહિત્ય નથી. આ કોઈ મધુર અર્થ ભરેલું કાવ્યસાહિત્ય નથી. આ કોઈ ઈતિહાસ કે ભૂગોળ સાહિત્ય નથી. આ તો માત્ર ભેજાનું દહીં કરી નાખે એવું જટિલ સાહિત્ય છે. ને છતાં એના પર ૯૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ વિસ્તૃત ટીકા ! આપણે મુનિરાજના મગજને મથી નાખે એવા સખત પુરુષાર્થની - સતત પુરુષાર્થની કલ્પના કરી શકીએ છીએ... ને આ કલ્પના કરનાર એવો કોણ સજ્જન હોય જેના મુખમાંથી ‘અહો ! અહો !’ શબ્દો સરી ન પડે !

નાની ઉંમર ! નાનો પર્યાય... પ્રથમ કૃતિ જ જો આવી દિલને તર-બ-તર કરી દે... મગજને ચમત્કૃત કરી દે... બુદ્ધિને પ્રભાવિત કરી દે એવી અવ્વલ છે તો એમની ભાવિ કૃતિઓ કેવી સંઘોપકારક-વિશ્વોપકારક હશે. એની કલ્પના સહુને રોમાંચિત કરી શકે છે. જો કે આ કલ્પના પણ ઘણા માટે કલ્પનાતીત છે.

શ્રી ગિરનારજી મહાતીર્થની ગ્રીષ્મકાલીન નવ્વાણુ માટે ગિરનારજી તરફના વિહારમાં રાજકોટ આવ્યા. ત્યાં વિદ્વદ્વ્ય આચાર્ય શ્રી યશોવિજયસૂરિજી વિશાળ પરિવાર સાથે બિરાજમાન હતા. પરસ્પરના નીતરતા પ્રેમ-સૌહાર્દભર્યા વાતાવરણમાં એમની મહેમાનગતિ માણી. એ દરમિયાન તેઓએ મુનિરાજ શ્રી ભક્તિયશોવિજયજીની વિદ્વત્તાના પુરાવારૂપ આ ભવ્યકૃતિની વાત કરી. એના અઘધ

૯૦,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ હોવાની વાત કરી. ક્ષણભર તો એમ જ થઈ ગયું કે આ સ્વપ્ન નથી ચાલી રહ્યું ને ! નનુ... ન ચ... અવચ્છેદક... અવચ્છિન્ન... વગેરે બહુ જ પરિમિત શબ્દોમાં રમ્યા કરવાનું. ને છતાં સ્કોર પહોંચાડવાનો ૯૦,૦૦૦ શ્લોક પર. કલ્પનાના ગહન સમુદ્રમાં બુદ્ધિપ્રતિભાના ઓક્સિજનના સહારે ડૂબકી મારતા રહેવાનું... ચાલના-પ્રત્યવસ્થાનના રત્નો ખોળતા રહેવાનું... ને ગ્રંથની શોભા વધારતાં રહેવાનું. (યાદ રહે, ચાલના પણ રત્ન છે, કારણ કે એ પણ ગ્રંથની શોભા વધારે છે. તે પણ એટલા માટે કે એના વગર પ્રત્યવસ્થાનને કોઈ અવકાશ જ નથી.)

મુનિરાજશ્રીના આ અજોડ પરિશ્રમને લાખ-લાખ સલામ !

આ. શ્રી યશોવિજયસૂરિજીએ અને મુનિરાજે મને આ વિશાળ ગ્રંથના ત્રીજા વિભાગની પ્રસ્તાવના લખી આપવાની વિનંતી કરી. એમાં આવતા વિષયોની રૂપરેખા આપી. જેના પ્રભાવે આ પ્રસ્તાવના તૈયાર થઈ. આ ગ્રંથ અને એની યશોલતા વૃત્તિ શું વસ્તુ છે ? એનો કંઈક પણ આણસાર આવ્યો... ધન્યવાદ.

પ્રસ્તાવનામાં હજુ કેટલું લખવું ? મુનિરાજના માટે અને એમની આ કૃતિ માટે ફરી ફરી એક જ શબ્દ લખ્યા કરવાનું મન થાય છે... ધન્ય ! ધન્ય ! ધન્ય ! ધન્ય !... ને એમની આ કૃતિએ અમને ભવિષ્યમાં નવી નવી ચમત્કૃતિજનક કૃતિ પામવાનો જે લોભ જગાડ્યો છે, તેને સંતોષવાનો ભાર એમના માથે મૂકી આ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરીએ.....

આ પ્રસ્તાવનામાં પરમ પવિત્ર શ્રી જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ જો કાંઈ પણ આવી ગયું હોય તો હાર્દિક મિચ્છા મિ દુક્કડમ્.

વિ.સં. ૨૦૭૩,
જે.સુ. ૧૪
મુંદ્રા (કચ્છ)

શ્રી વિજય પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ-
ધર્મજિત્-જયશંખરસૂરિ શિષ્ય
અભયશંખરસૂરિ

“

મુનિરાજશ્રીએ ઘણો પરિશ્રમ કરીને આ અતિકઠિન ગ્રંથ વાચકોમાં
અતિસરળ બનાવી દીધો છે. માટે, આ ગ્રંથનું નામ, વિષય, પ્રમાણ
જોઈને જ ગભરાઈ ન જવું. જેમ જેમ આ ગ્રંથ વાંચના જશો તેમ તેમ
પદાર્થો સહેલાઈથી બેસતા જશે, પદાર્થો બેસાડવા માટે તમારે કોઈ મહેનત
કરવી નહીં પડે.

પં. રત્નબોધિ વિજય

”

શ્રી ગરનો શ્રી ગાગરુમાં

વિભાગ - ૩
સંક્ષિપ્તસાર

- પરમ પૂજ્ય સૂક્ષ્મપ્રજ્ઞ પંન્યાસપ્રવર શ્રી રત્નબોધિવિજયજી મહારાજ

વિરાટ વ્યાખ્યાદ્વયનું સંશોધનકાર્ય એકલા હાથે પાર પાડવું, પછી સંશોધકીય વક્તવ્ય લખી આપવું, તે પછી'ય ચૌદે ભાગનો સંક્ષિપ્તસાર લખી આપવો - આટલું કર્યા પછી પણ આટલું કાર્ય સોંપનારને ધન્યવાદ આપવા, તેનો ઉપકાર માનવો.... ઘડીભર ભ્રમણા થઈ આવે : સત્યુગમાં તો નથી આવી ચડ્યો ને !

કમાલ છે એમની ધીરજ, ધારણા શક્તિ અને ધીમતા ! સલામ છે એમની સદ્ભાવનાને ! સહૃદયતાને ! અને સહાયકતાને !

પૂજ્યશ્રીના ચરણોમાં નાનકડી પ્રાર્થના : આપની ઉપકારવર્ષાનું આ તો મંગલાચરણ હો !

સાગરનો સાર ગાગરમાં

(સંક્ષિપ્ત સાર)

માણસ કાર્યક્રમની રૂપરેખા જાણીને તેમાં involve થાય છે.
ફરવા જતા પહેલા માણસ guidebook નો અભ્યાસ કરી લે છે.
પુસ્તકની summary વાંચીને માણસ પુસ્તકવાંચનમાં પ્રવેશ કરે છે.
મુસાફર નકશો જાણીને પછી મંઝિલ તરફ પ્રયાણ કરે છે.
મેય રમાયા પછી તેના મુખ્ય દૃશ્યો highlights માં બતાડાય છે.
ગ્રંથ વાંચ્યા પછી વિદ્યાર્થી તેના મુદ્દાઓ નોંધી લે છે.
વિદ્વદ્વર્ય મુનિરાજશ્રી ભક્તિયશવિજયજી મહારાજે આ મહાકાવ્ય ગ્રંથનું સર્જન કર્યું છે.

‘સાગરનો સાર ગાગરમાં’ માં આ વિશાળકાવ્ય ગ્રંથનો સંક્ષિપ્ત સાર લખવાનો મેં પ્રયત્ન કરેલ છે. મુનિરાજશ્રીએ સાગર જેવો ગ્રંથ રચ્યો છે. મેં ગાગર જેવા આ લેખમાં તેનો સાર ભરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

આ સાર એ આ ગ્રંથની રૂપરેખા છે,
 આ ગ્રંથની guidebook છે,
 આ ગ્રંથની summary છે,
 આ ગ્રંથનો નકશો છે,
 આ ગ્રંથ વાંચ્યા પછીની highlights છે,
 આ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી નોંધેલા મુદ્દા છે.

આ સારમાં મેં કશું નવું લખ્યું નથી. મુનિરાજશ્રીએ બનાવેલ ગ્રંથ-બગીચામાંથી શબ્દ-પુષ્પોને ચૂંટીને મેં આ સાર-માળામાં ગોઠવ્યા છે.

આ ગ્રંથ નવ દીધિતિઓ (વિભાગો)માં રચાયેલો છે. આ સારમાં દરેક દીધિતિના પદાર્થોની ટૂંકનોંધ કરી છે.

ચાલો, આ લેખના માધ્યમે આ ગ્રંથની એક ઊડતી મુલાકાત લઈ લઈએ.

ચોથી દીધિતિ

- (૧) ત્રીજી દીધિતિમાં યેન રૂપેણ યેન સમ્બન્ધેન ઇત્યાદિ જાગદીશીપંક્તિનો અર્થ જોયો. હવે આગળની અન્યથા.... થી શરૂ થતી પંક્તિનો અર્થ દર્શાવાય છે.
- (૨) જો યેન રૂપેણ ઇત્યાદિ પરિષ્કાર ન કરો તો વ્યાખ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલે જ અવ્યાપ્તિ આવી જાય.
- (૩) **મુખ્ય પૂર્વપક્ષ** - યેન રૂપેણ એટલે કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરવા છતાં પણ મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ અટકાવી નહીં શકાય, કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરવા છતાં પણ મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ જ શકાય છે. તેનું વારણ નથી થતું.
- (૪) **અવાંતર પૂર્વપક્ષ** - સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ = સાધ્યતાનિરૂપિત-અવચ્છેદકતા(= સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા)વિશિષ્ટ(પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા)-ભિન્ન(પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ - આ પ્રમાણે તમારે કહેવાનું.

(આમ કહેવાથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ જે વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તદ્ભિન્ન જે મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપિતત્વ રહેતું હોવાથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ ન શકાય. અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ જાય.)

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા લેવાનું જે જણાવ્યું તેમાં વૈશિષ્ટ્ય સ્વસામાનાધિકરણ, સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, સ્વઅન-વચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ આ ચાર સંબંધથી સમજવું. મતલબ કે આ ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેવી જોઈએ.

(અહીં ચોથા સંબંધમાં જે સ્વવૃત્તિત્વ જણાવ્યું તેનો અર્થ થાય કે જો પ્રતિ-યોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહે તો સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી સાધ્ય-તાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહે. અહીં જે પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહે તે કાલિકસંબંધથી નથી લેવાનું, કિંતુ

સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી લેવાનું. મતલબ કે જો સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહે તો સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહે. વૃત્તિતા ક્યા સંબંધથી લેવાની ? તે ગ્રંથકારે અહીં જણાવ્યું ન હોવા છતાં આગળના સંદર્ભ પરથી આ વાત જાણી શકાય છે.)

હવે ચાર સંબંધના પ્રવેશ પાછળનું પ્રયોજન બતાવતા કહે છે કે -

સ્વસામાનાધિકરણનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવાને કારણે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં ઘટાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. ઘટત્વનિષ્ઠનિરવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સ્વસામાનાધિકરણ સિવાયના ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય, પણ સ્વસામાનાધિકરણસંબંધથી તાદૃશઘટાભાવીપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ ન થાય. માટે, અવ્યાપ્તિ દોષ ન આવે.

સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવાને કારણે પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં ઘટાનુયોગિકકાલિક સંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટના અભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવાને કારણે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવને લઈને લક્ષણમાં અસંભવ દોષ નહીં આવે.

તથા સ્વવૃત્તિત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવાને કારણે ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિ-જાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ - આ સ્થલમાં નીલત્વ (વગેરેમાં) નિષ્ઠનિરવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપકપ્રતિયોગિતાનિરૂપક નીલ (વગેરેના) અભાવને લઈને 'રૂપ' હેતુમાં જે વ્યાપ્યતા રહે છે તેનો નિર્વાહ નહીં થઈ શકે (= અવ્યાપ્તિ આવશે) એવું નહીં થાય. એટલે કે વ્યાપ્યત્વનો નિર્વાહ થઈ જશે. (= અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.)

એટલે હવે લક્ષણ આવું બનશે.

સાધ્યતાનિરૂપિતઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતપ્રતિ-
યોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

અહીં વૈશિષ્ટ્ય ચાર સંબંધથી લેવાનું -

- (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધ
- (૨) સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધ
- (૩) સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધ
- (૪) સ્વવૃત્તિત્વસંબંધ (સ્વવૃત્તિત્વ સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી લેવાનું)

(૫) યશોલતામાં વચ્ચે નીચેની બાબતોની ચર્ચા કરી છે -

(૧) પ્રશ્નકારે બતાવેલ લઘુ લક્ષણ -

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ, (૪) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતા સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી) આ ચાર સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

(૨) અવાંતરપૂર્વપક્ષ જવાબ વાળે છે -

સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા ઇત્યાદિ લક્ષણ

પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્, પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્, ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિ-
જાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ - ઇત્યાદિ સ્થલે દોષગ્રસ્ત છે. માટે ગ્રાહ્ય નહીં બને.

- (૩) સ્વસામાનાધિકરણ્ય સંબંધનું પદકૃત્ય
- (૪) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધનું પદકૃત્ય
- (૫) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધમાં સંબંધ પદ કેમ મૂક્યું ?
- (૬) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધનું પદકૃત્ય
- (૭) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધની બદલે સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ કેમ ન કહ્યું ?

- (૮) સ્વવૃત્તિત્વસંબંધ (વૃત્તિતાનિયામકસંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધ) નું પદકૃત્ય
- (૯) વૃત્તિતાનિયામકસંબંધ તરીકે સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ કેમ ન કહ્યું ?
- (૧૦) સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ કેમ ન કહ્યું ?
- (૬) **પ્રશ્ન** - તમે જો પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો સાધ્યતાઅવચ્છેદકઈતરધર્મઅનવચ્છિન્નત્વ - આવો અર્થ કરશો = આવી વિવક્ષા કરશો તો જ્યારે પ્રમેયવાન્ સમવાયસંબંધથી સાધ્ય હશે અને સત્તા હેતુ હશે = ઘટઃ સમવાયેન પ્રમેયવદ્વાન્, સત્ત્વાત્ - આ પ્રમાણે સ્થળ હશે ત્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકપ્રમેયઅતિરિક્ત અપ્રસિદ્ધ થવાને કારણે લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દોષ આવે.
- (૭) **અવાંતર પૂર્વપક્ષ** - અમે સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્નધર્મઅનવચ્છિન્નત્વનો લક્ષણમાં પ્રવેશ કરાવી પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવાને બદલે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વનો લક્ષણમાં પ્રવેશ કરાવ્યો તેનાથી તમે આપેલ લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દોષનો પાણ નિરાસ થઈ ગયો. કારણ કે આ દોષ સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો સાધ્યતાઅવચ્છેદકઈતરધર્મઅનવચ્છિન્નત્વ અર્થ કરો ત્યારે જ આવી શકે.

જો સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ અર્થ કરો તો ઉક્ત સ્થલમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્ન ઘટત્વ વગેરેમાં રહેનારી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પ્રસિદ્ધ હોવાથી લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દોષ ન આવે.

આથી જ સાધ્યતાઅવચ્છેદકઈતરધર્મઅનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણ અવૃત્તિત્વ - ઇત્યાદિને લક્ષણ તરીકે ન સ્વીકારતા

(૧) સ્વસામાનાધિકરાણ્ય, (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ તથા (૪) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામકસંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

- આ ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા-ભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ -

આ લક્ષણને સ્વીકારવામાં આવેલ છે.

*

વિ.સં. ૨૦૭૪

ચૈ.વ. દ્વિ.૧૦

(નમિનાથ મોક્ષકલ્યાણક દિન,

વીસ વિહરમાન જિન જન્મકલ્યાણક દિન)

ગાંધીનગર

- પરમ પૂજ્ય વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ

આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય

હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનો

શિષ્યાણુ

પં. રત્નબોધિવિજય

॥ अथातो विषयजिज्ञासा ॥

(विभाग - ३ विषयानुक्रमः)

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
प्रकरणी आणी-पातणी उपरेभा	६४५	घटाभावस्य ग्राह्यत्वसमर्थनम्	६६०
परिष्कार पछी'य अव्याप्ति ओम्नी ज	६४५	स्वसामानाधिकरण्यनिवेशेऽव्याप्तिवारणम्	६६१
मुख्यपूर्वपक्षाऽऽरम्भः	६४६	द्वितीयसम्बन्धप्रवेशः किमर्थम् ?	६६२
महानसीयवह्न्यभाववारणाऽसम्भवः	६४७	द्वितीय संबंधनी आवश्यकता	
पंक्तिस्पर्शी अर्थ		वह्नित्वाश्रयसाध्यकस्थलग्रहणम्	६६३
परिष्कारनो परिष्कार, आपत्तिनुं निवारण		वह्नित्ववद्भावत्वावने लछने आपत्ति	
सम्बन्धचतुष्टयघटितः परिष्कारः	६४८	घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्ववदभावग्रहणम्	६६४
प्रथमसम्बन्धविभावना	६४९	वह्नित्ववदभावग्रहणं शक्यम्	६६५
द्वितीय संबंधनी समजण		द्वितीयसम्बन्धप्रवेशे नाऽव्याप्तिः	६६६
द्वितीयसम्बन्धस्य घटना	६५०	स्वावच्छेदक...संबंधना प्रवेशथी अव्याप्ति दूर	
तृतीय संबंधनो समन्वय		घटानुयोगिककालिकेनोक्ताभावोऽग्राह्यः	६६७
तृतीयसम्बन्धस्य योजनम्	६५१	प्रतियोगिताअवच्छेदकता साध्यता-	
बे वार नञ् नो प्रवेश शा माटे : प्रश्न		अवच्छेदकताअवच्छेदक संबंधथी अवच्छिन्न	
अप्रसिद्धिना निवारण माटे ते जरूरी : उत्तर		समवायेन वह्नित्ववदभावमादाय समन्वयः	६६८
चतुर्थसम्बन्धस्य परामर्शः	६५२	वह्न्यभावो धर्तुं न शक्यते	६६९
योथा संबंधनो ऐक्स - रे		वह्निं विमुच्य वह्नित्वाश्रयग्रहणं किमर्थम्	६७०
वृत्तिता स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन	६५३	वह्नित्ववत्साध्यक स्थल शा माटे ? : प्रश्न	
यारे'य संबंधथी घटित लक्षण		वह्निसाध्यक स्थले अव्याप्ति अशक्य : उत्तर	
परिष्कारानुसारेण समन्वयः	६५४	वह्निसाध्यकस्थलेऽव्याप्त्यसम्भवः	६७१
स्वानवच्छेदकावच्छिन्नत्वप्रवेशेऽप्रसिद्धिः	६५५	शब्दत उल्लेखानुल्लेखाभ्यां भेदः	६७२
स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वनिवेशेऽव्याप्तिवारणम्	६५६	अभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदक वह्नित्वनो	
प्रथम संबंध प्रवेश प्रयोजन		शब्दतः उल्लेख	
स्वसामानाधिकरण्यं विना समन्वयः	६५७	वह्निसाध्यकस्थले वह्नित्ववदभावोऽग्राह्यः	६७३
प्रथमसम्बन्धः व्यर्थः - शङ्का	६५८	सम्बन्धचतुष्टयेन वैशिष्ट्यमीमांसा	६७४
घटाभावमादायाऽव्याप्तिः प्रथमसम्बन्धं विना	६५९	वह्नित्ववत्साध्यक स्थले सा.अ. नो पण	
		शब्दतः उल्लेख	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વહ્નિત્વવત્સાધ્યકસ્થલમેવ ગ્રાહ્યમ્	૬૭૫	ચતુર્થ સંબંધના પ્રવેશથી અવ્યાપ્તિનિવારણ	
તૃતીય સંબંધની સાર્થકતા		સાધ્યાભાવમાદાય લક્ષણસમન્વય:	૬૮૮
સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વપ્રવેશફલમ્	૬૭૬	સમ્બન્ધચતુષ્ટયેન વૈશિષ્ટ્યવિચાર:	૬૮૯
લક્ષણઅસંભવ = અવ્યાપ્તિ		ગ્રન્થકૃદભિપ્રાયેણ પ્રયોજનપ્રદર્શનમ્	૬૯૦
મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વવદભાવગ્રહણમ્ ..	૬૭૭	નીલાભાવમાદાયૈવાડવ્યાપ્તિવારણસમ્ભવ:	૬૯૧
પ્રથમ સંબંધથી પ્ર.અ. વિશિષ્ટ		સમ્બન્ધચતુષ્ટયસ્યાડપિ સાર્થક્યસિદ્ધિ:	૬૯૨
દ્વિતીય સંબંધથી પણ વિશિષ્ટ		ચારે'ય સંબંધની સાર્થકતા સિદ્ધ	
સમ્બન્ધત્રિતયેન વૈશિષ્ટ્યચિન્તા	૬૭૮	મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને મીમાંસા	
તૃતીય સંબંધની વિચારણા		મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા	૬૯૩
તાદૃશાડભાવગ્રહણસમ્ભવાદવ્યાપ્તિ:	૬૭૯	મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વઉભયને આશ્રયીને	
તાદૃશ અભાવ ગ્રાહ્ય થતા અવ્યાપ્તિ દુર્વાર		વિચારણા	
તૃતીય સંબંધના પ્રવેશથી અવ્યાપ્તિનિરાકરણ		પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાદ્વૈવિધ્યમ્	૬૯૪
તૃતીયસમ્બન્ધપ્રવેશેડવ્યાપ્તિવારણમ્	૬૮૦	મહાનસીયત્વનિષ્ઠ પ્ર.અ. સા.અ.થી	
સ્વાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વપ્રવેશેડપિ ન નિસ્તાર:	૬૮૧	વિશિષ્ટ નહીં થાય	
તાદૃશઅભાવીય પ્ર.અ. તૃતીય સંબંધથી		મહાનસીયત્વં કિં જાતિ: ?	૬૯૫
વિશિષ્ટ નહીં થાય		મહાનસીયત્વને લઈને મતભેદ	
લક્ષણઅસંભવ અને અવ્યાપ્તિ : સ્પષ્ટતા		મહાનસીયત્વં સખળ્લોપાધિરપિ	૬૯૬
સ્વવૃત્તિત્વપ્રવેશપ્રયોજનપ્રદર્શનમ્	૬૮૨	મહાનસીયત્વને સખંડ ઉપાધિ માનીને વિચારણા	
તૃતીય સંબંધનો અપ્રવેશ કરતા બીજી પણ આપત્તિ		સખળ્લોપાધિત્વે વૈશિષ્ટ્યવિચાર:	૬૯૭
ચતુર્થ સંબંધનું પ્રયોજન		મહાનસીયવહ્ન્યભાવમાદાયાડવ્યાપ્ત્યસમ્ભવ:	૬૯૮
કેષાઞ્ચિન્મતેનાડવ્યાપ્ત્યાપાદનમ્	૬૮૩	મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ અશક્ય	
રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમત્સાધ્યકસ્થલ વિચારણા		નઙ્ગ્યપ્રવેશ: કિમર્થમ્ ?	૬૯૯
રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમત્સાધ્યકસ્થલમ્	૬૮૪	બે વાર નઞ્નનો પ્રવેશ શા માટે ?	
નીલરૂપાભાવ ગ્રાહ્ય થશે કે નહીં ?		કિમર્થમવચ્છેદકતાભિન્નાડનિરૂપિતત્વપ્રવેશ: ?	૭૦૦
નીલત્વવિશિષ્ટનીલાભાવવિમર્શ:	૬૮૫	મહાનસીયવહ્ન્યભાવમાદાયાડવ્યાપ્ત્યાપત્તિ:	૭૦૧
નીલાભાવમાદાયાડવ્યાપ્તિસમ્ભવ:	૬૮૬	મહાનસીયવહ્નિઅભાવાદિનું નિવારણ કરવા માટે	
નીલરૂપાભાવ ગ્રાહ્ય થઈ જતા અવ્યાપ્તિ		મહાનસીયત્વસ્ય જાતિત્વોપાધિત્વોભયોક્તિ:	૭૦૨
સ્વવૃત્તિત્વપ્રવેશેડવ્યાપ્તિવારણમ્	૬૮૭	પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયા: વૈશિષ્ટ્યવિચાર:	૭૦૩

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વહ્નિત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતા વિશિષ્ટા	૭૦૪	સ્વવૃત્તિત્વપ્રવેશેઽવ્યાપ્તિવિરહઃ	૭૨૫
મહાનસીયવહ્ન્યભાવઃ પ્રહીતું શક્યતે	૭૦૫	નીલાભાવઃ ધર્તું ન શક્યતે	૭૨૬
નજ્ઞયપ્રવેશેઽવ્યાપ્તેઃ નિવારણમાપાદનઞ્ચ	૭૦૬	પ્રશ્નકારના પ્રશ્નનું સિંહાવલોકન	
નજ્ઞયપ્રવેશે નાસ્ત્યાપત્તિઃ	૭૦૭	સ્વસામાનાધિકરણ્યાઽપ્રવેશેઽપિ નાસ્ત્યાપત્તિઃ	૭૨૭
પર્વતીયવહ્નિસાધ્યકસ્થલે સમન્વયઃ	૭૦૮	મહાનસીયવહ્નિઅભાવનું વિશ્લેષણ	
સાધ્યતા-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનાં વૈશિષ્ટ્યમ્	૭૦૯	ઘટાભાવઃ ધર્તું ન શક્યતે	૭૨૮
વહ્નિત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતાયાઃ વૈશિષ્ટ્યચિન્તા	૭૧૦	દ્વિતીયસમ્બન્ધસ્થાને સ્વસામાનાધિકરણ્યમનિષ્ઠકરમ્ ..	૭૨૯
વહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકત્વેન સમં વિચારઃ	૭૧૧	સાધ્યતાઘટિતં લક્ષણં લઘુભૂતમ્	૭૩૦
નજ્ઞયપ્રવેશસમર્થનમ્	૭૧૨	પ્રશ્નકારના લક્ષણ કરતા અત્યંત લઘુભૂત	
સાધ્યતાવચ્છેદકતાપર્યન્તમનુધાવનં કિમર્થમ્ ?	૭૧૩	બે સંબંધની વ્યાપ્તિનું વિવેચન	
સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઘટિત લક્ષણ		एकतः व्याप्य-व्यापकभावः	૭૩૧
સાધ્યતાવૈશિષ્ટ્યઘટિતં લક્ષણમ્	૭૧૪	અસંભવિત વ્યાપ્તિદ્વય	
સમ્બન્ધચતુષ્ટયાઽઽવશ્યકતાશઙ્કા	૭૧૫	મહાનસીયવહ્ન્યભાવગ્રહણસમ્ભવઃ	૭૩૨
પ્રસ્તુત લક્ષણમાં ફક્ત ત્રણ જ સંબંધનો પ્રવેશ		તદનુસારિલક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ	
લક્ષણે સ્વસામાનાધિકરણ્યં ન પ્રવેશ્યમ્	૭૧૬	સ્વસામાનાધિકરણ્યં ત્યાજ્યમ્	૭૩૩
સ્વઅવચ્છેદકસંબંધ..... પ્રવેશનું પ્રયોજન		સ્વઅનવ... ના પ્રવેશથી અવ્યાપ્તિનિવારણ	
સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વપ્રવેશેઽવ્યાપ્તિવારણમ્ ..	૭૧૭	સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વમેવ પ્રવેશ્યમ્	૭૩૪
સમવાયેન વહ્ન્યભાવવારણમ્	૭૧૮	સ્વસામા... સ્થાને સ્વઅનવ...નો પ્રવેશ	
દ્વિતીય સંબંધની સાર્થકતા		જ વ્યાજબી	
સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધફલમ્	૭૧૯	પ્રસ્તુત વાત ઉપર પુનરાગમન	
મહાનસીયવહ્ન્યભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિઃ	૭૨૦	નૈકથા લાઘવસમ્ભવઃ પ્રસ્તુતલક્ષણે	૭૩૫
મહાનસીયવહ્નિઅભાવનું નિવારણ		લઘુભૂતલક્ષણાઙ્ગીકારે એવ સહૃદયતા	૭૩૬
સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વપ્રવેશે નાસ્ત્યવ્યાપ્તિઃ	૭૨૧	પ્રશ્નકારનું લક્ષણ અત્યંત લઘુભૂત	
સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધપ્રયોજનમ્	૭૨૨	પ્રશ્નની સામે પ્રશ્ન - પ્રતિપ્રશ્ન	
સ્વવૃત્તિત્વસંબંધનું પ્રયોજન		પ્રતિયોગિતા ભિન્ના મહાનસીયે વહ્નૌ ચ !	૭૩૭
રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમત્સાધ્યકસ્થલેઽવ્યાપ્તિઃ	૭૨૩	મહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવૈશિષ્ટ્યવિચારઃ	૭૩૮
નીલાભાવમાદાય લક્ષણાઽસમન્વયઃ	૭૨૪	મહાનસીય અને વહ્નિ - બે પ્રતિયોગી !	
સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી નીલાભાવનું નિવારણ		મહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા ન સાધ્યતાવિશિષ્ટા	૭૩૯

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી અવિશિષ્ટ		નઙ્ઘ્યઘટિતલક્ષણાઙ્ગીકર્તૃપૂર્વપક્ષોપસંહાર:	૭૫૫
વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયા: વૈશિષ્ટ્યવિમર્શ:	૭૪૦	મહાનસીયવહ્નૌ પ્રતિયોગિતાભેદાઽસમ્ભવ:	૭૫૬
વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ		દ્વિતીય - તૃતીય સંબંધ વિચારણા	
સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન વૈશિષ્ટ્યં	૭૪૧	તાદૃશઅભ્યાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટ	
મહાનસીયવહ્ન્યભાવો ધર્તુ ન શક્ય:	૭૪૨	કેષાઞ્ચિન્મતોપદર્શનમ્	૭૫૭
પરિષ્કારપરિહાર્ય અવ્યાપ્તિ		વહ્નિ-જલોભ્યાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ	
મહાનસીયવહ્ન્યભાવવારણાય નઙ્ઘ્યં પ્રવેશ્યમ્	૭૪૩	લક્ષણત્રૈવિધ્યોપદર્શનમ્	૭૫૮
પ્રતિયોગિતાભિન્નત્વનો નિવેશ		લઘુ અપિ લક્ષણં દુષ્ટમ્	૭૫૯
સાધ્યતાઘટિતલક્ષણેઽપિ દ્વિ: નઙ્ઘ્	૭૪૪	સ્વઅન....ના પ્રવેશથી અવ્યાપ્તિનિવારણ	
સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વને જ સ્વીકારો - પૂર્વપક્ષ		સંયોગ-સમવાયોભયેનાઽભાવગ્રહણમ્	૭૬૦
સ્વાવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વવૈયર્થ્યશંકા	૭૪૫	વહ્નિ-જલોભ્યાભાવને લઈને પણ અવ્યાપ્તિ	
મહાનસીયવહ્ન્યભાવવારણમ્	૭૪૬	અશક્ય	
નૈવ પ્રવેશ્યં સ્વાવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વમ્	૭૪૭	સમ્બન્ધત્રયેનાઽપિ વૈશિષ્ટ્યસમ્ભવ:	૭૬૧
મહાનસીયવહ્ન્યભાવવારણાઽસમ્ભવ:	૭૪૮	ઉભયસમ્બન્ધેનાઽભાવગ્રહણં શક્યમ્	૭૬૨
ચાર વાર કરાવેલો નઙ્ઘ્નો પ્રવેશ સાર્થક		ઉભય નઙ્ઘ્નો પ્રવેશ નિષ્ફળ	
વહ્નિ-જલોભ્યાભાવને આધારે પરામર્શ		સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વપ્રવેશ:	૭૬૩
મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાગ્રહણમ્	૭૪૯	સ્પષ્ટતા માટે ‘યશોલતા’ અવલોકનીય	
સ્વાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન વિમર્શ:	૭૫૦	ઉભયસમ્બન્ધેન ગૃહીતાભાવવારણમ્	૭૬૪
સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન વૈશિષ્ટ્યસમ્ભવ:	૭૫૧	વૃત્તિતાનિયામક સંબંધની મીમાંસા	
વહ્નિ-જલોભ્યાભાવનો એક્સ-રે		વહ્નિ-જલોભ્યાભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિ:	૭૬૫
મહાનસીયવહ્ન્યભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિર્દુર્વારા	૭૫૨	નીલાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ	
જલનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા અવિશિષ્ટ		વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવૈશિષ્ટ્યમીમાંસા	૭૬૬
અવ્યાપ્તિવારણાય સ્વાવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વં પ્રવેશ્યમેવ	૭૫૩	વૃત્તિતાનિયામક સંબંધથી અવ્યાપ્તિનિરાકરણ	
વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા વિશિષ્ટ		સ્વાવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધ:	૭૬૭
સ્વાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વેનાઽપિ નિસ્તારસમ્ભવ:	૭૫૪	વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા વિશિષ્ટા	૭૬૮
વહ્નિ-જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા એક !		ચારે ય સ્થળે નઙ્ઘ્સાર્થક્યઉપપાદન	
		સાધ્યતાવિશિષ્ટભિન્નત્વનિવેશ:	૭૬૯
		જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા વિશિષ્ટા નાસ્તિ	૭૭૦

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પુનઃ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ		નીલત્વત્વાવચ્છિન્નાભાવગ્રહણમ્ ૭૮૬	
સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેનાડપિ વૈશિષ્ટ્યવિરહઃ ૭૭૧		નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નજાતિવિશિષ્ટ અભાવનું	
વહ્નિ-જલોભયાભાવવારણં પરિષ્કારાજ્ઞાતમ્ ૭૭૨		ગ્રહણ	
સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ		સમ્બન્ધત્રિતયેનાડપિ વૈશિષ્ટ્યસમ્ભવઃ ૭૮૭	
તાદૃશસંબંધથી ઉભયસંબંધનું નિવારણ		તાદૃશાભાવસ્ય ધર્ત્તવ્યત્વેનાડવ્યાપ્તિઃ ૭૮૮	
દ્વિતીયસમ્બન્ધઃ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વમેવ ૭૭૩		ત્રણે ય સંબંધથી પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ	
લઘુભૂત બે લક્ષણ - ચર્યાનું નવનીત		મુખ્ય પૂર્વપક્ષના લક્ષણમાં આ અવ્યાપ્તિ અશક્ય	
દ્રવ્યત્વસાધ્યકસ્થલે સાધ્યતાવચ્છેદકાડપ્રસિદ્ધિઃ ૭૭૪		સાધ્યતાવચ્છેદકતાઘટિતલક્ષણાઙ્ગીકારેડવ્યાપ્તિવિરહઃ ... ૭૮૯	
સમ્બન્ધત્રયઘટિતં ફલિતં લક્ષણમ્ ૭૭૫		પ્રથમ અવ્યાપ્તિનિરાકરણ	
સ્વઅનવ...ની અન્ય રીતે પણ સાર્થકતા		અવ્યાપ્ત્યાપાદકાભાવસ્યાડગ્રાહ્યત્વમ્ ૭૯૦	
પૂર્વપક્ષપ્રદર્શિતલક્ષણખંડનાડરમ્ભઃ ૭૭૬		પૂર્વપક્ષલક્ષણે નૂતનઃ દોષઃ ૭૯૧	
પૂર્વપક્ષસમ્મત અંતિમ લક્ષણ		પ્રમેયવત્સાધ્યકસ્થલે લક્ષણાડપ્રસિદ્ધિઃ ૭૯૨	
અનેક આપત્તિ એ લક્ષણમાં		વહ્નિત્વાશ્રયસાધ્યકસ્થલે વિચારણા	
ઘટત્વાનુયોગિકકાલિકેન વહ્નિત્વવતોડભાવઃ ૭૭૭		સ્વવૃત્તિત્વથી તાદૃશપ્રતિયોગિતા બન્ને સ્થલે	
તાદૃશાડભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ સાધ્યતાવૈશિષ્ટ્યમ્ ૭૭૮		વિશિષ્ટ	
ઘટાનુયોગિકકાલિક સંબંધથી અવ્યાપ્તિ		દ્વિતીયસમ્બન્ધાડપ્રસિદ્ધિઃ પૂર્વપક્ષલક્ષણે ૭૯૩	
તાદૃશાભાવમાદાયાડવ્યાપ્તિસમ્ભવઃ ૭૭૯		ઉત્તરપક્ષલક્ષણે નાસ્ત્યપ્રસિદ્ધિઃ ૭૯૪	
વહ્નિસાધ્યકસ્થલેડપિ અવ્યાપ્તિસમ્ભવઃ ૭૮૦		સંબંધભેદ થવાથી અભાવ અગ્રાહ્ય	
નિરવચ્છિન્નદ્રવ્યત્વનિષ્ઠસાધ્યતાને લઈને અવ્યાપ્તિ		પ્રમેયવિશિષ્ટાભાવગ્રહણાયાડડયાસઃ ૭૯૫	
વહ્નિત્વાશ્રયસાધ્યકસ્થલે નૂતનાડવ્યાપ્તિઃ ૭૮૧		ઘટાનુયોગિકકાલિકસંબંધથી આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર	
દ્રવ્યત્વાભાવ ન મળતા અવ્યાપ્તિ		દ્વિતીયસમ્બન્ધેન વૈશિષ્ટ્યમ્ ૭૯૬	
સમ્બન્ધત્રિતયેન વૈશિષ્ટ્યવિચારઃ ૭૮૨		વિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવનો વિમર્શ	
પુનઃ નૂતનઅવ્યાપ્તિઆપાદન		તૃતીયસમ્બન્ધેનાડપિ વિશિષ્ટા ૭૯૭	
સમ્બન્ધત્રિતયેનાડપિ પ્રતિયોગિતા વિશિષ્ટા ૭૮૩		વિશિષ્ટ-શુદ્ધ વચ્ચે અભેદ છતાં તદ્દર્શનમાં ભેદ	
તાદૃશાડભાવગ્રહણસમ્ભવઃ અવ્યાપ્તિશ્ચ ૭૮૪		પ્રમેયત્વં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકમ્ ૭૯૮	
ત્રણ અવ્યાપ્તિદુષ્ટ લક્ષણ		સંબંધથી વૈશિષ્ટ્યની વિચારણા	
રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમત્સાધ્યકસ્થલેડપ્યવ્યાપ્તિઃ ૭૮૫		સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેનાડપિ વિશિષ્ટત્વસમ્ભવઃ ૭૯૯	
ચતુર્થઅવ્યાપ્તિઆપાદન		તૃતીય + ચતુર્થ સંબંધની વિચારણા	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વહ્નિસાધ્યકસ્થલે લક્ષણસમન્વય:	૮૦૦	‘ધર્મવિધયા’ इत्यस्याऽप्रवेशे आपत्ति:	૮૧૪
વહ્નિત્વાશ્રયસાધ્યકસ્થલચિંતા		સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વનિવેશ:	૮૧૫
વહ્નિત્વાશ્રયસાધ્યકસ્થલે સમીક્ષા	૮૦૧	સમ્બન્ધચતુષ્ટયેનાઽવચ્છેદકતાઽવિશિષ્ટા	૮૧૬
અવ્યાપ્ત્યાપાદકાઽભાવગ્રહણાઽસમ્ભવ:	૮૦૨	વહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતયા વૈશિષ્ટ્યવિચાર: .૮૧૭	
પ્ર.અ. બન્ને સ્થલે સા.અ.થી અવિશિષ્ટ		સંયોગનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા નાસ્તિ વિશિષ્ટા .૮૧૮	
રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમત્સાધ્યકસ્થલપરામર્શ		સંયોગનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતયા વિશિષ્ટા	૮૧૯
નીલત્વતાવચ્છિન્નજાત્યભાવપરામર્શ:	૮૦૩	સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વસમર્થનશ્રમ:	૮૨૦
પ્રમેયવત્સાધ્યકસ્થલેઽપ્રસિદ્ધિવારણમ્	૮૦૪	અવચ્છેદકાઽપ્રસિદ્ધિવાપિ અનવચ્છેદકપ્રસિદ્ધિ:	૮૨૧
વૃત્તિત્વસંબંધની વિચારણા		સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વાઽપ્રસિદ્ધિ:	૮૨૨
સાધ્યતાઘટિતલક્ષણાઙ્ગીકાર: નોચિત:	૮૦૫	एकत्र ‘धर्मविधया’ इतिप्रवेशाङ्गीकारे	
કથિત નિર્દોષ લક્ષણમાં દોષની પરંપરા		લક્ષણદ્વિતયમ્	૮૨૩
દ્રવ્યત્વસાધ્યકસ્થલમીમાંસા		પ્રથમે લક્ષણેઽસમ્ભવાપત્તિ:	૮૨૪
દોષશુદ્ધલાપ્રદર્શનમ્	૮૦૬	લક્ષણઘટકતયા વહ્ન્યભાવસ્યાઽપ્યપ્રાપ્તિ:	૮૨૫
અપ્રસિદ્ધિરપિ દોષ: તલ્લક્ષણે	૮૦૭	उभयत्र ‘धर्मविधया’ इत्येवं प्रवेशेनाऽसम्भव:	૮૨૬
તૃતીય + ચતુર્થ - બન્ને અપ્રસિદ્ધ થતા		द्वितीयस्मिन्नपि लक्षणेऽसम्भव:	૮૨૭
સમન્વય દુર્ઘટ		વહ્નિત્વસમવાયિસાધ્યકસ્થલે વિમર્શ:	૮૨૮
સાધ્યતા-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઘટિત		सम्बन्धभेदेनाऽभावग्रहणम्	૮૨૯
લક્ષણ જ સુંદર		वैशिष्ट्यघटकसम्बन्धे ‘सम्बन्धविधया’ इत्यस्य	
સમવાયેન વહ્ન્યભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિશાઙ્કા	૮૦૮	निवेश:	૮૩૦
સમવાયથી અભાવને લઈને આપત્તિ		एकत्र ‘सम्बन्धविधया’ इत्यस्य प्रवेश:	૮૩૧
સમવાયેનાઽભાવસ્ય ગ્રાહ્યત્વવિચાર:	૮૦૯	संयोगेन वह्नित्वसमवाय्यभावग्रहणम्	૮૩૨
સમ્બન્ધચતુષ્ટયેનાઽપિ વિશિષ્ટતા	૮૧૦	अव्याप्तिनिवारणं लक्षणसमन्वयश्च	૮૩૩
સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પણ વિશિષ્ટ		लक्षणघटकसम्बन्धादीनां सार्थक्योपपादनं जातम्	૮૩૪
સમવાયેન વહ્ન્યભાવસ્ય ગ્રાહ્યત્વમ્	૮૧૧	सुदीर्घं यथानि उपसंहार - सार	
અવ્યાપ્તિ: વિસ્મરણપ્રયુક્તા - ઉત્તર:	૮૧૨	अवान्तरपूर्वपक्षोपदर्शितं लक्षणम्	૮૩૫
સા.અ. ઘટિત લક્ષણ પણ દુષ્ટ		सम्बन्धचतुष्टयघटितलक्षणप्रदर्शनं मूले	૮૩૬
એ અવ્યાપ્તિ અનધિકૃત		ભાવાર્થના આધારે શબ્દાર્થ	
‘ધર્મવિધયા’ इत्येवमत्रापि प्रवेश्यमेव	૮૧૩	लक्षणहार्दम्	૮૩૭
ધર્મવિધયા પ્રવેશ ન કરતા અસંભવ			

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
प्रथम संबंध प्रवेश प्रयोजन		द्वितीय संबंधना निवेशनो लाभ	
क्रमशः सम्बन्धचतुष्कप्रयोजनम्	८३८	घटानुयोगिककालिकसम्बन्धस्य स्पष्टता	८६४
निरवच्छिन्नत्वोक्तितात्पर्यम्	८३९	नजर्यः अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकः	८६५
शब्दतः उल्लिख्यमानघटत्वग्रहणम्	८४०	वह्न्यनुयोगिककालिकेन वह्नित्ववदभावग्रहणप्रयासः ..	८६६
सावच्छिन्नावच्छेदकतामादाय नाऽव्याप्तिः	८४१	वह्न्यनुयोगिककालिकग्रहणेऽव्याप्त्यसम्भवः	८६७
ग्रन्थकृदुक्तिगततत्तच्छब्दप्रयोजनम्	८४२	सम्बन्धपदाऽनिवेशे आपत्तिः	८६८
गगनाभावस्य ग्राह्याग्राह्यत्वविचारः	८४३	सम्बन्धपदप्रवेशे चत्वारो विकल्पाः	८६९
गगनाभावमादायाऽव्याप्त्यसम्भवः	८४४	द्वितीयविकल्पमाश्रित्य विमर्शः	८७०
पटाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि विशिष्टा	८४५	वह्नित्वसमवायिविशिष्टसाध्यकस्थलम्	८७१
पटाभावमादायाऽप्यव्याप्तिः	८४६	प्रथमविकल्पाङ्गीकारेऽव्याप्तिवारणम्	८७२
गुणाद्यभावानां ग्राह्यत्वविचारः	८४७	प्रथमविकल्पमादाय मीमांसा	८७३
गुणाभावमादायाऽव्याप्त्यसम्भवः	८४८	साध्याभाव एव ग्रहीतुं शक्यः	८७४
निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठेत्याद्युक्तिरेव साध्या	८४९	प्रथमविकल्पे नूतनाऽव्याप्तिः	८७५
कालिकेन घटत्वविशिष्टाभावग्रहणम्	८५०	संयोगिविशिष्टसाध्यकस्थलम्	८७६
घटत्वनिष्ठत्वोक्तिः व्यर्था	८५१	समवायेन संयोगिविशिष्टस्याऽभावः धर्तुं शक्यः	८७७
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोक्तौ अपि न		वह्निसंयोगिविशिष्टस्य साध्यत्वम्	८७८
निस्तारः	८५२	चतुर्थविकल्पे नास्त्यव्याप्तिः	८७९
साध्याभावभिन्नत्वनिवेशः तुच्छः	८५३	वह्नित्वसमवायिविशिष्टसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिवारणम् ..	८८०
साध्याभावभिन्नधूमाभावमादायाऽव्याप्तिः	८५४	संयोग-समवायोभयसम्बन्धघटिताभावग्रहणप्रयासः	८८१
घटाभावमादायाऽपि अव्याप्त्यसम्भवः	८५५	तादृशाऽभावो लक्षणानुसारेण ग्राह्यः	८८२
वह्निसाध्यकस्थलमेव ग्राह्यम्	८५६	परिष्कारेणाऽव्याप्तिवारणम्	८८३
अव्याप्तिप्रयोजनप्रदर्शनार्थं ग्रन्थकृदुक्तिः	८५७	विशिष्टभिन्ननिष्ठाऽनिरूपितत्वनिवेशः	८८४
वह्निसाध्यकस्थलग्रहणाद् लाभः	८५८	परिष्कृतलक्षणाऽनुसारेणाऽव्याप्तिवारणम्	८८५
घट-गगनोभयाभावमादायाऽव्याप्त्यसम्भवः	८५९	संयोगिविशिष्टसाध्यकस्थलीयाऽव्याप्तिनिवारणम्	८८६
गगनत्वनिष्ठावच्छेदकता न विशिष्टा	८६०	द्वितीयसम्बन्धाऽनिवेशेऽपि नास्त्यसम्भवः	८८७
नैव धर्तुं शक्यः तादृशोभयाभावः	८६१	असम्भवस्य असम्भवे प्रयोजकं तत्त्वम्	८८८
केवलघटत्ववदभावमादायैवाऽव्याप्तिरभिप्रेता	८६२	एकत्र 'सम्बन्धविधया' इति प्रवेशेऽपि	
द्वितीयसम्बन्धप्रवेशप्रयोजनप्रदर्शनप्रारम्भः	८६३	नाऽसम्भवः	८८९

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
साध्याभावोऽपि ग्रहीतुमशक्यो जातः	८९०	लक्षणसमन्वयकारकाऽभाव एव ग्राह्यः	९१६
उभयत्र 'सम्बन्धविधया' इति		सम्बन्धद्वयघटिताऽभावस्याऽपि वारणम्	९१७
निवेशेऽव्याप्तिवारणम्	८९१	द्वितीयसम्बन्धस्य व्यर्थता दुर्बारा	९१८
वह्निसाध्यकस्थले नास्त्यव्याप्तिः तदनिवेशेऽपि	८९२	वह्नित्वसमवायिविशिष्टसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः	९१९
तृतीयसम्बन्धप्रवेशप्रयोजनप्रदर्शनप्रारम्भः	८९३	स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनाऽव्याप्तिपरिहारः	९२०
तृतीय संबंधनी आवश्यकी		वृत्तितानियामकसम्बन्धे विकल्पद्वयम्	९२१
लक्षणाऽसम्भवः = लक्षणाऽव्याप्तिः	८९४	प्रथमविकल्पे लक्षणसमन्वयाऽसम्भवः	९२२
वह्निसाध्यकस्थलेऽप्यव्याप्तिसम्भवः	८९५	द्वितीयविकल्पे लक्षणसमन्वयसम्भवः	९२३
महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टं वह्नित्वं जातिरेव ...	८९६	अव्याप्त्यापादकाभाववारणम्	९२४
केषाञ्चिन्मतापाकरणम्	८९७	तृतीय-चतुर्थसम्बन्धाभ्यां सामञ्जस्ये द्वितीयो व्यर्थः ९२५	
द्रव्यत्वविशिष्टसाध्यकस्थलग्रहणम्	८९८	व्यर्थत्वशङ्कानिरासः	९२६
महानसीयवह्निवृत्तिद्रव्यत्ववदभावग्रहणम्	८९९	समवायिविशिष्टसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः	९२७
द्रव्यत्वविशिष्टसाध्यके भवत्येवाऽव्याप्तिः	९००	संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टाभावग्रहणम्	९२८
महानसपक्षकस्थलग्रहणम्	९०१	स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धप्रवेशः	९२९
महानसाऽतिरिक्तपक्षे एवाऽव्याप्तिः	९०२	तादृशसम्बन्धेन सम्भवति तादृशाभाववारणम्	९३०
पर्वतीयवह्निवृत्तिवह्नित्ववदभावग्रहणम्	९०३	पुनः द्वितीयसम्बन्धस्य व्यर्थत्वाक्षेपः	९३१
महानसपक्षकस्थलेऽप्यव्याप्तिः	९०४	व्यर्थत्वनिरासायाऽव्याप्तिप्रदर्शनम्	९३२
नास्त्यसम्भवः, किन्तु अव्याप्तिरेव	९०५	समवायेन संयोगिविशिष्टाभावमादायाऽव्याप्तिदानम् ९३३	
मेरुसाध्यकस्थलेऽप्यव्याप्तिसम्भवः	९०६	वृत्तितानियामकसम्बन्धविधया सम्बन्धद्वयप्रवेशः	९३४
ततश्च भवेदेवाऽसम्भवः	९०७	सम्बन्धद्वयप्रवेशे तादृशाऽभाववारणम्	९३५
स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वाऽप्रसिद्धिशङ्कानिरासः ..	९०८	भवति हि लक्षणसमन्वयः तादृशपरिष्कारेण	९३६
स्वानवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य व्यर्थत्वाशङ्का	९०९	द्वितीयसम्बन्धव्यर्थता पुनः दृढीकृता	९३७
स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वेनैव वारणम्	९१०	दुरुद्धराव्याप्तिप्रदर्शनम्, द्वितीयसम्बन्धाऽनिवेशे	९३८
महानसीयवह्न्यभावस्यापि वारणम्	९११	समवायेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टस्याऽभावः ...	९३९
स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वं परिष्कृतम्	९१२	सम्बन्धचतुष्टयस्वीकारे नास्त्यापत्तिः कुत्रापि	९४०
घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्ववतः अभावोऽग्राह्यः ९१३		समवायिविशिष्टसाध्यकस्थले समन्वयः	९४१
साध्याभावमादाय लक्षणसमन्वयः	९१४	अव्याप्त्यापादकाऽभाववारणम्	९४२
संयोगिविशिष्टसाध्यकस्थलेऽपि समन्वयः	९१५	समवायिविशिष्टसाध्यकस्थलेऽपि अव्याप्तिविरहः ...	९४३

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
संयोगि-समवाय्युभयसाध्यकस्थलेऽपि नाऽव्याप्तिः .. १४४		स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वं प्रवेश्यमपि, न प्रवेश्यमपि १६९	
अव्याप्त्यापादकाभावस्याऽग्राह्यत्वम् १४५		पुनः द्वितीयसम्बन्धस्य चरितार्थत्वशङ्का १७०	
लक्षणसमन्वयकारकाऽभावो ग्राह्यः १४६		संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टसाध्यकस्थले चिंता १७१	
संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टस्याऽभावोऽपि अग्राह्यः १४७		अव्याप्त्यापादकाऽभावस्य ग्राह्याग्राह्यत्वविचारः १७२	
सम्बन्धचतुष्टयेन वैशिष्ट्याऽसम्भवः १४८		समवायिनिष्ठावच्छेदकता किं विशिष्टा ? १७३	
अन्यरीत्या लक्षणसमन्वयप्रदर्शनम् १४९		साध्यतावच्छेदकताविशिष्टतया नैव ग्राह्या सा १७४	
साध्यतावच्छेदकतानां भेदेन वैशिष्ट्यविचारः १५०		समवायेन संयोगिविशिष्टस्याऽभावोऽपि वार्यते १७५	
संयोगिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः		संयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः वैशिष्ट्यमीमांसा १७६	
वैशिष्ट्यविचारः १५१		अव्याप्त्यापादकतादृशाऽभाववारणम् १७७	
संयोगिनिष्ठावच्छेदकता नास्ति विशिष्टा १५२		पूर्वोक्ताऽव्याप्तित्रितयस्याऽपि वारणम् १७८	
अन्यत्राप्यन्यप्रकारेण समन्वयप्रदर्शनम् १५३		एकैवाऽवच्छेदकता संयोगिनि समवायिनि च १७९	
संयोगिनिष्ठावच्छेदकता समवायिनिष्ठावच्छेदकतया		द्वितीयसम्बन्धाऽप्रवेशोऽव्याप्तिसम्भवः १८०	
किं विशिष्टा ? १५४		अवच्छेदकताभेदमङ्गीकृत्याव्याप्तिवारणम् १८१	
संयोगिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतया वैशिष्ट्यविचारः १५५		साध्य-प्रतियोग्यादेः परिचयः १८२	
सम्बन्धचतुष्टयेन नास्ति वैशिष्ट्यम् १५६		सम्बन्धचतुष्टयेन वैशिष्ट्यान्वेषणम् १८३	
समवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः वैशिष्ट्यविमर्शः १५७		संयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः वैशिष्ट्यसमीक्षणम् १८४	
सम्बन्धचतुष्टयेन न वर्तते वैशिष्ट्यम् १५८		समवायिनिष्ठावच्छेदकतामाश्रित्य विचारः १८५	
समवायिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतया सह विचारणा १५९		समवायिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतया वैशिष्ट्यमस्ति ... १८६	
तृतीयसम्बन्धेन भवति विशिष्टा १६०		अव्याप्त्यापादकाभावग्रहणं न सम्भवति १८७	
पदार्थप्रतिपत्तेः सौलभ्यापादनम् १६१		उभयसम्बन्धेन	
साध्यभावस्य ग्राह्यत्वसम्भवः १६२		वह्नित्वसमवायिविशिष्टस्याऽभावग्रहणम् १८८	
संयोगिनिष्ठावच्छेदकता किं		प्रतियोगित्व-साध्यत्वावच्छेदकत्वयोः वैशिष्ट्यविचारः १८९	
साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा ? १६३		एकत्र 'सम्बन्धविधया' इति	
संयोगिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतया विशिष्टा १६४		प्रवेशोऽप्यव्याप्तितादवस्थम् १९०	
समवायिनिष्ठावच्छेदकतामाश्रित्य विमर्शः १६५		उभयत्र 'सम्बन्धविधया' इति प्रवेशे	
संयोगिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतयाऽविशिष्टा १६६		लक्षणसमन्वयः १९१	
समवायिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतया भवति विशिष्टा .. १६७		द्वितीयसम्बन्धे 'सम्बन्धविधया' इत्यस्योभयत्र	
साध्याभावः धर्तुं शक्यते १६८		प्रवेशः १९२	

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
चतुर्थसम्बन्धप्रवेशप्रयोजनप्रदर्शनप्रारम्भः	९९३	रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्विशिष्टस्य साध्यत्वम्	१०१८
चतुर्थ संबंधनी ज्ञरियात		नीलरूपविशिष्टाभावमादाय विचारः	१०१९
घटाभावमादायाऽव्याप्त्यसम्भवः	९९४	स्ववृत्तित्वाऽनिवेशेऽव्याप्तिः	१०२०
रक्तदण्ड्यभावग्रहणाऽसम्भवः	९९५	विस्तृत परिष्कार व्यर्थ	
रक्तदण्ड्यभावमादाय नास्त्येवाऽव्याप्तिः	९९६	सम्बन्धचतुष्टयघटितलक्षणघटनं मौख्यम्	१०२१
‘नीलाभावमादाय’ इत्येवमेव कथं नोक्तम् ?	९९७	महानसीयवह्न्यभाववारणाय नावश्यकं	
निरवच्छिन्नत्वाऽप्रवेशेऽसङ्गतिः	९९८	तादृशलक्षणप्रणयनम्	१०२२
नीलत्ववदभावमादायाऽव्याप्त्यसम्भवः	९९९	तद्विभिन्नानवच्छिन्नत्वानो प्रवेश ज्ञाई	
नीलत्वनिष्ठत्वप्रवेशः किमर्थम् ?	१०००	लघुभूतपरिष्कारेणैव तत्तदभाववारणम्	१०२३
घटत्वादिनिष्ठावच्छेदकताव्यवच्छेदकं		तादृशलघुपरिष्कारो नैकदोषास्पदम्	१०२४
नीलत्वनिष्ठत्वविशेषणम्	१००१	अप्रसिद्धिवारण माटे विस्तार ज्ञरी	
रक्तत्वादिनिष्ठावच्छेदकतामादायाऽप्यव्याप्तिः	१००२	प्रमेयवत्साध्यकस्थलेऽव्याप्तिः	१०२५
रक्ताभावो धर्तुं शक्यते	१००३	प्रमेयवत्साध्यकस्थलनी विचारणा	
स्ववृत्तित्वनिवेशेन अव्याप्त्यपाकरणम्	१००४	प्रमेयसाध्यकं स्थलं किमर्थं न गृहीतम् ?	१०२६
वृत्तितानियामकसम्बन्धः कः ?	१००५	प्रमेयसाध्यक स्थल शा माटे न लीधुं ?	
स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धप्रवेशः	१००६	प्रमेयसाध्यके नास्त्येवाऽप्रसिद्धिः	१०२७
स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वमेव प्रवेश्यम्	१००७	प्रमेयसाध्यक स्थल ग्रहण प्रयोजन	
विकल्पसप्तकोपन्यासः	१००८	समवायस्यैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वं किमर्थम् ..	१०२८
विकल्पसप्तकमपि दुष्टम्	१००९	समवायने लेवा पाठ्य शुं प्रयोजन ?	
नीलाभावाप्रसिद्धिः इष्टापत्तिः	१०१०	साध्यतावच्छेदकसम्बन्धमाश्रित्य विकल्पचतुष्टयम् ..	१०२९
वह्निसाध्यकस्थले लक्षणाऽप्रसिद्धिः	१०११	विकल्पचतुष्टय, समवायनी आवश्यकता	
पञ्चमविकल्पनिरासः	१०१२	तादात्म्यस्य साध्यतावच्छेदकत्वे प्रयोजनाऽसिद्धिः ..	१०३०
वह्न्यभावोऽपि लक्षणघटकतयाऽप्राप्यः	१०१३	तादात्म्यं ग्रहण = स्थल केवलान्वयी	
षष्ठविकल्पेऽप्यव्याप्तितादवस्थ्यम्	१०१४	तादात्म्येन प्रमेयविशिष्टस्य केवलान्वयित्वम्	१०३१
वह्निसाध्यकस्थले लक्षणघटकाऽभावाऽप्रसिद्धिः ...	१०१५	स्वरूपस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि न निस्तारः	१०३२
सप्तमे विकल्पे नीलाभावमादायाऽव्याप्तिः	१०१६	स्वरूपने लेता पक्ष स्थल केवलान्वयी	
नीलाभावीयाऽवच्छेदकतायाः		केवलान्वयिसाध्यके दोषप्रदर्शनं न	
निरवच्छिन्नत्वमव्याप्तिमूलम्	१०१७	प्रयोजनसाधकम्	१०३३

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
समवायधी स्थल अकेवलान्वयी		तादृशपरिष्कारादरेऽपि न सर्वथाऽव्याप्तिवारणम् १०४८	
संयोगस्य साध्यतावच्छेदकत्वमभ्युपगम्य विचारः ... १०३४		अप्रसिद्धिदोषनिवारण	
संयोगने लेता सत्त्व हेतु असत्		रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्साध्यकेऽव्याप्तिः १०४९	
सत्त्वहेतुकस्य तादृशस्थलस्य असत्त्वम् १०३५		प्रमेयधी अभिन्न पक्ष घटत्व प्रमेयत्वधी त्रिभ	
द्रव्यत्वहेतुनुं ग्रहण शक्य		पुनः परिष्कारोऽव्याप्तिवारणाय १०५०	
द्रव्यत्वहेतुकत्वे सम्भवति तत्र दोषप्रदर्शनम् १०३६		घटत्वनिष्ठप्रतियोगिताअवच्छेदकता अविशिष्ट	
सम्बन्धमुल्लिख्य हेतोरनुल्लेखेऽनुपपत्तिः १०३७		नैव धर्तुं शक्यते नीलाभावः तादृशपरिष्कारादरे ... १०५१	
सा.अ.अवच्छेदक संबंध स्वरूप के समवाय ?		नीलाभावमादायाऽव्याप्त्यसम्भवः १०५२	
तादृशलघुपरिष्काराङ्गीकारे उभयत्राऽप्रसिद्धिः १०३८		प्रमेयत्व घटात्मावीय प्र.अ.अनवच्छेदक	
स्वरूपसंबंध ४ व्याख्या - समाधान		रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमदभावग्रहणम् १०५३	
साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः स्वरूपसम्बन्धः १०३९		एवं भवति हि लक्षणसमन्वयः १०५४	
सा.अ. संबंध - समवाय तो सा.अ.अ.		लक्षणसमन्वय, अव्याप्तिनिवारण	
संबंध - स्वरूप		स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वाऽनिवेशे आपत्तिः १०५५	
सा.अ. संबंध - संयोग तो सा.अ.अ.		घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्ववदभावमादाय	
संबंध - समवाय		नाऽव्याप्तिः १०५६	
साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः समवायसम्बन्धः १०४०		स्यादेवाऽव्याप्तिः	
अप्रसिद्धिनी साथे अव्याप्ति भङ्ग !!!		महानसीयवह्निवृत्तिवह्नित्ववदभावमादाय १०५७	
अप्रसिद्धिस्तु भवेदेव, अव्याप्त्यादिकमपि स्यात् १०४१		द्रव्यत्वहेतुक स्थले पक्ष अप्रसिद्धिनिवारण	
वह्निसाध्यकस्थले द्विधाऽव्याप्तिः १०४२		प्रमेयविशिष्टात्मावनी ओणभाष	
बीज अव्याप्ति		स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वनिवेशे नास्त्याऽऽपत्तिः .. १०५८	
महानसीयवह्निवृत्तिजात्यवच्छिन्नस्याऽभावः १०४३		अग्राह्यो हि तादृशाऽव्याप्त्यापादकोऽभावः १०५९	
नीलाभावमादायाऽपि अव्याप्तिः १०४४		घटत्वनिष्ठ प्र.अ. तदन्यविधया प्रसिद्ध	
रूपहेतुक स्थले अव्याप्ति		भवति समन्वयः वह्न्यभावमादाय १०६०	
रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्साध्यकस्थलेऽसमन्वयः १०४५		स्वाधिकरणवृत्तित्वमात्रनिवेशेऽपि न निस्तारः १०६१	
पांय - पांय दोषोनी ईश		यार संबंधधी प्र.अ. अविशिष्ट	
परिष्कारोऽपि परिष्क्रियतेऽव्याप्तिवारणाय १०४६		रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्साध्यकेऽव्याप्तितादवस्थम् .. १०६२	
संबंधयतुष्टयघटित लक्षणमां अेक पक्ष दोष नहीं		निष्कर्ष, परिमित शब्दोभां	
वह्निसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिवारणम् १०४७		स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वनिवेशे नास्त्यव्याप्तिः १०६३	

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
उभयसम्बन्धनिवेशोऽवश्यं कर्तव्यः	१०६४	द्रव्यत्वहेतुक स्थले पक्ष तादृशलक्षणा अप्रसिद्ध	
महानसीयवह्न्यभावस्य ग्राह्यत्वसम्भवः	१०६५	प्रमेयभिन्नाः नास्ति प्रसिद्धः	१०७६
द्वितीय अप्रसिद्धिनुं पक्ष निवारण		अन्ने लक्षणा अस्वीकार्यं छति सिद्धम्	
पुनः महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्त्यापादनम् ...	१०६६	संयोगेन साध्यत्वेऽपि भवति अप्रसिद्धिः	१०७७
विशिष्टान्याऽनिरूपितत्वप्रवेशः	१०६७	सम्बन्धचतुष्टयघटितलक्षणा ज स्वीकार्य	
तादृशपरिष्कारानुसारेण समन्वयः	१०६८	सत्त्वहेतुकस्थलेऽप्रसिद्धिदोषप्रदर्शनम्	१०७८
वह्न्यभाव एव धर्तव्यः प्रकृते	१०६९	शब्दोने स्पर्शतो अर्थ, निष्कर्षं रूपे	
सम्भवति हि लक्षणसमन्वयः	१०७०	सम्बन्धचतुष्टयघटितलक्षणे नास्त्यप्रसिद्धिः	१०७९
अन्य त्रय अव्याप्तिनुं निवारण पूर्ववत्		प्रमेयभिन्नाऽप्रसिद्धौ अपि प्रमेयत्वभिन्नप्रसिद्धिः ..	१०८०
परिष्काराद् भवति अव्याप्तिवारणम्	१०७१	द्रव्यत्वहेतुकस्थलेऽपि नास्त्यप्रसिद्धिः	१०८१
अप्रसिद्धिवारणाय यथोक्तलक्षणमेवाऽङ्गीकार्यम् ...	१०७२	साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्याऽप्रसिद्धिशङ्का	१०८२
साध्यताघटितलक्षणाविमर्श		सम्बन्धचतुष्टयेन विशिष्टान्यप्रसिद्धिः निराबाधा ..	१०८३
प्रमेयवत्साध्यकस्थले विचारणा	१०७३	घटत्वनिष्ठावच्छेदकता भवति विशिष्टान्या	१०८४
प्रमेयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः		संयोगेन साध्यत्वेऽपि विशिष्टान्यत् प्रसिद्धमेव ..	१०८५
वैशिष्ट्यविचारः	१०७४	सम्बन्धचतुष्टयेन नास्ति सर्वं प्रमेयविशिष्टम्	१०८६
समवायनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः		सम्बन्धचतुष्टयघटितलक्षणमेव निर्दोषम्	१०८७
वैशिष्ट्यविचारः	१०७५	चतुर्थदीधितिसारतत्त्वम्	१०८८



॥ વિભાગવાર પૃષ્ઠ સૂચિ ॥

(ચૌદ વિભાગોમાં કયા વિભાગમાં કેટલા પૃષ્ઠો અને કેટલી દીધિતિઓ સમાવેશ પામી છે તેની સૂચિ અહીં પ્રસ્તુત કરાઈ છે.)

વિભાગ	દીધિતિ	પૃષ્ઠ
વિભાગ - ૧	૧ + ૨	૩૧૨
વિભાગ - ૨	૩	૬૪૪
વિભાગ - ૩	૪	૧૦૮૮
વિભાગ - ૪	૫	૧૩૯૬
વિભાગ - ૫	૫	૧૭૬૬
વિભાગ - ૬	૫	૨૦૯૪
વિભાગ - ૭	૫	૨૪૩૬
વિભાગ - ૮	૫	૨૭૮૨
વિભાગ - ૯	૫ + ૬	૩૧૦૨
વિભાગ - ૧૦	૬	૩૪૧૦
વિભાગ - ૧૧	૭	૩૭૪૬
વિભાગ - ૧૨	૭	૪૦૨૦
વિભાગ - ૧૩	૭ + ૮	૪૨૮૮
વિભાગ - ૧૪	૮ તથા પરિશિષ્ટ	૪૪૨૪ + પરિશિષ્ટ

અથ

॥ તુરીયા દીધિતિઃ ॥

ય
શો

અધુના 'અન્યથા તુ...' ઇત્યાદિજાગદીર્શીં વ્યાખ્યાતુમુપક્રમતે - નન્વિત્યાદિના ।

લ
તા

જાગદીર્શ્યાં 'સાધ્યતાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વસ્ય પ્રવેશઃ પ્રતિયોગિતાવિશેષણવિધયાઽવશ્યં કર્તવ્યઃ, અન્યથા વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલે અવ્યાપ્તિઃ ભવેદ્' - ઇત્યુક્ત્યા વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલે સાધ્યતાઽવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વપ્રવેશેઽવ્યાપ્તિઃ ન ભવતિ ઇતિ 'દળ્ડાપૂપન્યાયેન સિધ્યત્યેવ ।

પ્રકરણ-૩ માં યેન રૂપેણ યેન સમ્બન્ધેન... ઇત્યાદિ જાગદીર્શીપંક્તિનો ભાવાર્થ આપણે જોયો. હવે આગળની અન્યથા... થી શરૂ થતી પંક્તિનો ભાવાર્થ દર્શાવે છે.

(અન્ય.) અન્યથા = જો યેન રૂપેણ પરિષ્કાર ન કરો તો વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ આવશે. આનો અર્થ એ થયો કે યેન રૂપેણ... ઇત્યાદિનો પ્રવેશ કરો તો વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ ન આવે. જ્યારે પ્રતિયોગિતાના વિશેષણ તરીકે સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો નિવેશ કરવા છતાં અવ્યાપ્તિ તો આવે જ છે - આ આશયથી 'નનુ' કહીને પૂર્વપક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. આ પૂર્વપક્ષ સુદીર્ઘ છે.

❀ પ્રકરણની આછી-પાતળી રૂપરેખા ❀

ઇતિ चेद् ? अत्र केचित्... આ પંક્તિ આવશે ત્યારે આ પૂર્વપક્ષની સમાપ્તિ થશે. તેની વચ્ચે ન ચ... વાચ્યમ્ કરી પૂર્વપક્ષ આવશે. આ અવાંતરપૂર્વપક્ષમાં પણ એતેન...નિરસ્તઃ કહી પૂર્વપક્ષ રજૂ થશે. તેનું ખંડન અવાંતરપૂર્વપક્ષ ન...વાચ્યમ્ વાળો કરશે. આ ન ચ...વાચ્યમ્ની માન્યતાનું પછી મૂળ પૂર્વપક્ષ ખંડન કરશે. વચ્ચે પુનઃ ન ચ...વાચ્યમ્ કહી પૂર્વપક્ષ આવશે. પછી યદિ... ઇતિ વિભાવ્યતે તદાપિ આ પંક્તિઓની વચ્ચે દીર્ઘ અવાંતરપૂર્વપક્ષ આવશે. તેની વચ્ચે ન ચ...વાચ્યમ્, અથ...ઇતિ चेन्न... ઇત્યાદિ દ્વારા ઘણાં અવાંતર-અવાંતરપૂર્વપક્ષો રજૂ કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણેની મગજમાં સ્પષ્ટતા રાખી વાંચશો. અમે પૂર્વપક્ષ - અવાંતરપૂર્વપક્ષ ઇત્યાદિ પ્રયોગો જ કરીશું. છતાં મૂંઝાયા વિના આમાં આગળ વધી શકાય તે માટે થોડી ઝલક પ્રસ્તુતમાં આપી છે.

વિ
ન
મ્રા

❀ પરિષ્કાર પછી'ય અવ્યાપ્તિ ઊભી જ ❀

મુખ્ય પૂર્વપક્ષ :- જુઓ ભાઈ ! તમે જણાવ્યું છે કે યેન સમ્બન્ધેન યેન રૂપેણ સાધ્યત્વં

9. दण्डे आकृष्टे तत्सम्बद्धापूपाकर्षोऽपि अवश्यं भवति इति एककार्यसिद्धौ तत्सम्बद्धान्यकार्यसिद्धिसूचकोऽयं दण्डापूपन्यायः । (दृश्यतां वाचस्पत्यम्)

‘કિન્તુ સાધ્યતાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વપ્રવેશેઽપિ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલેઽવ્યાપ્તિઃ ભવત્યેવ’
 इत्येवं ब्रुवाणो ननुवादी शङ्कते - ननु इत्यादि । अत्रेदमवधेयम् - ननुवादी अयं मुख्यः
 पूर्वपक्षः सुदीर्घः, मध्ये बहवः अवान्तरपूर्वपक्षाः भवेयुः, तान् सर्वान् मुख्यपूर्वपक्षः एव निराकरिष्यति,
 तदनु मुख्योत्तरपक्षः पूर्वपक्षं निराकरिष्यति, परिष्कारपूर्वं च लक्षणं प्रदर्शयिष्यति इति ।

મુખ્યપૂર્વપક્ષસ્યાઽયમાશયઃ - ‘સાધ્યતાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણ-
 નિરૂપિતવૃત્તિત્વાઽભાવઃ’ - इत्येवं लक्षणाङ्गीकारेऽपि ‘पर्वतो वह्निमान् धूमाद्’ - इत्येवं व्याप्यवृत्ति-
 साध्यकस्थले महानसीयवह्न्यभावमादाय अव्याप्तिः भवत्येव, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
 वच्छेदकता महानसीयत्वेऽपि वर्तते, वह्नित्वेऽपि वर्तते, यद्यपि महानसीयत्वं नास्ति साध्यतावच्छेदकं
 किन्तु वह्नित्वं तु अस्ति एव साध्यतावच्छेदकमिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेद-
 काऽवच्छिन्नत्वं वर्तते एव । तथा च साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽभावविधया
 तद्ग्रहणं सम्भवति, पर्वते च वह्निः वर्तते, किन्तु महानसीयवह्निः नैव, महानसीयवह्निः
 महानसे एव स्यात्, अन्यथा तस्य महानसीयत्वं व्याहन्येत इति पर्वते संयोगेन महानसीयवह्न्यभावः
 लभ्यते एव, धूमस्तत्र वृत्तिरिति । ततश्च साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नत્त्वપ્રવેશેऽपि महानसीયવહ્ન્ય-
 भावमादाय अव्याप्तिवारणं न सम्भवति इति स्थितिमिति भावार्थः ।

અત્રેદમ્ અનુસન્ધેયમ્ - મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા મહાનસીયવહ્નિત્વેઽપિ
 वर्तते, यदि महानसीयवह्नित्वनिष्ठत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता विवक्ष्यते तदा
 महानसीयवह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वाऽभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदका-
 वच्छिन्नत्वं नैव सम्भवेत् । किन्तु यथा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता महानसीयवह्नित्वे

તદવચ્છિન્નત્વં પ્રતિયોગિતાયાં નિવેશ્યમ્ । મતલબ કે પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી
 અને સંબંધથી અવચ્છિન્ન હોવી જોઈએ. એટલે કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્ન
 -સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આ રીતે લક્ષણ
 બનાવવું જોઈએ. પણ, આ લક્ષણ બનાવવા છતાં અવ્યાપ્તિ તો ઊભી જ છે. પર્વતો
 વહ્નિમાન ધૂમાત્ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવની પ્રતિયોગિતા વહ્નિત્વ અને સંયોગ
 ઉભયથી અવચ્છિન્ન હોવાને કારણે સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્ન અને સાધ્યતા-
 અવચ્છેદકઅવચ્છિન્ન તો કહેવાશે જ. આમ, સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નસાધ્યતા-
 અવચ્છેદકઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક મહાનસીયવહ્નિઅભાવનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ તો
 પર્વતમાં વૃત્તિ છે. આ રીતે લક્ષણઅસમન્વય થતા અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બની જશે. જગદીશે

અન્યથા તુ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકેત્યાદિ । નનુ સાધ્યતાવચ્છેદકા-
વચ્છિન્નત્વસ્ય પ્રવેશેઽપિ મહાનસીયવહ્ન્યભાવસ્ય ન વારણસમ્ભવઃ ।

વર્તતે તથૈવ મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વોભયસ્મિન્નપિ વર્તતે એવેતિ વહ્નિત્વસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકત્વેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વસિદ્ધ્યા તાદૃશાઽભાવો ગ્રહીતું શક્યતે । તથા ચ સ્યાદેવાઽવ્યાપ્તિરિતિ ।

શબ્દાર્થશ્ચૈવમ્ - નનુ સાધ્યતાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વસ્ય પ્રવેશેઽપિ, યથા ‘સાધ્યનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા-નિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ इत्येवं लक्षणाऽभ्युपगमे ‘पर्वतो वह्निमान् धूमाद्’ - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादाय अव्याप्तिः भवति तथैव प्रतियोगिताविशेषणविधया साध्यता-
वચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વસ્ય લક્ષણે પ્રવેશે અપિ મહાનસીયવહ્ન્યભાવસ્ય ન વારણસમ્ભવઃ = વારણ ન સમ્ભવતીતિ તમાદાયાઽવ્યાપ્તિઃ સ્યાદેવ । તથા ચ સાધ્યતાઽવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વપ્રવેશે મહાનસીય-વહ્ન્યાદ્યભાવમાદાય વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલેઽવ્યાપ્તિઃ ન ભવતિ ઇતિ વ્યાહતમ્ ઇતિ ભાવઃ ।

અધુના અવાન્તરપૂર્વપક્ષઃ મહાનસીયવહ્ન્યભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિવારણાય સાધ્યતાવચ્છેદકાઽવ-ચ્છિન્નત્વસ્ય પરિષ્કારમુપદિદર્શયિષુરાહ - ન ચેત્યાદિ । વિસ્તૃતોઽયમવાન્તરપૂર્વપક્ષઃ, સ ચ પૂર્વોક્તાવ્યાપ્તિનિરાકરણાય પ્રયતતે ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

જે ખુલાસો કર્યો તેનાથી પણ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીય આ અવ્યાપ્તિનું વારણ સંભવિત જ નથી.

❀ પંક્તિસ્પર્શી અર્થ ❀

શબ્દાર્થ :- જો યેન રૂપેણ ઇત્યાદિ પરિષ્કાર ન કરો તો વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલે જ અવ્યાપ્તિ આવી જાય. પ્રશ્ન :- ભાઈ ! યેન રૂપેણ... ઇત્યાદિનો નિવેશ કરો પછી પણ અવ્યાપ્તિ તો આવવાની જ છે. એટલે કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરવા છતાં પણ મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ અટકાવી નહીં શકાય. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરવા છતાં પણ મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ જ શકાય છે. તેનું વારણ નથી થતું.

* પરિષ્કારનો પરિષ્કાર, આપત્તિનું નિવારણ *

અવાન્તરપૂર્વપક્ષ :- તમે જગદીશની પંક્તિ પાછળ છૂપાયેલા રહસ્યાર્થને જાણતા

અવાન્તરપૂર્વપક્ષસ્યાડયમાશયઃ - નનુ સાધ્યતાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વસ્ય કોઽર્થઃ ? इति भवान् जानाति ? यदि नैव जानाति तर्हि किमर्थम् एवमुच्यते ? यदि जानाति तदापि कथमेवमुच्यते ? साध्यतावच्छेदकાઽવચ્છિન્નત્વપ્રવેશે નૈવ કાઽપિ અવ્યાપ્ત્યદ્વાપત્તિઃ ભવતિ, યતઃ તદર્થઃ એવમ્ - વક્ષ્યમાણસમ્બન્ધચતુષ્ટયેન સાધ્યતાનિરૂપિતા યા અવચ્છેદકતા તયા વિશિષ્ટા યા અવચ્છેદકતા તતો ભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વં પ્રતિયોગિતાયાં યદિ સ્યાત્ તદા તાદૃશ-પ્રતિયોગિત્વં ગ્રહીતું શક્યતે । પ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાઃ યાઃ યાઃ અવચ્છેદકતાઃ તાઃ તાઃ સર્વાઃ અપિ યદિ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાઃ સ્યુઃ તદૈવ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વં ભવેત્ ।

ય
શો
લ
તા

તતશ્ચ સાધ્યતાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વમ્ =

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વમ્ ।

एतद्वैशिष्ट्यम् - (१) स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन,

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन,

(३) स्वाऽनवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन,

(४) स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन - एतच्चतुष्टयसम्बन्धेन ग्राह्यम् ।

यथाक्रमं तद्भावना एवम् -

નથી, પછી કેવી રીતે કહી શકો કે અવ્યાપ્તિ આવશે જ ? જગદીશની પંક્તિના તાત્પર્યાર્થને વિચારીએ તો લક્ષણ આ રીતે બને →

સાધ્યતાનિરૂપિતઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા-નિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

અહીં વૈશિષ્ટ્ય ચાર સંબંધથી લેવાનું -

૧. સ્વસામાનાધિકરણ્ય,
૨. સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ,
૩. સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ,
૪. સ્વવૃત્તિત્વ. તથા સ્વવૃત્તિત્વ સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી લેવાનું.

વાત વિગતે વિચારીએ → સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા જ્યાં રહે ત્યાં પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા રહેવી જોઈએ. આ નિયમના આધારે લક્ષણ બન્યું છે. પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ આ સ્થલમાં સંયોગસંબંધ-વહ્નિત્વધર્મઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ લઈએ. અહીં

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્યમ્ ।

‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાર્’ - इत्यत्र संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
वहन्यभावः गृह्यते । साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता वह्नित्वे वर्तते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताव-
च्छेदकताऽपि वह्नित्वे एव वर्तते । ततश्च साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतासामानाधिकरण्यं प्रति-
योगितानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वर्तते, प्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकता तु एकैव वह्नित्वनिष्ठा,
सा च तादृशसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतासामानाधिकरण्यविशिष्टा, अतः स्वसामानाधिकरण्य-
सम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा एव तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽ-
वच्छेदकता वह्नित्वनिष्ठा भवेत् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां केवलवह्नित्वनिष्ठावच्छे-
दकतानिरूपितत्वमेवाऽस्ति, तादृशाऽवच्छेदकता च स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतावच्छे-
दकताविशिष्टा इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिता-
ऽवच्छेदकताविशिष्टा या अवच्छेदकता तद्भिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वं वर्तत एवेति ।

(૨) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા वह्नित्वे वर्तते, वह्नित्वं च वह्नौ = साध्ये समवायेन वर्तते
इति वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः अवच्छेदकः सम्बन्धः समवायः । तादृशाऽ-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकताऽपि वह्नित्वे वर्तते, वह्नित्वं च वह्नौ = प्रतियोगिनि

જો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા થાય તો તેનાથી ભિન્ન એવી
અવચ્છેદકતાથી અનિરૂપિતત્વ પ્રતિયોગિતામાં રહી જાય. સાધ્યતાનિરૂપિતઅવચ્છેદકતા
વહ્નિત્વમાં છે. અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ વહ્નિત્વમાં છે. આપણે આ સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાને બનાવવાની છે. એ માટેના ચાર
સંબંધો ક્રમશઃ જોઈએ → સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા આધેય છે. માટે, સ્વથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા
ગૃહીત થાય. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વમાં છે, ત્યાં જ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા છે.
માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું સામાનાધિકરણ્ય પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેશે. આ રીતે
સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી વહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતામાં રહી જશે.

❖ દ્વિતીય સંબંધની સમજણ ❖

હવે બીજો સંબંધ જોઈએ → સાધ્યતાઅવચ્છેદક જે સંબંધથી સાધ્યમાં રહે તે સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ કહેવાય. પ્રસ્તુતમાં વહ્નિત્વ વહ્નિમાં સમવાયસંબંધથી રહે છે.

ચ
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

સમવાયેનૈવ વર્તતે इति वस्त्वितिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता समवायसम्बन्धेनाऽवच्छिन्ना भवति । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता-
वच्छेदकसमवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वं वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवस्त्वितिष्ठाऽ-
वच्छेदकता स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

(૩) સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

‘પર્વતો વસ્તિમાન્ ધૂમાદ્’ - इत्यत्र वस्त्वित्यस्य शब्दतः उल्लेखो नास्ति, तथा च शब्दतोऽ-
नुल्लिख्यमानजात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्यैव किञ्चिद्વृत्तेः भाननियमात्, शब्दतोऽनुल्लिख्यमाना
जातिः स्वरूपतो भासते इति नियमाच्च वस्त्वित्यस्य स्वरूपतः एव भानं स्यात्, न तु वस्त्वित्व-
रूपेण । अतः वस्त्वितिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता न केनाऽपि धर्मेणाऽवच्छिन्ना, यदि
‘पर्वतो वस्त्वित्वद्वान्, ધૂમાદ્’ इत्येवं वस्त्वित्यस्य शब्दतः उल्लेखः स्यात्, તદા વસ્ત્વિત્વત્વેન
તદ્ભાનં સ્યાત્, તથા ચ તન્નિષ્ઠાવચ્છેદકતા વસ્ત્વિત્વત્વેનાઽવચ્છિન્નાઽપિ સ્યાત્, કિન્તુ વસ્ત્વિત્વસ્ય

માટે, સમવાયસંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ કહેવાય. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદ-
કતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સમવાય જ છે. કારણ કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક એવું વહ્તિત્વ
પ્રતિયોગિતામાં સમવાયસંબંધથી જ રહે છે. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સમવાયસંબંધથી અવચ્છિન્ન હોવાને કારણે સ્વાવચ્છેદકસંબંધ-
અવચ્છિન્નત્વસંબંધથી વહ્તિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્તિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદ-
કતામાં રહી જશે. આમ, દ્વિતીય સંબંધથી પણ વહ્તિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા વહ્તિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થાય છે.

૪૪૪૪ તૃતીય સંબંધનો સમન્વય ૪૪૪૪

હવે તૃતીય સંબંધ જોઈએ → વહ્તિત્વનિષ્ઠ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન કહેવાય.
કારણ કે શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાનજાત્યખણ્ડોપાધ્યતિરિક્તપદાર્થાનાં કિઞ્ચિદ્વૃત્તે ભાનનિયમાત્ જાતિ-
અખંડઉપાધિઅતિરિક્ત પદાર્થોનું અને શબ્દતઃ ઉલ્લિખ્યમાન જાતિ-અખંડઉપાધિનું કંઈક
રૂપે ભાન થાય. જ્યારે શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન જાતિ-અખંડઉપાધિનું સ્વરૂપતઃ ભાન થાય.
તેથી વહ્તિત્વનું વહ્તિત્વત્વરૂપે ભાન ન થાય. માટે વહ્તિત્વનિષ્ઠા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા
વહ્તિત્વત્વથી અવચ્છિન્ન નહીં થઈ શકે. તેનું જ્ઞાન ન થઈ શકે. માટે, વહ્તિત્વનિષ્ઠસાધ્યતા-
અવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન કહેવાય. દુનિયાની તમામ વસ્તુઓ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-
અનવચ્છેદક જ છે. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક એવા જે વહ્તિત્વત્વ, ઘટત્વ, ઘટત્વત્વ,

સ્વરૂપતઃ એવ ભાનમિતિ સર્વેઽપિ ધર્માઃ વસ્તિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાઃ અનવ-
ચ્છેદકાઃ એવ સ્યુઃ ।

ય
શો
લ

એવં વહ્ન્યભાવગ્રહણે તત્રાપિ વસ્તિત્વસ્ય શબ્દતઃ અનુલ્લેખાદ્ વસ્તિત્વં સ્વરૂપતઃ એવ ભાસેત
પટત્વત્વ વગેરે ધર્મો તેનાથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ અનવચ્છિન્ન જ છે. કારણ કે
વક્તિત્વનિષ્ઠા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા જે રીતે નિરવચ્છિન્ન છે તે રીતે વક્તિત્વનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા પણ નિરવચ્છિન્ન જ બને. માટે, વક્તિત્વનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ
દુનિયાના સર્વ ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન જ થાય. આમ, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક
દુનિયાના સર્વ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહી ગયું. તેથી સ્વા-
નવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી વક્તિત્વનિષ્ઠા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વક્તિત્વનિષ્ઠપ્રતિ-
યોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જશે.

☆ બે વાર નમ્નો પ્રવેશ શા માટે : પ્રશ્ન ☆

અહીં પ્રશ્ન થાય કે - ‘સ્વાવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વસંબંધ જ કહેવો જોઈએ ને ?
સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ - આ રીતે બે નજ્ મૂકી દ્રાવિડપ્રાણાયામ શા માટે કરો છો ?
જે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક હોય તે જ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક હોય.
માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકથી અવચ્છિન્ન જ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા કહેવાય.
જો અનવચ્છિન્ન હોય તો સમજવું પડે કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક અને પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક બે જુદા - જુદા છે. એટલે કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક અને પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદક સર્વથા સદૃશ નથી. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક લેવામાં કંઈક ગરબડ કરી છે. માટે,
તે અભાવ નહીં લેવાય. જે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક હોય તે જ જો પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક હોય તો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા કહેવાય જ. માટે, સ્વ(સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા)અવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી
વક્તિત્વનિષ્ઠ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વક્તિત્વનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જશે. આ
રીતે લક્ષણસમન્વય થઈ જતો હોય તો પછી દ્રાવિડપ્રાણાયામ શા માટે કરો છો ?’

વિ
ન
મા

ॐ અપ્રસિદ્ધિના નિવારણ માટે તે જરૂરી : ઉત્તર ॐ

પરંતુ, ‘સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક એટલે કયો ધર્મ ? પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા-
અવચ્છેદક કયો ધર્મ ?’ એ વિચારશો તો દ્રાવિડપ્રાણાયામ કેમ સ્વીકાર્યો ? તેનું કારણ
સમજાઈ જશે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે હમણાં જ બતાવ્યું તે મુજબ વક્તિત્વનિષ્ઠ સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન છે. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક જ દુનિયામાં કોઈ

ઇતિ વહ્નિત્વનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સર્વેરપિ ધર્મેઃ અનવચ્છિન્ના એવ ભવેત્ ।
 ય તતશ્ચ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાઽનવચ્છેદકધર્મેઃ અનવચ્છિન્નત્વમેવ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા-
 શો નિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં સ્યાદિતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકવહ્નિત્વનિષ્ઠાઽવચ્છેદકતા
 લ સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટૈવ સ્યાત્ ।

(૪) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તા યદિ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા વૃત્તિઃ
 ભવેત્ તદા તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકવહ્નિત્વનિષ્ઠાઽવચ્છેદકતા સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન

નથી ! તથા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ નિરવચ્છિન્ન જ છે. માટે, પ્રતિયોગિતા-
 અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક પણ દુનિયામાં કોઈ નહીં મળે. તો પછી ‘સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-
 અવચ્છેદકથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા હોવી જોઈએ’ - આ વાત ‘વંધ્યાસુતે
 સસલાનું શીંગડું ખાવું જોઈએ’ - આના જેવી હાસ્યાસ્પદ છે. કારણ કે પ્રસ્તુત
 સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક વંધ્યાસુત જેવું છે તથા કોઈ પણ વસ્તુથી અવચ્છિન્નત્વ
 પ્રસ્તુત પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં ગગનારવિન્દસોદર છે. માટે, તેવું તો કહી જ શકાય
 નહીં. આમ, લક્ષણ જ સદંતર અપ્રસિદ્ધ થઈ જતા અવ્યાપ્તિ દોષ આવી પડે.

સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ કહો તો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના અવચ્છેદક કોઈ નથી.
 માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક તરીકે આખી દુનિયા પ્રસિદ્ધ છે તથા પ્રતિયોગિતા-
 વિ અવચ્છેદકતા પણ નિરવચ્છિન્ન હોવાને કારણે દુનિયાના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ
 ન પણ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં પ્રસિદ્ધ છે જ. આ રીતે ‘સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદકથી
 મા અનવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા હોય તો સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી
 સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જાય’ - આવું કહી શકાશે. માટે,
 દ્રાવિડપ્રાણાયામ આરોગ્યપ્રદ છે - એમ માની સ્વીકારવો જ રહ્યો. હવે ચોથો સંબંધ જોઈએ.

❧ ચોથા સંબંધનો એકસ - રે ❧

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વૃત્તિ હોય = રહેતી હોય તો
 સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી રહે. મતલબ કે હવે
 પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રાખવાની છે. તે પણ સ્વાનવચ્છેદક-
 અનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી રહેવી જોઈએ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે → જો સ્વાનવચ્છેદક-
 અનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહે તો સ્વવૃત્તિત્વ-

સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેત્, વૃત્તિતા ચ સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન
 ઇતિ મૂલકૃતા અત્રાઽનુક્તમપિ વક્ષ્યમાણસન્દર્ભેન સ્પષ્ટમ્ । તથા ચ યદિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા-
 નિરૂપકાઽવચ્છેદકતાઽનવચ્છેદકધર્માઽનવચ્છિન્નત્વં તાદૃશસાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં ભવેત્
 તદા તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન
 સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ સ્યાત્, તદૈવ ચ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદ-
 કતાવિશિષ્ટા તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા ભવેત્ ।

સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહે. ∴ સ્વાનવચ્છેદક-
 અનવચ્છિન્નત્વમાં સ્વપદથી લઈશું પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા. તેનો અવચ્છેદક ધર્મ દુનિયામાં
 કોઈ નથી. કારણ કે પ્રસ્તુતમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વમાં રહે છે. વહ્નિત્વમાં
 રહેલી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન છે - તે વાત પૂર્વે જણાવી જ છે. તથા
 સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પણ નિરવચ્છિન્ન હોવાથી વહ્નિત્વમાં રહેલી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા
 પણ દુનિયાના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન જ કહેવાય. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા-
 અનવચ્છેદકધર્મથી અનવચ્છિન્નત્વ જ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાને કારણે
 સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહી
 જશે. પ્રસ્તુતમાં પણ દ્રાવિડ પ્રાણાયામ કરવાનું કારણ પૂર્વવત્ સમજી લેવું. પહેલા સ્વપદથી
 સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા લીધી હતી અને તાદૃશઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ
 પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં લઈ ગયા હતા. અત્યારે સ્વપદથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા
 લીધી અને તાદૃશઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં લઈ ગયા.
 બંને વચ્ચે આ રીતે ઘણો તફાવત છે. આ ચારેય સંબંધ લખવાનું પ્રયોજન હમણાં
 દેખાડવાના જ છીએ. અત્યારે આગળનું લક્ષણ જોઈએ.

❧ ચારે'ય સંબંધથી ઘટિત લક્ષણ ❧

હમણાં જોઈ ગયા તે મુજબ ચારે ય સંબંધથી સાધ્યતાનિરૂપિતઅવચ્છેદકતાથી
 વિશિષ્ટ વહ્નિત્વનિષ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા થાય છે. માટે, તેનાથી ભિન્ન અવચ્છેદકતા
 વહ્નિત્વનિષ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ન કહેવાય. મતલબ કે ચાર સંબંધથી સાધ્યતાનિરૂપિત-
 અવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપિતત્વ વહ્નિઅભાવીયપ્રતિ-
 યોગિતામાં જાય. પણ તાદૃશઅવચ્છેદકતાભિન્નઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ ન જાય. કારણ કે
 વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છે-
 દકતાથી નિરૂપિત છે. તો પછી ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા-

પૂર્વોક્તરીત્યા વહ્નિત્વનિષ્ઠા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા ચ સર્વૈરપિ ધર્મેરનવચ્છિન્ના એવ, વહ્નિત્વસ્ય શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાનજાતિરૂપત્વેન સ્વરૂપતોભાનાત્ । તથા ચ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકવહ્નિત્વનિષ્ઠાઽવચ્છેદકતાઽનવચ્છેદકાઃ સર્વે ધર્માઃ, તૈઃ સર્વૈરપિ ધર્મેઃ અનવચ્છિન્ના એવ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા ઇતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાઽનવચ્છેદકધર્માઽનવચ્છિન્નત્વં તાદૃશસાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં વર્તતે, અતઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ સ્યાદેવેતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા ભવત્યેવ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાઽપેક્ષયા યે યે ધર્માઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં સ્યુઃ તૈઃ તૈઃ ધર્મેઃ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ સ્યાત્, અર્થાત્ તે તે ધર્માઃ તત્ર સમ્બન્ધાઃ ભવન્તિ । સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાયાં સામાનાધિકરણ્યં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં વર્તતે, અતઃ સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકવહ્નિત્વનિષ્ઠાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ ઇતિ કથ્યતે ।

ઇત્યજ્ચ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકા યા વહ્નિત્વનિષ્ઠા અવચ્છેદકતા સા (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્યમ્, (૨) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વમ્, (૩) સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમ્, (૪) સ્વવૃત્તિત્વમ્ (વૃત્તિત્વજ્ચ સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન) - એતત્સમ્બન્ધચતુષ્ટયેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ । વહ્નિત્વનિષ્ઠા યા અવચ્છેદકતા તદ્ભિન્નાઽવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં નૈવ વર્તતે, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાઃ વહ્નિત્વે એવ વર્તમાનત્વાત્ । તથા ચ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય - (૨) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ - (૩) સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ - (૪) સ્વવૃત્તિત્વૈતચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વમેવ

અવચ્છેદકતાભિન્નઅવચ્છેદકતાથી નિરૂપિત કેવી રીતે હોય ? આમ, ચાર સંબંધથી સાધ્યતાનિરૂપિતઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપક સંયોગસંબંધવહ્નિત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ મળશે. તેનું અધિકરણ જલદ્રઢ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. માટે, લક્ષણસમન્વય થઈ જશે.

स्यात्, तादृशावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वं नैव स्यादिति तादृशाऽभावः धर्तुं शक्यते, सः च पर्वते नैव वर्तते, जलहृदादौ एव वर्तते, तत्र धूमः अवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिः सम्भवति ।

स्यान्मतिः - तृतीयसम्बन्धविधया स्वावच्छेदकाऽवच्छिन्नत्वमेव प्रवेश्यताम्, स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वं किमर्थं प्रवेश्यते ? नञ्द्वयोपादानस्य प्रकृते निरर्थकत्वात्, या अवच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताऽनवच्छेदकधर्माऽनवच्छिन्ना भवेत्, सा साध्यतावच्छेदकताऽवच्छेदकेनैवाऽवच्छिन्ना भवेत्, ततश्च या साध्यतावच्छेदकताऽनवच्छेदकानवच्छिन्ना प्रतियोगितावच्छेदकता सा साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्ना भवेदेवेति नञ्द्वयोपादानमनर्थकमेव ।

एवं चतुर्थसम्बन्धे वृत्तितानियामकसम्बन्धविधया स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वं किमर्थं प्रवेशनीयम् ? पूर्वोक्तरीत्या स्वावच्छेदकाऽवच्छिन्नत्वेनैव अभिलषितसिद्धेः नञ्द्वयोपादानस्य निरर्थकत्वादिति ।

एतन्न चारु, अव्याप्त्यापत्तेः, लक्षणाऽप्रसिद्धेः । यतः 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' इत्यत्र साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकः एवाऽप्रसिद्धः, पूर्वोक्तरीत्या वह्नित्वस्याऽत्र शब्दतोऽनुल्लिख्यमानजातित्वेन स्वरूपतोभानात्तन्निष्ठाऽवच्छेदकतायाः केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्नत्वात् । तथा च स्वावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्नत्वसम्बन्धनिवेशे साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकाऽप्रसिद्ध्या लक्षणाऽप्रसिद्धिः, घटकाऽप्रसिद्ध्या घटिताऽप्रसिद्धेः न्याय्यत्वात् ।

किञ्च, स्वावच्छेदकाऽवच्छिन्नत्वस्य प्रवेशे साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकता एव ग्राह्या, तथा च स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वं सम्बन्धविधया निवेशनीयं स्यात्, अन्यथा सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकताऽवच्छेदकता तस्याः अपि ग्रहणं प्रसज्येत इति पूर्वोक्तरीत्या स्पष्टमेव । ततश्च प्रकृते साध्यतावच्छेदकतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टाः एव नास्ति, धर्मविधया वह्नित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतायाः निरवच्छिन्नत्वात् ।

न च स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वप्रवेशेऽपि लक्षणाऽप्रसिद्धिः दुर्वारा एव, स्वावच्छेदकस्य उक्तरीत्याऽप्रसिद्धौ तदनवच्छेदकस्याऽपि अप्रसिद्धिध्रौव्यात्, अप्रसिद्धप्रतियोगिकाऽभावस्याऽपि

અપ્રસિદ્ધત્વાદિતિ સમાના એવાઽપત્તિરિતિ વાચ્યમ્;

‘સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકતા સમ્બન્ધે તુ પ્રસિદ્ધા એવ, ધર્મે એવ અપ્રસિદ્ધા ઇતિ તત્ર પ્રસિદ્ધાયાઃ તાદૃશાઽવચ્છેદકતાયાઃ અભાવો યત્ર તાદૃશસર્વેઃ ધર્મેઃ અનવચ્છિન્ના યા પ્રતિયોગિતાઽવચ્છેદકતા સા એવ પ્રકૃતે ગ્રાહ્યા’ ઇત્યાદિવિવક્ષણે દોષાભાવાત્, ભવતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાઃ અવચ્છેદકતા ધર્મવિધયા એવ ગ્રાહ્યા, અન્યથા સમ્બન્ધનિષ્ઠાવચ્છેદકતાગ્રહણે પૂર્વોક્તરીત્યા દોષઃ ભવેદેવેતિ ભવન્મતે સ્યાદેવાઽપ્રસિદ્ધિઃ, અસ્માકં મતે પ્રતિયોગિપ્રસિદ્ધ્યર્થ સમ્બન્ધવિધયા યા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકતા તદ્ગ્રહણેઽપિ ન ક્ષતિઃ, તાદૃશાઽવચ્છેદકતાઽનધિકરણવિધયા સર્વધર્મગ્રહણેન દોષાભાવાદિતિ દિક્ ।

ય એવં સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધે વૃત્તિતાનિયામકસમ્બન્ધવિધયા સ્વાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વપ્રવેશેઽપિ એત-
શો ત્થલે વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ નિરવચ્છિન્નત્વેન પ્રતિયોગિતાઽવચ્છેદકતાઽવચ્છેદકા-
લ ઽપ્રસિદ્ધેઃ લક્ષણાઽપ્રસિદ્ધિઃ દુર્વારા એવ સ્યાત્ ।

તા કિઞ્ચૈવમ્ અવ્યાપ્તિઃ ભવિષ્યત્યેવેત્યેતદ્ એતત્સમ્બન્ધપ્રયોજનપ્રદર્શનાઽવસરે સ્ફુટીભવિષ્યતીતિ
ધ્યેયમ્ ।

અધુના સમ્બન્ધચતુષ્ટયપ્રવેશપ્રયોજનં પ્રદર્શયિષ્યતે, તદનુ મહાનસીયવહ્ન્યભાવમાદાય યથાઽ-
વ્યાપ્તિઃ ન સમ્ભવતિ તથા દર્શયિષ્યતે ઇતિ ।

નનુ સ્વસામાનાધિકરણ્યસ્ય સમ્બન્ધકોટૌ કિમર્થં પ્રવેશઃ કૃતઃ, તેન વિનાઽપિ સર્વમુપપદ્યતે
ઇતિ તત્પ્રવેશઃ અનુચિતઃ, તથા હિ - ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્’ - ઇત્યત્ર સંયોગસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નપ્રતિ-
યોગિતાકવહ્ન્યભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવ-
ચ્છિન્નત્વ-સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા-
વિશિષ્ટત્વાત્ ।

હવે, ચારે ય સંબંધોનો પ્રવેશ કેમ કરવો પડ્યો ? એકાદ પણ સંબંધનો પ્રવેશ ન
વિ કરીએ તો શું તકલીફ પડે ? આ જ બાબત હવે જોઈએ. જો પ્રથમ સંબંધનો પ્રવેશ ન કરીએ
તો લક્ષણ આ રીતે થાય કે →

મા

✽ પ્રથમ સંબંધ પ્રવેશ પ્રયોજન ✽

(૧) સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ,

→ પ્રથમસમ્બન્ધઃ - સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા વહ્નિત્વે વર્તતે, સા ચ સમવાયેન અવચ્છિન્ના, પ્રતિયોગિતાનિરૂપ-
કાઽવચ્છેદકતાઽપિ વહ્નિત્વે એવ વર્તતે, સાઽપિ સમવાયેનૈવાઽવચ્છિન્ના ઇતિ પ્રતિયોગિતાઽવચ્છેદ-
કતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વં વર્તતે । અતઃ સ્વાવચ્છેદ-
કસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદ-
કતાવિશિષ્ટા ભવતિ । તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા ચ વહ્નિત્વે એવ વર્તતે
ઇતિ ।

→ દ્વિતીયસમ્બન્ધઃ - સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા વહ્નિત્વનિષ્ઠા, વહ્નિત્વજ્ઞ શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાનજાતિરૂપમ્,
અતઃ તન્નિષ્ઠાઽવચ્છેદકતા ન કેનાઽપિ અવચ્છિન્ના, તતશ્ચ સાધ્યતાવચ્છેદકતાઽનવચ્છેદકાઃ
સર્વે ધર્માઃ । પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાઽપિ શબ્દતોઽનુલ્લિખ્યમાનવહ્નિત્વનિષ્ઠૈવેતિ સાઽપિ
સર્વેઃ ધર્મેઃ અનવચ્છિન્ના । તતશ્ચ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાનિરૂ-
પિતાઽવચ્છેદકતાનવચ્છેદકસર્વધર્માઽનવચ્છિન્નત્વં વર્તતે ઇતિ સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન
તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેત્ ।

→ તૃતીયસમ્બન્ધઃ - સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

(વૃત્તિતાનિયામકસમ્બન્ધઃ - સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમ્)

પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાઃ સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાયાશ્ચ વહ્નિત્વનિષ્ઠતયા
સર્વૈરપિ ધર્મેરનવચ્છિન્નત્વાત્ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽ-
વચ્છેદકતાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વં વર્તતે, ઇત્યજ્ઞ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા

(૨) સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને

(૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિત્વજ્ઞ સ્વાઽનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધથી) આ ત્રણ સંબંધથી
સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ જે અવચ્છેદકતા તદિતરઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ જે
અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જાય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ.

આ લક્ષણ પ્રમાણે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ આવશે. આ સ્થલમાં
સંયોગસંબંધ-વહ્નિત્વધર્મઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ જ પકડાવો જોઈએ. જો સંયોગ-
સંબંધ-ઘટત્વધર્મઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ઘટાભાવ પકડાઈ જાય તો તેના અધિકરણ એવા
પર્વતમાં ધૂમ વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે. ઘટાભાવ તો પકડાય, જો ઘટાભાવીયપ્રતિયો-

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
પ્રા

સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં વર્તતે इति स्ववृत्तित્વસમ્બન્ધેन સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા ભવત્યેવ ।

તતશ્ચ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા ભવતિ, અતઃ તાદૃશાઽભાવો ધર્તુ શક્યતે, તદધિકરણં જલહદઃ તત્ર ચ ધૂમઃ અવૃત્તિરિતિ લક્ષણસમન્વયઃ સમ્ભવત્યેવ । તતઃ સ્વસામાનાધિકરણ્યસ્ય સમ્બન્ધકોટૌ પ્રવેશઃ કિમર્થમ્ ? इति चेद् ?

ન; પર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાદ્ - इत्यत्र संयोगसम્बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावमादायाऽव्या-
 પ્ત્યાપત્તેઃ । તથા હિ - સ્વસામાનાધિકરણ્યસ્ય સમ્બન્ધકોટૌ અપ્રવેશાદ્ યદિ તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિ-
 યોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિ-
 ત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતા યા અવચ્છેદકતા તયા વિશિષ્ટા ભવેત્ તદા તાદૃશાઽભાવો
 ધર્તુ શક્યતે । તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા એકૈવ ઘટત્વનિષ્ઠા । અતઃ
 તદેવ ચિન્તનીયં યદુત તાદૃશાઽવચ્છેદકતા ઉક્તત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ
 ન વેતિ ।

(૧) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વમ્ ।

ઘટત્વં જાતિઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઞ્ચ, તચ્ચ પ્રતિયોગિનિ ઘટે સમવાયેન વર્તતે इति પ્રતિયોગિતા-
 વચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સમવાયઃ, સાધ્યતાવચ્છેદકં વહ્નિત્વમપિ વહ્નૌ સમવાયેનૈવ વર્તતે
 इति સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધોઽપિ સમવાયઃ એવ । તતશ્ચ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદક-
 તાવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં ભવેદિતિ

ગિતાનિરૂપક પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય. આટલું
 મગજમાં સ્થિર કરીને જોઈએ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા-
 નિરૂપકપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા થાય છે કે નહીં ? પ્રથમ સંબંધ છે → સ્વાવચ્છેદકસંબંધ-
 અવચ્છિન્નત્વ.

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે સમવાય તથા ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા-
 અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે સમવાય. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકસંબંધ-
 અવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં જવાને કારણે સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ-
 સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા થઈ જશે.

તથા વહ્નિત્વનિષ્ઠ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પણ નિરવચ્છિન્ન છે અને ઘટત્વનિષ્ઠ

સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા સ્યાદેવ ।

(૨) સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

વહ્નિત્વસ્યાઽનુલ્લિખ્યમાનજાતિત્વેન તન્નિષ્ટા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા કેનાઽપિ ધર્મેણાઽનવચ્છિન્ના એવ । તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા તુ યદ્યપિ ઘટત્વાવચ્છિન્ના, તથાપિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા ઘટત્વસ્ય શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાનજાતિરૂપત્વેન કેનાઽપિ ધર્મેણાઽનવચ્છિન્ના એવ, ઘટાભાવગ્રહણે ઘટત્વં ન શબ્દતઃ ઉલ્લિખ્યમાનમ્ इति તદ્ગતાઽવચ્છેદકતા ઘટત્વત્વાદિના કેનાઽપિ ધર્મેણાઽનવચ્છિન્ના એવ । યદિ ઘટત્વવિશિષ્ટાભાવઃ ગૃહ્યતે તદા તદ્ગતા અવચ્છેદકતા ઘટત્વત્વાવચ્છિન્ના એવ સ્યાત્, ઘટત્વસ્ય શબ્દતઃ ઉલ્લેખેન તસ્ય ઘટત્વત્વેન ભાનાદિતિ । તતશ્ચ ઘટાભાવસ્ય પ્રકૃતે ગ્રહણાદ્ ઘટત્વનિષ્ઠતાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાઃ અપિ સર્વેઃ ધર્મેઃ અનવચ્છિન્નત્વેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાનવચ્છેદકસર્વધર્માઽનવચ્છિન્નત્વમસ્તિ । અતઃ સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ । (વૃત્તિત્વજ્ઞ સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન)

તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાઃ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાશ્ચ અનુલ્લિખ્યમાનજાતિનિષ્ઠત્વેન સર્વૈરપિ ધર્મેઃ અનવચ્છિન્નત્વાત્તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં સ્યાદેવેતિ સ્વાઽનવ-

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ નિરવચ્છિન્ન છે. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક દુનિયાના તમામ ધર્મો તેનાથી અનવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જશે. કારણ કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ દુનિયાના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન જ છે. આમ, સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ ઘટાભાવીય-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા થઈ જશે.

તથા આ જ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક સર્વ ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન જ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા બનશે. માટે, સ્વાઽનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી ઘટાભાવ-સ્થલીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જશે. તેથી સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જશે. આમ, ઉક્ત ત્રણેય સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ ઘટાભાવસ્થલીય પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા થાય છે. માટે,

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતા-
ઽવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ ભવેદેવ । તતશ્ચ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકા-
ઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા સ્યાદેવ ।

ઇત્યજ્ઞ તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-
સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા
ભવેત્ । અતઃ તાદૃશઃ ઘટાભાવઃ ધર્તુઃ શક્યતે, યતઃ ભવદભ્યુપગતલક્ષણાઽનુસારેણ યઃ અભાવઃ
સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઃ સઃ ગ્રહીતું
ય શક્યતે, ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકા ઘટત્વનિષ્ઠા એકૈવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા, સા ચ
શો ઉક્તસમ્બન્ધત્રિતયેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ઇતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં
લ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા યા અવચ્છેદકતા તથૈવ નિરૂપિતત્વં સ્યાત્, સાધ્યતાનિરૂપિતા-
તા વચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વં નૈવ સ્યાદિતિ સઃ અભાવો ધર્તુઃ શક્યતે । પર્વતે
ચ નાસ્ત્યેવ સંયોગેન ઘટઃ ઇતિ તદભાવસ્ય અધિકરણવિધયા પર્વતઃ લભ્યતે, ધૂમસ્તત્ર વૃત્તિરિતિ
લક્ષણાઽસમન્વયાદ્ ભવેદેવાઽવ્યાપ્તિઃ ।

યદિ સ્વસામાનાધિકરણ્યસ્ય સમ્બન્ધકોટૌ પ્રવેશઃ ઇષ્યતે તદા નોક્તાઽવ્યાપ્તિઃ, યતઃ
તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઘટત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતા યદ્યપિ પૂર્વોક્તરીત્યા સ્વાવચ્છેદકસમ્બ-
ન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા-
વિશિષ્ટા ભવતિ, કિન્તુ સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન નૈવ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽ-
વચ્છેદકતાયાઃ ઘટત્વે વર્તમાનત્વાત્, સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાયાઃ વસ્તિત્વે વર્તમાનત્વાચ્ચ ।

ઉક્ત ત્રિતયસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ ઘટઅભાવીય-
પ્રતિયોગિતામાં જશે. અર્થાત્ તાદૃશવિશિષ્ટઅવચ્છેદકતાભિન્નઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ
વિ જશે. માટે, ઘટાભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત, ધૂમ તેમાં વૃત્તિ. લક્ષણઅસમન્વય,
અવ્યાપ્તિ !

આ અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે સંબંધકોટિમાં સ્વસામાનાધિકરણ્યનો પ્રવેશ કરાવવો
મી અનિવાર્ય છે. સ્વસામાનાધિકરણ્યનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવામાં આવે તો ઘટાભાવ-
સ્થલીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. કારણ કે
ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઘટત્વમાં રહે છે. જ્યારે સાધ્યતા-

ઇત્યજ્ઞ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાઃ સામાનાધિકરણ્યં પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં નાસ્તીતિ સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન તાદૃશભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવેત્ । તતશ્ચ ઉક્તત્રિતયસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાયાઃ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વેઽપિ સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન વિશિષ્ટત્વાભાવાત્ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ઇતિ નૈવ કથયિતું શક્યતે ।

અતઃ ઘટાભાવઃ ધર્તુ નૈવ શક્યતે, તત્ર સ્વસામાનાધિકરણ્યાદિસમ્બન્ધચતુષ્ટયેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વસત્ત્વાત્, તાદૃશવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વાઽભાવાત્ । કિન્તુ પૂર્વોક્તરીત્યાઽત્ર વહન્યભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ, તદધિકરણં જલહ્રદાદિકં ધૂમસ્તત્રાઽવૃત્તિરિતિ લક્ષણસમન્વયાત્ કુતોઽવ્યાપ્તિગન્ધોઽપિ ?

તથા ચ ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્’ - ઇત્યત્ર ઘટાભાવમાદાય અવ્યાપ્તિવારણાય સમ્બન્ધકોટૌ સ્વસામાનાધિકરણ્યં પ્રવેશનીયમ્ ઇતિ સ્થિતમ્ ।

નનુ સ્વસામાનાધિકરણ્યં પ્રવેશ્યતામ્, સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વપ્રવેશઃ માઽસ્તુ, પ્રયોજન-વિરહાત્ । ઘટાભાવમાદાય યા અવ્યાપ્તિઃ સા ચ સ્વસામાનાધિકરણ્યપ્રવેશેનૈવ નિરસ્તા, અતઃ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વાઽપ્રવેશે ન હિ તમાદાયાઽવ્યાપ્તિસમ્ભાવનાઽપિ, વહન્યભાવગ્રહણજ્ઞ તાદૃશસમ્બન્ધાઽપ્રવેશેઽપિ સમ્ભવતિ ઇતિ તમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ સ્યાદેવેતિ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વસ્ય સમ્બન્ધકોટૌ પ્રવેશઃ કિંફલઃ ? **ઇતિ ચેદ્ ?**

અવચ્છેદકતા વહ્નિત્વમાં રહે છે. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાસામાનાધિકરણ્ય (= સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાઅધિકરણવહ્નિત્વવૃત્તિત્વ) પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં નહીં જાય. એટલે સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તદ્ભિન્ન-ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જશે. આપણે તો જેમાં તાદૃશનિરૂપિતત્વનો અભાવ જાય તે પ્રતિયોગિતા લેવાની છે. માટે હવે ઘટાભાવ લઈ નહીં શકાય, પૂર્વોક્ત રીતે વહ્નિઅભાવ જ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય થઈ જશે, અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

આ રીતે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થલમાં ઘટાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ ન આવે તે

ન, તથા સતિ 'પર્વતઃ વહ્નિત્વાશ્રયવાન્, ધૂમાદ્' - इत्यत्र घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्वाश्रया-
 भावमादायाऽव्याप्त्यापत्तेः । तथा हि - स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वाऽप्रवेशे 'स्वसामानाधि-
 करण्य-स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
 विशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' -
 इत्येवं लक्षणमभ्युपेयम् । तादृशलक्षणं 'पर्वतः वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्राऽव्याप्तम् ।
 एतत्स्थलं 'पर्वतः वह्निमान् धूमाद्' - इत्येतत्सामानार्थकमेव, नवरं तत्र वह्नित्वस्य शब्दतः
 उल्लेखः नास्ति, अत्राऽस्ति । उक्तस्थले वह्नित्वं वह्नौ समवायेन वर्तते, अतः वह्नित्वाश्रयवह्निः
 एव संयोगेन साध्यम् ।

अत्राऽभावविधया घटानुयोगिककालिकेन यः वह्नित्वविशिष्टः तस्य संयोगेनाऽभावः गृह्यते ।
 कालिकसम्बन्धेन वह्नित्वं सर्वजन्येषु वर्तते, अतः वह्नौ अपि स्यात्, वह्निश्च पर्वते वर्तते
 इति पर्वते कालिकसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टस्याऽभावः न लभ्यते । किन्तु वह्नित्वं वह्नौ येन
 कालिकेन वर्तते सः कालिकः वहन्यनुयोगिकः कथ्यते, कालिकेन वह्नित्वस्य वह्नेराधारत्वात् ।
 यदि घटानुयोगिकः कालिकः गृह्यते तर्हि तेन सम्बन्धेन घटे एव किमपि स्यान्नान्यत्र, अन्यथा
 માટે સંબંધકોટિમાં સ્વસામાનાધિકરણ્યનો પ્રવેશ કરવો જરૂરી છે.

❖ દ્વિતીય સંબંધની આવશ્યકતા ❖

હવે દ્વિતીય સંબંધનો પ્રવેશ કરવાનું પ્રયોજન જોઈએ. જો દ્વિતીયસંબંધનો પ્રવેશ ન
 કરાવવામાં આવે તો લક્ષણ આ પ્રમાણે બને કે →

સ્વસામાનાધિકરણ્ય - स्वाऽनवच्छेदकअनवच्छिन्नत्व - स्ववृत्तित्व (वृत्तित्वं य
 स्वाऽनवच्छेदकअनवच्छिन्नत्वसंबंधधी) - આ ત્રણ સંબંધથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા
 સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થવી જોઈએ. એટલે કે ઉક્ત ત્રિતયસંબંધથી સાધ્યતા-
 નિરૂપિતઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાકઅભાવઅધિકરણ-
 અવૃત્તિત્વ - આ લક્ષણ થયું. આ લક્ષણની પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં
 અવ્યાપ્તિ આવે. અહીં અભાવ લઈશું ઘટાનુયોગિકકાલિક સંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટ જે ઘટ
 તેનો સંયોગસંબંધથી અભાવ. કાલિક સંબંધથી દુનિયાની તમામ વસ્તુઓ અનિત્ય પદાર્થમાં
 રહી જાય. માટે, વહ્નિત્વ પણ કાલિક સંબંધથી ઘટમાં રહી જશે. આ ઘટનો અભાવ પર્વત
 ઉપર મળી જાય. જો અહીં ફક્ત કાલિકસંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટનો અભાવ લેવામાં આવે
 તો તે પર્વત ઉપર ન મળે. કારણ કે પર્વત ઉપર કાલિકસંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટ એવા તૃણ

તસ્ય ઘટાનુયોગિકત્વવ્યાહતેઃ, ઘટોઽનુયોગી યસ્ય ઇતિ વ્યુત્પત્તેઃ । અતઃ ઘટાનુયોગિકકાલિકેન વહ્નિત્વં ઘટે એવ સ્યાન્ન તુ વહ્ન્યાદૌ, ઘટશ્ચ પર્વતે નાસ્તિ ઇતિ ઘટાનુયોગિકકાલિકેન યઃ વહ્નિત્વવિશિષ્ટઃ તસ્ય સંયોગેન અભાવઃ પર્વતે લભ્યતે ।

તતશ્ચ પ્રકૃતે સાધ્યમ્ - વહ્નિત્વાશ્રયઃ ।

- સાધ્યતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - વહ્નિત્વમ્ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સંયોગઃ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - વહ્નિત્વત્વમ્ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।

ઉક્તાઽભાવીયપ્રતિયોગી - વહ્નિત્વાશ્રયઃ ।

- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - વહ્નિત્વમ્ ।
- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સંયોગઃ ।
- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - વહ્નિત્વત્વમ્ ।
- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - ઘટાનુયોગિકકાલિકઃ ।

વગેરે રહે છે. માટે, ઘટાનુયોગિકકાલિક સંબંધ લીધો. વહ્નિત્વ ઘટમાં કાલિક સંબંધથી રહે. માટે વહ્નિત્વ પ્રતિયોગી, ઘટ અનુયોગી. આ અનુયોગિતા અને પ્રતિયોગિતા કાલિકસંબંધને આભારી છે. માટે ઘટનિષ્ઠઅનુયોગિતાનિરૂપક કાલિકસંબંધ કહેવાય. આ સંબંધથી માત્ર ઘટમાં જ કોઈ પણ વસ્તુ રહી શકે. અન્યત્ર નહીં. કારણ કે તૃણમાં જે કાલિકસંબંધથી વહ્નિત્વ રહે છે તે તૃણનિષ્ઠઅનુયોગિતાનિરૂપક કહેવાય. માટે, તૃણઅનુયોગિકકાલિક સંબંધથી તૃણમાં જ વહ્નિત્વ રહે. અને ઘટાનુયોગિકકાલિક સંબંધથી ઘટમાં જ વહ્નિત્વ રહે. આમ ઘટાનુયોગિકકાલિકસંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટ ઘટનો સંયોગસંબંધથી અભાવ પર્વતમાં મળી જશે. આ અભાવ આપણા પરિષ્કારમાંથી પસાર ન થવો જોઈએ. જો થઈ જાય તો તે અભાવનું અધિકરણ પર્વત બની જતા ધૂમ તેમાં વૃત્તિ થઈ જાય. લક્ષણઅસમન્વય થતા અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બને. જોઈએ - આ વહ્નિત્વવદ્અભાવની પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થાય છે કે નહીં ?

❖ વહ્નિત્વવદ્અભાવને લઈને આપત્તિ ❖

વહ્નિત્વવદ્અભાવની પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહેશે વહ્નિત્વમાં તથા સાધ્યતા અવચ્છેદકતા પણ રહેશે વહ્નિત્વમાં. આમ, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના અધિકરણીભૂત વહ્નિત્વમાં

ય
શો
લ
તા

વિ
ળ
મ્રા

યદિ ચ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્ત્રિતયસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽ-
ભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકા યા અવચ્છેદકતા સા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેત્
તદા તાદૃશાઽભાવઃ ધર્તુ શક્યતે । અતઃ તદ્ દ્રષ્ટવ્યમ્ -

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્યમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા વહ્નિત્વે વર્તતે, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકા અવ-
ચ્છેદકતાઽપિ એકૈવ વહ્નિત્વનિષ્ઠા । અતઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકાઽવચ્છેદકતાયાં
ય સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાસામાનાધિકરણ્યસત્ત્વાત્ સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીય-
પ્રતિયોગિતાનિરૂપિકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા એવ ભવેત્ ।

(૨) સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા યદ્યપિ વહ્નિત્વજાતિનિષ્ઠા તથાપિ તસ્ય શબ્દતઃ ઉલ્લિખ્યમાન-
તા ત્વેન વહ્નિત્વત્વેન વહ્નિત્વસ્ય ભાનાદ્ વહ્નિત્વત્વાઽવચ્છિન્ના ભવેત્, વહ્નિત્વત્વાઽતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ
ધર્માઃ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાઽનવચ્છેદકાઃ એવ । એવં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકા-
ઽવચ્છેદકતાઽપિ શબ્દતઃ ઉલ્લિખ્યમાનવહ્નિત્વે વર્તતે ઇતિ વહ્નિત્વત્વાઽવચ્છિન્ના ભવતિ, વહ્નિત્વત્વા-
તિરિક્તૈઃ સર્વૈરપિ ધર્મૈઃ સાઽનવચ્છિન્ના એવેતિ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદકવહ્નિત્વત્વભિન્ન-
સર્વધર્માઽનવચ્છિન્નત્વં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકાઽવચ્છેદકતાયાં વર્તતે । તતશ્ચ સ્વા-
ઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેનાઽપિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતા-
વચ્છેદકતાવિશિષ્ટા એવ ભવેત્ ।

જ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વૃત્તિ હોવાને કારણે સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા થઈ જશે.

સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ તો સંબંધકોટિમાં પ્રવિષ્ટ છે નહીં તથા પ્રસ્તુતમાં
વિ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા જે વહ્નિત્વમાં જાય છે તે વહ્નિત્વત્વથી અવચ્છિન્ન છે. કારણ કે પૂર્વે
જે નિયમ બતાવ્યો હતો તેમાં ખાસ જણાવ્યું હતું કે શબ્દથી અનુલિપ્યમાન જાતિ-અખંડ
ન ઉપાધિનું જ સ્વરૂપતઃ ભાન થાય. પ્રસ્તુતમાં તો વહ્નિત્વાશ્રયવાન આ રીતે વહ્નિત્વનો
મ્રી શબ્દતઃ ઉલ્લેખ છે. શબ્દતઃ ઉલ્લિપ્યમાન જાતિ-અખંડઉપાધિનું તો કિંચિદ્રૂપે જ ભાન
થાય. માટે, પ્રસ્તુતમાં વહ્નિત્વનું વહ્નિત્વત્વરૂપે ભાન થશે. અને તે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-
અવચ્છેદક બનશે.

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ માત્ર વહ્નિત્વત્વથી જ અવચ્છિન્ન બનશે. કારણ કે

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ । (વૃત્તિત્વજ્ઞ સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન)

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદક-
વહ્નિત્વત્વભિન્નસર્વધર્માઽનવચ્છિન્નત્વં વર્તતે એવ, સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાઃ વહ્નિત્વત્વેનૈવાઽ-
વચ્છિન્નત્વાત્ । તતશ્ચ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્ન-
ત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ સ્યાદેવેતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતા-
ઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા ભવેદેવ ।

ઇત્યજ્ઞ તાદૃશવહ્નિત્વાશ્રયાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકા યા વહ્નિત્વનિષ્ઠાઽવચ્છેદકતા સા
સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્ત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદ-
કતાવિશિષ્ટા વર્તતે, વહ્નિત્વનિષ્ઠાઽવચ્છેદકતાતિરિક્તાવચ્છેદકતયા ચ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા
ન નિરૂપિતા ઇતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ
-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્ત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વં
સ્યાદેવ । અતઃ તાદૃશાઽભાવો ધર્તુ શક્યતે, તદધિકરણં પર્વતઃ, ધૂમસ્તત્ર વૃત્તિરિતિ લક્ષણાઽસ-
મન્વયાદ્ ભવેદેવાઽવ્યાપ્તિઃ ।

વહ્નિત્વ શબ્દતઃ ઉલ્લિખ્યમાન છે. આમ, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વત્વથી
અવચ્છિન્નતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જવાને કારણે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવ-
ચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ પણ રહી જ જશે. કારણ કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક પણ
માત્ર વહ્નિત્વત્વ છે અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક પણ માત્ર વહ્નિત્વત્વ છે. માટે,
સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકભિન્ન(=વહ્નિત્વત્વભિન્ન) ઘટવાદિથી અનવચ્છિન્નત્વ જ
વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જવાને કારણે સ્વાઽનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ-
સંબંધથી પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા થઈ ગઈ.

હવે તૃતીય સંબંધ જોઈએ. તે મુજબ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સ્વઅનવચ્છેદકઅનવ-
ચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહે તો સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહે. પ્રસ્તુતમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક માત્ર
વહ્નિત્વત્વ, તદ્ભિન્ન જે ઘટવાદિ તેનાથી અનવચ્છિન્નત્વ જ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં જશે.
કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક માત્ર વહ્નિત્વત્વ છે. આ રીતે સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી
સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જશે. કારણ કે સ્વાનવચ્છેદક-
અનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહે છે. આમ,
ઉક્ત ત્રિતયસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ એવી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી

ય
શો
લ
તા

વિ
ળ
મ્રા

ય
શો
લ
તા

યદિ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાડવચ્છિન્નત્વં સમ્બન્ધકોટૌ પ્રવેશ્યતે તદા નોક્તાડ્યાપ્તિઃ, યતઃ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાડભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાડવચ્છેદકતા સાધ્યતા-નિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ન ભવતિ । તદ્યથા - સાધ્યતાનિરૂપિતાડવચ્છેદકતા સમવાયસમ્બન્ધેના-ડવચ્છિન્ના, સાધ્યતાવચ્છેદકસ્ય સાધ્યે યેન સમ્બન્ધેન વૃત્તિતા અભિપ્રેતા તસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકતાવ-ચ્છેદકસમ્બન્ધત્વાત્, અત્ર ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસ્ય વહ્નિત્વસ્ય વહ્નૌ સમવાયેન વૃત્તિરભિપ્રેતા ઇતિ સમવાયઃ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ । તાદૃશાડભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાડવ-ચ્છેદકતા સમવાયેન નૈવાડવચ્છિન્ના, પ્રતિયોગિતાડવચ્છેદકસ્ય યેન સમ્બન્ધેન પ્રતિયોગિનિ વૃત્તિતા અભિપ્રેતા તસ્યૈવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વાત્, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં વહ્નિત્વજ્ચ વહ્નિત્વાશ્રયે ઘટાનુયોગિકકાલિકેન વર્તતે ઇત્યભિપ્રેતમતઃ પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાડવચ્છેદકતા ઘટાનુયોગિકકાલિકેનૈવ અવચ્છિન્ના ભવેત્, ન તુ સમવાયેન, ઘટાનુયોગિકકાલિકશ્ચ ન સાધ્યતાવ-ચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ઇતિ તાદૃશાડભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાડવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાડ-વચ્છેદકતાવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધાડવચ્છિન્નત્વં ન ભવેત્ । અતઃ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સમ્બન્ધેન તાદૃશાડભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાડવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાડવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નિરૂપિતત્વ જ વહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જશે. તેથી તાદૃશવિશિષ્ટઅવચ્છેદકતા-ભિન્નઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ પણ જશે. આમ વહ્નિત્વવદ્અભાવ લઈ શકાશે. લક્ષણ-અસમન્વય થતાં અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે.

❏ સ્વાવચ્છેદક....સંબંધના પ્રવેશથી અવ્યાપ્તિ દૂર ❏

વિ
ન
મ્રા

આ અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરવો અનિવાર્ય છે. કારણ કે ઘટાનુયોગિકકાલિકસંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટઘટનો સંયોગસંબંધથી જે અભાવ લીધો તેમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ અને સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ બંને જુદા - જુદા છે. અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા-અવચ્છેદક સંબંધ ઘટાનુયોગિકકાલિક છે. કારણ કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક - વહ્નિત્વ આ જ સંબંધથી પ્રતિયોગી એવા ઘટમાં રહે છે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ સમવાય છે. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ આ જ સંબંધથી સાધ્ય એવા વહ્નિમાં રહે છે. જો સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરો તો (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૩) સ્વાનવચ્છેદકઅન-વચ્છિન્નત્વ, (૪) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતા સ્વાનવચ્છેદકાડનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી) - આ ચાર

નૈવ ભવેદિતિ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈત્ત્વતુષ્ટયસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવેદિતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વવિરહાત્તાદૃશોઽભાવઃ નૈવ ધર્તું શક્યતે ।

કિન્તુ અત્ર વહ્નિત્વાશ્રયઃ યઃ સમવાયેન તસ્ય સંયોગેનૈવાઽભાવઃ ગ્રાહ્યઃ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકા યા વહ્નિત્વનિષ્ઠાઽવચ્છેદકતા સા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા સ્યાદેવ, યતઃ (૧) તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાયાઃ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાધિકરણીભૂતવહ્નિત્વવૃત્તિત્વેન સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વાત્, (૨) તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાઃ સમવાયસમ્બન્ધેનાઽવચ્છિન્નત્વેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાઽવચ્છેદકત્વસ્યાઽપિ સમવાયે વર્તમાનત્વેન તાદૃશાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાઽવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વાત્, (૩) શબ્દતઃ ઉલ્લિખ્યમાનવહ્નિત્વજાતૌ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકત્વસ્ય સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકત્વસ્ય ચ સત્ત્વેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવ-

સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા થવી જોઈએ. તો જ તાદૃશ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં આવે અને તાદૃશપ્રતિયોગિતાનિરૂપક અભાવ લઈ શકાય.

હવે, પ્રસ્તુતમાં જોઈએ તો ઘટાનુયોગિકકાલિકસંબંધઅવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વત્વઅવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ ન કરો તો સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વત્વઅવચ્છિન્નવહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય છે. તે આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા.

★ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધથી અવચ્છિન્ન ★

જો સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવશો તો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકસમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેશે નહીં. માટે, અવ્યાપ્તિ પણ નહીં આવે. તે આ રીતે → પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકસંબંધ

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

ય
શો
લ
તા

ચ્છેદકવહ્નિત્વત્વભિન્નધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય સત્ત્વાત્તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાઽવચ્છેદકતાયાઃ સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વાત્, (૪) તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાઽવચ્છેદકવહ્નિત્વત્વભિન્નધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાયાઃ સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિત્વેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાઃ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વાચ્ચ તાદૃશસમ્બન્ધચતુષ્ટયેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાઃ વૈશિષ્ટ્યં વર્તતે ઇતિ ।

તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા ચ એકૈવ વહ્નિત્વનિષ્ઠા, સા ચ ઉક્તરીત્યા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા, એતદતિરિક્તાઽવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વજ્ઞ નાસ્ત્યેવ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયામિતિ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સમ્ભવતિ । અતઃ તાદૃશોઽભાવઃ ધર્તુ શક્યતે, તદધિકરણં જલહ્રદાદિકમ્, ધૂમસ્તત્રાઽવૃત્તિરિતિ લક્ષણસમન્વયાન્નાઽવ્યાપ્તિઃ ।



વિ
ન
પ્રા

ઘટાનુયોગિકકાલિક છે. માટે, ઘટાનુયોગિકકાલિકસંબંધથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા થાય. સમવાયસંબંધથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા (પ્રસ્તુતઅભાવીય) ન થાય. તેથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકસમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં ન રહેવાને કારણે સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ન થઈ. એટલે કે સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેશે નહીં. તેથી વહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઉક્ત ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. વિશિષ્ટથી ભિન્ન કહેવાશે. આ રીતે ઉક્ત ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ અવચ્છેદકતા જે હોય તેનાથી ભિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા = વહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા. આવા પ્રકારની પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી નિરૂપિતત્વ જ વહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેશે. લક્ષણ મુજબ અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં ઉક્ત ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી ભિન્નઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ જવું જોઈએ. પ્રસ્તુતમાં વહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં તાદૃશ નિરૂપિતત્વ જ રહેતું હોવાને કારણે તાદૃશનિરૂપિતત્વવિશિષ્ટપ્રતિયો-

અત્ર વહન્યભાવઃ લક્ષણઘટકઃ નૈવ ભવતિ, અતઃ વહનિત્વાશ્રયાઽભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ, તદ્યથા - (૧) તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાઃ વહનિત્વે સત્ત્વેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાસામાનાધિકરણ્યસ્ય સત્ત્વાત્ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ, (૨) એવં સમવાયેનૈવ વહનિત્વસ્ય વહનિવૃત્તિતાવિવક્ષણેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાઽવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ, (૩) એવં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકા યા અવચ્છેદકતા સા શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન- વહનિત્વજાતૌ વર્તમાનત્વેન સર્વૈરપિ ધર્મૈરનવચ્છિન્ના ઇતિ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદક- વહનિત્વત્વભિન્નાઽનવચ્છિન્નત્વં સ્યાદેવ । એવં સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેનાઽપિ તાદૃશાઽ- ભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ, કિન્તુ (૪) તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાઽનવચ્છેદકાઃ સર્વે ધર્માઃ, તત્ર વહનિત્વત્વમપિ અન્તર્ભવત્યેવ, વહનિત્વત્વેનાઽપિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાઃ અનવચ્છિન્નત્વાત્ । અતઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાઽનવચ્છેદકવહનિત્વત્વાઽવચ્છિન્નત્વસ્યૈવ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં વર્તમાનત્વેન સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિર્નૈવ ભવેદિતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા- વિશિષ્ટા નાસ્તિ । અતઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽ- ગિતાનિરૂપક એવો વહનિત્વવદ્અભાવ લઈ નહીં શકાય. કિંતુ સમવાયસંબંધથી વહનિત્વ- વિશિષ્ટનો સંયોગસંબંધથી અભાવ લેવો પડશે. તે જ અભાવમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા- નિરૂપકત્વ રહેશે.

આ અભાવનું અધિકરણ જલદ્રુદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. માટે, લક્ષણસમન્વય થઈ જતા અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ જશે ! આમ, પર્વતો વહનિત્વવદ્વાન્ ધૂમાન્ આ સ્થલમાં ઘટાનુ- યોગિકકાલિકસંબંધથી વહનિત્વવિશિષ્ટનો સંયોગસંબંધથી અભાવ લઈને અવ્યાપ્તિ ન આવે તે માટે સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ અનિવાર્ય છે.

વચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વં નૈવ સ્યાદિતિ તાદૃશોઽભાવઃ ધર્તું નૈવ શક્યતે । અતઃ એવ વહ્નિત્વા-
શ્રયાઽભાવઃ ગૃહીતઃ इत्यवधेयम् ।

સ્યાદાશઙ્કા - ઘટાનુયોગિકકાલિકેન વહ્નિત્વાશ્રયાભાવમાદાય ‘પર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાદ્’
- इत्यत्राऽव्याप्तिः किमर्थं न प्रदर्शिता ? ‘પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાદ્’ - इत्येवं स्थलं
કિમર્થં ગૃહીતમ્ ? ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્’ - इत्यत्राऽव्याप्तिसम्भवे वह्निताश्रयसाध्यकस्थलपर्यन्त-
મનુધાવનં વ્યર્થમિતિ ।

અનુચિતેયમાશઙ્કા, ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્’ - इत्यत्र घटानुयोगिककालिकेन वह्निताश्रयाऽ-
भावमादायाऽव्याप्तेरसम्भवात् । तथा हि - यदि घटानुयोगिककालिकेन वह्निताश्रयाऽभावीयप्रति-
યોગિતાનિરૂપિકા યા એકૈવ વહ્નિત્વનિષ્ઠાઽવચ્છેદકતા સા સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાઽનવચ્છેદકાઽન-
વચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈત્ત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા સ્યાત્તદૈવ તાદૃશાઽ-
ભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિઃ સમ્ભવેદિતિ સ્પષ્ટમેવ । અતઃ એતદેવ ચિન્તનીયં યદુત તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિ-

❧ વહ્નિત્વવત્સાધ્યક સ્થલ શા માટે ? : પ્રશ્ન ❧

અહીં પ્રશ્ન થાય કે ‘સ્થલ વહ્નિત્વવદ્વાન્ આવું કેમ બનાવ્યું ? સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-
અવચ્છેદક સંબંધ સમવાય જ છે. સમવાયથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટ વહ્નિ જ થાય. તેનું
સંયોગથી અધિકરણ પર્વતાદિ છે. ટૂંકમાં, પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ માં જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક
ધર્મ, સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે તે જ પર્વતો
વહ્નિત્વવદ્વાન્ ધૂમાત્ સ્થલમાં છે. તો પછી વહ્નિત્વવદ્વાન્ આ રીતે લખવાની જરૂર કેમ
પડી ? પૂર્વોક્ત પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થલ જ ચાલી જાત. હા ! જો તમારે સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે સમવાય સિવાયનો પર્વતાનુયોગિકકાલિક વગેરે
સંબંધ લેવો હોય તો વહ્નિત્વવદ્વાન્ આ રીતે લખવું પડે. જો સમવાયને જ સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે સ્વીકારતા હો તો વહ્નિત્વવદ્વાન્ લખવાની
આવશ્યકતા નથી. માત્ર, વહ્નિમાન્ લખવાથી પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ
તરીકે સમવાયની ઉપસ્થિતિ થવાની જ છે. તો પછી ‘વહ્નિત્વવદ્વાન્’ આ રીતે સાધ્ય
બનાવી નિરર્થક ગૌરવ કરવાનું પ્રયોજન ખરું ?’

❧ વહ્નિસાધ્યક સ્થલે અવ્યાપ્તિ અશક્ય : ઉત્તર ❧

ભાગ્યશાળી ! જો તમે થોડું ઊંડાણથી વિચાર્યું હોત તો આ પ્રશ્ન જ ઊભો ન
થાત. આપણે વહ્નિત્વવદ્વાન્ સ્થલ એટલા માટે લીધું છે કે જો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-

યોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા તાદૃશસમ્બન્ધત્રિતયેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ ન વા -

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્યમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાઽધિકરણવહ્નિત્વવૃત્તિત્વસ્ય તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં વર્તમાનત્વેન સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ ।

(૨) સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

ઉક્તસ્થલે વહ્નિત્વસ્ય શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાનત્વેન તન્નિષ્ટતાદૃશાઽવચ્છેદકતાયાઃ કેનાઽપિ ધર્મેણાઽનવચ્છિન્નત્વેન વહ્નિત્વત્વમપિ તાદૃશસાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદકં નૈવ ભવતિ । ઘટાનુયોગિકકાલિકેન વહ્નિત્વાશ્રયાઽભાવગ્રહણે વહ્નિત્વત્વસ્ય શબ્દતઃ ઉલ્લેખો ભવત્યેવ, યદિ વહ્ન્યભાવઃ એવ ગૃહ્યતે તદા વહ્નિત્વસ્ય સમવાયેનૈવાઽધિકરણં પ્રતીયતે, સમવાયભિન્નેન સમ્બન્ધેન

અવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ ન કરો તો આ સ્થલે વહ્નિત્વવદ્નો અભાવ લઈને અવ્યાપ્તિ દર્શાવવી છે. એટલે કે વહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સિવાયના ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થવી જોઈએ. તો જ અવ્યાપ્તિ આવે અને સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વના પ્રવેશની સાર્થકતા સાબિત કરી શકાય. જો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થલે પણ સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સિવાયના ત્રણ સંબંધથી વહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થતી હોત તો આ સ્થળે પણ અવ્યાપ્તિ આવી જાત. અને વહ્નિત્વવદ્વાન્ લખવાની આવશ્યકતા ન રહેત. કિંતુ એવું નથી. પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલે સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સિવાયના ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ વહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા થતી નથી. તે આ રીતે → પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વમાં રહે. તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું અધિકરણ પણ વહ્નિત્વ જ છે. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું સામાનાધિકરણ્ય પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં જશે. એટલે કે સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ થઈ જશે.

હવે બીજો સંબંધ જોઈએ → સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધ પ્રસ્તુતમાં દ્વિતીય સંબંધ તરીકે આવશે. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક પ્રસ્તુતમાં કોઈ નથી. કારણ કે પૂર્વે બતાવી ગયા તે મુજબ વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થલમાં શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન વહ્નિત્વ જાતિનું

ય
શો
લ
તા

વિ
જ
મ્રા

ચ
શો
લ
તા

યદિ વહ્નિત્વાધિકરણં ગ્રહીતુમિષ્યતે તદા તસ્યોલ્લેખઃ કર્તવ્યઃ । તથા ચ વહ્નિત્વં વહ્નિત્વત્વેનૈવ ભાસેત, ન તુ સ્વરૂપતઃ ઇતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાઽવચ્છેદકતા વહ્નિત્વત્વેનાઽવચ્છિન્ના એવ ભવેત્ । તતશ્ચ સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાઽનવચ્છેદકવહ્નિત્વત્વધર્માનવચ્છિન્નત્વં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં ન સમ્ભવતિ ઇતિ સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નૈવ સ્યાત્ ।

સ્વરૂપતઃ જ ભાન થાય છે. વહ્નિત્વત્વ રૂપે નહીં. તેથી વહ્નિત્વત્વ વગેરે દુનિયાના કોઈ ધર્મ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક નહીં બને. જ્યારે “ઘટાનુયોગિકકાલિક સંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટનો સંયોગ સંબંધથી અભાવ લેવાનો” - આવું કહેવામાં આવે ત્યારે વહ્નિત્વ જાતિ શબ્દતઃ ઉલ્લિખ્યમાન છે. શબ્દતઃ ઉલ્લિખ્યમાન જાતિ - અખંડઉપાધિનું સ્વરૂપતઃ ભાન ન થાય. કિંતુ કિંચિદ્વરૂપેણ જ ભાન થાય. કારણ કે પૂર્વે જે નિયમ બતાવ્યો તે મુજબ શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન જાતિ-અખંડઉપાધિઅતિરિક્ત પદાર્થનું કિંચિદ્વરૂપેણ ભાન થાય. શબ્દતઃ ઉલ્લિખ્યમાન જાતિ-અખંડઉપાધિ, શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન જાતિ-અખંડઉપાધિથી અતિરિક્ત જ પદાર્થ છે. તેથી તેનું કિંચિદ્વરૂપેણ જ ભાન થાય. માટે, શબ્દતઃ ઉલ્લિખ્યમાન પ્રસ્તુત વહ્નિત્વનું વહ્નિત્વત્વરૂપે જ ભાન થશે. માટે, વહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વત્વથી અવચ્છિન્ન બનશે. જો ફક્ત સંયોગથી વહ્નિઅભાવ લો તો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે ઘટાનુયોગિકકાલિક સંબંધનું ભાન થાય જ નહીં. સમવાયનું જ જ્ઞાન થાય અને તાદૃશ સમવાયથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટ વહ્નિનો સંયોગસંબંધથી અભાવ તો પર્વત ઉપર ન મળે. માટે, “ઘટાનુયોગિકકાલિક સંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટ વહ્નિનો સંયોગસંબંધથી અભાવ લેવાનો” - આ રીતે વહ્નિત્વનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ કરવો જ પડે.

❖❖ અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ ❖❖

ટૂંકમાં, શબ્દતઃ ઉલ્લિખ્યમાન જાતિ હોવાને કારણ વહ્નિત્વનું વહ્નિત્વત્વ રૂપે ભાન થાય. માટે, વહ્નિત્વનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વત્વથી અવચ્છિન્ન થશે. સાધ્યતા-અવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન છે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદકવહ્નિત્વત્વધર્મથી અવચ્છિન્નત્વ જ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં આવ્યું, અનવચ્છિન્નત્વ નહીં. તેથી સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી વહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પ્રસ્તુત સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ ન થાય.

તૃતીય સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જાય. તે

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા વહ્નિત્વત્વેન અવચ્છિન્ના, તદિતિરિક્તેનાઽનવચ્છિન્ના, સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા તુ સર્વૈરપિ ધર્મેરનવચ્છિન્ના इति વહ્નિત્વત્વેનાઽપિ તદિતરેણાપિ ચ અનવચ્છિન્ના એવ ભવેત્ । તતશ્ચ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદકવહ્નિત્વત્વભિન્નાઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ સ્યાદેવેતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ ।

इत्थञ्च तद्दृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्ववृत्तित्वो-
भयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति तथापि स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छि-
न्नत्वसम्बन्धेन तद्दृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता-
आ रीते → स्ववृत्तित्व એ પ્રસ્તુતમાં તૃતીય સંબંધ છે અને અહીં વૃત્તિતા સ્વાઽનવચ્છેદક-
અનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી લેવાની છે. એટલે કે જો સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહે તો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતામાં સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી રહે. પ્રસ્તુતમાં આપણે જોયું તેમ પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વત્વ ધર્મ છે. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ધર્મો
વહ્નિત્વત્વ સિવાયના બધાં. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા તો એક પણ ધર્મથી અવચ્છિન્ન નથી,
તો પછી વહ્નિત્વત્વ સિવાયના ધર્મથી અનવચ્છિન્ન જ હોય ને ! આ રીતે પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતામાં રહી જવાને કારણે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતામાં રહી જાય. આ રીતે સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વવૃત્તિત્વ આ બે સંબંધથી
સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ વહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા થઈ જાય
છે. કિંતુ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતામાં ન રહે. માટે, ઉક્ત ત્રિતયસંબંધથી વહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ નહીં થાય. તદ્ભિન્નમાં વહ્નિત્વવદ્અભાવીય-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનો નંબર લાગી જશે. તાદૃશ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી
નિરૂપિતત્વ વહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં છે જ. મતલબ કે ઉક્ત ત્રિતયસંબંધથી
સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નવહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતા-

ય
શો
લ
તાવિ
ન
મ્રા

ય શો લ તા વિશિષ્ટત્વાઽભાવાત્ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈત્ત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવૈશિષ્ટ્યં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં નૈવ સમ્ભવતિ ઇતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાઽવચ્છેદકતા-ભિન્નાઽવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વસ્યૈવ સત્ત્વાત્તાદૃશોઽભાવઃ ધર્તુ નૈવ શક્યતે । તતઃ કુતઃ તમાદાયા-ઽવ્યાપ્તિઃ સ્યાદ્ યેન તન્નિવારણાય સ્વાઽવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્ય સમ્બન્ધકોટૌ પ્રવેશઃ અનિવાર્યઃ ભવેદિતિ ।

તથા ચ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધપ્રવેશપ્રયોજનપ્રદર્શનાર્થમેતત્સ્થલં નૈવ ગ્રહીતવ્યમ્, કિન્તુ ‘પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્, ધૂમાદ્’ - ઇત્યેતદેવ સ્થલં ગ્રાહ્યમ્, તત્ર વહ્નિત્વસ્ય શબ્દતઃ ઉલ્લેખેન વહ્નિત્વત્વેન તદ્ભાનાદુક્તાપત્તેરભાવાદિતિ સ્થિતમ્ । તતશ્ચ ‘પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્, અવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ વહ્નિત્વવદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહી જવાને કારણે તાદૃશ-પ્રતિયોગિતાનિરૂપક વહ્નિત્વવદ્અભાવ લઈ નહીં શકાય. જો વહ્નિત્વવદ્અભાવ લઈ નહીં શકાય તો અવ્યાપ્તિ પણ કેવી રીતે આવશે ? કારણ કે વહ્નિત્વવદ્અભાવની જગ્યાએ હવે વહ્નિઅભાવ જ પડકાય. તેનું અધિકરણ જલદ્રુદ, ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય થઈ જવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

આ રીતે સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ ન કરો તો પણ અવ્યાપ્તિ તો આવી જ નહીં. “આથી સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ ન કરો તો અવ્યાપ્તિ આવે, જો પ્રવેશ કરો તો અવ્યાપ્તિ નહીં આવે” - આ પ્રમાણે જે અભિમત છે તેની સિદ્ધિ ન થાય.

❖ વહ્નિત્વવત્સાધ્યક સ્થલે સા.અ. નો પણ શબ્દતઃ ઉલ્લેખ ❖

હવે જો વહ્નિત્વવદ્વાન્ ધૂમાત્ આ સ્થળ બનાવો તો નોંધપાત્ર ફેરફાર એ થયો કે વહ્નિત્વ શબ્દતઃ ઉલ્લેખ્યમાન થઈ ગયું. પરિણામે, શબ્દતઃ ઉલ્લેખ્યમાન વહ્નિત્વનું પણ વહ્નિત્વત્વરૂપે ભાન થવાને કારણે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વત્વથી અવચ્છિન્ન જ બનશે. પૂર્વે જોઈ ગયા તે મુજબ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ માત્ર વહ્નિત્વત્વથી જ અવચ્છિન્ન છે. તે સિવાયના દુનિયાના કોઈ ધર્મોથી અવચ્છિન્ન નથી. વહ્નિત્વત્વ ધર્મ હવે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-અવચ્છેદક ધર્મ જ છે. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક નહીં. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-અનવચ્છેદક ઘટત્વ-ઘટત્વત્વ વગેરે ધર્મોથી = વહ્નિત્વત્વ સિવાયના ધર્મોથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા છે જ નહીં. માટે, સ્વાઽનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ = સાધ્યતા-

ધૂમાદ્' - इत्यत्र घटानुयोगिककालिकसम्बन्धेन वह्नित्वाश्रयाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय सम्बन्ध-
कोटौ स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वं प्रवेशनीयमेवेति अपि निश्चितम् ।

नन्वस्तु स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वप्रवेशः, किन्तु स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वप्रवेशः
किमर्थं क्रियते ? तमन्तरेणाऽपि कार्यसिद्धौ तदभ्युपगमस्याऽनावश्यकत्वादिति चेत् ?

न, 'पर्वतो વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્' - इत्यत्र महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टं यद् वह्नित्वं तद्विशिष्टः
अवच्छेदकताअवच्छेदकवહ્નિત્વત્વભિન્નઘટત્વવાદિઅનવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છે-
દકતામાં રહેતું હોવાને કારણે સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જાય. આ રીતે વહ્નિત્વવદ્વાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં સ્વાવ-
ચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સિવાયના ત્રણેય સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવ-
ચ્છેદકતામાં રહી જાય છે. માટે, વહ્નિત્વવદ્અભાવીપ્રતિયોગિતાનિરૂપક પ્રતિયોગિતાઅવ-
ચ્છેદકતા ઉક્ત ત્રિતયસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ જ બને છે. વિશિષ્ટભિન્ન
નહીં. તેથી વહ્નિત્વવદ્અભાવીપ્રતિયોગિતામાં ઉક્ત ત્રિતયસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-
વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ જ આવવાને
કારણે તાદૃશઅનિરૂપિતત્વવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપક વહ્નિત્વવદ્અભાવ લઈ શકાશે. તેનું
અધિકરણ પર્વત, ધૂમ તેમાં વૃત્તિ, લક્ષણઅસમન્વય થવાથી અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે.

સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરો તો આ અવ્યાપ્તિ ટકતી નથી -
તે પૂર્વે બતાવેલ જ છે. આ રીતે આપણને જે વિવક્ષિત હતું કે 'સ્વાવચ્છેદકસંબંધ-
અવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ ન કરો તો અવ્યાપ્તિ આવે અને પ્રવેશ કરો તો
અવ્યાપ્તિ ન આવે' - તે વાત સિદ્ધ થઈ. એટલે જ વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થલ ન બતાવીને
વહ્નિત્વવદ્વાન્ ધૂમાત્ સ્થલ ગ્રંથકારે જે બતાવેલ છે તેની પાછળનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ છે કે
વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થલમાં સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વની સાર્થકતા સિદ્ધ થતી નથી.
વહ્નિત્વવદ્વાન્ ધૂમાત્ સ્થલે જ ઘટાનુયોગિકકાલિકસંબંધથી વહ્નિત્વવદ્અભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ
સંભવિત હોવાથી આ સ્થલે જ સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વની સાર્થકતા સિદ્ધ થાય.

❀ તૃતીય સંબંધની સાર્થકતા ❀

આ રીતે દ્વિતીયસંબંધની સાર્થકતા જોઈ ગયા. હવે, તૃતીય સંબંધની સાર્થકતા
જોઈએ :- જો સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ ન કરો તો લક્ષણ આ રીતે થાય
કે - (૧) સ્વસામાનાધિકરણ, (૨) સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ

ય
શો
લ
તા

વિ
જ
મ્રા

યઃ વહ્નિઃ તસ્ય સંયોગેનાઽભાવમાદાયાઽવ્યાપ્ત્યાપત્તેઃ । તથા હિ - મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટં વહ્નિત્વં મહાનસીયવહ્નૌ એવ વર્તતે ઇતિ તેન સમવાયેન વિશિષ્ટવહ્નિવિધયા મહાનસીયવહ્નિરેવ ગૃહ્યતે । સઃ ચ નાસ્તિ સંયોગેન પર્વતે ઇતિ પર્વતે મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વવિશિષ્ટ-
 ય વહ્નિત્વે વર્તમાના અવચ્છેદકતા સા ભવદભ્યુપગતલક્ષણાઽનુસારેણ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદક-
 શો સમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ ન
 લ વા ? તદ્દ્રષ્ટવ્યમ્ -

તા

અત્ર તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગી - વહ્નિઃ ।

- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - વહ્નિત્વમ્ ।

- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સંયોગઃ ।

- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિત્વમ્, વહ્નિત્વત્વજ્ઞ ।

- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્યમ્ ।

(વૃત્તિતા સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી) - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદ-
 કતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા-
 નિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

❖ લક્ષણઅસંભવ = અવ્યાપ્તિ ❖

આ લક્ષણ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થલે સંભવી નહીં શકે. (પ્રસ્તુતમાં લક્ષણમાં
 વિ અસંભવ દોષ નથી આપવો. પણ, લક્ષણ સંભવી જ નહીં શકે - તે અર્થ જણાવવો છે.
 ન અથવા તો જેમ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ માં લક્ષણસમન્વય નથી થતો તેમ સર્વત્ર લક્ષણસમન્વય
 ન થવાને કારણે અસંભવ દોષ જ આવી જશે. લક્ષણઅસંભવ પદ દ્વારા ગ્રંથકારને અસંભવ
 શ્રી દોષ પણ જણાવવો હોય.) આ સ્થલમાં અભાવ લઈશું સમવાયથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટનો
 સંયોગથી અભાવ. પણ, વહ્નિત્વ સાદું નહીં, કિંતુ મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટ વહ્નિત્વ
 (=જાતિ) લેવું. મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટ વહ્નિત્વ તો માત્ર મહાનસીયવહ્નિમાં જ રહે.
 તેનો અભાવ સંયોગસંબંધથી પર્વત ઉપર મળી જાય. સૌ પહેલા તો મહાનસીયવહ્નિ-
 વૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વજાતિઅવચ્છિન્નવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઉક્ત ત્રિતય
 સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થાય છે કે નહીં ? તે જોવાનું છે.

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાધિકરણીભૂતવહ્નિત્વે તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદ-
કતાયાઃ વૃત્તિત્વેન સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા
સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેત્ ।

(૨) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સમવાયઃ । તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવ-
ચ્છેદકવિધયા મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વજાતેઃ ગ્રહણાત્, વહ્નિત્વજાતેશ્ચ સમવાયેન
વૃત્તિત્વાત્તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાઽપિ સમવાયેનૈવાઽવચ્છિન્ના ભવેદિતિ
તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમવાય-
સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધા-
વચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

❁ પ્રથમ સંબંધથી પ્ર.અ. વિશિષ્ટ ❁

પ્રથમ સંબંધ છે → સ્વસામાનાધિકરણ્ય.

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા જાય છે વહ્નિત્વમાં. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ રહે છે →
મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટ જાતિમાં = વહ્નિત્વમાં. કારણ કે મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતા-
વિશિષ્ટજાતિ વહ્નિત્વસ્વરૂપ જ છે. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના
અધિકરણમાં વૃત્તિ હોવાથી સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા કહેવાશે.

❁ દ્વિતીય સંબંધથી પણ વિશિષ્ટ ❁

બીજો સંબંધ છે → સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ.

પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે → સમવાય. તથા પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ છે → સમવાય. કારણ કે મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટ
જાતિ ગ્રંથકારે જણાવેલ છે. જાતિ તો સમવાય સંબંધથી રહેતી હોવાથી મહાનસીય-
વહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વ વહ્નિમાં સમવાય સંબંધથી રહી શકશે. માટે, પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સમવાય. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક-
સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાને કારણે સ્વાવચ્છેદક-
સંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પણ પ્રસ્તુતઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
પ્રા

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાનવસ્તિત્વજાતૌ વર્તતે इति કેનાઽપિ ધર્મેણાઽનવચ્છિન્ના, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા ચ શબ્દતઃ ઉલ્લિખ્યમાનમહાન-સીયવસ્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવસ્તિત્વે વર્તમાના इति સા મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવસ્તિત્વત્વેન, મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિત્વ-વસ્તિત્વત્વોભયેન વા અવચ્છિન્ના । સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાયાં કેનાઽપિ ધર્મેણાઽનવચ્છિન્નત્વસત્ત્વે મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવસ્તિત્વત્વાતિરિક્તધર્મેણાઽનવચ્છિન્નત્વં સુતરાં ભવેદિતિ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાવ-ચ્છેદકમહાનસીયવસ્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવસ્તિત્વત્વાતિરિક્તધર્માનવચ્છિન્નત્વસ્ય સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકા-નવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદ-કતાયાં વૃત્તિઃ ભવેદેવેતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ ।

* તૃતીય સંબંધની વિચારણા *

ત્રીજો સંબંધ છે → સ્વવૃત્તિત્વ.

જો મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવસ્તિત્વવિશિષ્ટવસ્તિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવ-ચ્છેદકતા સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જાય તો સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જાય. પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વસ્તિત્વમાં રહેલી હોવાને કારણે અને વસ્તિત્વ પ્રસ્તુતમાં શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન જાતિસ્વરૂપ હોવાને કારણે નિરવચ્છિન્ન જ બનશે. આમ, સાધ્યતા-અવચ્છેદકતા દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મથી અનવચ્છિન્ન જ છે. હા ! પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા જે મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટ વસ્તિત્વમાં રહેલી છે તે શબ્દતઃ ઉલ્લિખ્યમાન હોવાથી મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિતાથી તે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા અવચ્છિન્ન બનશે. તેથી પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક મહાનસીયવસ્તિવૃત્તિતા. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ઘટત્વત્વાદિ ધર્મો. તેનાથી અનવચ્છિન્ન જ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા બનશે. કારણ કે હમણાં જ બતાવ્યું તેમ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન છે. તે દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મથી અવચ્છિન્ન નથી. તો પછી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ઘટત્વત્વાદિ ધર્મોથી પણ અનવચ્છિન્ન જ હોય ને !

આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ઘટત્વત્વાદિધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ

ઇત્યજ્ઞ ચ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટ-
વહ્નિત્વે વર્તમાના સા સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન
સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ ઇત્યતઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાનિરૂ-
પિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વં ભવેદેવેતિ તાદૃશાઽભાવો ધર્તુ શક્યતે ।
તદધિકરણં પર્વતઃ, ધૂમસ્તત્ર વૃત્તિરિતિ લક્ષણાઽસમન્વયાદ્ ભવેદેવાઽવ્યાપ્તિઃ ।

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટ-
વહ્નિત્વવિશિષ્ટવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સ્વાઽનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ
સંબંધથી રહી જશે. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદ-
કતામાં રહી જશે.

❧ તાદૃશ અભાવ ગ્રાહ્ય થતા અવ્યાપ્તિ દુર્વાર ❧

આ રીતે મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિવિશિષ્ટમહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયો-
ગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. તાદૃશપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા-
નિરૂપિતત્વ મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જશે.
એટલે કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ જે તાદૃશઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તેનાથી
ભિન્ન જે અવચ્છેદકતા તેનાથી અનિરૂપિતત્વ તાદૃશઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જાય. કારણ
કે પૂર્વે જોઈ ગયા તે મુજબ પોતાના (= પ્રતિયોગિતાના) અવચ્છેદકમાં રહેલ અવચ્છેદકતાથી
પોતે (= પ્રતિયોગિતા) નિરૂપિત હોય. તાદૃશવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકમાં રહેલ
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા કે જે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ છે તેનાથી નિરૂપિતત્વ
તાદૃશઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જાય. તે સિવાયની (= સ્વાવચ્છેદકનિષ્ઠઅવચ્છેદકતાથી
ભિન્ન) અવચ્છેદકતાથી અનિરૂપિતત્વ જ તાદૃશઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં છે. માટે, સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ તાદૃશ-
અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં વૃત્તિ હોવાથી તાદૃશઅભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપક જે મહાનસીય-
વહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વજાતિઅવચ્છિન્નવહ્નિઅભાવ તે લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત.
ધૂમ ત્યાં વૃત્તિ. આથી લક્ષણઅસમન્વય થવાને કારણે અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે. આ જ રીતે
અન્યત્ર સર્વત્ર લક્ષણઅસમન્વય થવાથી અસંભવ દોષ આવશે.

❧ તૃતીય સંબંધના પ્રવેશથી અવ્યાપ્તિનિરાકરણ ❧

આ અવ્યાપ્તિને (= અસંભવને) દૂર કરવા માટે સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો

ય શો લ તા
 यदि स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वं प्रवेश्यते तदा नेयमव्याप्तिः, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
 निरूपकाऽवच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतया स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन विशिष्टत्वेऽपि स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन विशिष्टत्वं
 न सम्भवति । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्ट-
 वह्नित्वत्वेनाऽवच्छिन्ना, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता तु न केनाऽपि धर्मेणाऽवच्छिन्ना । अतः
 तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानवच्छेदक-
 महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वत्वाऽनवच्छिन्नत्वाऽभावेन स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-
 सम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा
 नैव भवेदिति स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-
 स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वं
 तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां नैव भवति । ततश्च तादृशाऽभावो ग्रहीतुं नैव शक्यते ।
 अतः कुतः तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति ।

વિ ન મ્રા
 સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવો જરૂરી છે. જો સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવો
 તો ફક્ત ત્રણ નહીં, કિંતુ ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ પ્રતિયોગિતા-
 અવચ્છેદકતા થવી જોઈએ. ત્રણ સંબંધથી તો પૂર્વે બતાવ્યું તે રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા
 સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય છે. પણ, સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી
 મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વજાતિઅવચ્છિન્નવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા
 સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ નહીં થાય. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વમાં રહે
 છે. તે શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન હોવાથી સ્વરૂપતઃ જણાય છે. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા
 વહ્નિત્વત્વથી પણ અવચ્છિન્ન ન બને. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન જ બનશે.
 દુનિયાના તમામ ધર્મો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક જ થશે. તેથી મહાનસીયવહ્નિ-
 વૃત્તિતા ધર્મ પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક જ થશે. આ ધર્મથી પણ અનવચ્છિન્નત્વ
 પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં જો રહે તો સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતા-
 અવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહે. કિંતુ પૂર્વે જોઈ ગયા તે મુજબ પ્રતિયોગિતા-
 અવચ્છેદકતા મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિમાં રહેતી હોવાથી તે પ્રતિયોગિતા-
 અવચ્છેદકતા મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાથી અવચ્છિન્ન જ બને કે જે મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતા
 સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક છે.

इत्थञ्च स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धः 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र महानसीय-वह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वविशिष्टाऽभावमादाय अव्याप्तिवारणाय अवश्यं प्रवेशनीयः इति ।

સ્વાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વપ્રવેશેડપિ ઉક્તાઽવ્યાપ્તિવારણં ન સમ્ભવતિ, સાધ્યતાવચ્છેદકતાવ-ચ્છેદકસ્યાઽપ્રસિદ્ધત્વાત્ । યદિ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ ગૃહ્યતે તદા દ્વિતીયસમ્બન્ધઃ એવાઽયમિતિ ઉક્તાઽવ્યાપ્તિઃ તદવસ્થૈવ સ્યાત્ । અતઃ સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમેવ પ્રવેશનીયમ્, ન તત્પ્રવેશેડઙ્ગીકાર્યઃ ઇતિ સમ્યગવધેયમ્ ।

यदि हि 'पर्वतो वह्नित्वाश्रयवान्, धूमाद्' - इत्यत्र महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्व-विशिष्टाऽभावः गृह्यते तदा महानसीयवह्निवृत्तिता-वह्नित्वत्वोभयेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः अवच्छिन्नत्वेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वत्वाऽवच्छिन्नत्वं

❧ तादृशઅભાવીય પ્ર.અ. તૃતીય સંબંધથી વિશિષ્ટ નહીં થાય ❧

આ રીતે મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતામાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદકમહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાથી અવચ્છિન્નત્વ રહેતું હોવાને કારણે સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તાદૃશઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં બને. માટે, (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૪) સ્વવૃત્તિત્વ - આ ચાર સંબંધોથી વિશિષ્ટ જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તદ્ભિન્નપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા તરીકે તાદૃશવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પકડાશે. આવા પ્રકારની પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી નિરૂપિતત્વ તાદૃશવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તદ્ભિન્નઅવચ્છેદકતાથી નિરૂપિતત્વ તાદૃશવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેશે. આથી, તાદૃશ વહ્નિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. શુદ્ધવહ્નિઅભાવ (= વિશેષણરહિતવહ્નિનો અભાવ) લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ ત્યાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય, અવ્યાપ્તિ દૂર !

❧ લક્ષણઅસંભવ અને અવ્યાપ્તિ : સ્પષ્ટતા ❧

(નોંધ :- પ્રસ્તુતમાં ગ્રંથકારે લક્ષણઅસંભવ પદપ્રયોગ કરેલ છે. છતાં અમે અવ્યાપ્તિ શબ્દપ્રયોગ જ કરીએ છીએ. તેની પાછળ પ્રયોજન એ જ કે મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને જે રીતે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ આપી તે રીતે દરેક સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ આપી શકાય = અસંભવ દોષ પણ આપી શકાય. તેમ છતાં ક્યારેક

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

ચ
શો
લ
તા

તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં વર્તતે, કિન્તુ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદકવહ્નિત્વત્વભિન્નમહાનસીયવહ્નિ-
વૃત્તિત્વાવચ્છિન્નત્વસત્ત્વેન સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકભિન્નાઽનવચ્છિન્નત્વં નૈવ સમ્ભવતિ
इति अपि ज्ञेयम् ।

નન્વસ્તુ સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વપ્રવેશઃ આવશ્યકઃ, કિન્તુ સ્વવૃત્તિત્વપ્રવેશઃ કિમર્થ
ક્રિયતે ? કિં સ્વવૃત્તિત્વપ્રવેશં વિના કાઽપ્યાપત્તિઃ ભવતિ ? યેન તત્પ્રવેશઃ આદ્રિયતે **इति चेद् ?**



અવ્યાપ્તિ શબ્દપ્રયોગ જ જોવા મળે છે. માટે, સર્વત્ર લક્ષણઅસમન્વય હોવાથી અસંભવ
દોષ આવતો હોવા છતાં જ્યારે તે તે સ્થલમાં જ લક્ષણઅસમન્વય દેખાડવો અભિપ્રેત
હોય ત્યારે અવ્યાપ્તિ શબ્દપ્રયોગ કરી શકાય છે. આથી, ‘અવ્યાપ્તિ કે અસંભવ ?’ તેનો
નિર્ણય વિદ્વજ્જનો ઉપર છોડી પ્રસ્તુતમાં સર્વત્ર અવ્યાપ્તિ શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવશે.
પરિણામે, વ્યામૂઢ ન થવું. આની વિશેષ જાણકારી માટે સંસ્કૃત વિવેચન ‘યશોલતા’માં
પ્રસ્તુત સંબંધના શબ્દાર્થ પછીનું મેટર જોવું.)

આ રીતે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વજાતિ-
અવચ્છિન્નવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાને લઈને અવ્યાપ્તિ ન આવે તે માટે સ્વાનવચ્છેદક-
અનવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરવો અનિવાર્ય છે.

વિ
ન
મા

❀ તૃતીય સંબંધનો અપ્રવેશ કરતા બીજી પણ આપત્તિ ❀

એક બીજી બાબત પણ આપણે જોઈએ →

જો સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ ન કરીએ તો પર્વતો વહ્નિમાન્
ધૂમાત્ સ્થલે મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને પણ અવ્યાપ્તિ આવી શકે. આ અવ્યાપ્તિ કેવી
રીતે આવશે ? અને સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવવાથી કેવી રીતે દૂર થશે ?
- આ બધી વિગતો - એક વાર ચારેય સંબંધોના પ્રવેશ પાછળનું પ્રયોજન ગ્રંથકાર બતાવી
દે તે પછી - આપણે જોઈશું. મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ કેવી રીતે પ્રસ્તુત
લક્ષણમાં નથી આવતી ? તે પણ જોવાનું બાકી છે. તે બધું તે વખતે જ જોઈશું. આટલી
વાત ધ્યાનમાં રાખી હવે ચતુર્થ સંબંધના પ્રવેશ પાછળનું પ્રયોજન જોઈએ :-

❀ ચતુર્થ સંબંધનું પ્રયોજન ❀

જો સ્વવૃત્તિત્વને સંબંધકોટિમાં ન લો તો “(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વાવચ્છેદક-

અત્ર કેચિત્ - તથા સતિ 'ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાદ્' - ઇત્યત્ર નીલત્વવિશિષ્ટ-નીલાભાવમાદાયાઽવ્યાપ્ત્યાપત્તેઃ । તથા હિ - રૂપત્વં જાતિઃ, નીલત્વં પીતત્વમ્... ઇત્યાદિકાઃ અપિ જાતયઃ । કિન્તુ રૂપત્વં સર્વેષુ રૂપેષુ વર્તતે, નીલત્વાદિકં નીલાદિરૂપેષ્વેવેતિ રૂપત્વાઽપેક્ષયા નીલત્વાદિકં ન્યૂનવૃત્તિ કથ્યતે । યત્ર યત્ર રૂપં સ્યાત્ તત્ર તત્ર નીલરૂપાદિકમ્ = રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિ-નીલત્વાદિવિશિષ્ટં સ્યાદેવ, સામાન્યસત્ત્વે વિશેષાઽવશ્યમ્ભાવાત્, ઘટસત્ત્વે નીલઘટાદ્યન્યતમસ્યાઽવશ્યમ્ભાવો યથા । તથા ઘટે રૂપસત્ત્વાદ્ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમતઃ અનુમાનં ભવત્યેવેતિ સત્સ્થલમિદમ્ । 'રૂપત્વજાતિમદ્વાન્' ઇત્યેવં સ્થલાઽભ્યુપગમે હેતુ-સાધ્યયોરૈક્યમ્, અભિપ્રેતાસિદ્ધિશ્ચેતિ ન્યૂનવૃત્તિત્વં પ્રવેશનીયમ્ । જાતિશબ્દાનુપાદાને સ્થલાઽસત્ત્વપ્રસંગઃ ઇતિ સ્વયમૂહ્યમ્, સિદ્ધાન્તલક્ષણ-મર્મવિદાઞ્ચ સુપ્રતીતમિદમિતિ નેહ વિતન્યતે । એતત્સ્થલે નીલત્વવિશિષ્ટનીલાભાવઃ ગૃહ્યતે । ઘટે યદિ પીતરૂપં વર્તતે તદા તત્ર તાદૃશનીલરૂપાઽભાવઃ સુલભઃ । અધુના નીલત્વવિશિષ્ટ-નીલરૂપાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકા નીલત્વનિષ્ઠા યા અવચ્છેદકતા સા સાધ્યતાનિરૂપિતા-વચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ ન વા તત્ત્વિન્તનીયમ્ ।

પ્રકૃતે - સાધ્યમ્ - રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિવિશિષ્ટાનિ રૂપાણિ ।

- સાધ્યતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતયઃ નીલત્વાદિકાઃ ।

સંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વાઽનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તદ્દ્વિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદ-કતાથી અનિરૂપિતત્વ જે અભાવની પ્રતિયોગિતામાં રહે તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ" - આ પ્રમાણે લક્ષણ થાય. આ લક્ષણ મુજબ ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ આ સ્થલે અવ્યાપ્તિ આવશે. પ્રસ્તુતમાં રૂપત્વની અપેક્ષાએ ન્યૂનવૃત્તિજાતિ = નીલત્વ, પીતત્વ વગેરે ક્રમશઃ નીલરૂપ, પીતરૂપ વગેરેમાં રહેનારી જાતિ. આ જાતિવિશિષ્ટ જે નીલરૂપ, પીતરૂપ વગેરે રૂપ તે રૂપવિશિષ્ટ ઘટ હોય જ. કારણ કે ઘટમાં રૂપ રહેલ છે. જ્યાં - જ્યાં રૂપ હોય ત્યાં ત્યાં નીલાદિ કોઈક ને કોઈક રૂપવિશેષ હોવાનું જ. એટલે રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાન હોય જ. માટે, ઉક્ત અનુમાન સાચું છે.

✽ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમત્સાધ્યકસ્થલ વિચારણા ✽

પ્રસ્તુતમાં સાધ્ય → રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાન્ = નીલરૂપાદિ. સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ → રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ = નીલત્વાદિ. સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સમવાય.

- સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - નીલત્વત્વાદિકમ્ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।
- તથા તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગી - નીલરૂપમ્ ।
- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - નીલત્વમ્ ।
- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।
- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - નીલત્વત્વમ્ ।
- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।
- (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્યમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા નીલત્વ-પીતત્વાદિષુ વર્તતે, પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા ચ નીલત્વે । સામાનાધિકરણ્યં નામ સ્વાધિકરણવૃત્તિત્વં ન તુ સ્વવ્યાપ્યત્વમતઃ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાધિકરણીભૂતનીલત્વ-પીતત્વાદિષુ સર્વેષુ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાઃ અસત્ત્વેઽપિ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાધિકરણીભૂતનીલત્વે સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાઃ સત્ત્વાત્ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાસામાનાધિકરણ્યં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં ભવેદેવેતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽ-

અહીં રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ છે. માટે તેનું સ્વરૂપતઃ ભાન ન થાય. કિંતુ કિંચિદ્રૂપે થાય. એટલે કે રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વ = નીલત્વત્વ વગેરે રૂપે થાય. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક નીલત્વત્વ વગેરે થશે.

અહીં આપણે રક્ત ઘટમાં નીલાભાવ લઈએ = નીલરૂપાભાવ લઈએ. જો નીલરૂપા-ભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ હોય તો નીલરૂપાભાવ લઈ શકાય. હવે જોઈએ કે (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નીલરૂપાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા થાય છે કે નહીં ?

✽ નીલરૂપાભાવ ગ્રાહ્ય થશે કે નહીં ? ✽

પ્રથમ સંબંધ છે → સ્વસામાનાધિકરણ્ય. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાં = નીલત્વ વગેરેમાં જાય છે. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ નીલત્વમાં જાય છે. આમ,

વચ્છેદકતાધિકરણનીલત્વવૃત્તિત્વસત્ત્વાત્ સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપિકા યા નીલત્વનિષ્ઠા અવચ્છેદકતા સા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૨) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વમ્ ।

રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતયઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વૂપેષુ સમવાયેન વર્તન્તે इति સાધ્યતાનિરૂપિતાઽ-
વચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સમવાયઃ એવ અસ્તિ । નીલત્વમપિ નીલરૂપે સમવાયેનૈવ વર્તતે
इति પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સમવાયેનૈવાઽવચ્છિન્ના ભવેત્ । તથા ચ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવ-
ચ્છેદકતાવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાયાં વર્તતે
इति તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન
સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા એવ ભવતિ ।

(૩) સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદકાઃ નીલત્વત્વ-પીતત્વત્વાદયઃ ધર્માઃ, તાદૃશાઽભાવીય-
સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું અધિકરણ જે નીલત્વ તેમાં જ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહેતી
હોવાથી સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ
થઈ જશે.

દ્વિતીય સંબંધ છે → સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ. પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છે-
દકતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે → સમવાય. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ
નીલત્વ વગેરે જે સંબંધથી સાધ્ય એવા રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાન્ નીલ વગેરેમાં રહે તે
સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ કહેવાય. પ્રસ્તુતમાં નીલત્વ નીલરૂપમાં વિ
સમવાયસંબંધથી રહે છે. તેથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ સમવાયસંબંધ કહેવાય. ન
આ જ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક નીલત્વ પ્રતિયોગી એવા નીલરૂપમાં સમવાયસંબંધથી મ્રા
રહેતું હોવાને કારણે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સમવાય જ બનશે.
આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સમવાયસંબંધથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવ-
ચ્છેદકતા હોવાને કારણે સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી
વિશિષ્ટ નીલરૂપાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા થઈ ગઈ.

તૃતીય સંબંધ છે → સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ. પૂર્વે બતાવ્યું તેમ સાધ્યતાઅવચ્છેદક
રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ નીલત્વાદિનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ હોવાને કારણે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા
નીલત્વત્વ વગેરેથી અવચ્છિન્ન જ થશે. આમ, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક નીલત્વત્વ,

ય
શો
લ
તા

પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા ચ નીલત્વત્વેનૈવ અવચ્છિન્ના, નીલત્વત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકં નાસ્તિ ઇતિ તુ ન, સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકપીતત્વત્વાઽવચ્છિન્નત્વં યદ્યપિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં નાસ્તિ તથાપિ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકભિન્નધર્માઽવચ્છિન્નત્વમપિ નૈવાઽસ્તિ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદકનીલત્વત્વસ્ય સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદકત્વાત્, નીલત્વત્વાતિરિક્તધર્મેઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાઃ અનવચ્છિન્નત્વાચ્ચ । તતશ્ચ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદકનીલત્વત્વ-પીતત્વત્વત્વાદ્યતિરિક્તધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વાત્તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

વિ
ન
મ્રા

ઇત્યજ્ઞ નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકનીલત્વનિષ્ઠાઽવચ્છેદકતા સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ, નીલત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતાતિરિક્તાઽવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વજ્ઞ તાદૃશાઽપીતત્વત્વ આદિ ધર્મો. અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ઘટત્વત્વાદિ ધર્મો. આ બાજુ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા નીલત્વમાં રહે છે. જ્યારે નીલાભાવ કહેવામાં આવે ત્યારે નીલત્વ જાતિનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ નથી થતો. આથી નીલત્વજાતિનું સ્વરૂપતઃ જ ભાન થાય. જો ‘નીલત્વવદ્-નીલાભાવ’ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો નીલત્વનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ થવાને કારણે નીલત્વત્વરૂપે નીલત્વનું ભાન થાય અને નીલત્વત્વથી અવચ્છિન્ન નીલત્વનિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા કહેવાય. કિંતુ પ્રસ્તુતમાં માત્ર નીલાભાવ જ કહેવામાં આવેલ છે. માટે, નીલત્વનું સ્વરૂપતઃ જ ભાન થાય. ફલતઃ નીલત્વત્વ વગેરે કોઈ પણ ધર્મથી નીલત્વનિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા અવચ્છિન્ન ન થાય. આથી નીલત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ઘટત્વત્વાદિ ધર્મોથી તો અનવચ્છિન્ન જ હોય ! આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ઘટત્વત્વાદિ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ નીલત્વનિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેલું હોવાથી સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પણ નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

❀ નીલરૂપાભાવ ગ્રાહ્ય થઈ જતા અવ્યાપ્તિ ❀

આમ, સ્વસામાનાધિકરણ્ય, સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ - આ ત્રણેય સંબંધથી નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતા-

ભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં નાસ્ત્યેવેતિ તાદૃશનીલાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદ-
કતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાનિરૂપિતા ભવતિ । અતઃ નીલાભાવઃ ધર્તુ શક્યતે, પીતરૂપવિશિષ્ટઘટે
ચ નીલાભાવો લભ્યતે તત્ર ચ રૂપહેતોઃ વૃત્તિત્વેન લક્ષણાઽસમન્વયાદ્ ભવેદેવાઽવ્યાપ્તિઃ ।

યદિ હિ સ્વવૃત્તિત્વસ્ય સમ્બન્ધકોટૌ પ્રવેશઃ ક્રિયતે તદા નેયમવ્યાપ્તિઃ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિ-
તાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાઃ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽન-
વચ્છિન્નત્વૈતત્ત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વેઽપિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન
સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વાભાવાત્ । તદ્વથા - યદિ હિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં
અવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જવાને કારણે તાદૃશપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયો-
ગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ જ નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જશે. કારણ કે સ્વ(પ્રતિયો-
ગિતા)અવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ જ સ્વમાં (પ્રતિયોગિતામાં) જાય. અન્ય પ્રતિયોગિતાની
અવચ્છેદકતાથી નિરૂપિતત્વ અન્ય પ્રતિયોગિતામાં ન જાય. આ નિયમ મુજબ નીલા-
ભાવીયપ્રતિયોગિતા નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી જ નિરૂપિત હોય. નીલા-
ભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ છે, વિશિષ્ટભિન્ન
નહીં. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ નીલાભાવીય-
પ્રતિયોગિતામાં રહે. પણ, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્ન-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી નિરૂપિતત્વ ન રહે. આ રીતે, નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતામાં
સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા-
અનિરૂપિતત્વ રહેતું હોવાથી તાદૃશપ્રતિયોગિતાનિરૂપક નીલાભાવ લઈ શકાશે, આ
નીલાભાવનું અધિકરણ રક્ત ઘટ કે જેમાં 'રૂપ' હેતુ વૃત્તિ છે. આ રીતે લક્ષણ-
અસમન્વય થવાને કારણે અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બને.

✽ ચતુર્થ સંબંધના પ્રવેશથી અવ્યાપ્તિનિવારણ ✽

જો સ્વવૃત્તિત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરો તો આ અવ્યાપ્તિ ન આવે. કારણ કે
અભિપ્રેતઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા હવે માત્ર ત્રણ જ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદ-
કતાથી વિશિષ્ટ બને તે ન ચાલે. કિંતુ ચારેય સંબંધથી જે અભાવની પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થાય તે જ અભાવ લઈ શકાય. પ્રસ્તુતમાં
નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ચારેય સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ

ય શો લ તા વૃત્તિઃ ભવેત્ તદૈવ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતા-
નિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેત્, યદિ હિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા-
વચ્છેદકનીલત્વત્વભિન્નધર્મેઃ અનવચ્છિન્નત્વં તાદૃશસાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં સ્યાત્ તદૈવ
સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતા-
નિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ ભવેત્ । સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા તુ નીલત્વત્વ-પીતત્વત્વાદિ-
ધર્મેરવચ્છિન્ના, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા કેવલનીલત્વત્વેનૈવાઽવચ્છિન્ના,
ન તુ પીતત્વત્વાદિભિઃ ઇતિ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽ-
વચ્છેદકતાઽવચ્છેદકનીલત્વત્વભિન્નપીતત્વત્વાદ્યવચ્છિન્નત્વસ્યૈવ સત્ત્વાત્ સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવ-
ચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદક-
તાયાં વૃત્તિઃ નૈવ સ્યાદિતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા
સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવતિ ।

તથા ચ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બ-
નથી થતી. હા ! હમણાં જ જોઈ ગયા તે મુજબ (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વા-
વચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વાઽનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી
તો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય છે. કિંતુ સ્વવૃત્તિત્વ-
સંબંધથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ ન થાય. કારણ કે જો
સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહે
તો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહે. પ્રસ્તુતમાં
નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છે-
દકતામાં રહી જ ન શકે. હમણાં જ જોઈ ગયા તે મુજબ નીલાભાવની પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા નીલત્વમાં રહે છે અને નીલત્વમાં રહેનારી તે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા
નિરવચ્છિન્ન છે. કોઈ પણ ધર્મથી અવચ્છિન્ન નથી. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા શબ્દતઃ
ઉદ્દિષ્ટમાન એવી નીલત્વ-પીતત્વ વગેરે રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાં રહે છે. માટે, આ
બધામાં રહેલી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા નીલત્વત્વ, પીતત્વત્વ = રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વથી
અવચ્છિન્ન છે. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદકરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વથી
અવચ્છિન્ન સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા હોવાથી સ્વાઽનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પ્રતિયો-
ગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહી નહીં શકે. ફલતઃ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા

ન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદ-
કતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવેત્, કિન્તુ વિશિષ્ટભિન્ના એવ ભવેદિતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં
સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વં નૈવ ભવેદતઃ તાદૃશાઽભાવો
ધર્તુ નૈવ શક્યતે ।

કિન્તુ, રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽ-
વચ્છેદકતાયાઃ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વાત્ । તથા હિ -

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્યમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિષુ વર્તતે, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકાઽવચ્છેદકતાઽપિ તત્રૈવ વર્તતે ઇતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં
સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાધિકરણીભૂતરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિવૃત્તિત્વસત્ત્વાત્ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-
સમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા
ભવત્યેવ ।

(૨) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સમવાયઃ, પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદક-
તાઽપિ સમવાયેનૈવાઽવચ્છિન્ના ઇતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાનિરૂ-
પિતાઽવચ્છેદકતાઽવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-
સમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા
એવ ભવેત્ ।

પણ સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહી નહીં શકે. આમ,
નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઉક્ત સંબંધચતુષ્ટયથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ
નથી. કિંતુ વિશિષ્ટભિન્ન છે. તાદૃશસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નપ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહે છે. જો તાદૃશભિન્નપ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતાથી અનિરૂપિતત્વ નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહે તો જ નીલાભાવ લઈ
શકાય. હમણાં જ જોયું તે મુજબ નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતામાં તાદૃશ અનિરૂપિતત્વ રહેતું
નથી. માટે નીલાભાવ લઈ નહીં શકાય. રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્ભાવ લેવો પણ કે જે
ગુણાદિમાં રહે છે. રૂપ ત્યાં અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણસમન્વય થઈ જશે, અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

(३) स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकाः नीलत्वत्व-पीतत्वत्वादयः एव धर्माः । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकताऽपि नीलत्वत्व-पीतत्वत्वादिधर्मैरेवाऽवच्छिन्ना इति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावच्छेदकनीलत्वत्वाद्यतिरिक्तधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतावच्छेदकाः ये नीलत्वत्व-पीतत्वत्वादयः धर्माः, तदतिरिक्तधर्मैः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः अनवच्छिन्नत्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः स्यादेव, अतः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनाऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

य
शो
ल
ता

इत्थञ्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टैव तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिनिष्ठावच्छेदकता भवति, एतदतिरिक्ताऽवच्छेदकतानिरूपितत्वं च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां नास्त्येवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात्तादृशोऽभावो धर्तुं शक्यते ।

यत्र रूपं स्यात् तत्र रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमतः अवश्यं भावाद् घटे च रूपसत्त्वाद् रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमदभावाधिकरणविधया गुणादिकमेव प्राप्यते तत्र च रूपस्याऽवृत्तित्वेन लक्षणसमन्वयात्कुतः अव्याप्तिगन्धोऽपि ? इति वर्णयन्ति,

तन्मिथ्या, ग्रन्थकृतः एवं वर्णयन्ति -

नन्वहो ! भ्रमः भवतां दारुणः ! नीलत्वविशिष्टनीलाभावमादायाऽव्याप्तिरेव नास्ति, तद्यथा - रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिनिष्ठा या साध्यतावच्छेदकता सा रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेनाऽवच्छिन्ना, न तु नीलत्वत्व-पीतत्वत्वादिना । न च रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वमेव नीलत्वत्वादिकम्, रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वस्य पीतत्वेऽपि सत्त्वात् नीलत्वत्वादीनां तत्राऽपि सत्त्वाऽऽपत्तेः, नीलत्वत्व-पीतत्वत्व-योरैक्यप्रसङ्गाच्च, द्वयोरपि रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वतोऽभिन्नत्वात् ।

तथा च रूपत्वन्यूनवृत्तिजातयः नीलत्वत्वादिधर्मविशिष्टाः सन्ति, तथापि न ताः तेन रूपेण साध्यतावच्छेदकतया गृह्यन्ते, किन्तु रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेनैव । तथा च यदि 'घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वान्, रूपाद्' - इत्यत्र नीलत्वविशिष्टनीलाभावः गृह्यते तदा -

- साध्यम् - रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिविशिष्टः ।
- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - रूपत्वन्यूनवृत्तिजातयः नीलत्वादिकाः ।
- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वम् ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

नीलत्वविशिष्टनीलाभावीप्रतियोगी - नीलरूपम् ।

- प्रतियोगितायाः अवच्छेदकः धर्मः - नीलत्वम् ।
- प्रतियोगितायाः अवच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - नीलत्वत्वम् ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

ततश्च, तादृशाऽभावीप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणरूपत्वन्यूनवृत्तिजातिवृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सा साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा सम्भवति । एवं साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेनाऽपि तादृशाऽभावीप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा सम्भवति ।

किन्तु तादृशाऽभावीप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावच्छेदकरूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वभिन्ननीलत्वत्वावच्छिन्नत्वेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वं नैव सम्भवति, अतः स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति, ततश्च स्ववृत्तित्वाऽप्रवेशेऽपि न तादृशाभावमादायाऽव्याप्तिगन्धोऽपि ।

अतः नीलाभावमादायाऽव्याप्तिरुपदर्शनीया । नीलाभावस्य ग्रहणे तादृशाऽभावीप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः शब्दतः अनुल्लिख्यमाननीलत्वजातिनिष्ठत्वेन सर्वैरपि धर्मैरनवच्छिन्ना इति रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वातिरिक्तैः सर्वैरपि धर्मैरनवच्छिन्ना स्यादेव । तथा च स्वानवच्छेदकानव-

ચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેનાઽપિ તાદૃશાઽભવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા-
વિશિષ્ટા ભવતિ । એવજ્ઞ સ્યાદેવાઽવ્યાપ્તિઃ ।

યદિ હિ સ્વવૃત્તિત્વં નિવેશયતે તદા નેયમવ્યાપ્તિઃ, તાદૃશાઽભવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદક-
યા તાનવચ્છેદકરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વાવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વેન સ્વાનવચ્છેદ-
શો કાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાયાઃ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવ-
લ ચ્છેદકતાવૃત્તિત્વાઽસમ્ભવાત્ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાઃ
તા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વાઽસમ્ભવાદિતિ તાદૃશોઽભાવઃ નૈવ ધર્તુઃ શક્યતે, તતઃ
કુતઃ અવ્યાપ્તિઃ ?

ઇત્યજ્ઞ ‘ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાદ્’ - ઇત્યત્ર નીલાભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિવારણાય
સ્વવૃત્તિત્વસ્ય સમ્બન્ધકોટૌ પ્રવેશઃ કર્તવ્યઃ એવં । તથા ચ સમ્બન્ધચતુષ્ટયસ્યાઽપિ પ્રવેશઃ
અનિવાર્યઃ, અન્યથા અવ્યાપ્ત્યાપત્તેરિતિ સ્થિતમ્ ।

✱ ચારે’ય સંબંધની સાર્થકતા સિદ્ધ ✱

આ રીતે (૧) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થલમાં ઘટાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ ન
આવે તે માટે સ્વસામાનાધિકરણનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવો અનિવાર્ય છે.

(૨) પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્, ધૂમાત્ આ સ્થલમાં ઘટાનુયોગિકકાલિકસંબંધથી વહ્નિત્વ-
વિશિષ્ટના અભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ ન આવે તે માટે સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો
સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવો અનિવાર્ય છે.

વિ (૩) સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’-
ન આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નના અભાવને લઈને આવતી
મા અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે અનિવાર્ય છે.

તથા (૪) ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ આ સ્થલમાં નીલાભાવને લઈને
આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા સ્વવૃત્તિત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવો અનિવાર્ય છે.

આમ, ચારે ય સંબંધો અનિવાર્ય છે તે આપણે જોઈ લીધું. આ લક્ષણ મુજબ હવે
મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને કેવી રીતે અવ્યાપ્તિ નહીં આવે ? તે આપણે જોઈએ -

✱ મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને મીમાંસા ✱

મહાનસીયવહ્નિઅભાવની પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાના અધિકરણ બે રીતે મળે -

(૧) મહાનસીયવહ્નિત્વમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહે, (૨) મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ - આ બંનેમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહે. જો મહાનસીયવહ્નિત્વને પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાનું અધિકરણ માનો તો પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા ઉક્ત સંબંધોથી પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતામાં નહીં રહે અને મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વ - ઉભયને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાના અધિકરણ તરીકે સ્વીકારશો તો પણ ઉક્ત સંબંધો દ્વારા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતામાં રહેશે નહીં. તે આ રીતે → મહાનસીયવહ્નિત્વમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા માનતા હો તો મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનું અધિકરણ મહાનસીય-વહ્નિત્વ બને. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું અધિકરણ વહ્નિત્વ છે. આમ, સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાના અધિકરણ વહ્નિત્વમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વૃત્તિ ન હોવાથી સ્વસામા-નાધિકરણ્યસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં વૃત્તિ નહીં થાય. આમ, ચાર સંબંધથી જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ છે તદ્દ્ભિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તરીકે મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા આવશે. આવા પ્રકારની પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી નિરૂપિત જ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતા થશે. અનિરૂપિત નહીં. તેથી તાદૃશપ્રતિયોગિતાનિરૂપક મહાનસીયવહ્નિ-અભાવ લઈ નહીં શકાય કે જેના કારણે અવ્યાપ્તિ આવે.

❀ મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વઉભયને આશ્રયીને વિચારણા ❀

જો મહાનસીયત્વમાં અને વહ્નિત્વમાં = ઉભયમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા માનો તો વહ્નિત્વનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઉક્ત સંબંધ્યતુષ્ટયથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ બને. કિંતુ મહાનસીયત્વનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઉક્ત સંબંધ્યતુષ્ટયથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. તે આ રીતે →

(૧) સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વમાં રહે છે. તથા વહ્નિત્વનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા પણ વહ્નિત્વમાં જ રહે છે. આમ, સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી મહાન-સીયવહ્નિઅભાવીયવહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ થઈ ગઈ.

(૨) આ જ રીતે વહ્નિત્વ સાધ્ય એવા વહ્નિમાં સમવાયસંબંધથી રહે છે. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ સમવાય. અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ પ્રતિયોગી એવા મહાનસીયવહ્નિમાં પણ સમવાયસંબંધથી જ રહે છે. તેથી પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સમવાય. આ રીતે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયવહ્નિત્વ-નિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સમવાયસંબંધથી

વિ
ન
મ્રા

અવચ્છિન્નત્વ રહેલું હોવાને કારણે સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પણ તાદૃશ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ ગઈ.

(૩) આ ઉપરાંત મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ નિરવચ્છિન્ન છે અને વહ્નિત્વનિષ્ઠ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પણ નિરવચ્છિન્ન છે. કારણ કે ઉભયત્ર વહ્નિત્વજાતિનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ નથી. માટે, બંનેનું સ્વરૂપતઃ જ ભાન થાય. જો મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મથી અવચ્છિન્ન ન હોય તો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ધર્મથી પણ અનવચ્છિન્ન જ હોય. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન હોવાને કારણે દુનિયાના તમામ ધર્મો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક જ છે. આમ, સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતામાં રહી જશે.

(૪) તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મથી અનવચ્છિન્ન છે. માટે, પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ધર્મોથી પણ અનવચ્છિન્ન જ થશે. પૂર્વે જોઈ ગયા તે મુજબ વહ્નિત્વનિષ્ઠા મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મથી અનવચ્છિન્ન જ છે. એટલે કે દુનિયાના તમામે તમામ ધર્મો પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક છે. અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પણ દુનિયાના તમામે તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન છે. માટે, પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદકથી અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં વૃત્તિ હોવાથી સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં વૃત્તિ થઈ જશે. ફલતઃ સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પણ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયવહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. આ રીતે વહ્નિત્વનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ચાર સંબંધથી સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય છે.

❁ મહાનસીયત્વનિષ્ઠ પ્ર.અ. સા.અ.થી વિશિષ્ટ નહીં થાય ❁

કિંતુ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયમહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઉક્ત સંબંધયતુષ્ટયથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. હા ! સ્વસામાનાધિકરણ્ય સિવાયના (૧) સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વાનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી મહાનસીયત્વનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. તે આ રીતે → (૧) મહાનસીયત્વ એ જાતિ છે. મતલબ કે સમવાયસંબંધથી તે મહાનસીયવહ્નિમાં રહે. તથા વહ્નિત્વ પણ સમવાયસંબંધથી જ

વહ્નિમાં = સાધ્યમાં રહે છે. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સમવાય અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સમવાય. ફલતઃ (સ્વાવચ્છેદક=) સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સમવાયસંબંધથી અવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વાવચ્છેદક(સમવાય)સંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય-મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ થઈ જાય. તથા (૨) મહાનસીયત્વ એ જાતિ સ્વરૂપ હોવાથી તથા શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન હોવાથી સ્વરૂપતઃ જ ભાસિત થશે. માટે, મહાનસીયત્વનિષ્ઠમહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા પણ નિરવચ્છિન્ન જ સાબિત થશે. વહ્નિત્વનિષ્ઠ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા તો નિરવચ્છિન્ન છે જ. મતલબ કે દુનિયાના તમામ ધર્મો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક થશે. તે બધાંથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા અનવચ્છિન્ન જ છે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક દુનિયાના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા મહાનસીયવહ્નિ-અભાવીયમહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જશે.

આ જ રીતે (૩) સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મથી અનવચ્છિન્ન જ છે. તેથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક જે દુનિયાના તમામ ધર્મો તેનાથી અનવચ્છિન્નત્વ જ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી = પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા-અનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વાડનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહી જશે. તેથી સ્વ-વૃત્તિત્વસંબંધથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. આ રીતે (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી તો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય છે. કિંતુ સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયમહાનસીયત્વ-નિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય, કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વમાં રહે છે, જ્યારે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પ્રસ્તુતમાં મહાનસીયત્વનિષ્ઠા લીધી છે. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના અધિકરણમાં મહાનસીયત્વ-નિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વૃત્તિ ન હોવાથી સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી મહાનસીયવહ્નિ-અભાવીયમહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ નહીં થાય.

❀ મહાનસીયત્વને લઈને મતભેદ ❀

પ્રસ્તુતમાં એક બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું કે → પ્રસ્તુત પ્રબંધથી એક વસ્તુનું

વિ
ન
મા

આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે નૈયાયિક જગતમાં મહાનસીયત્વ વિશે બે મતભેદ પ્રવર્તમાન છે. એક મત મહાનસીયત્વને જાતિ સ્વરૂપ માને છે તથા અન્ય મત મહાનસીયત્વને સખંડ ઉપાધિ સ્વરૂપ માને છે. આગળ ગ્રંથકાર સમવાયસંબંધથી મહાનસીયત્વના અધિકરણને બતાવવાના છે. જો મહાનસીયત્વ જાતિ ન હોય તો સમવાયસંબંધથી તેનું અધિકરણ જ અસંભવિત થઈ જાય. તેથી સમજી શકાય કે મહાનસીયત્વને જાતિ માનનાર વર્ગ છે. ઉપરાંતમાં હમણાં જ મહાનસીયત્વનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાને મહાનસીયત્વત્વથી અવચ્છિન્ન બતાવશે. આના ઉપરથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે મહાનસીયત્વને સખંડ ઉપાધિ માનનાર પણ વર્ગ છે. કારણ કે સખંડ ઉપાધિનું કિંચિદ્વરૂપે જ ભાન થાય. જો મહાનસીયત્વ સખંડ ઉપાધિ સ્વરૂપ હોય તો જ મહાનસીયત્વનું મહાનસીયત્વત્વ રૂપે ભાન થવાને કારણે મહાનસીયત્વત્વથી અવચ્છિન્ન મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા થાય. જો જાતિ સ્વરૂપ હોય તો તો મહાનસીયત્વત્વરૂપે મહાનસીયત્વનું ભાન થવું (શબ્દતઃ અનુદ્વિધ્યમાન જાતિઅખંડઉપાધિનું સ્વરૂપતઃ ભાન થાય - આ નિયમના કારણે) અસંભવિત હોવાથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા મહાનસીયત્વત્વથી અવચ્છિન્ન થાય જ નહીં. માટે, મહાનસીયત્વ સખંડઉપાધિરૂપ પણ સિદ્ધ થાય છે. અખંડ ઉપાધિ = જેની કોઈ વ્યાખ્યા ન હોય. સખંડ ઉપાધિ = જેની વ્યાખ્યા હોય - ઈત્યાદિ રૂપે સખંડ - અખંડ ઉપાધિનો ભેદ ન્યાયજગતમાં પ્રવર્તમાન છે. પ્રસ્તુતમાં મહાનસીયત્વ = મહાનસવૃત્તિતા. માટે, મહાનસીયત્વ સખંડ ઉપાધિ છે.

✽ મહાનસીયત્વને સખંડ ઉપાધિ માનીને વિચારણા ✽

અત્યાર સુધી મહાનસીયત્વ જાતિ છે - તેમ સમજીને આપણે અવ્યાપ્તિ દૂર કરી. હવે, મહાનસીયત્વ સખંડ ઉપાધિ છે - તેમ વિચારી અવ્યાપ્તિ કેવી રીતે નહીં આવે? તે જોઈએ. જો મહાનસીયત્વ સખંડ ઉપાધિ હોય તો તો (હવે, પછી મહાનસીયત્વ સખંડ ઉપાધિ છે - તેમ સમજીને જ આખું નિરૂપણ કરવામાં આવશે. માટે, મહાનસીયત્વ જાતિ છે - તે વાત હમણાં લાગુ નહીં પડે.) મહાનસીયત્વનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ચારમાંથી ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. તે આ રીતે - (૧) મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયમહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા મહાનસીયત્વમાં રહે અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વમાં રહે. તેથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના અધિકરણ એવા વહ્નિત્વમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયમહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા અવૃત્તિ હોવાથી સ્વસામાનાધિકરણસંબંધથી મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. પ્રસ્તુતમાં વહ્નિત્વનિષ્ઠમહાનસીયવહ્નિઅભાવીય-

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાની વાત નથી ચાલતી. કિંતુ મહાનસીયત્વનિષ્ઠમહાનસીયવહ્નિ-અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાની વાત ચાલે છે - તે ધ્યાનમાં રાખવું.

તથા (૨) મહાનસીયત્વ સખંડ ઉપાધિ હોવાથી સમવાયસંબંધથી મહાનસીયત્વ મહાનસીયવહ્નિમાં ન રહે. કિંતુ સ્વરૂપસંબંધથી રહે. આથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા-અવચ્છેદક સંબંધ સ્વરૂપસંબંધ બનશે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ તો સમવાયસંબંધ છે. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ સાધ્ય એવા વહ્નિમાં સમવાયસંબંધથી રહે છે. આમ, મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયમહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સમવાયસંબંધથી અવચ્છિન્ન ન હોવાને કારણે સ્વઅવચ્છેદક-સંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં નહીં રહે.

તદુપરાંત (૩) મહાનસીયત્વ સખંડઉપાધિસ્વરૂપ હોવાથી મહાનસીયત્વત્વ રૂપે મહાનસીયત્વનું ભાન થાય છે. માટે, મહાનસીયત્વનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન નહીં થાય. કિંતુ મહાનસીયત્વત્વથી અવચ્છિન્ન થશે. જ્યારે સાધ્યતા-અવચ્છેદકતા તો નિરવચ્છિન્ન છે. એટલે કે દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મો સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક બનતા નથી. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક મહાન-સીયત્વત્વથી અવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પણ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયમહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય.

હા ! સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જાય. કારણ કે વહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન હોવાને નાતે દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મથી અવચ્છિન્ન નથી. તો પછી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ધર્મોથી અવચ્છિન્ન ન જ હોય ને ! પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક મહાનસીયત્વત્વ છે. તદ્ભિન્ન દુનિયાના તમામ ધર્મો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક છે. આ તમામથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા તો અનવચ્છિન્ન જ છે. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક મહાનસીયત્વત્વ-ભિન્ન ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહી જશે. ફલતઃ સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય. આમ, મહાનસીયત્વને સખંડ ઉપાધિ માનવામાં ત્રણ સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય-

મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય, એક જ સંબંધથી વિશિષ્ટ થશે.

❀ મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ અશક્ય ❀

આટલી ચર્ચા દ્વારા આપણે જોયું કે → મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ - ઉભયમાં છે. આ ઉભય પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદ-કતાથી નિરૂપિતત્વ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહે. આમાંથી વહ્નિત્વનિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઉક્ત સંબંધયતુષ્ટયથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય છે. કિંતુ વહ્નિત્વ સિવાય જે મહાનસીયત્વમાં રહેનારી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તે મહાનસીયત્વને સખંડ ઉપાધિ સ્વરૂપ માનો કે જાતિ સ્વરૂપ માનો તો પણ ઉક્ત સંબંધયતુષ્ટયથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નથી જ થતી. આમ, મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિ-યોગિતામાં ઉક્ત સંબંધયતુષ્ટયથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ જે વહ્નિત્વનિષ્ઠમહાનસીય-વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તદ્ભિન્નમહાનસીયવહ્નિઅભાવીયમહાનસીયત્વનિષ્ઠ જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપિતત્વ રહેલું છે. જો મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય વહ્નિત્વ અને મહાનસીયત્વ - ઉભયમાં રહેનારી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઉક્ત સંબંધયતુષ્ટયથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થતી હોત તો મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં ઉક્ત સંબંધયતુષ્ટયથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તેનાથી જ નિરૂપિતત્વ રહી જાત. એટલે કે તાદૃશવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાથી અનિરૂપિતત્વ આવી જાત. કિંતુ આપણે જોયું તે મુજબ મહાનસીયવહ્નિ-અભાવીય જે વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તે ઉક્ત સંબંધયતુષ્ટયથી સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ હોવા છતાં પણ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયમહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિ-યોગિતાઅવચ્છેદકતા ઉક્ત સંબંધયતુષ્ટયથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નથી. એટલે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં ઉક્ત સંબંધયતુષ્ટયથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ-વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી નિરૂપિતત્વ પણ રહેલું છે અને ઉક્ત સંબંધયતુષ્ટયથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્ન મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાથી પણ નિરૂપિતત્વ રહેલું છે. આપણા પરિષ્કાર મુજબ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી અનિરૂપિતત્વ અભિપ્રેત-અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેલું જોઈએ. મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં તાદૃશ અનિરૂપિતત્વ રહેતું ન હોવાથી તાદૃશપ્રતિયોગિતાનિરૂપક મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ જ

નનુ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વ-
વૃત્તિત્વૈતચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વમ્ એવ
પ્રતિયોગિતાવિશેષણવિધયા નિવેશ્યમ્, નઙ્ઘ્યપ્રવેશઃ અનર્થકઃ, તમન્તરેણાઽપિ ઉક્તાઽભાવવારણં

ય
શો
લ
તા

સમ્ભવત્યેવ । તથા હિ -
'પર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાદ્' - इत्यत्र घटाभावो धर्तुं नैव शक्यते । तादृशघटाभावीयप्रति-
योगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः उक्तीत्या स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-
स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वा-
ऽभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टाऽवच्छेदकता-
निरूपितत्वविरहात् ।

●
નહીં શકાય. અન્ય વહ્નિઅભાવ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલદ્રદ. ધૂમ ત્યાં અવૃત્તિ.
લક્ષણસમન્વય થઈ જવાથી અવ્યાપ્તિ દૂર-દૂર જતી રહેશે. ટૂકમાં, સાધ્યતાઅવચ્છેદક-
અવચ્છિન્નત્વનો આવો અર્થ કરવાથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ
દૂર થઈ જશે.

આ રીતે અત્યાર સુધીમાં આપણે લક્ષણમાં ચાર સંબંધો કેમ મૂક્યા ? તથા આ
લક્ષણ દ્વારા મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ કેવી રીતે દૂર થાય ?
- તે જોઈ ગયા. હવે, પ્રસ્તુત લક્ષણની જગ્યાએ અન્ય લઘુ લક્ષણો સંભવિત હોવા છતાં
ગ્રંથકારે પૂર્વપક્ષ નિરૂપણમાં આટલું લાંબું લક્ષણ કેમ લીધું ? - તે અંગે થોડી છણાવટ
કરી લઈએ !

વિ
ન
મ્રા

❀ બે વાર નઙ્ઘનો પ્રવેશ શા માટે ? ❀

પ્રશ્ન :- (૧) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ આ સ્થલમાં ઘટાભાવને લઈને (૨) પર્વતો
વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ આ સ્થલમાં ઘટાનુયોગિકકાલિકસંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટના અભાવને
લઈને (૩) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિ-
અવચ્છિન્નના અભાવને લઈને અને (૪) ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ આ
સ્થલમાં નીલાભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિઓ દૂર કરવા માટે ચારે ય સંબંધનો પ્રવેશ
કરાવવો જરૂરી છે. છતાં (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ,
(૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૪) સ્વવૃત્તિત્વ - આ ચાર સંબંધથી સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપિતત્વવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા-

एवं 'पर्वतः वह्नित्वाश्रयवान्, धूमाद्' - इत्यत्रापि घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्ववदभावोऽपि धर्तुं नैव शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः उक्तरीत्या सम्बन्धचतुष्टयेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वाभावेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितत्वाऽभावात् ।

य एवं 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्ववदभावोऽपि शो धर्तुं नैव शक्यते, 'घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वान्, रूपाद्' - इत्यत्र नीलरूपाभावोऽपि धर्तुं नैव शक्यते ।

ल ततश्च नञ्द्वयोपादानमन्तरेणाऽपि सर्वसामञ्जस्ये नञ्द्वयપ્રવેશઃ નિરર્થકઃ એવ । તથા ચ તા 'સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈત-ચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાઽવચ્છેદકતાનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂ-પકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ' - इत्येवमेव लक्षणमङ्गीकार्यम्, किन्तु 'स्वसामानाधि-करण्य-स्वावचछेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवचछेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तिवैतच्यतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावा-

નિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આટલું જ લક્ષણ બનાવો. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિત... આ રીતે બે - બે નજૂનો પ્રવેશ કરાવી દ્રાવિડ પ્રાણાયમ કરવાનો અર્થ શો ? કારણ કે ફક્ત પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ જણાવો તો પણ ઉપર બતાવેલા ચારેય સ્થલમાંથી એકેય સ્થલે અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. કારણ કે ચારેય સ્થલમાં અનુક્રમે (૧) ઘટાભાવીય-પ્રતિયોગિતાનિરૂપક પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા કે જે ઘટત્વમાં રહે છે, (૨) વહ્નિત્વાશ્રયા-ભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકવહ્નિત્વાશ્રયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા, (૩) મહાનસીયવહ્નિ-વૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપક મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટ-પ્રતિયોગિતાનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા અને (૪) નીલરૂપાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપક નીલત્વ-નિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા - આ ચારેય અવચ્છેદકતા તે તે સ્થલીય સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થતી નથી. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ તે તે સ્થલીય અવ્યાપ્તિઆપાદક અભાવમાં જતું જ નથી. માટે તે તે અભાવ લઈ ન શકાતા અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. તો પછી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-વિશિષ્ટભિન્નઅનિરૂપિતત્વ - આ રીતે દ્રાવિડ પ્રાણાયમ કરવાનો કોઈ મતલબ ખરો ?

ધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ' - इत्येवं लक्षणं नैवाङ्गीकार्यम् इति चेद् ?

न, तथा सति 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्यापत्तेः । तद्यथा - महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता महानसीयत्वेऽपि वर्तते, वह्नित्वेऽपि च वर्तते इति महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां भवति, वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमपि वर्तते । यदि महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकता वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता वा उक्तसम्बन्धचतुष्टयेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेत् तदा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वं भवेत् ।

ततश्च महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकता आदौ साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा तच्चिन्तनीयम् -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता वह्नित्वे वर्तते, तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकता महानसीयत्वे वर्तते इति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरण-वह्नित्ववૃત્તિત્વં महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतायां न सम्भवति, अतः स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा महानसीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता नैव भवति ।

(२) स्वाऽवच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताવच्छેદકઃ સમ્બન્ધઃ સમવાયઃ, વહ્નિત્વસ્ય સમવાયેન વહ્નિવૃત્તિત્વ-સ્યાઽભિપ્રેતત્વાત્ । મહાનસીયત્વં જાતિરસ્તિ इति अपि नैयायिकाः स्वीकुर्वन्ति, सखण्डोपाधिः अस्ति इत्यपि । ग्रन्थकृता अग्रे 'महानसीयत्वस्य महानसीयत्वत्वेन भानं भवति, अतः महानसीयत्व-निष्ठाऽवच्छेदकता महानसीयत्वत्वावच्छिन्ना भवति' - इत्येवं दर्शयिष्यते, अनेन महानसीयत्वस्य

✱ મહાનસીયવહ્નિઅભાવાદિનું નિવારણ કરવા માટે ✱

ઉત્તર :- જો કોઈ અર્થ ન હોય તો 'અવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નઅવચ્છેદકતા-અનિરૂપિત' આ રીતે લાબું લાબું જણાવવાનો અમને શોખ થોડો છે ? જો આ રીતે બે જગ્યાએ નગૂનો પ્રવેશ ન કરાવો, કિંતુ 'સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ' - આટલું જ જણાવો તો પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બને. કારણ કે પૂર્વે જોઈ ગયા

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મી

સખણ્ડોપાધિત્વં સિધ્ધ્યતિ । તસ્ય જાતિત્વે મહાનસીયવહ્ન્યભાવગ્રહણે મહાનસીયત્વસ્ય શબ્દતઃ અનુલ્લેખેન સ્વરૂપતઃ તદ્ભાનાત્તન્નિષ્ઠાઽવચ્છેદકતાયાઃ નિરવચ્છિન્નત્વમેવ સ્યાત્, તસ્ય અખણ્ડોપાધિત્વેઽપિ એવમેવ, શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાનજાત્યખણ્ડોપાધ્યોઃ સ્વરૂપતઃ ભાનાત્ । અતઃ મહાનસીયત્વં = મહાનસવૃત્તિત્વમ્ - इत्येवं મહાનસીયત્વસ્ય નિર્વચનીયત્વેન સખણ્ડોપાધિત્વમङ्गीकरणीयम्, સખણ્ડોપાધેઃ કિઞ્ચિદ્ રૂપેણ ભાનનિયમાદ્ મહાનસીયત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતા મહાનસીયત્વત્વાઽવચ્છિન્ના ભવેદેવ । તતશ્ચ યદિ મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા યા મહાનસીયત્વનિષ્ઠા સા મહાનસીયત્વત્વેનાઽવચ્છિન્ના इत्यभ्युपगम्यते તદા મહાનસીયત્વસ્ય સખણ્ડોપાધિત્વમङ्गीकृतमेव ભવેત્ ।

ય તતોઽપિ અગ્રે ગ્રન્થકૃતા ‘સમવાયેન મહાનસીયત્વં વહ્નૌ વર્તતે’ - इत्येवं दर्शयिष्यते, શો અનેન મહાનસીયત્વસ્ય જાતિત્વં સિદ્ધં ભવતિ, સખણ્ડોપાધિત્વે અખણ્ડોપાધિત્વે વા સમવાયેન લ વૃત્તેરશક્યત્વાત્, તથાઽનભ્યુપગમાત્, જાતેરેવ સમવેતત્વાઽભ્યુપગમાત્ । इत्यञ्च જાતિત્વં સખણ્ડો- તા પાધિત્વજ્ઞાઽપિ મહાનસીયત્વસ્ય નૈયાયિકસમ્પ્રદાયાઽભ્યુપગતમિતિ નિશ્ચીયતે । પ્રકૃતે મહાનસીયત્વં સખણ્ડોપાધિરિત્યેવં નિશ્ચીય પ્રરૂપ્યતે, યથાયોગં તસ્ય જાતિત્વે યઃ વિશેષઃ સ્યાત્, સઃ સ્વયં જ્ઞેયઃ, કુત્રચિદ્ દર્શયિષ્યતેઽપિ इत्यवधेयम् ।

મહાનસીયત્વસ્ય સખણ્ડોપાધિત્વે તસ્ય સ્વરૂપેણ વહ્નૌ વૃત્તિત્વમ્, અતઃ મહાનસીયત્વનિષ્ઠતાદૃશ- પ્રતિયોગિતાઽવચ્છેદકતા સ્વરૂપસમ્બન્ધેન અવચ્છિન્ના ભવેત્, ન તુ સમવાયેન ઇતિ તાદૃશાઽભાવીયમહા- નસીયત્વનિષ્ઠાઽવચ્છેદકતા સ્વાવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવ- ચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવેત્ । યદિ તસ્ય જાતિત્વમભ્યુપગતં તદો તન્નિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસિદ્ધ્યા તાદૃશમહાનસીયત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવ- ચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।



વિ તે મુજબ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ - ઉભયમાં રહે છે. તેમાં વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઉક્ત સંબંધયતુષ્ટયથી ના સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થાય જ છે ! અને વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી નિરૂપિતત્વ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં છે જ. આ રીતે ઉક્ત સંબંધયતુષ્ટયથી મા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય- પ્રતિયોગિતામાં પ્રાપ્ત થઈ જ જશે. તાદૃશપ્રતિયોગિતાનિરૂપક મહાનસીયવહ્નિઅભાવ

(३) स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः शब्दतः अनुल्लिख्यमानवस्तित्वजातौ वर्तमानत्वेन निरवच्छिन्नत्वम्, महानसीयत्वस्य सखण्डोपाधित्वेन तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता महानसीयत्वत्वावच्छिन्ना । ततश्च साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽनवच्छेदकमहानसीयत्वत्वाऽवच्छिन्नत्वस्य महानसीयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां सत्त्वात्तादृशाऽभावीयमहानसीयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयमहानसीयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता महानसीयत्वत्वाऽवच्छिन्ना, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता तु केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्ना इति महानसीयत्वत्वाऽतिरिक्तधर्माऽनवच्छिन्ना तु सुतरां स्यादिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकमहानसीयत्वत्वभिन्नधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयमहानसीयत्वनिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

इत्थञ्च, महानसीयत्वस्य सखण्डोपाधित्वे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति, किन्तु स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति । महानसीयत्वस्य जातित्वे स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति, किन्तु स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

ततश्च महानसीयत्वस्य जातित्वमस्तु सखण्डोपाधित्वं वा किन्तु स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति

पञ्च लक्ष शकाशे. तेनुं अधिकरश पर्वत. धूम तेभां वृत्ति. आ रीते लक्षशअसमन्वय थवाथी अव्याप्ति दुर्वार अनशे.

य
शो
ल
ता

वि
न

इति ।

किन्तु महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या वस्तित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता सा उक्त-
सम्बन्धचतुष्टयेनाऽपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति । तथा हि -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः यद् अधिकरणं वस्तित्वं तत्रैव तादृशाऽभावीयप्रतियो-
गितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः वर्तमानत्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभा-
वीयप्रतियोगितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठा-
वच्छेदकता स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टैव भवेत् ।

य

(३) स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वम् ।

शो

ल

ता

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽनवच्छेदकसर्वधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्याऽपि तादृशाऽभावीयप्रति-
योगितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवस्तित्व-
निष्ठावच्छेदकता स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा
भवेदेव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठाऽवच्छेदकताऽनवच्छेदकसर्वधर्माऽनव-
च्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽ-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवति
इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यता-
निरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

इत्थं च तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या महानसीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता
तस्याः स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैत-
च्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावेऽपि या वस्तित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता
तस्याः तादृशसम्बन्धचतुष्टयेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वात् तादृशमहानसीयवह्न्यभा-

વીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વં સ્યાદેવેતિ તાદૃશોઽ-
ભાવઃ ધર્તું શક્યતે, તદધિકરણં પર્વતઃ, તત્ર ધૂમઃ વૃત્તિરિતિ લક્ષણાઽસમન્વયાદ્ ભવેદેવાઽવ્યાપ્તિઃ ।

યદિ ઉભયત્ર નગ્નપ્રવેશમાદૃત્ય ‘સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદ-
કાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽ-
વચ્છેદકતાઽનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - इत्येवं લક્ષણમ-
ભ્યુપેયતે તદા નોક્તાઽવ્યાપ્તિઃ, યતઃ મહાનસીયવહન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકા યા યા અવચ્છેદકતાઃ
તાસાં સર્વાસામપિ યદિ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વં ભવેત્ તદૈવ મહાનસીયવહન્યભાવીય-
પ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વં સ્યાત્, કિન્તુ ય
મહાનસીયવહન્યભાવીયમહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઽવચ્છેદકતાયાઃ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા-
વિશિષ્ટત્વં નાસ્તીતિ મહાનસીયવહન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ-
વહ્નિત્વનિષ્ઠાઽવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વસત્ત્વેઽપિ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વનિષ્ઠા-
ઽવચ્છેદકતાભિન્નમહાનસીયત્વનિષ્ઠાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વવિરહાત્ તાદૃશોઽભાવઃ ધર્તું નૈવ
શક્યતે, કિન્તુ વહન્યભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ, વહન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકા વહ્નિત્વનિષ્ઠા યા
અવચ્છેદકતા તસ્યાઃ સમ્બન્ધચતુષ્ટયેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વાત્ તદિતરાઽ-
વચ્છેદકતાયાઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વાઽભાવાત્ ।

તદધિકરણં ચ જલહ્રદાદિકમ્, ધૂમસ્તત્રાઽવૃત્તિરિતિ લક્ષણસમન્વયાત્ કુતઃ અવ્યાપ્તિરિતિ
‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્’ - इत्यत्र મહાનસીયવહન્યભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિવારણાય ઉક્તલક્ષણ-
મેવાઙ્ગીકરણીયમ્ ઇતિ ।

નનુ ‘પર્વતઃ પર્વતીયવહ્નિમાન્, પર્વતીયધૂમાદ્’ - इत्येतादृशस्थले उक्तरीत्या नग्नप्रवेशे

જો ‘સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવ-
ચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ’ - આ રીતે બે વાર નગ્નનો પ્રવેશ કરશો તો અવ્યાપ્તિ નહીં
આવે. કારણ કે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવ-
ચ્છેદકતાથી અને મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી નિરૂપિત છે. આમાં,
વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઉક્ત સંબંધચતુષ્ટયથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ
થાય છે. કિંતુ મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઉક્ત સંબંધચતુષ્ટયથી સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થતી નથી. આ રીતે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં જે

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
પ્રા

પર્વતીયવહ્ન્યભાવોઽપિ ગ્રહીતું નૈવ શક્યતે । તથા હિ - પર્વતીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકાઽવચ્છેદકતા પર્વતીયત્વેઽપિ સ્યાત્, વહ્નિત્વેઽપિ સ્યાત્ । યદિ ચૈતદવચ્છેદકતાદ્વિતયં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટં સ્યાત્તદૈવ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વં સ્યાત્ । સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા ચ પર્વતીયવહ્નિત્વે । યદ્વા પર્વતીયત્વે વહ્નિત્વે ચ ।

(૧) તત્ર સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાઽધિકરણીભૂતપર્વતીયત્વવૃત્તિત્વાઽભાવાદ્ વહ્નિત્વ-
નિષ્ઠાઽવચ્છેદકતા સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવતિ,
(૨) પર્વતીયત્વસ્ય સખણ્ડોપાધિત્વેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાઽવચ્છેદકઃ યઃ સ્વરૂપસમ્બન્ધઃ
તેન અવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકા વહ્નિત્વનિષ્ઠા યા અવચ્છેદકતા તસ્યામ-
ભાવાત્ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિકાઽવચ્છેદકતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન

રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા(= વહ્નિત્વનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા)નિરૂપિતત્વ છે તે જ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવ-
ચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા(= મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા)
નિરૂપિતત્વ પણ છે. પરિષ્કાર મુજબ અભિપ્રેતઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ જવું જોઈએ, નિરૂપિતત્વ
ન જવું જોઈએ. પ્રસ્તુત મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-
વિશિષ્ટભિન્નમહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ રહેલું છે. માટે,
મહાનસીયવહ્નિઅભાવ કે જે તાદૃશનિરૂપિતત્વવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપક છે તે લઈ નહીં
શકાય. વહ્નિઅભાવ પકડાશે. તેનું અધિકરણ જલદ્રુદ. ધૂમ તેમાં અવૃત્તિ. આ રીતે
લક્ષણસમન્વય થઈ જવાને કારણે અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. આમ, પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્
- આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ ન આવે તે માટે ‘સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપક-
અભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ’- આ પ્રમાણે લક્ષણ ન બનાવતા ‘સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ’ - આ પ્રમાણે લક્ષણ બનાવવામાં આવ્યું છે. આથી
પ્રસ્તુતમાં જે બે વાર નખૂનો પ્રવેશ કરી દ્રાવિડ પ્રાણાયામ કરેલ છે તે નિરર્થક નથી.
કિંતુ અવ્યાપ્તિવ્યાધિનાશક છે, સાર્થક છે.

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा न भवत्येव । (३) पर्वतीयत्वत्वाऽवच्छिन्नत्वेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः, निरवच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकता स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति । (४) वह्नित्वनिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकताऽनवच्छेदकपर्वतीयत्वत्वाऽवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनाऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

इत्थं पर्वतीयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति । ततः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात् तादृशाऽभावो नैव धर्तुं युज्यते । तथा च लक्षणघटकाऽभावस्यैव अप्राप्तेः लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिः इति चेत् ?

न, मुग्धत्वमावेदयति ह्येषाऽऽशङ्का भवतः, यतः अव्याप्तिगन्धोऽपि तादृशस्थले नास्ति । तथा हि - उक्तस्थले द्विधा हि साध्यतावच्छेदकता - (१) पर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता (२) वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता च । एवं पर्वतीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकताऽपि तथैव - (१) पर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता (२) वह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता च । पर्वतीयत्वञ्च सखण्डोपाधिरित्यङ्गीकृत्य द्रष्टव्यं प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताद्वितयं साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टं भवति न वा ?

तत्र पर्वतीयत्वनिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकता वह्नित्वनिष्ठासाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तद् आदौ दृश्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता वह्नित्वे वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता पर्वतीयत्वे इति तादृशसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणवह्नित्ववृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायामसत्त्वात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता समवायेनाऽवच्छिन्ना, वह्नित्वस्य वह्नौ समवायेन

वृत्तित्वस्याऽभिप्रेतत्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता स्वरूपेणाऽवच्छिन्ना, पर्वतीयत्वस्य सखण्डोपाधित्वेन पर्वतीयवह्नौ स्वरूपेण वृत्तेः । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याऽसत्त्वात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता स्वाऽवच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

(३) स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वजातिनिष्ठा इति न केनाऽपि धर्मेणाऽवच्छिन्ना, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता सखण्डोपाधिरूपपर्वतीयत्वे वर्तते इति पर्वतीयत्वत्वाऽवच्छिन्ना, तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्माऽनवच्छिन्नत्वविरहात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेदिति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

वह्नित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतायाः केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्नत्वात् पर्वतीयत्वत्वातिरिक्तधर्माऽनवच्छिन्नत्वं तु तत्र सुतरां स्यादिति साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताऽवच्छेदकपर्वतीयत्वत्वभिन्नधर्माऽनवच्छिन्नत्वसत्त्वात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेव । तथा च स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावात् स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽ-

वच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायाश्चाधिकरणं पर्वतीयत्वमेवेति साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताधिकरणपर्वतीयत्ववृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः स्वरूपसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वेन साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वाऽवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

(३) स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता च पर्वतीयत्वत्वेनैवाऽवच्छिन्ना, तदतिरिक्तसर्वधर्मैरनवच्छिन्ना इति साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताऽवच्छेदकपर्वतीयत्वत्वभिन्नधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताऽवच्छेदकपर्वतीयत्वत्वभिन्नधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽसाध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता

साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां वृत्तिः स्यादेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावेऽपि तत्र साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतावैशिष्ट्यसत्त्वात् साऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा एव भवेत्, न तु साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ना, पर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः अपि साध्यतानिरूपितत्वात् ।

अधुना तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

य
शो
ल
ता

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताधिकरणीभूतपर्वतीयत्वे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः अवृत्तेः स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायामसत्त्वात्तस्याः समवायसम्बन्धेनाऽवच्छिन्नत्वात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

(३) स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता पर्वतीयत्वत्वावच्छिन्ना, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वजातौ वर्तमानत्वेन न केनाऽपि धर्मेणावच्छिन्नत्वमिति तस्यां पर्वतीयत्वत्वातिरिक्तधर्माऽनवच्छिन्नत्वं सुतरां सम्भवेत् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्व-

निष्ठाऽवच्छेदकतावच्छेदकपर्वतीयत्वत्वभिन्नधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेत् ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकताऽनवच्छेदकपर्वतीयत्वत्वावच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां वृत्तिः नैव भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

ततश्च स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि तत्र स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतावैशिष्ट्यविरहात्तादृशसम्बन्धचतुष्टयेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव कथ्यते इति ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा तच्चिन्त्यते -

(९) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपिता वह्नित्वनिष्ठा या अवच्छेदकता तदधिकरणीभूतवह्नित्वे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायाः वृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

य
शो
ल
ता

(३) स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकताऽनवच्छेदकसर्वधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य तादृशासाध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठा-वच्छेदकतायां वृत्तिः स्यादिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्व-निष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

य इत्थञ्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वाऽनवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-
शो-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः
ल साध्यतानिरूपितपर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावेऽपि तत्र साध्यतानिरूपितवह्नित्व-
ता निष्ठाऽवच्छेदकतावैशिष्ट्यसत्त्वात् सा साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा एव भवेत्, न तु
साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ना ।

एवञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या पर्वतीयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साऽपि, या च वह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साऽपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टैव अस्ति, एतदवच्छेद-कताद्वितयाऽतिरिक्ताऽवच्छेदकतानिरूपितत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां नास्त्येवेति तादृशाऽ-भावीयप्रतियोगिता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपिता एवाऽस्ति इति तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते । इत्थञ्च लक्षणसमन्वयकारकाऽभावप्राप्तेः न अव्याप्तिगन्ध-लेशोऽपि ।

ततश्च साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वमेव प्रतियोगिता-विशेषणविधया प्रवेश्यं न तु साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्व-मात्रम् इति स्थितम् ।

अथ भवता 'स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रति-

યોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાઽભાવઃ' - इत्येवमेव लक्षणमङ्गीकार्यमिति साधितम्, 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिप्रसङ्गात् 'स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टाऽवच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरण-निरूपितवृत्तित्वाभावः' - इतिलक्षणस्याऽनङ्गीकार्यत्वात् ।

किन्त्वत्र स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपित-वृत्तित्वाभावः इत्येव लक्षणमङ्गीकार्यम्, लघुत्वे सति निर्दुष्टत्वात् ।

તત્રાદૌ 'પર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાદ્' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रति-योगिताकवह्न्यभावमादाय लक्षणसमन्वयः कथं भवति ? तद् द्रष्टव्यम् -

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્યમ્ ।

સાધ્યતા પ્રકૃતે વહ્નૌ વર્તતે, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાઽપિ ચ વહ્નૌ એવ વર્તતે ઇતિ સાધ્યતાધિકરણવહ્નિવૃત્તિત્વસ્ય તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સત્ત્વાત્તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા

❧ સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઘટિત લક્ષણ ❧

પ્રશ્ન :- અરે ભાઈ ! સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા-અનિરૂપિતત્વ સુધી જવાની જ શી જરૂરત છે ? સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા કહેવાથી પણ કાર્ય સરી જાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે →

અત્યારે આપણે લક્ષણ આ રીતે બનાવ્યું છે -

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૩) સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વ અને (૪) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિત્વગ્ય સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી) - આ ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયો-ગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

આની જગ્યાએ લઘુ અને નિર્દોષ લક્ષણ આ રીતે સંભવી શકે છે કે →

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૩) સ્વઅનવ-ચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ, (૪) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતા સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી) - આ ચાર સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ. આ લક્ષણ

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૨) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વમ્ ।

ય
શો
લ
તા

સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સંયોગઃ, પર્વતે સંયોગેન વહ્નેઃ સાધયિતુમિષ્ટત્વાત્ । તાદૃશાઽ-
ભાવીયપ્રતિયોગિતાઽપિ સંયોગેનૈવાઽવચ્છિન્ના, સંયોગેન વહ્નેરભાવસ્ય ગૃહીતત્વાદિતિ સાધ્યતાવચ્છેદક-
સંયોગસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-
સમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

(૩) સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ પ્રકૃતે વહ્નિત્વમ્, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ ધર્મોઽપિ
વહ્નિત્વમેવ, વહ્નિત્વાતિરિક્તધર્મેણ પ્રતિયોગિતા વા સાધ્યતા વા નાઽવચ્છિન્ના इति તાદૃશાઽભાવીય-
પ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્નધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્ સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-
સમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।



વિ
ન
મ્રા

માનવામાં કોઈ અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. સૌ પ્રથમ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ આ સ્થલમાં
લક્ષણસમન્વય થાય છે કે નહીં ? - તે જોઈએ. અહીં અભાવ લઈએ વહ્નિઅભાવ. (૧)
વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા રહે વહ્નિમાં અને સાધ્યતા પણ છે વહ્નિમાં. માટે, સાધ્યતાના
અધિકરણ એવા વહ્નિમાં પ્રતિયોગિતા વૃત્તિ હોવાથી સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી સાધ્યતા-
વિશિષ્ટ પ્રતિયોગિતા થઈ ગઈ. તથા (૨) સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ. કારણ કે
સંયોગસંબંધથી વહ્નિ પર્વત ઉપર સાધ્ય છે અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સંયોગ
જ છે. કારણ કે સંયોગસંબંધથી વહ્નિનો અભાવ લેવો તમને અભિપ્રેત છે. આ રીતે
સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વાવચ્છેદકસંબંધ-
અવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. (૩) હવે ત્રીજો સંબંધ
જોઈએ → સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ છે. તથા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક પણ વહ્નિત્વ છે.
વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા માત્ર વહ્નિત્વથી જ અવચ્છિન્ન છે. વહ્નિત્વ સિવાયના કોઈ પણ
ધર્મથી અવચ્છિન્ન નથી. આમ, સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ. સાધ્યતાઅનવચ્છેદક વહ્નિત્વ
સિવાયના દુનિયાના ધર્મો. પ્રતિયોગિતા તેનાથી અનવચ્છિન્ન જ હોવાને કારણે
સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતા પ્રતિયોગિતામાં રહી જશે.

તદુપરાંત (૪) સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પણ સાધ્યતા પ્રતિયોગિતામાં રહી શકશે. કારણ
કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ ધર્મ છે. સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ પણ વહ્નિત્વ છે.

(૪) સ્વવૃત્તિત્વમ્ । (વૃત્તિત્વં સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન)

તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્નધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાયાં સત્ત્વાત્ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ ભવેદેવેતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

તથા ચ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા ભવતિ ઇતિ તન્નિરૂપકઃ વહ્ન્યભાવઃ ધર્તુ શક્યતે, તદધિકરણં જલહ્રદાદિકમ્, ધૂમસ્તત્રાઽવૃત્તિરિતિ લક્ષણસમન્વયઃ સમ્ભવત્યેવ ।

વસ્તુતસ્તુ અત્ર સમ્બન્ધચતુષ્ટયપ્રવેશાઽપેક્ષાઽપિ નાસ્તિ, ‘સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽ-ભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાઽભાવઃ’ - ઇત્યેવમત્યન્તં લઘુભૂતં લક્ષણં સમ્ભવતિ, નિર્દુષ્ટઞ્ચાઽતઃ ઇદમેવાદેયમ્ ।

પ્રત્યેકસમ્બન્ધપ્રયોજનપ્રદર્શનમેવાત્રાદૌ કુર્મઃ યેન સ્વસામાનાધિકરણ્યં કિમર્થં ન પ્રવિષ્ટમ્, તત્ સુજ્ઞેયં ભવેત્ ।

સાધ્યતા વહ્નિત્વ સિવાયના ધર્મોથી અવચ્છિન્ન નથી. એટલે કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક-વહ્નિત્વભિન્ન પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક દુનિયાના તમામ ધર્મોથી સાધ્યતા અનવચ્છિન્ન જ છે. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી પ્રતિયોગિતા સાધ્યતામાં રહી જશે. ફલતઃ સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી સાધ્યતા પ્રતિયોગિતામાં રહી જાય. આ રીતે ચારે ય સંબંધથી વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટ થાય છે. તાદૃશપ્રતિયોગિતાનિરૂપકવહ્નિઅભાવ-અધિકરણ જલહ્રદમાં ધૂમ અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણસમન્વય થઈ જશે.

❀ પ્રસ્તુત લક્ષણમાં ફક્ત ત્રણ જ સંબંધનો પ્રવેશ ❀

વસ્તુતઃ આ લક્ષણમાં ચાર સંબંધના પ્રવેશની પણ આવશ્યકતા નથી. માત્ર ત્રણ જ સંબંધનો (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણ જ સંબંધનો પ્રવેશ કાઢી છે. હવે, આ ત્રણ સંબંધનો પ્રવેશ કેમ કરાવવો પડશે ? એકાદનો પ્રવેશ ન કરાવો તો શું તકલીફ પડે ? તે જોઈએ.

યદિ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વં ન પ્રવેશ્યતે, કિન્તુ ‘સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-
સ્વવૃત્તિત્વૈતદ્વિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’
ઇત્યેવમેવ લક્ષણમભ્યુપેયતે તદા સમવાયેન વહન્યભાવમાદાય ‘પર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાદ્’ - ઇત્યત્રા-
ઽવ્યાપ્તિઃ સ્યાત્ । તથાહિ - સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવહ્ન્યભાવીય-
પ્રતિયોગિતા સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતદ્વિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ -

(૧) સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકવહ્નિત્વાતિરિક્તસર્વધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સત્ત્વાત્
સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

(૨) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્નસર્વધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાયાં સત્ત્વાત્
સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ ભવત્યેવેતિ
સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

★ સ્વઅવચ્છેદકસંબંધ..... પ્રવેશનું પ્રયોજન ★

જો સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ ન કરો તો સમવાયસંબંધથી વહ્નિ-
અભાવને લઈને પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ આવે. કારણ કે હવે
લક્ષણ મુજબ જે પ્રતિયોગિતા (૧) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૨) સ્વવૃત્તિત્વ
- આ બે સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટ હોય તે પ્રતિયોગિતાનિરૂપક અભાવ લઈ શકાશે.
પ્રસ્તુતમાં જે સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ લીધો
તેની પ્રતિયોગિતા ઉક્ત સંબંધદ્વયથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થાય જ છે. તે આ રીતે →
(૧) પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ પ્રસ્તુતમાં વહ્નિત્વ જ છે, વહ્નિત્વ સિવાયના કોઈ પણ
ધર્મથી પ્રતિયોગિતા અવચ્છિન્ન નથી. સાધ્યતાઅવચ્છેદક પણ માત્ર વહ્નિત્વ જ છે.
વહ્નિત્વ સિવાયના ધર્મો સાધ્યતાઅનવચ્છેદક જ છે. તેથી સાધ્યતાઅનવચ્છેદક વહ્નિત્વભિન્ન
ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ
સંબંધથી સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી
વિશિષ્ટ થઈ જશે.

(૨) આ જ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ માત્ર વહ્નિત્વ હોવાને કારણે વહ્નિત્વ
સિવાયના ધર્મોથી સાધ્યતા અનવચ્છિન્ન જ બનશે. તથા વહ્નિત્વ જ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક

ઇત્યજ્ઞ સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવહન્યભાવસ્ય સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વાત્તાદૃશોઽભાવઃ ધર્તુ શક્યતે, તદધિ-કરણં પર્વતઃ, વહ્નેઃ તત્ર સમવાયેનાઽવર્તમાનત્વાત્, ધૂમસ્તત્ર વૃત્તિરિતિ લક્ષણાઽસમન્વયાદ્ ભવેદેવાઽવ્યાપ્તિઃ ।

યદિ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વં પ્રવેશ્યતે તદા નેયમવ્યાપ્તિઃ, યતઃ સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સંયોગઃ વર્તતે, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા ચ સમવાયેનાઽવચ્છિન્ના, ન તુ સંયોગેનેતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વવિરહાત્તાદૃશાઽભાવીય-પ્રતિયોગિતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવતિ । તતશ્ચ સ્વાઽનવ-ચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વેઽપિ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવૈશિષ્ટ્યસ્યાઽસત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽ-ભાવવિધયા તાદૃશોઽભાવઃ નૈવ ધર્તુ શક્યતે, કિન્તુ પૂર્વોક્તરીત્યા સંયોગસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નપ્રતિયોગિ-તાકવહન્યભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ, તદધિકરણં જલહ્રદાદિકં ધૂમસ્તત્રાઽવૃત્તિરિતિ લક્ષણસમન્વયાત્

છે. વહ્નિત્વ સિવાયના બધા ધર્મો પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક જ છે. આ રીતે પ્રતિયોગિતા-અનવચ્છેદક વહ્નિત્વ સિવાયના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી પ્રતિયોગિતા સાધ્યતામાં રહી જશે અને તેથી જ સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી સાધ્યતા પ્રતિયોગિતામાં રહી જશે.

આ રીતે સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વઅનવ-ચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ - ઉભયસંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જવાને કારણે તાદૃશપ્રતિયોગિતાનિરૂપક સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ ત્યા વૃત્તિ. આ રીતે ત્યાં લક્ષણઅસમન્વય થવાથી અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે !

જો સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો સંબંધ કોટિમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે તો આ અવ્યાપ્તિ ન આવે. કારણ કે સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવહ્નિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતા સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ હોવા છતાં પણ સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી વિશિષ્ટ નથી. પ્રસ્તુત અભાવીય-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે - સમવાય. અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધ છે - સંયોગ.

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
બ્રા

કુતઃ અવ્યાપ્તિઃ ?

ય શો ત તા
ઇત્યજ્ઞ ‘પર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાદ્’ - ઇત્યત્ર સમવાયસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવહ્ન્યભાવ-
માદાયાઽવ્યાપ્તિવારણાય સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વં લક્ષણે સમ્બન્ધકોટૌ પ્રવેશ્યમેવેતિ ।
યદિ સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વં ન પ્રવેશ્યતે તદા ‘પર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાદ્’ - ઇત્યત્ર
મહાનસીયવહ્ન્યભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિઃ સ્યાત્ । તથા હિ - સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય સમ્બન્ધકોટૌ
અપ્રવેશાદ્ યદભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતદ્વિતયસમ્બન્ધેન

ઉક્તઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સંયોગસંબંધથી તો અવચ્છિન્ન છે જ નહીં. માટે, સાધ્યતાઅવ-
ચ્છેદકસંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવહ્નિઅભાવીય
પ્રતિયોગિતામાં ન રહેતું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી તાદૃશઅભાવીય-
પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં
પ્રવેશ કરેલો હોવાથી હવે (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છે-
દકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી જે અભાવીયપ્રતિયોગિતા
સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થતી હોય તે જ અભાવ લઈ શકાય. સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિ-
યોગિતાનિરૂપક વહ્નિઅભાવ હવે લઈ ન શકાય. કારણ કે સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ન-
પ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા ઉક્ત સંબંધત્રિતયથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થતી
વિ નથી. આમ, સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ લઈ ન શકાતા સંયોગ-
સંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ જ પકડાશે. તેનું અધિકરણ જલદ્રુદ. જલદ્રુદમાં
જ ન તો ધૂમ અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણસમન્વય થઈ જવાને કારણે અવ્યાપ્તિને કોઈ અવકાશ નહીં
મ્રા રહે.

આમ, પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક
વહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો
સંબંધ કોટિમાં પ્રવેશ કરવો અનિવાર્ય છે.

❁ દ્વિતીય સંબંધની સાર્થકતા ❁

જો સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ ન કરો તો મહાનસીયવહ્નિ-
અભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જવાને કારણે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ -
આ સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ આવે. તે આ રીતે → આ સ્થલમાં સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન-
પ્રતિયોગિતાક મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈએ. પ્રસ્તુતમાં સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો

સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ સઃ અભાવો ધર્તુ શક્યતે । તતઃ મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ ન વા ? તચ્ચિન્ત-નીયમ્ । તત્ર -

(૧) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ સંયોગઃ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાઽપિ સંયોગેનૈવાઽવચ્છિન્ના, સંયોગેન મહાનસીયવહ્નેરભાવસ્ય અભિપ્રેતત્વાત્ । તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સત્ત્વાત્ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૨) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા મહાનસીયત્વેન વહ્નિત્વેન ચાઽવચ્છિન્ના । સાધ્યતા વહ્નિત્વેનૈવાઽવચ્છિન્ના, વહ્નિત્વાતિરિક્તસર્વૈરપિ ધર્મેઃ અનવચ્છિન્ના એવેતિ મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વાતિરિક્તધર્મેઃ સુતરામનવચ્છિન્ના સ્યાત્ । તથા ચ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકમહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વભિન્ન-

સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ ન હોવાને કારણે (૧) સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને (૨) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતા સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી) - આ બે સંબંધથી જો મહાન-સીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય તો તાદૃશપ્રતિયોગિતાનિરૂપક મહાનસીયવહ્નિઅભાવ પકડાઈ જાય.

(૧) પ્રથમ સંબંધ છે → સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ. પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતા-અવચ્છેદકસંબંધ છે - સંયોગ. અને મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સંયોગ જ છે. આ રીતે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ રહેલું હોવાને કારણે સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

તદુપરાંત (૨) મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા મહાનસીયવહ્નિમાં રહે. તેના પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ. પૂર્વે જ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ - આ બંને બને અથવા તો ફક્ત મહાનસીયવહ્નિત્વ બને. પ્રસ્તુતમાં મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વને આપણે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ તરીકે પકડીએ. મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ સિવાયના તમામ ધર્મો પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક જ બનશે. સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ છે. સાધ્યતા

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મા

ધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ ભવેદેવેતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ ।

ય શો લ ઇત્યગ્ચ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતદ્વિતીયસમ્બન્ધેનાઽપિ તાદૃશમહાનસીય-વહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવેતિ મહાનસીયવહ્ન્યભાવઃ ધર્તુ શક્યતે, તદધિકરણં પર્વતઃ, પર્વતે વહ્નેઃ સત્ત્વેઽપિ મહાનસીયવહ્નેરસત્ત્વાત્, તત્ર ચ ધૂમઃ વૃત્તિરિતિ લક્ષણાઽસમન્વયાદ્ ભવેદેવાઽવ્યાપ્તિઃ ।

તા યદિ સ્વાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વં સમ્બન્ધકોટૌ પ્રવિશ્ય ‘સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - ઇતિ લક્ષણમભ્યુપેયતે તદાપિ ‘પર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાદ્’ - ઇત્યગ્ચ મહાનસીયવહ્ન્યભાવમાદાય અવ્યાપ્તિઃ સ્યાદેવ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતદ્વિતીયસમ્બન્ધવત્ સ્વાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેનાપિ સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વાત્,

માત્ર વહ્નિત્વથી જ અવચ્છિન્ન છે. વહ્નિત્વ સિવાયના કોઈ પણ ધર્મથી અવચ્છિન્ન નથી. માટે, મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ સિવાયના ધર્મોથી પણ અનવચ્છિન્ન જ હોય ને ! આ રીતે સાધ્યતામાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકમહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વભિન્નપ્રતિયોગિતા-અનવચ્છેદક ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ રહેલું હોવાને કારણે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી પ્રતિયોગિતા સાધ્યતામાં રહી જશે, ફલતઃ સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી સાધ્યતા પ્રતિયોગિતામાં રહી જશે. આ રીતે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય પ્રતિયોગિતા (૧) વિ ન મા સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને (૨) સ્વવૃત્તિત્વ - આ બંને સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય છે. માટે, તાદૃશપ્રતિયોગિતાનિરૂપક સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ ત્યાં અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણઅસમન્વય થવાને કારણે અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે.

❀ મહાનસીયવહ્નિઅભાવનું નિવારણ ❀

જો સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો સંબંધ કોટિમાં પ્રવેશ કરો તો પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. કારણ કે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને (૨) સ્વવૃત્તિત્વ - આ બંને સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થવા છતાં પણ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવ-

યતઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા મહાનસીયત્વેનાઽપિ અવચ્છિન્ના વસ્તિત્વેનાઽપિ અવચ્છિન્ના, તત્ર મહાનસીયત્વં નાસ્તિ સાધ્યતાવચ્છેદકં કિન્તુ વસ્તિત્વં તુ અસ્ત્યેવ સાધ્યતાવચ્છેદકમિતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકવસ્તિત્વાવચ્છિન્નત્વમ્ અસ્તિ એવ । તથા ચ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વવૃત્તિત્વ-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્ન-ત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા એવ ભવેદિતિ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવો ધર્તુ શક્યતે, તદધિકરણં પર્વતઃ, ધૂમસ્તત્ર વૃત્તિરિતિ લક્ષણાઽસમન્વયાદ્ ભવેદેવાઽવ્યાપ્તિઃ ।

યદિ હિ સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય સમ્બન્ધકોટૌ પ્રવેશઃ ઇષ્યતે તદા નેયમવ્યાપ્તિઃ, યતઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકવસ્તિત્વાઽવચ્છિન્નત્વેઽપિ સાધ્યતાવચ્છેદકેતર-મહાનસીયત્વેનાઽપિ અવચ્છિન્નત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્ય-ભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવેત્ । તતશ્ચ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવ-ચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ન ભવતિ । અતઃ ઉક્તસમ્બન્ધત્રિતયેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવવિધયા મહાનસીય-વહ્ન્યભાવઃ ધર્તુ ન શક્યતે, કિન્તુ પૂર્વોક્તરીત્યા સંયોગસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્ન-વસ્તિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિ-તાકવહ્ન્યભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ, તદધિકરણં જલહદાદિકં ધૂમસ્તત્રાઽવૃત્તિરિતિ લક્ષણસમન્વયાન્નાઽ-વ્યાપ્તિઃ ।

ચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. પ્રસ્તુત લક્ષણ મુજબ તો જે અભાવીય-પ્રતિયોગિતા સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટ થાય તે જ અભાવ લઈ શકાય. મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક આપણે જોઈ ગયા કે બે છે (૧) મહાનસીયત્વ અને (૨) વહ્નિત્વ. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદક માત્ર વહ્નિત્વ જ છે. મહાનસીયત્વ સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે જ નહીં. આ રીતે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્ન સાધ્યતાઅનવચ્છેદક મહાનસીયત્વથી અવચ્છિન્ન હોવાને કારણે સાધ્યતાઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ મહાનસીયવહ્નિ-અભાવીય પ્રતિયોગિતામાં નહીં રહે. તેથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. આમ, (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપક મહાનસીયવહ્નિઅભાવ ન હોવાને

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

ઇત્યજ્વ ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્’ - ઇત્યત્ર મહાનસીયવહ્ન્યભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિવારણાય
સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વં સમ્બન્ધકોટૌ અવશ્યં નિવેશ્યમિતિ સ્થિતમ્ ।

ય શો નીલાભાવમાદાયાઽવ્યાપ્ત્યાપત્તિઃ । તથા હિ - સ્વવૃત્તિત્વં યદિ ન નિવેશ્યતે તદા સ્વાવચ્છેદક-
લ સમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વૈતદ્વિદ્યતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયો-
તા ગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ - ઇતિ લક્ષણં ભવતિ, તદનુસારેણ યદિ નીલા-
ભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વાઽવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વોભયસમ્બન્ધેન
સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેત્ તર્હિ નીલાભાવઃ ધર્તુ શક્યતે, નાન્યથા ઇતિ તદેવ ચિન્ત્યતે -

કારણે મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. કિંતુ વહ્નિઅભાવ જ લેવાશે. તેનું
અધિકરણ જલદ્રઢ. ધૂમ ત્યાં અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણસમન્વય ન થવાથી અવ્યાપ્તિ નહીં
આવે.

આ રીતે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને
અવ્યાપ્તિ ન આવે તે માટે સંબંધકોટિમાં સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવવો
અનિવાર્ય છે.

❁ સ્વવૃત્તિત્વસંબંધનું પ્રયોજન ❁

વિ જો સ્વવૃત્તિત્વનો સંબંધ કોટિમાં પ્રવેશ ન કરો તો ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્
ન રૂપાત્ આ સ્થલમાં નીલાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવશે. રક્ત ઘટમાં નીલરૂપ રહેતું
મ્રી નથી. માટે, નીલરૂપાભાવ રક્ત ઘટમાં કે જે પક્ષઅન્તર્ગત છે તેમાં મળી જાય.
નીલરૂપાભાવ સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ન અને નીલત્વઅવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક
છે. આ નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને (૨)
સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ છે. તે આ રીતે →

(૧) સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે → સમવાય. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ
સમવાય જ છે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકસમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ નીલાભાવીય-
પ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તાદૃશનીલાભાવીય-
પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

તથા (૨) સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે → રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ = નીલત્વ, પીતત્વ,

(૧) સ્વાઽવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વમ્ ।

રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમતાં નીલાદિરૂપાણાં સમવાયેન સાધ્યત્વેન સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સમવાયઃ, નીલરૂપસ્યાઽભાવોઽપિ સમવાયેનૈવ વિવક્ષિતઃ ઇતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાઽપિ સમવાયેનૈવ અવચ્છિન્ના । તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશાઽભાવીય-પ્રતિયોગિતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતા-વિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૨) સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મવિધયા રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતયઃ નીલત્વ-પીતત્વાદિકાઃ લભ્યન્તે, તદતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ ધર્માઃ સાધ્યતાઽનવચ્છેદકાઃ । તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા નીલત્વાઽવચ્છિન્ના, નીલત્વા-તિરિક્તસર્વધર્માનવચ્છિન્નેતિ નીલત્વ-પીતત્વાદ્યતિરિક્તધર્માઽનવચ્છિન્ના તુ ભવેદેવેતિ તાદૃશાઽભાવીય-પ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકનીલત્વ-પીતત્વાદ્યતિરિક્તધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય સત્ત્વાત્ તાદૃશાઽભાવીય-પ્રતિયોગિતા સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

ઇત્યજ્ઞ નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાઽનવચ્છેદકાઽ-નવચ્છિન્નત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વેન નીલાભાવઃ ધર્તુઃ શક્યતે, રક્તઘટે ચ નાસ્તિ એવ નીલરૂપમ્ ઇતિ નીલરૂપાભાવાધિકરણવિધયા રક્તઘટઃ પ્રાપ્યતે, તત્ર રૂપહેતોઃ વૃત્તિત્વેન લક્ષણાઽ-સમન્વયાદ્ ભવેદેવાઽવ્યાપ્તિઃ ।



રક્તત્વ, શ્યામત્વ, શ્વેતત્વ વગેરે... આ સિવાયના ઘટત્વ વગેરે ધર્મો સાધ્યતાઅનવચ્છેદક છે. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ તો માત્ર નીલત્વ જ છે. નીલત્વ સિવાયના એકેય ધર્મથી પ્રતિયોગિતા અવચ્છિન્ન છે જ નહીં. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકનીલત્વાદિભિન્ન-સાધ્યતાઅનવચ્છેદક ઘટત્વાદિ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતામાં રહેલું હોવાને કારણે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય છે.

આમ, નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી અને (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જવાને કારણે તાદૃશપ્રતિયોગિતાનિરૂપક નીલાભાવ લઈ શકાશે. આ નીલાભાવનું અધિકરણ ઘટ. ઘટમાં 'રૂપ'હેતુ વૃત્તિ હોવાથી લક્ષણઅસમન્વય થવાને કારણે અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે.

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

યદિ સ્વવૃત્તિત્વસ્ય સમ્બન્ધકોટૌ પ્રવેશઃ ઇષ્યતે, કિન્તુ વૃત્તિત્વનિયામકસમ્બન્ધવિધયા સ્વાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વં પ્રવેશ્યતે તદાપિ ઇયમવ્યાપ્તિઃ દુર્વારા એવ । તદ્વથા -

વૃત્તિતાનિયામકસમ્બન્ધવિધયા સ્વાઽવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વં પ્રવેશ્યતે તદા યા પ્રતિયોગિતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતા-વિશિષ્ટા ભવતિ તન્નિરૂપકાઽભાવઃ એવ ધર્તુ શક્યતે । તતશ્ચ યદિ નીલાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતા-વિશિષ્ટા ભવેત્ તદૈવ નીલાભાવઃ ગ્રહીતું શક્યતે । નીલાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા પૂર્વોક્તરીત્યા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ, સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેનાઽપિ વિશિષ્ટા ભવતિ, યતઃ તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાઽવચ્છેદકં યત્રીલત્વં તદવચ્છિન્નત્વં સાધ્યતાયાં વર્તતે ઇતિ સ્વાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ ભવેત્, તતઃ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેનાઽપિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતા-વિશિષ્ટા ભવેદેવ । અતઃ નીલાભાવઃ ધર્તુ શક્યતે, તદધિકરણં રક્તઘટઃ, રૂપહેતુસ્તત્ર વૃત્તિરિતિ લક્ષણાસમન્વયાદ્ ભવેદેવાઽવ્યાપ્તિઃ ।

યદિ હિ સમ્બન્ધકોટૌ સ્વવૃત્તિત્વં પ્રવેશ્યતે, વૃત્તિતાનિયામકવિધયા ચ સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમેવ પ્રવેશ્યતે તદા નેયમ્ અવ્યાપ્તિઃ, યતઃ તાદૃશસમ્બન્ધાદરે યદભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વાવચ્છેદક-સમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેત્

❀ સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી નીલાભાવનું નિવારણ ❀

જો સ્વવૃત્તિત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવામાં આવે તો ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમ-
દ્વાન્ રૂપાત્ - આ સ્થલમાં નીલાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ ન આવે. કારણ કે નીલાભાવીય
પ્રતિયોગિતા સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ - આ
ઉભય સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ હોવા છતાં પણ સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ
નહીં થાય. તે આ રીતે → પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ માત્ર નીલત્વ જ છે. પીતત્વ, રક્તત્વ
વગેરે ધર્મો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક નથી, કિંતુ પીતત્વ-રક્તત્વ વગેરે ધર્મો સાધ્યતાના
અવચ્છેદક તો છે જ. એટલે કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક નીલત્વથી ભિન્ન પ્રતિયોગિતા-
અનવચ્છેદક પીતત્વ-રક્તત્વ વગેરે ધર્મોથી અવચ્છિન્ન સાધ્યતા છે. આમ, પ્રતિયોગિતા-
અનવચ્છેદક પીતત્વાદિ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં રહેતું ન હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદક-
અનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી નીલરૂપાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતામાં રહેશે નહીં. તેથી

સઃ એવાઽભાવઃ ગ્રહીતું શક્યતે, તતશ્ચ યદિ નીલાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેત્, તદૈવ નીલાઽભાવઃ ધર્તું શક્યતે । નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા ચ સ્વાઽવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વોભયસમ્બન્ધેન તુ સાધ્યતાવિશિષ્ટા અસ્ત્યેવ, કિન્તુ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન વિશિષ્ટા ન ભવતિ, યતઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા કેવલનીલત્વેનૈવાઽવચ્છિન્ના, નીલત્વાઽતિરિક્તપીતત્વા-
દિસર્વૈરપિ ધર્મેરનવચ્છિન્ના એવ, સાધ્યતા તુ નીલત્વેનાઽપ્યવચ્છિન્ના, તદતિરિક્તપીતત્વાદિનાઽપિ
અવચ્છિન્ના इति તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકનીલત્વાતિરિક્તપીતત્વાદિધર્માવચ્છિન્નત્વમેવ
સાધ્યતાયામ્ અસ્તિ, ન તુ અનવચ્છિન્નત્વમિતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવ-
ચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ નૈવ ભવતિ । અતઃ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિ-
યોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ન ભવતિ, તથા ચ નીલાભાવઃ નૈવ ધર્તું શક્યતે । કિન્તુ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિ-
જાતિમદભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ સ્વાઽવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ
-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વાત્ ।

સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી સાધ્યતા નીલરૂપાભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેશે નહીં. એટલે કે સ્વવૃત્તિત્વ-
સંબંધથી નીલરૂપાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. માટે, નીલરૂપાભાવનું
ગ્રહણ નહીં થઈ શકે. કારણ કે સ્વવૃત્તિત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવાને કારણે જે
અભાવીયપ્રતિયોગિતા (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવ-
ચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થતી હોય તે જ
અભાવ પ્રસ્તુત લક્ષણ મુજબ લઈ શકાય. નીલરૂપાભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વઅવચ્છેદકસંબંધ-
અવચ્છિન્નત્વ અને સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ - આ બે સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ
થવા છતાં સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ
- આ ત્રણ સંબંધથી તો નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નથી જ થતી. માટે,
નીલાભાવ લઈ નહીં શકાય. કિંતુ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાનનો અભાવ લેવો પડશે. આ
અભાવનું અધિકરણ ગુણાદિ. ‘રૂપ’ હેતુ ત્યાં અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણસમન્વય થઈ જવાને
કારણે અવ્યાપ્તિને કોઈ અવકાશ નહીં રહે.

આ રીતે ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ - આ સ્થલમાં નીલાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ
ન આવે તે માટે સ્વવૃત્તિત્વનો (વૃત્તિતા સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી) સંબંધકોટિમાં
પ્રવેશ કરાવવો અનિવાર્ય છે.

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

તથા હિ - (૧) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સમવાયઃ, રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિવિશિષ્ટનીલાદિરૂપાણાં સમવાયેનૈવ અભાવગ્રહણાત્તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાઽપિ સમવાયેનૈવાઽવચ્છિન્નેતિ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૨) સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકવિધયા નીલત્વ-પીતત્વાદિરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતયઃ ગૃહ્યન્તે, તદતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ ધર્માઃ સાધ્યતાઽનવચ્છેદકાઃ એવ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા અપિ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિનીલત્વ-પીતત્વાદિ-જાતિભિરેવાઽવચ્છિન્ના, તદતિરિક્તૈઃ સર્વૈરપિ ધર્મૈઃ અનવચ્છિન્ના એવેતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ ।

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકવિધયા તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિધયા ચ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિનીલત્વાદિ-જાતયઃ એવ ગૃહ્યન્તે, તદતિરિક્તૈઃ સર્વૈરપિ ધર્મૈઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતા યાઽનવચ્છિન્ના એવેતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકનીલત્વાદિભિન્નસર્વધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ ભવેદેવેતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

તથા ચ તાદૃશરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ, અતઃ તાદૃશરૂપત્વ-ન્યૂનવૃત્તિજાતિમદભાવઃ ધર્તુ શક્યતે, તદધિકરણવિધયા ગગનાદયઃ ગૃહ્યન્તે, તત્ર રૂપહેતુશ્ચાઽ-વૃત્તિરિતિ લક્ષણસમન્વયાન્નાવ્યાપ્તિગન્ધલેશોઽપિ ।

❀ પ્રશ્નકારના પ્રશ્નનું સિંહાવલોકન ❀

વિ અત્યાર સુધીના (પ્રશ્નકારે બતાવેલ) પદાર્થોનું સંક્ષેપથી સિંહાવલોકન કરી લઈએ : →
ન અમારા મતે (= પ્રશ્નકારના મતે) લક્ષણ છે -
પ્રા (૧) સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતા સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી) આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતા-વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ !

(૧) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક

ઇત્યજ્ઞ ‘ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાદ્’ - ઇત્યત્ર નીલાઽભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિવારણાય સ્વવૃત્તિત્વસ્ય વૃત્તિતાનિયામકસમ્બન્ધવિધયા સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય ચ અવશ્યં પ્રવેશઃ આદરણીયઃ ઇતિ સ્થિતમ્ ।

એતલ્લક્ષણાઽનુસારેણ સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધપ્રવેશપ્રયોજિકા ‘પર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાદ્’ - ઇત્યત્ર ઘટાભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિઃ ન સમ્ભવતિ, યેન તન્નિવારણાય સ્વસામાનાધિકરણ્યમવશ્યં પ્રવેશનીયં સ્યાત્ । તથા હિ - યદિ ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વા-નવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેત્ તદૈવ ઘટાભાવીયપ્રતિ-યોગિતા ધર્તું શક્યતે, તત્ર - (૧) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમ્ ।

પ્રકૃતે સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સંયોગઃ, ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઽપિ સંયોગેનૈવાઽવચ્છિન્ના, વહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા સંબંધકોટિમાં સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવવામાં આવેલ છે.

(૨) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવામાં આવેલ છે.

તથા (૩) ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ - આ સ્થલમાં નીલરૂપાભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે સ્વવૃત્તિત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવામાં આવેલ છે.

*** મહાનસીયવહ્નિઅભાવનું વિશ્લેષણ ***

તથા આ લક્ષણ બનાવવા પાછળનું પ્રયોજન પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થલમાં મહાનસીય-વહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવાનું છે. તમે પણ તમારું લક્ષણ આ અવ્યાપ્તિને દૂર કરવા માટે જ બનાવ્યું છે. અમે ઉપર બતાવ્યું તે મુજબ અમારા લક્ષણમાં મહાનસીયવહ્નિ-અભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવતી નથી. કારણ કે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય પ્રતિયોગિતા (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને (૨) સ્વવૃત્તિત્વ - આ બન્ને સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ હોવા છતાં પણ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નથી. તે આ રીતે → પૂર્વે બતાવી ગયા તે મુજબ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક બે રીતે મળે. (૧) મહાનસીયવહ્નિત્વ અથવા (૨) મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ. જો મહાનસીય-વહ્નિત્વને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક તરીકે સ્વીકારો તો પણ મહાનસીયવહ્નિત્વ સાધ્યતાઅનવચ્છેદક હોવાને કારણે સાધ્યતાઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેશે નહીં. આ રીતે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતા પ્રતિયોગિતામાં નહીં

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

સંયોગેન ઘટસ્યાઽભાવવિવક્ષણાત્ । તતશ્ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશા-
ભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા
સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

(૨) સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકં પ્રકૃતે વસ્તિત્વમ્, વસ્તિત્વાતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ ધર્માઃ સાધ્યતાઽનવચ્છેદકાઃ,
ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા ચ ઘટત્વેનાઽવચ્છિન્ના, ઘટત્વજ્વ ન સાધ્યતાવચ્છેદકમ્ इति ઘટાભાવીય-
પ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકવસ્તિત્વભિન્નઘટત્વધર્માવચ્છિન્નત્વસ્યૈવ સત્ત્વાત્, તદનવચ્છિન્નત્વસ્યાઽ-
સમ્ભવાત્ સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા નૈવ
ભવેદ્ इति ।

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

સાધ્યતા વસ્તિત્વાવચ્છિન્ના, ઘટત્વેન નૈવાઽવચ્છિન્ના, ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા ચ ઘટત્વેનૈવાઽ-
વચ્છિન્ના, વસ્તિત્વેન નૈવૈતિ સાધ્યતાયાં તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઘટત્વભિન્નવસ્તિત્વાઽ-
વચ્છિન્નત્વસ્યૈવ સત્ત્વાત્, તદનવચ્છિન્નત્વસ્યાઽસત્ત્વાત્ સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન
તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ નૈવ ભવેદિતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીય-
પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવેત્ ।

તતશ્ચ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્ત્રિતયસમ્બન્ધેન
તાદૃશઘટાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વાઽભાવાદ્ ઘટાભાવો નૈવ ગ્રાહ્યઃ, કિન્તુ



રહે. જો મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ - ઉભયને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક તરીકે માનો તો પણ
સાધ્યતાઅવચ્છેદક માત્ર વહ્નિત્વ જ હોવાને કારણે, મહાનસીયત્વ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-
અનવચ્છેદક હોવાને કારણે સાધ્યતાઅનવચ્છેદકમહાનસીયત્વથી અનવચ્છિન્નત્વ મહાનસીય-
વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં ન રહે. આથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી મહાન-
સીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય.

આ રીતે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય પ્રતિયોગિતા (૧) સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ,
(૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ
ન થવાને કારણે તાદૃશપ્રતિયોગિતાનિરૂપક મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. માટે,
મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને પર્વતો વસ્તિમાન્ ધૂમાત્ આ સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

पूर्वोक्तरीत्या वह्न्यभावः एव ग्राह्यः, तदधिकरणे जलहृदे धूमस्याऽवृत्तेः लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिः ।
तथा च नाऽत्र लक्षणे स्वसामानाधिकरण्यप्रवेशावश्यकता इति ।

यदि स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्थाने स्वसामानाधिकरण्यं निवेश्य 'स्वसामानाधिकरण्य-
स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपकाऽभावा-
धिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमाद्रियते तदा समवायेन वह्न्यभावमादाय 'पर्वतो
वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र अव्याप्तिः दुर्वारा, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यताधिकरणवह्नि-
वृत्तित्वेन, साध्यतावच्छेदकवह्नित्वभिन्नाऽनवच्छिन्नत्वेन, तादृशसाध्यतायाश्च तादृशाऽभावीयप्रति-
योगितावच्छेदकभिन्नधर्माऽनवच्छिन्नत्वेन स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्ति-
त्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यताविशिष्टत्वादिति स्वावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वमवश्यं प्रवेश्यम् ।

यदि स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वस्थाने स्वसामानाधिकरण्यं प्रवेश्य 'स्वसामानाधिकरण्य-
स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपकाऽ-
भावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते तदाऽपि 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' य
शो
ल
ता
- इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात्, यतः 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इति
न्यायेन महानसवृत्तिताविशिष्टवह्निनिष्ठप्रतियोगितायाः शुद्धवह्नौ अपि सत्त्वेन, शुद्धवह्नेश्च
साध्यताधिकरणत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यताधिकरणवह्निवृत्तित्वात्, तादृशाऽ-
भावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वात्, साध्यतायाः तादृशाऽभावीय-
प्रतियोगिताऽवच्छेदकमहानसीयत्व-वह्नित्वभिन्नधर्माऽनवच्छिन्नत्वाच्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता साध्यताविशिष्टा
भवत्येव । तथा च एतदव्याप्तिवारणाय स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वमवश्यं निवेश्यम् ।

यदि स्ववृत्तित्वस्थाने स्वसामानाधिकरण्यप्रवेशमङ्गीकृत्य 'स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपकाऽ-
भावाऽधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते तदा 'घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वान्
रूपाद्' - इत्यत्र नीलाऽभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात्, यतः नीलस्य रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वेन
साध्यताऽधिकरणतया तत्र च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः वृत्तित्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां
साध्यताधिकरणनीलरूपवृत्तित्वसत्त्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसंयोग-

❀ પ્રંથકારના લક્ષણ કરતા અત્યંત લઘુભૂત ❀

તમે જે લક્ષણ બતાવ્યું તેના કરતા સવિશેષ લાઘવ પ્રસ્તુત લક્ષણમાં છે. (૧) સ્વસામાનાધિકરણનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરવાની જરૂરત રહેતી નથી. તમારા લક્ષણમાં ઘટત્વ સમવાયસંબંધથી જ ઘટમાં રહેતું હોવાથી તથા વહ્નિત્વનિષ્ઠ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા અને ઘટત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન હોવાને કારણે જો સ્વસામાનાધિકરણનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ ન કરો તો ઘટાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવી જાય. અમારા લક્ષણમાં તો સ્વસામાનાધિકરણનો પ્રવેશ કરાવવાની જરૂરત નથી. કારણ કે પ્રતિયોગિતા અને સાધ્યતા ક્યારેય નિરવચ્છિન્ન ન હોય. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન હોય - એવું શક્ય છે. કિંતુ સાધ્યતા અને પ્રતિયોગિતા કોઈને કોઈ ધર્મથી અવચ્છિન્ન જ હોય. કારણ કે સાધ્ય અને પ્રતિયોગીનો અનુમાનપ્રયોગમાં તથા અભાવ દર્શાવતી વખતે અવશ્ય શબ્દતઃ ઉલ્લેખ થાય છે. (પૂર્વપક્ષ આમ કહી રહ્યો છે. આ હકીકત નથી, કારણકે સાધ્યતા નિરવચ્છિન્ન મળી શકે છે. તેની વાત આગળ.) જો પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાના અધિકરણમાં રહેતી ન હોય તો સાધ્યતાઅવચ્છેદક અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક પણ જુદા - જુદા થઈ જ જવાના. તેથી જો સ્વસામાનાધિકરણ પ્રતિયોગિતામાં ન જાય તો સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ પણ ન જાય અને જો પ્રતિયોગિતામાં સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ રહેતું હોય તો સ્વસામાનાધિકરણ પણ રહી જ જાય. તેથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો જ સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવાથી સ્વસામાનાધિકરણ ચરિતાર્થ થઈ જતું હોવાથી સ્વસામાનાધિકરણનો સંબંધ કોટિમાં પ્રવેશ કરાવવો જરૂરી નથી રહેતો.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે “જો સ્વસામાનાધિકરણ પ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોય તો સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ પણ પ્રતિયોગિતામાં રહી જ જાય - આવો નિયમ હોય તો સ્વસામાનાધિકરણનો જ સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવો, સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો જ સંબંધકોટિમાં કેમ પ્રવેશ કરાવો છો ? કારણ કે તમે જ જણાવ્યું તે મુજબ સ્વસામાનાધિકરણ જો પ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોય તો સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ પણ પ્રતિયોગિતામાં રહી જાય અને સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતામાં ન રહેતું હોય તો સ્વસામાનાધિકરણ પણ ન રહે, તો પછી સ્વસામાનાધિકરણનો જ પ્રવેશ વ્યાજબી ન કહેવાય ?”

❀ બે સંબંધની વ્યાપ્તિનું વિવેચન ❀

પરંતુ આ પ્રશ્ન વ્યાજબી નથી. કારણ કે થોડું ઝીણું કાંતવાનું છે. જ્યાં ધૂમ રહે ત્યાં વહ્નિ રહે - આવી વ્યાપ્તિ મુજબ ધૂમ હોય ત્યાં વહ્નિ હોય જ - આવો નિશ્ચય થાય. પણ જ્યાં જ્યાં

વલ્લિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય જ - આવો નિશ્ચય ન થાય. કારણ કે સહુ જાણે છે તે મુજબ અયોગોલકમાં વલ્લિ રહે છે, કિંતુ ધૂમ નથી રહેતો. પ્રસ્તુતમાં ધૂમની જગ્યાએ સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વ મૂકીએ અને વલ્લિની જગ્યાએ સ્વસામાનાધિકરણને મૂકીએ. હવે જુઓ -

અન્વય વ્યાપ્તિ : જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં વલ્લિ હોય = જ્યાં જ્યાં સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વ હોય ત્યાં ત્યાં સ્વસામાનાધિકરણ હોય - આવી વ્યાપ્તિ બને. જ્યારે તમે જ્યાં જ્યાં સ્વસામાનાધિકરણ હોય ત્યાં ત્યાં સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ હોય - આવી વ્યાપ્તિ રજૂ કરી છે. સ્પષ્ટ છે કે જે રીતે જ્યાં જ્યાં વલ્લિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય - આવી વ્યાપ્તિ વ્યાજબી નથી. તે રીતે જ્યાં જ્યાં સ્વસામાનાધિકરણ હોય ત્યાં ત્યાં સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ હોય તે વ્યાપ્તિ ન સંભવે. જેમ અયોગોલકમાં વલ્લિ છે, છતાં ધૂમ નથી. તે રીતે મહાનસીયવલ્લિ-અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સ્વસામાનાધિકરણ છે, સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ નથી. (કેવી રીતે ? - આ વાત આગળ સમજાવવામાં આવશે. સૌ પ્રથમ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ જોઈ લઈએ -)

વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ : જ્યાં જ્યાં વલ્લિ ન હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ ન હોય = જ્યાં જ્યાં સ્વસામાના-ધિકરણ ન હોય ત્યાં ત્યાં સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ ન હોય - આવી વ્યાપ્તિ ફલિત થાય. જ્યારે તમે બતાવેલી વ્યાપ્તિ છે - જ્યાં જ્યાં સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ ન હોય ત્યાં ત્યાં સ્વસામાનાધિકરણ ન હોય.

જે રીતે “જ્યાં જ્યાં ધૂમ ન હોય ત્યાં ત્યાં વલ્લિ ન હોય”- આવી વ્યાપ્તિ ન સંભવે, કારણ કે ધૂમ વિના પણ અયોગોલક વગેરેમાં વલ્લિ સંભવે જ છે. તે જ રીતે “જ્યાં જ્યાં સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વ ન હોય ત્યાં ત્યાં સ્વસામાનાધિકરણ ન હોય”- આવી વ્યાપ્તિ પણ ન સંભવે. કારણ કે મહાનસીયવલ્લિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ ન હોવા છતાં પણ સ્વસામાનાધિકરણ રહેલું જ છે.

❖ અસંભવિત વ્યાપ્તિદ્વય ❖

જો “જ્યાં જ્યાં સ્વસામાનાધિકરણ હોય ત્યાં ત્યાં સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ હોય, જ્યાં જ્યાં સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ ન હોય ત્યાં ત્યાં સ્વસામાનાધિકરણ પણ ન હોય”- આ રીતે અન્વય-વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ સંભવતી હોત તો સ્વસામાનાધિકરણનો જ સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ જરૂરી બનત. સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વની જગ્યાએ સ્વસામાનાધિકરણ સંબંધ જ અનિવાર્ય બનત. કિંતુ ઉક્ત બંને વ્યાપ્તિ સંભવતી નથી. તો આ રીતે →

तदनुसारिलक्षणमां अव्याप्ति

જો ઉક્ત વ્યાપ્તિ સ્વીકારો તો તમારા મતે લક્ષણ આવું થાય કે → (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતા સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી) આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવ-અધિકરણઅવૃત્તિત્વ. આ લક્ષણ મુજબ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલે મહાનસીયવહ્નિ-અભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવે. કારણ કે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા ઉક્ત ત્રણે સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય છે. પ્રસ્તુતમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ જ હોવાથી અને વહ્નિનિષ્ઠસાધ્યતા મહાનસીયત્વ તથા વહ્નિત્વ સિવાયના ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન હોવાથી પૂર્વે જણાવેલ રીત મુજબ જ સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ - આ બન્ને સંબંધથી પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટ થઈ જાય છે. હવે, સ્વસામાનાધિકરણ્ય સંબંધથી કેવી રીતે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થાય છે ? અને સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી કેવી રીતે વિશિષ્ટ નહીં થાય ? તે જોઈએ -

વિ

ન

પ્રા

મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા મહાનસમાં રહેનાર વહ્નિમાં = મહાનસીયવહ્નિમાં રહે, જ્યારે સાધ્યતા વહ્નિમાં રહે છે. આમ, દેખીતી રીતે તો પ્રતિયોગિતા અને સાધ્યતા વચ્ચે સામાનાધિકરણ્ય છે નહીં. કિંતુ ન્યાય જગતમાં પ્રસિદ્ધ એક ન્યાય છે કે વિશિષ્ટ શુદ્ધાન્નાતિરિચ્યતે = વિશિષ્ટ વસ્તુ એ શુદ્ધ કરતા અતિરિક્ત ન હોઈ શકે. જેમ કે વિશિષ્ટસત્તા અને શુદ્ધસત્તાને અતિરિક્ત માનવામાં નથી આવતી. પ્રસ્તુતમાં મહાનસીયવહ્નિ = મહાનસવૃત્તિતાવિશિષ્ટ વહ્નિ અને શુદ્ધ વહ્નિ એ બન્ને અભિન્ન જ છે. એટલે કે સાધ્યતાના અધિકરણ એવા શુદ્ધ વહ્નિમાં વિશિષ્ટ વહ્નિમાં રહેનારી પ્રતિયોગિતા રહેશે જ, જેમ કે ઘટમાં પાણી રહે એટલે કંબુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થમાં પણ પાણી રહી જ જાય. કારણ કે ઘડો અને કંબુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થ બન્ને અભિન્ન છે. પ્રસ્તુતમાં પણ તે જ રીતે વિશિષ્ટ વહ્નિમાં પ્રતિયોગિતા રહે એટલે શુદ્ધ વહ્નિમાં પ્રતિયોગિતા આવી જ જાય. આ રીતે સાધ્યતાના અધિકરણ એવા શુદ્ધવહ્નિમાં પ્રતિયોગિતા રહી જવાને કારણે બન્ને વચ્ચે સામાનાધિકરણ્ય આવી જશે. માટે, સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી સાધ્યતા પ્રતિયોગિતામાં રહી જશે.

(ઉપરાંતમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવની પ્રતિયોગિતા મહાનસીયમાં અને વહ્નિમાં - ઉભયમાં માનો તો શુદ્ધ વહ્નિ પણ પ્રતિયોગિતાનું અધિકરણ બને જ છે. પણ, આ વાત પ્રસ્તુતમાં ચર્ચવામાં નથી આવતી. હમણાં જ આના આધારે એક પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવશે.)

આ રીતે (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ જ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ ત્યાં વૃત્તિ હોવાથી લક્ષણઅસમન્વય થશે અને તેથી અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે.

❧ સ્વઅનવ... ના પ્રવેશથી અવ્યાપ્તિનિવારણ ❧

જો સ્વસામાનાધિકરણ્યને છોડી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરો તો આ આપત્તિ ન આવે. કારણ કે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા શુદ્ધવહ્નિમાં રહે તો પણ મહાનસીયત્વથી અવચ્છિન્ન હોય જ. મતલબ કે મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ - આ ઉભયથી અવચ્છિન્ન એવી જ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા, શુદ્ધ વહ્નિ અને મહાનસવૃત્તિતા-વિશિષ્ટ વહ્નિ અભિન્ન હોવાને કારણે, શુદ્ધ વહ્નિમાં રહે છે, મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતા શુદ્ધ વહ્નિમાં રહે તેટલા માત્રથી વહ્નિત્વ અને મહાનસીયત્વ તેના અવચ્છેદક તરીકે મટી નથી જતા, કારણ કે જે પ્રતિયોગિતા મહાનસીયવહ્નિમાં રહે છે તે જ પ્રતિયોગિતા, વિશિષ્ટ વહ્નિ શુદ્ધ વહ્નિથી અભિન્ન હોવાને નાતે, શુદ્ધ વહ્નિમાં રહે છે, મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા તો મહાનસીયત્વથી અવચ્છિન્ન છે - આ બાબત નિર્વિવાદ જ છે. હવે જ્યારે મહાનસીયવહ્નિમાં જે પ્રતિયોગિતા રહે છે તે જ શુદ્ધ વહ્નિમાં રહે ત્યારે તાદૃશપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક (તાદૃશ = શુદ્ધવહ્નિનિષ્ઠ) મહાનસીયત્વ બને જ. કારણ કે વિશિષ્ટવહ્નિનિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતા મહાનસીયત્વથી અવચ્છિન્ન છે અને મહાનસીયત્વથી અવચ્છિન્ન એવી વિશિષ્ટ-વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા જ શુદ્ધ વહ્નિમાં રાખવામાં આવે છે.

વિ
ન
મ્રા

આ રીતે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્નસાધ્યતા-અનવચ્છેદકમહાનસીયત્વથી અવચ્છિન્ન હોવાને કારણે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. આમ, સ્વઅવચ્છેદક-સંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ - આ બન્ને સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થવા છતાં પણ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તાદૃશપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ ન થવાને કારણે તાદૃશપ્રતિયોગિતાનિરૂપક મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. કારણ કે પ્રસ્તુત લક્ષણ મુજબ (૧) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વ-અવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૩) સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણેય સંબંધથી જે અભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થતી હોય તે અભાવ જ લઈ શકાય છે. મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતા ઉક્ત સંબંધત્રિતયથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થતી નથી, માટે મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ નહીં શકાય, વહ્નિઅભાવ જ લેવો પડે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ ત્યાં અવૃત્તિ હોવાથી

લક્ષણસમન્વય થઈ જશે. અવ્યાપ્તિ પણ નહીં આવે. આ રીતે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે સાધ્યતાસામાનાધિકરણને સંબંધ તરીકે ન લેતા સાધ્યતાઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વને સંબંધ તરીકે લેવામાં આવેલ છે.

❖❖ સ્વસામા... સ્થાને સ્વઅનવ...નો પ્રવેશ જ વ્યાજબી ❖❖

આના દ્વારા ફલિત એ થાય કે - મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય પ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાનું સામાનાધિકરણ (= સ્વસામાનાધિકરણ) રહેતું હોવા છતાં પણ સાધ્યતાઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વ (= સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) રહેતું નથી. તેથી સ્વસામાનાધિકરણ એ વ્યાપક છે અને સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ વ્યાપ્ય છે. જ્યાં જ્યાં વ્યાપ્ય (જેમ કે ધૂમ) હોય ત્યાં ત્યાં વ્યાપક (જેમ કે વહ્નિ) હોય. જ્યાં જ્યાં વ્યાપક (જેમ કે વહ્નિ) ન હોય ત્યાં ત્યાં વ્યાપ્ય (જેમ કે ધૂમ) પણ ન હોય - આ રીતે અન્વય-વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ હોય. આના આધારે પ્રસ્તુતમાં વ્યાપ્તિ બનાવીએ તો પૂર્વે બતાવેલ તે મુજબ અન્વય વ્યાપ્તિ - જ્યાં જ્યાં સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વ હોય ત્યાં ત્યાં સ્વસામાનાધિકરણ હોય - આ પ્રમાણે બને. કિંતુ તમે જે વિ બતાવ્યું તે મુજબ ‘જ્યાં જ્યાં સ્વસામાનાધિકરણ હોય ત્યાં ત્યાં સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ ન હોય’ - આવી અન્વય વ્યાપ્તિ શક્ય ન બને.

મા આ જ રીતે “જ્યાં જ્યાં સ્વસામાનાધિકરણ ન હોય ત્યાં ત્યાં સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વ ન હોય”- આ રીતે જ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ થઈ શકે. કિંતુ ‘જ્યાં જ્યાં સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વ ન હોય ત્યાં ત્યાં સ્વસામાનાધિકરણ ન હોય’ - આ પ્રમાણે તમે જણાવી તે મુજબ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ ન સંભવે. આથી જ સ્વસામાનાધિકરણનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ ન કરો, તેની જગ્યાએ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરી દો - તો ચાલી શકે. કારણ કે વ્યાપ્ય આવે એટલે વ્યાપક આવી જ જાય, કિંતુ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વની જગ્યાએ સ્વસામાનાધિકરણનો જ પ્રવેશ કરો તો તે ચાલી ન શકે. કારણ કે વ્યાપક આવે એટલે વ્યાપ્ય આવી જ જાય - તેવું જરૂરી નથી.

આમ, સ્વસામાનાધિકરણનો પ્રવેશ ન કરી જે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો સંબંધ કોટિમાં પ્રવેશ કરાવેલ છે તે વ્યાજબી જ છે.

❖❖ પ્રસ્તુત વાત ઉપર પુનરાગમન ❖❖

આપણી મૂળ વાત ચાલે છે - અવાંતર પૂર્વપક્ષે રજૂ કરેલ લક્ષણની અપેક્ષાએ અમે રજૂ કરેલ લક્ષણમાં (=પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારે રજૂ કરેલ લક્ષણમાં) લાઘવ છે તેની. તેમાંથી

સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વાત્, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકનીલત્વ-પીતત્વાદિધર્મભિન્નાઽ-
નવચ્છિન્નત્વાચ્ચ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વૈતત્ત્રિ-
તયસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ । તથા ચ એતદવ્યાપ્તિવારણાય
પૂર્વોક્તરીત્યા સમ્બન્ધકોટૌ સ્વવૃત્તિત્વમ્ અવશ્યં પ્રવેશનીયમ્ । इत्थञ्च स्वसामानाधिकरण्यं

પહેલું લાઘવ તો એ જ કે સ્વસામાનાધિકરણ્યનો પ્રવેશ કરાવવાની અમારા લક્ષણમાં જરૂર નથી. સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ દ્વારા જ તે ચરિતાર્થ થઈ જાય છે. જ્યારે તમારા લક્ષણમાં સ્વસામાનાધિકરણ્ય વ્યાપક અને સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ વ્યાપ્ય નહીં થઈ શકે. કારણ કે ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સ્વસામાનાધિકરણ્ય = વ્યાપક નથી અને સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ = વ્યાપ્ય છે. જ્યાં વ્યાપક વિના પણ વ્યાપ્ય રહે ત્યાં તે વ્યાપકને વ્યાપક અને તે વ્યાપ્યને વ્યાપ્ય કહેવાય જ કેવી રીતે ? તથા સ્વસામાનાધિકરણ્ય વ્યાપ્ય અને સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ એ વ્યાપક - એવું પણ સંભવિત નથી. કારણ કે મહાનસીયવલ્લિવૃત્તિતા-વિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સ્વસામાનાધિકરણ્ય = વ્યાપ્ય રહે છે, કિંતુ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ = વ્યાપક નથી રહેતું. (કેવી રીતે નથી રહેતું ? તે વાત પૂર્વે જણાવી જ દીધેલ છે, માટે તેની છણાવટ પ્રસ્તુતમાં અમે નથી કરતા.) આ રીતે સ્વસામાનાધિકરણ્યને વ્યાપ્ય પણ ન કહી શકાય અને સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વને વ્યાપક પણ ન કહી શકાય. આ રીતે તમારા લક્ષણ મુજબ સ્વસામાનાધિકરણ્ય અને સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ વચ્ચે વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ કે વ્યાપક-વ્યાપ્યભાવ સંભવિત ન હોવાથી ઉભયનો પ્રવેશ અનિવાર્ય થઈ પડશે. કોઈ એકનો જ પ્રવેશ કરાવો તો અવ્યાપ્તિરાક્ષસી ઊભી જ છે. આમ, તમારા લક્ષણમાં સંબંધકોટિમાં સ્વસામાનાધિકરણ્યનો પ્રવેશ અનિવાર્ય થવાને કારણે ચાર સંબંધો થશે. જ્યારે અમારા (= પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારના) લક્ષણમાં પૂર્વોક્ત રીતે વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ સંભવી શકતો હોવાથી માત્ર સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવવાથી કાર્ય સરી જાય છે. સ્વસામાનાધિકરણ્યનો પ્રવેશ કરાવવો નથી પડતો. એટલે અમારા લક્ષણની સંબંધકોટિમાં માત્ર ત્રણ જ સંબંધ થશે. એક સંબંધનો પ્રવેશ ન થવાને કારણે અમારા લક્ષણમાં આવતું લાઘવ શું નાનું છે ?

તથા (૨) બીજું પણ લાઘવ અમારા લક્ષણમાં છે. તમારા લક્ષણમાં તમે સ્વસામાનાધિકરણ્ય વગેરે ચાર સંબંધોથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ કરી છે. જ્યારે અમારા લક્ષણમાં ત્રણ સંબંધોથી પ્રતિયોગિતાને જ સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ કરવામાં આવી છે. સ્પષ્ટ છે - પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાના તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના પ્રવેશથી તમારા લક્ષણમાં ગૌરવ છે અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનો તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો પ્રવેશ ન હોવાને કારણે અમારા લક્ષણમાં લાઘવ છે.

નૈવ પ્રવેશનીયમિત્યપિ સ્થિતમ્ । એતલ્લક્ષણાઽનુસારેણ મહાનસીયવહ્ન્યભાવવારણં સમ્ભવતીતિ સ્પષ્ટમ્ ઉક્તઞ્ચ પૂર્વમ્ ।

તતશ્ચ એતલ્લક્ષણમેવાઽભ્યુપગન્તવ્યમ્, લઘુત્વે સતિ નિર્દુષ્ટત્વાત્ ।

(૧) ભવલ્લક્ષણે સમ્બન્ધચતુષ્ટયપ્રવેશઃ, અત્ર લક્ષણે સમ્બન્ધત્રિતયસ્યૈવેતિ એકં લાઘવમ્ ।

ય (૨) ભવલ્લક્ષણે સમ્બન્ધચતુષ્ટયેન સાધ્યતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા આદૃતા, શો સાધ્યતાવચ્છેદકત્વપર્યન્તમનુધાવનં કૃતમિતિ ભાવઃ, એતલ્લક્ષણે સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા એવ લ ગૃહીતા, ન તુ અવચ્છેદકત્વપર્યન્તમનુધાવનં કૃતમ્ इति અપરં લાઘવમ્ ।

તા (૩) ભવલ્લક્ષણે સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વમ્ - इत्यેવં નઽદ્વયપ્રવેશઃ અનિવાર્યઃ, એતલ્લક્ષણે ન નઽદ્વયપ્રવેશઃ इति તૃતીયં લાઘવમ્ ।

તથા ચ દોષાભાવે એતલ્લક્ષણમેવ અઙ્ગીકર્તવ્યં સ્યાદિતિ કો ન સહૃદયોઽઙ્ગીકુર્યાત્ ?

યત્ “સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ - इति લક્ષણં નૈવાઽભ્યુપેતું

❀ પ્રશ્નકારનું લક્ષણ અત્યંત લઘુભૂત ❀

આ ઉપરાંત (૩) તમારા લક્ષણમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા-ભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ - આ રીતે બે વાર નજ્ નો પ્રવેશ કરાવવો જરૂરી હોવાથી ગૌરવ છે, જ્યારે અમારા લક્ષણમાં ફક્ત સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વનો જ પ્રવેશ કરવાનો છે. અનિરૂપિતત્વ પણ પ્રતિયોગિતાનું વિશેષણ છે. તથા સાધ્યતાવૈશિષ્ટ્ય પણ પ્રતિયોગિતાનું જ વિશેષણ છે. ટૂંકમાં તમારે બે વાર નજ્ નો પ્રવેશ કરાવવો જરૂરી છે. મતલબ કે તમારા મત મુજબ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા-અનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આ રીતે લક્ષણ બનાવવું જરૂરી હોવાથી ગૌરવ છે. જ્યારે અમારા મત મુજબ સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવ-અધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આટલું લક્ષણ જ પર્યાપ્ત હોવાથી લાઘવ છે.

આ ત્રણ રીતે તમારું લક્ષણ ગુરુભૂત છે અને અમારું લક્ષણ લઘુભૂત છે. તો પછી આ જ લક્ષણનો આદર કરવાને બદલે ગુરુભૂત લક્ષણ શા માટે બતાવ્યું ?

❀ પ્રશ્નની સામે પ્રશ્ન - પ્રતિપ્રશ્ન ❀

પ્રશ્ન :- (પૂર્વપક્ષ સામે જે પ્રશ્નકાર છે તેની સામે આ પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે.) અરે

યુજ્યતે, કિન્તુ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ - इत्येव लक्षणमङ्गीकरणीयम्, अन्यथा ‘पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽ-व्याप्तिः स्यात्, यतः यथा महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता महानसीयत्वे वह्नित्वे च वर्तते तथैव महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगिताऽपि महानसीये वह्नौ चोभयत्र भवेदेव, ततः भवदुक्तलक्षणाऽऽदरे यदि महानसीयवह्न्यभावीया महानसीयनिष्ठा वह्निनिष्ठा वा प्रतियोगिता निरुक्तत्रितयसम્बन्धेन साध्यताविशिष्टा भवेत्, तदा सोऽभावः धर्तुं शक्यते ।

તત્ર મહાનસીયનિષ્ઠા મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ ન વા તચ્ચિન્ત્યતે -

(૧) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સંયોગઃ, મહાનસીયનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતાઽપિ સંયોગેનૈવાઽવચ્છિન્ના, સંયોગેન મહાનસીયસ્યાઽભાવસ્યેષ્ટત્વાદિતિ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્ય મહાનસીય-વહ્ન્યભાવીયમહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાં સત્ત્વાત્ મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૨) સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

ભાઈ ! તમે જે ત્રણ લાઘવ બતાવ્યા તેમાં ત્રીજું લાઘવ બરાબર નથી તથા લક્ષણ લઘુભૂત હોવા માત્રથી ગ્રાહ્ય નથી બનતું, કિંતુ નિર્દોષ હોય તો ગ્રાહ્ય બને છે. પ્રસ્તુત તમારું લક્ષણ અવ્યાપ્તિપ્રસ્ત છે. પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થલમાં જે મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવે છે તે તમારા લક્ષણથી દૂર નહીં થાય. કારણ કે મહાનસીયવહ્નિઅભાવના પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક જે રીતે બે પ્રકારે મળે છે (૧) મહાનસીયવહ્નિત્વ અથવા (૨) મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ તે જ રીતે પ્રતિયોગિતાના અધિકરણ પણ બે પ્રકારે મળી શકે - (૧) મહાનસીયવહ્નિ અથવા (૨) મહાનસીય અને વહ્નિ. મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક મહાનસીય-વહ્નિત્વ તથા મહાનસીય અને વહ્નિમાં જે પ્રતિયોગિતા માનો તો મહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ધર્મ મહાનસીયત્વ અને વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ધર્મ વહ્નિત્વ. આ રીતે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય પ્રતિયોગિતાની તથા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાની વ્યવસ્થા સ્વીકારવામાં આવે છે. (આ વાત ગળે ન ઉતરતી હોય તો ‘યશોલતા’ સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનું પરિશીલન જરૂર કરવું.)

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મા

સાધ્યતાવચ્છેદકં વહ્નિત્વમ્, તદતિરિક્તૈઃ સર્વૈરપિ ધર્મૈઃ સાધ્યતાયાઃ અનવચ્છિન્નત્વેન વહ્નિત્વા-
તિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ ધર્માઃ સાધ્યતાનવચ્છેદકાઃ એવ, તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયનિષ્ઠ-
પ્રતિયોગિતા ચ મહાનસીયત્વેનૈવાઽવચ્છિન્ના, મહાનસીયત્વઞ્ચ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નમ્ ઇતિ સાધ્યતાવ-
ચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્નમહાનસીયત્વાવચ્છિન્નત્વસ્યૈવ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિ-
તાયાં સત્ત્વાત્, તદનવચ્છિન્નત્વસ્યાઽસત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્ય-
ભાવીયમહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવેત્ ।

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશાઽભાવીયમહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઽવચ્છેદકં મહાનસીયત્વમ્, તદતિરિક્તાઃ વહ્નિત્વાદયઃ
સર્વેઽપિ ધર્માઃ પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકાઃ એવ, વહ્નિનિષ્ઠા સાધ્યતા ચ વહ્નિત્વાવચ્છિન્ના ઇતિ

❖ મહાનસીય અને વહ્નિ - બે પ્રતિયોગી ! ❖

હવે લક્ષણ મુજબ વિચારીએ → તમારા લક્ષણ મુજબ જો મહાનસીયવહ્નિઅભાવ
સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક બને તો મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ શકાય.
મહાનસીયવહ્નિઅભાવ મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક કહેવાય અથવા તો
મહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનો અને વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક કહેવાય. આમાંથી
જો કોઈ એક પણ પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય તો સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકત્વ મહાનસીયવહ્નિઅભાવમાં રહી જાય. (૧) મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા તો
સાધ્યતાવિશિષ્ટ ન થઈ શકે. હા ! સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિ-
નિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય. કારણ કે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ જ છે. કિંતુ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ
સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ ન થઈ શકે. કારણ કે
સાધ્યતા મહાનસીયવહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન નથી અને મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય મહાનસીયવહ્નિ-
નિષ્ઠપ્રતિયોગિતા વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન નથી અને મહાનસીયવહ્નિત્વ તથા વહ્નિત્વ પરસ્પર
ભિન્ન ભિન્ન છે, મતલબ કે સાધ્યતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકમહાનસીયવહ્નિત્વભિન્ન એવા
વહ્નિત્વ ધર્મથી અવચ્છિન્ન છે અને પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્ન મહાનસીય-
વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન છે. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં રહેતું
ન હોવાથી અને સાધ્યતાઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતામાં રહેતું ન હોવાથી સ્વવૃત્તિત્વ-
સંબંધથી કે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા
સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય.

વહ્નિનિષ્ઠસાધ્યતાયાં તાદૃશાઽભાવીયમહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકમહાનસીયત્વભિન્નવહ્નિત્વાવ-
ચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયમહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા
સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ નૈવ ભવેદિતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટાઽપિ
નૈવ ભવેત્ ।

તતશ્ચ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ
-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્ત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવતીતિ સ્થિતમ્ ।

અધુના તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ ન વા ?
તચ્ચિન્ત્યતે -

(૧) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સંયોગઃ, તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઽપિ
સંયોગેનૈવાવચ્છિન્ના, સંયોગેન વહ્નિવિરહસ્ય ગૃહીતત્વાદિતિ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્ય
તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન

❖ મહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી અવિશિષ્ટ ❖

(૨) હવે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા કે જે મહાનસીયનિષ્ઠ છે તે સાધ્યતાથી
વિશિષ્ટ થાય છે કે નહીં ? તે જોઈએ. મહાનસીયનિષ્ઠ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા
પણ સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ હોવા છતાં સ્વઅનવચ્છેદક-
અનવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થઈ શકે. સ્વઅવચ્છેદક-
સંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા કે જે મહાનસીયનિષ્ઠ છે
તે સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. એનું કારણ એ કે - મહાનસીય એટલે કે મહાનસવૃત્તિ કોઈ
વસ્તુ. પ્રસ્તુતમાં આપણે મહાનસીયવહ્નિનો સંયોગથી અભાવ લેવો છે. એટલે કે મહાનસમાં
રહેનાર જે વહ્નિનામક વસ્તુ તે સંયોગથી પર્વત ઉપર નથી રહેતી - તેવું જણાવવું છે. આમ પણ
સંયોગ સંબંધથી પર્વતમાં મહાનસવૃત્તિ કોઈ પણ વસ્તુ રહી ન શકે. કારણ કે જે વસ્તુ મહાનસમાં
રહેતી હોય તે ત્યારે પર્વતમાં કેવી રીતે રહે ? અને જો પર્વતમાં રહેતી હોય તો તેને મહાનસવૃત્તિ
કેવી રીતે કહેવાય ? ટૂંકમાં, મહાનસીયનિષ્ઠ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક
સંબંધ સંયોગ જ છે કે જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધ-
અવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી મહાનસીયનિષ્ઠ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય-
પ્રતિયોગિતા સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટ છે - તેવું કહી શકાય.

તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૨) સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકં વહ્નિત્વમ્, વહ્નિત્વાતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ ધર્માઃ સાધ્યતાનવચ્છેદકાઃ એવ, તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઽપિ વહ્નિત્વેનૈવાઽવચ્છિન્ના, વહ્નિત્વાતિરિક્તૈઃ સર્વેરપિ ધર્મેરનવચ્છિન્ના એવેતિ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્નસર્વધર્માઽનવચ્છિન્નત્વમસ્ત્યેવાતઃ સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશાઽભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતા ચ વહ્નિત્વેનૈવાઽવચ્છિન્ના, વહ્નિત્વાતિરિક્તૈઃ સર્વેરપિ ધર્મેરનવચ્છિન્ના એવેતિ તાદૃશાઽભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્નસર્વધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાઽનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્ય-

તથા મહાનસીયનિષ્ઠ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ - આ ઉભયસંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નથી. એનું કારણ એ છે કે - સાધ્યતાઅવચ્છેદક પ્રસ્તુતમાં વહ્નિત્વ છે. જ્યારે મહાનસીયનિષ્ઠ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક મહાનસીયત્વ છે. મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ પરસ્પર ભિન્ન છે. એટલે કે પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્ન મહાનસીયત્વથી અવચ્છિન્ન છે. અને સાધ્યતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકમહાનસીયત્વભિન્ન વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન છે. ફલતઃ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી કે સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય મહાનસીયનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય.

આમ, મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય (૧) મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા ઉક્ત સંબંધત્રિકથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ શકતી નથી. તથા (૨) મહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા પણ ઉક્ત સંબંધોથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ શકતી નથી. કિંતુ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય (૩) વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા ઉક્ત સંબંધત્રિકથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ શકે છે. તે આ રીતે →

❖ વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ ❖

પ્રથમ સંબંધ છે (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ. વહ્નિનિષ્ઠ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ છે. અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સંયોગ જ છે. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ વહ્નિનિષ્ઠ મહાનસીયવહ્નિ-

ભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ ભવેદેવેતિ તાદૃશાઽભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ । તથા ચ મહાનસીયવહ્ન્યભાવનિરૂપિતા યા મહાનસીય-નિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા સા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતય-સમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ન ભવતિ, કિન્તુ યા વહ્નિનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા સા વિશિષ્ટા ભવત્યેવેતિ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવઃ સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઃ ભવતિ, તથા તદ્ગ્રહણં સમ્ભવતિ, તદધિકરણીભૂતપર્વતે ચ વહ્નેઃ વૃત્તિત્વેન સ્યાદેવાઽવ્યાપ્તિરિતિ ‘સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽ-ભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - इत्येवं लक्षणं नैवाऽभ्युपेतुं शक्यते ।

ય
શો
લ
તા

यदि नज्द्वयप्रवेशमादृत्य ‘स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्ति-त्वैतत्रितयसम्बन्धेन साध्यताविशिष्टप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताऽनिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपित-वृत्तित्वाभावः’ - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते तदा ‘पर्वतो वह्निमान् धूमाद्’ - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभाव-अभावीयप्रतियोगितामां रહેતું હોવાથી સ્વાવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી મહાનસીયવહ્નિ-અભાવીય વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

(૨) પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે વહ્નિત્વ. તથા મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતા કે જે વહ્નિનિષ્ઠ છે તે પણ ફક્ત વહ્નિત્વથી જ અવચ્છિન્ન છે. વહ્નિત્વ સિવાયના મહાનસીયત્વ વગેરે કોઈ પણ ધર્મથી વહ્નિનિષ્ઠ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા અવચ્છિન્ન નથી. આ રીતે વહ્નિનિષ્ઠમહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વ-ભિન્નસાધ્યતાઅનવચ્છેદક મહાનસીયત્વ વગેરે ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ રહેતું હોવાથી સ્વઅન-વચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

વિ
ન
મ્રા

(૩) સાધ્યતાઅવચ્છેદક પણ માત્ર વહ્નિત્વ જ છે. વહ્નિત્વ સિવાયના કોઈ પણ ધર્મથી સાધ્યતા અવચ્છિન્ન છે જ નહીં. મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક પણ વહ્નિત્વ જ છે. વહ્નિત્વ સિવાયના કોઈ નહીં. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્ન-પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક મહાનસીયત્વ - ઘટત્વ વગેરે કોઈ પણ ધર્મથી સાધ્યતા અનવચ્છિન્ન હોવાને કારણે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતા પ્રતિયોગિતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. ફલતઃ સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

આ રીતે (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ,

ય
શો
લ
તા

માદાયાઽવ્યાપ્તિઃ ન સમ્ભવતિ, યતઃ મહાનસીયવહ્ન્યભાવનિરૂપિતા પ્રતિયોગિતા મહાનસીયેઽપિ વર્તતે, વહ્નૌ અપિ વર્તતે, તત્ર વહ્નિનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ કિન્તુ મહાનસીય-
નિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ન ભવતિ, અતઃ મહાનસીયવહ્ન્યભાવઃ સાધ્યતાવિશિષ્ટવહ્નિ-
નિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપકોઽપિ અસ્તિ, સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નમહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકોઽપિ વર્તતે, કિન્તુ તત્ર સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકત્વં નાસ્તિ,
અતઃ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવઃ ધર્તુ નૈવ શક્યતે, કિન્તુ વહ્ન્યભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ, વહ્ન્યભાવીય-
પ્રતિયોગિતાયાઃ વહ્નિનિષ્ઠત્વેન સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વાત્તદિતરસ્યાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ નિરૂપકત્વસ્ય
વહ્ન્યભાવેઽભાવાચ્ચ । તદધિકરણં જલહ્રદાદિકં ધૂમસ્તત્રાઽવૃત્તિરિતિ લક્ષણસમન્વયાત્ કુતઃ
અવ્યાપ્તિઃ ?



(૩) સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણે સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ ગઈ. આ વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપક મહાનસીયવહ્નિઅભાવ થશે. આમ, સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ મહાનસીયવહ્નિઅભાવમાં રહી જવાને કારણે મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ ત્યાં વૃત્તિ હોવાથી લક્ષણઅસમન્વય થવાને કારણે અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે.

વિ
ન
મા

લાઘવયુક્ત પણ તમારું (= પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન ઉઠાવનારનું) લક્ષણ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે સક્ષમ ન હોવાથી અનુપાદેય છે. જ્યારે અમારું (= પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન ઉઠાવનારની સામે પ્રશ્ન ઉઠાવનારનું = પૂર્વપક્ષની તરફેણ કરનારનું) લક્ષણ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરી નાંખે છે. (પૂર્વપક્ષસમ્મત લક્ષણમાં કેવી રીતે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ નથી આવતી - તે પહેલા બતાવ્યું જ છે. માટે પુનઃ તેની છણાવટ પ્રસ્તુતમાં અપ્રસ્તુત છે.) આ રીતે નિર્દોષ હોવાને કારણે તમારા લક્ષણ કરતા અમારું લક્ષણ કંઈક ગૌરવ યુક્ત હોવા છતાં પણ અમારું લક્ષણ જ વિદ્વજજનો માટે આદેય અને ગ્રાહ્ય બનશે.

❀ પરિષ્કારપરિહાર્ય અવ્યાપ્તિ ❀

ઉત્તર :- (પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારની સામે પ્રશ્ન કરનારે જે પ્રશ્ન કરેલો તેનો ઉત્તર પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનાર આપી રહેલ છે.) ભાગ્યશાળી ! તમારી વાત સાચી છે કે સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આવું લક્ષણ બનાવો તો પર્વતો

તતશ્ચ 'પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્' - इत्यत्र महानसीयवहन्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय नङ्घ्यप्रवेशः कर्तव्यः एवेति स्थितम् । यद्यपि 'स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्ट-भिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इति लक्षणा-पेक्षया 'स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन

य
शो
ल
ता

वह्निमान् धूमात् - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવે. પણ, આ અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે છેક તમારા લક્ષણ સુધી જવાની કોઈ જરૂરત નથી. એક મામૂલી પરિષ્કારથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરી શકાય છે કે જે પરિષ્કાર કરવા છતાં પણ અમારું લક્ષણ તમારા લક્ષણ કરતા ઘણું લઘુભૂત સાબિત થાય. લક્ષણ હવે આ પ્રમાણે બનાવશું કે (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધ-અવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતા સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી) - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્ન-પ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આ લક્ષણ પ્રમાણે હવે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. તે આ રીતે → મહાનસીયવહ્નિઅભાવ સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ પ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક છે. કિંતુ સાથે સાથે સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી જે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય મહાનસીયનિષ્ઠ અને મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા તે સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નથી. આ સાધ્યતાથી વિશિષ્ટવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાભિન્ન મહાનસીયનિષ્ઠ અને મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાનો પણ નિરૂપક મહાનસીયવહ્નિઅભાવ છે જ. હવેના આપણા લક્ષણ મુજબ જે સાધ્યતાવિશિષ્ટભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપક હોય તે જ અભાવ લઈ શકાય. મહાનસીયવહ્નિઅભાવ તો સાધ્યતાવિશિષ્ટવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાભિન્ન મહાનસીયનિષ્ઠ અને મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક છે. માટે, મહાનસીયવહ્નિ-અભાવ લઈ નહીં શકાય. વહ્નિઅભાવ લેવામાં આવશે. તેનું અધિકરણ જલદ્રદ. ધૂમ ત્યાં અવૃત્તિ. આ રીતે લક્ષણસમન્વય થઈ જવાથી અવ્યાપ્તિને કોઈ અવકાશ નહીં રહે.

વિ
ન
મ્રા

❧ પ્રતિયોગિતાભિન્નત્વનો નિવેશ ❧

આ રીતે અમારું લક્ષણ આ પ્રમાણે ફલિત થયું કે → (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટ-

સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાડનિરૂપકાડભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - इत्येवं लक्षणं लघु एव । तथापि ‘स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वै- त्त्रितयसम्बन्धेन साध्यताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपकाडभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः’ - इति लक्षणं नैवाऽभ्युपेतुं युज्यते, उक्तरीत्याऽव्याप्त्यापत्तेरिति ।

य शो ल ता न च ‘स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यताविशिष्टप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताडनिरूपकાડભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - इत्येवं लक्षणाङ्गीकारे लक्षणे स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वस्य सम्बन्धकोटौ प्रवेशः नैव कार्यः, स्वावच्छेदकाऽवच्छिन्नत्वस्यैव प्रवेशः कार्यः, एतावताऽपि महानसीयवह्न्यभावमादाय या अव्याप्तिः भवति, तन्निराकरणं सम्भवति, न च तन्निराकरणाय स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वपर्यन्तानुधावन- स्यावश्यकता । तथा हि -

महानसीयवह्न्यभावीया या महानसीयनिष्ठा या च वह्निनिष्ठा प्रतियोगिता तत्प्रतियोगि-
प्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताअनिરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ. અમારા લક્ષણમાં પણ આ રીતે બે વાર નઝૂનો પ્રવેશ જરૂરી થવાથી પૂર્વે જે ત્રણ લાઘવ બતાવ્યા હતા તેમાંથી ત્રીજું લાઘવ ભલે હવે ન સંભવે તે છતાં પણ પૂર્વોક્ત બે લાઘવ તો સંભવે જ. (૧) સ્વસામાના- ધિકરણનો પ્રવેશ નથી કર્યો માટે અને (૨) સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો તથા પ્રતિયોગિતાઅવ- ચ્છેદકતાનો પ્રવેશ નથી કર્યો માટે. આ રીતે લક્ષણમાં પરિષ્કાર થવા છતાં પણ તમારા લક્ષણ કરતા ઘણું લઘુભૂત એવું અમારું લક્ષણ હોવાથી અમારું લક્ષણ જ વિદ્વજ્ઞનો માટે આદેય બનશે.

❧ સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વને જ સ્વીકારો - પૂર્વપક્ષ ❧

પ્રશ્ન :- (પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારની સામે જિજ્ઞાસાથી આ પ્રશ્ન ઉપસ્થાપિત કરવામાં આવે છે -)

ચલો ભાઈ ! માની લીધું કે તમારું લક્ષણ વધારે લઘુભૂત છે અને નિર્દોષ છે. છતાં એક જિજ્ઞાસા થાય છે કે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ - આ પ્રમાણે કેમ સંબંધ બનાવો છો ? સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ - આ પ્રમાણે જ સંબંધ બનાવો. તે જ રીતે સ્વવૃત્તિત્વમાં પણ વૃત્તિતાનિયામક તરીકે સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વને જ સંબંધ તરીકે સ્વીકારો. સ્વઅનવચ્છેદક- અનવચ્છિન્નત્વને સંબંધ તરીકે માનવાની શી જરૂરત છે ? જે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપક-

તાદ્વિતયં યદિ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટં ભવેત્ તદૈવ મહાનસીયવહ્ન્યભાવે સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકત્વં સમ્ભવેદિતિ તદેવ ચિન્તનીયમ્ ।

વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ ન વા તદાદૌ ચિન્ત્યતે -

(૧) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમ્ ।

વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સંયોગેન અવચ્છિન્ના, સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધોઽપિ સંયોગઃ એવેતિ વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૨) સ્વાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકં વહ્નિત્વમ્, તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઽપિ વહ્નિત્વેનૈવાવચ્છિન્ના ઇતિ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકવહ્નિ-

અભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આ લક્ષણ છે તેમાં તો સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ લખવું જરૂરી હતું. કારણ કે જો ત્યાં સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો જ સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરો તો અપ્રસિદ્ધિ દોષ લાગુ પડે. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા જે વહ્નિત્વમાં રહે છે તે શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન જાતિ સ્વરૂપ હોવાથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક જ દુનિયામાં અપ્રસિદ્ધ છે. એ જ રીતે સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધમાં પણ વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ તરીકે ઉક્ત લક્ષણમાં સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો જ પ્રવેશ કરાવવો પડે. સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો નહીં. જો ઉક્ત લક્ષણમાં સંબંધકોટિમાં સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવો તો વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા પણ શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન જાતિ સ્વરૂપ વહ્નિત્વમાં વૃત્તિ હોવાથી પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક જ અપ્રસિદ્ધ થઈ જવાને કારણે અપ્રસિદ્ધિ દોષ લાગુ પડે. આ રીતે ઉક્ત લક્ષણમાં તો સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો જ પ્રવેશ કરાવવો જરૂરી છે.

જ્યારે તમારા લક્ષણમાં સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો જ પ્રવેશ કરાવો તો પણ ચાલી જાય, કારણ કે તમારા લક્ષણ મુજબ સ્વથી સાધ્યતા ગૃહીત થાય છે. અને પૂર્વે જણાવી ગયા મુજબ સાધ્યતાઅવચ્છેદક અનુમાનપ્રયોગમાં ન જણાય તેવું ન બને. કારણ કે અનુમાનપ્રયોગમાં સાધ્યનો લગભગ શબ્દતઃ ઉલ્લેખ હોય જ છે. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદક દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ જ હશે. તથા વૃત્તિતાનિયામક સંબંધમાં પણ સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ જ કાઢી છે.

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

ત્વાવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સ્વાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વ-
સમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં વહ્નિત્વમ્ । તદતિરિક્તૈઃ સર્વૈરપિ
ધર્મૈઃ વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઽનવચ્છિન્ના એવ, સાધ્યતાપિ વહ્નિત્વેનૈવાઽવચ્છિન્ના, તદિતરેણાઽનવ-
ચ્છિન્ના એવેતિ સાધ્યતાયાં તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વાતિરિક્ત-
ધર્માનવચ્છિન્નત્વસ્ય સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિ-
નિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ ભવેદેવેતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિ-
નિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

ય
શો
લ
તા

ઇત્યજ્ઞ મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાવચ્છેદ-
કાવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ । **एतावता** સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિ-
યોગિતાનિરૂપકત્વસ્ય મહાનસીયવહ્ન્યભાવે ઉક્તરીત્યા સમ્ભવાત્ ‘સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ
-સ્વાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિ-
કરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - इत्येवं લક્ષણં દૂરતોઽપાસ્તમ્ ।

તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ ન વા ?
તચ્ચિન્ત્યતે ।

(૯) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સંયોગસમ્બન્ધઃ, મહાનસીયસ્યાઽભાવસ્ય સંયોગેન અભિપ્રેતત્વાત્ સંયોગેનૈવ
તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા અવચ્છિન્ના ભવેદિતિ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગ-
સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદક-
સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા



વિ
ન
મ્રા

કારણ કે કોઈ પણ અભાવને દર્શાવતી વખતે પ્રતિયોગીનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ થતો હોવાને કારણે
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક, અભાવનો ઉલ્લેખ થતા ન જણાય - તેવું ન બને. આ રીતે તમારા
લક્ષણમાં ઉભયત્ર સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવો તો અપ્રસિદ્ધિ દોષ નથી આવતો.
તો પછી બે - બે નજૂ નો બે - બે વાર પ્રવેશ કરાવી (ચાર વાર નજૂનો પ્રવેશ કરાવી) દ્વાવિઽ
પ્રાણાયમ કરવાનું કોઈ પ્રયોજન ખરું ?

भवेदेव ।

(२) स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतावच्छेदकं वह्नित्वम्, महानसीयवह्न्यभावीयमहानसीयनिष्ठप्रतियोगिता महानसीयत्वेनैवावच्छिन्ना, न तु वह्नित्वेन, अतः साध्यतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नत्वस्य तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयमहानसीयनिष्ठप्रतियोगितायाम् असत्त्वात् स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयमहानसीयनिष्ठप्रतियोगिता साध्यताविशिष्टा नैव भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयमहानसीयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकं महानसीयत्वम्, न तु वह्नित्वमिति वह्नित्वं तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयमहानसीयनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकम्, साध्यता च वह्नित्वेनैवाऽवच्छिन्ना इति साध्यतायां तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयमहानसीयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयत्वभिन्नवह्नित्वानवच्छिन्नत्वविरहात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयमहानसीयनिष्ठप्रतियोगिता साध्यतायां वृत्तिः नैव भवेत्, ततश्च स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता साध्यताविशिष्टा नैव भवेत् ।

इत्थञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयमहानसीयनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यताविशिष्टत्वेऽपि स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतद्द्वितयसम्बन्धेन साध्यताऽविशिष्टत्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकाऽवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयमहानसीयनिष्ठप्रतियोगिता साध्यताविशिष्टा नैव भवेत् ।

तथा च महानसीयवह्न्यभावे स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यताविशिष्टवह्निनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वमपि वर्तते, साध्यताविशिष्टभिन्नप्रतियोगितानिरूपकत्वमपि वर्तते इति साध्यताविशिष्टभिन्नप्रतियोगिताऽनिरूपकाऽभावविधया तद्ग्रहणं न सङ्गच्छते, किन्तु वह्न्यभावः एव ग्राह्यः, तदधिकरणं जलहृदादिकं धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिः ? येन तन्निराकरणाय स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वं प्रवेश्यम् ?

स्ववृत्तित्वसम्बन्धनियामकतया स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वप्रवेशः अनिवार्यः, अन्यथा पूर्वोक्तरीत्या 'घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वान्, रूपाद्' - इत्यत्र नीलाऽभावमादायाऽव्याप्त्यापत्तेः, किन्तु स्वाऽनवच्छेदकानवच्छिन्नत्वं महानसीयवह्न्यभाववारणाय निवेश्यते तत्र प्रवेश्यम्, साध्यताविशिष्टप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगितायाः अवश्यं वाच्यत्वेन उक्तरीत्या तादृशाऽऽपत्तेः वारणात्,

તદર્થં સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વપ્રવેશસ્યાડનુચિતત્વાદિતિ વાચ્યમ્,

મહાનસીયવહન્યભાવીયપ્રતિયોગિતા યથા મહાનસીયે વહ્નૌ ચ વર્તતે તથૈવ મહાનસીયવહ્નૌ અપિ વર્તતે, યથા મહાનસીયત્વે વહ્નિત્વે ચ મહાનસીયવહન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા વર્તતે તથૈવ મહાનસીયવહ્નિત્વેડપિ વર્તતે એવેતિ સ્પષ્ટમ્, મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિધયા મહાનસીયવહ્નિત્વં પ્રાપ્યતે મહાનસીયત્વં વહ્નિત્વં ચાડપિ । તતશ્ચ યદિ સ્વાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વસ્યૈવ સમ્બન્ધકોટૌ પ્રવેશઃ ક્રિયતે તદા મહાનસીયવહન્યભાવીયમહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતામાદાયાડ- વ્યાપ્તિઃ સ્યાત્ । તથા હિ - પ્રતિયોગિતાધિકરણવિધયા યદા મહાનસીયવહ્નિઃ ગૃહ્યતે તદા પ્રતિયોગિતા પર્યાપ્ત્યા મહાનસીયવહ્નૌ એવ સ્યાત્, ન તુ મહાનસીયેડપિ, વહ્નૌ અપિ ચ, યદા મહાનસીય-વહ્ન્યુભયં ગૃહ્યતે તદા પર્યાપ્ત્યા ઉભયસ્મિન્ એવ વર્તતે ઇતિ મહાનસીયવહન્યભાવીયપ્રતિ- યોગિતાયાઃ યુગપદ્ અધિકરણવિધયા એકઃ મહાનસીયવહ્નિરેવ પ્રાપ્યતે, મહાનસીય-વહ્ન્યુભયં વા, ન તુ ત્રિતયમિત્યવધેયમ્ ।

★ ચાર વાર કરાવેલો નગ્નનો પ્રવેશ સાર્થક ★

ઉત્તર :- (પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારની સામે પ્રશ્ન કરનારે જે પ્રશ્ન કરેલ તેનો ઉત્તર પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનાર દ્વારા અપાય છે -) અરે ભાઈ ! એમને એમ લખવાનો અમને શોખ નથી. જો (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપક- અભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આ લક્ષણ બનાવો તો વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવને લઈને (પ્રસ્તુતમાં વહ્નિત્વ-જલત્વ ઉભયને સ્વતંત્રતયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક તરીકે દર્શાવવા માટે વહ્નિ-જલઉભયાભાવ ન લખતા વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવ જણાવેલ છે.) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ આવે. કારણ કે (૧) વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીય- પ્રતિયોગિતા વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નમાં જાય છે. વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નનો = વહ્નિ-જલનો અભાવ પર્વતમાં સંયોગસંબંધથી જ લીધેલ છે. માટે, વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંયોગસંબંધથી જ અવચ્છિન્ન હોવાને કારણે સ્વઅવચ્છેદક- સંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તાદૃશપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

✽ વહ્નિ-જલોભયાભાવને આધારે પરામર્શ ✽

તદુપરાંતમાં (૨) વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા વહ્નિત્વ-જલત્વ- અવચ્છિન્નમાં રહે છે. આ પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક વહ્નિત્વ અને જલત્વ બને. મતલબ કે

પ્રકૃતે મહાનસીયવહ્નિરેવ પ્રતિયોગિતાઽધિકરણવિધયા ગૃહીતઃ, તતશ્ચ યદિ મહાનસીયવહ્નિ-
નિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેત્ તદા મહાનસીયવહ્ન્યભાવે સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્ન-
પ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકત્વં સ્યાદેવ, મહાનસીયવહ્ન્યભાવનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાયાઃ મહાનસીયવહ્નૌ
એવ સત્ત્વાત્, તસ્યાશ્ચ સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વાદિતિ સૂક્ષ્મબુદ્ધ્યા ભાવનીયમ્ ।

અતઃ આદૌ મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ ન વા તચ્ચિન્ત્યતે -
(૧) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સંયોગઃ, મહાનસીયવહ્નેઃ સંયોગેન અભાવસ્યાઽભિપ્રેતત્વાદ્
મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠા મહાનસીયવહ્ન્યભાવનિરૂપિતા પ્રતિયોગિતાઽપિ સંયોગેનૈવાવચ્છિન્ના ઇતિ તાદૃશ-
મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-
સત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠ-
પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વથી તો વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા અવચ્છિન્ન
છે જ. તદુપરાંતમાં જલત્વથી પણ અવચ્છિન્ન છે. ટૂંકમાં, સાધ્યતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વઅવચ્છિન્નત્વ
વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ-
સંબંધથી તાદૃશપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

તથા (૩) વહ્નિનિષ્ઠસાધ્યતા માત્ર વહ્નિત્વથી જ અવચ્છિન્ન છે. વહ્નિત્વ સિવાયના
દુનિયાના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન જ છે. એટલે વહ્નિત્વ - જલત્વ સિવાયના ધર્મોથી પણ
અનવચ્છિન્ન જ હોય ને ! પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ અને જલત્વ બે છે, તે સિવાયના
ધર્મો પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક, તેનાથી અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવ-
ચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પ્રતિયોગિતા સાધ્યતામાં વૃત્તિ થઈ જશે અને તેથી સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી
સાધ્યતા પણ પ્રતિયોગિતામાં રહી જશે.

આ રીતે સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ-સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વ - આ
ત્રણ સંબંધથી વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ ગઈ.
વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા સિવાયની અન્ય કોઈ પ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક વહ્નિત્વ
-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવ છે નહીં. તેથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂ-
પકત્વ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નવહ્નિ-જલઉભયાભાવમાં આવી જશે. તેનું અધિકરણ પર્વત
છે. ધૂમ ત્યાં વૃત્તિ છે. આ રીતે લક્ષણસમન્વય ન થતાં અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બને.

ય
શો
લ
તા

વિ
ળ
મ્રા

(૨) સ્વાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકં પ્રકૃતે વહ્નિત્વમ્, મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા મહાનસીયવહ્નિત્વેનાઽવચ્છિન્ના મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વોભયેન વા, મહાનસીયનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા મહાનસીયત્વેનૈવાઽવચ્છિન્ના ભવતિ, ન તુ વહ્નિત્વેન, વહ્નિનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા વહ્નિત્વેનૈવાવચ્છિન્ના ભવતિ, ન તુ મહાનસીયત્વેન, કિન્તુ મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા તુ મહાનસીયત્વેનાઽપિ અવચ્છિન્ના, વહ્નિત્વેનાઽપિ અવચ્છિન્ના, મહાનસીયવહ્નૌ ઉભયધર્મસ્યાઽવશ્યમ્ભાવાદિતિ મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા વહ્નિત્વાવચ્છિન્ના કથ્યતે એવ, ન તુ વહ્નિત્વેનાઽવચ્છિન્ના નાસ્તીતિ કથયિતું શક્યતે । તતશ્ચ સાધ્યતાવચ્છેદકવહ્નિત્વાવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિધયા મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વોભયં પ્રાપ્યતે, મહાનસીયવહ્નિત્વં વા, એતદતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ ધર્માઃ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્ય-

જો સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવો તો વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્ન-અભાવીયવહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ ન થવાને કારણે આ અવ્યાપ્તિ ન આવે. તાદૃશઅભાવીય વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સ્વઅવચ્છેદક-સંબંધઅવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વ - આ બે સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. કિંતુ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન હોવા ઉપરાંતમાં વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા સાધ્યતા-અનવચ્છેદક જલત્વથી પણ અવચ્છિન્ન છે. આમ, સાધ્યતાઅનવચ્છેદક જલત્વથી અવચ્છિન્નત્વ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નનિષ્ઠપ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ-સંબંધથી વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીય વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. ફલતઃ ઉક્ત સંબંધત્રિતયથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાથી ભિન્ન વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીય વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા થશે. તન્નિરૂપકત્વ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવમાં રહેતું હોવાથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા-ભિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવમાં નહીં રહે. તેથી વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવ લઈ નહીં શકાય. વહ્નિઅભાવ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ-ધૂમ ત્યાં અવૃત્તિ. આ રીતે લક્ષણસમન્વય થઈ જવાથી અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

ભાવીયમહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકાઃ એવ, સાધ્યતા તુ વહ્નિત્વેનૈવ અવચ્છિન્ના, વહ્નિત્વાતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ ધર્માઃ સાધ્યતાઽનવચ્છેદકાઃ એવેતિ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીય-મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વાદિભિન્નધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાયાં સત્ત્વાત્ સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ ભવેદિતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતા-વિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

इत्थञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन महानसीयवह्न्यभावीयमहानसीयवह्निनિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાઃ સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વેન એતદતિરિક્તપ્રતિ-

ટૂંકમાં, પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો જ પ્રવેશ કરાવવો પડે. સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વથી કાર્ય ન સરે !

❀ વહ્નિ-જલોભયાભાવનો એક્સ-રે ❀

(વસ્તુતઃ થોડું ઊંડાણથી વિચારીએ તો જણાશે કે વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નત્વ કોઈ એક વસ્તુમાં તો લઈ જવું નથી. વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નત્વ વહ્નિમાં જાય અને જલત્વઅવચ્છિન્નત્વ જલમાં જાય. આમ, આ અભાવ વહ્નિ-જલઉભયાભાવ જ છે. હવે, મહાનસીયવહ્નિઅભાવની જેમ વિચારીએ તો જે રીતે મહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા મહાનસીયત્વથી અવચ્છિન્ન છે. અને વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન છે. બન્ને પ્રતિયોગિતા ભિન્ન ભિન્ન છે. તે રીતે વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નવહ્નિમાં રહેલી વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નાભાવની પ્રતિયોગિતા વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન થાય તથા જલત્વઅવચ્છિન્નજલમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા જલત્વથી અવચ્છિન્ન થાય. વહ્નિ અને જલમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા ભિન્ન ભિન્ન છે. હવે, સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો સંબંધ કોટિમાં પ્રવેશ કરાવીએ તો પણ અવ્યાપ્તિ ન આવે. કારણ કે વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા જ આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ શકે છે. જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ ન થઈ શકે. હા ! સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય. કારણ કે જલનો અભાવ પર્વત ઉપર સંયોગસંબંધથી જ અભિપ્રેત હોવાથી જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ જ છે કે જે સાધ્યતા-અવચ્છેદક સંબંધ પણ છે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી વહ્નિત્વ-જલત્વ-અવચ્છિન્નઅભાવીયજલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય છે.

યોગિતાનિરૂપકત્વસ્ય ચ મહાનસીયવહ્ન્યભાવેઽસત્ત્વેન તાદૃશમહાનસીયવહ્નૌ સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિ-
યોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકત્વં ભવેદેવેતિ મહાનસીયવહ્નિઃ ધર્તુ શક્યતે । તદધિકરણં પર્વતઃ,
ધૂમસ્ત્ર વૃત્તિરિતિ લક્ષણાઽસમન્વયાદ્ ભવેદેવાઽવ્યાપ્તિઃ ।

યોગિતાયાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્નમહાનસીયત્વાવચ્છિન્નત્વેન સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન
સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વાઽસમ્ભવાદિતિ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતદ્વિતયસમ્બન્ધેન તાદૃશ-
મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાઃ સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વેઽપિ સ્વાનવચ્છેદકાનવ-
ચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વાઽભાવાત્ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવ-
ચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાવિધયા એવ મહાન-
સીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાઃ ગ્રહણં ભવેદિતિ તાદૃશપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વસ્ય મહાનસીયવહ્ન્યભાવે

જલનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા અવિશિષ્ટ

કિંતુ સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી તાદૃશઅભાવીયજલનિષ્ઠપ્રતિ-
યોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ છે અને વહ્નિત્વ
-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયજલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક જલત્વ છે. માટે, સાધ્યતાઅવ-
ચ્છેદકવહ્નિત્વઅવચ્છિન્નત્વ તાદૃશઅભાવીયજલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતામાં રહેતું ન હોવાથી સ્વઅવ-
ચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તાદૃશઅભાવીયજલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં
થાય. તે જ રીતે વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયજલનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકજલત્વથી
અવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં રહેતું ન હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ (જો વૃત્તિતાનિયામક
સંબંધ પણ સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ માનો તો આ વાત બતાવી. વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ જો
સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ જ માનો તો લક્ષણસમન્વય આગળ બતાવવામાં આવશે તે
મુજબ થશે.) સંબંધથી તાદૃશપ્રતિયોગિતા સાધ્યતામાં ન રહે તથા વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્ન-
અભાવીયજલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્નત્વ તાદૃશપ્રતિયોગિતામાં રહેલું
હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી પણ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયજલ-
નિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતામાં નહીં રહે. ફલતઃ સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી સાધ્યતા વહ્નિત્વ-જલત્વ-
અવચ્છિન્નઅભાવીયજલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતામાં નહીં રહે. આમ, વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્ન-
અભાવીય જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ
અને સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ અથવા તો સ્વઅનવચ્છેદક-

સત્ત્વાદ્ મહાનસીયવહ્ન્યભાવો નૈવ ગ્રહીતું શક્યતે, કિન્તુ વહ્ન્યભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ, તદધિકરણે જલહ્રદાદૌ ધૂમઃ અવૃત્તિરિતિ લક્ષણસમન્વયાન્નાડવ્યાપ્તિઃ । તથા ચ ‘પર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાદ્’ - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वं सम्बन्धकोटौ प्रवेशनीयमेवेति स्थितम् ।

यदि महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगिताधिकरणविधया महानसीयवह्निः, महानसीयः, वह्निश्चैत्रयोऽपि युगपत् प्राप्यन्ते तदा स्वावच्छेदकाऽवच्छिन्नत्वप्रवेशेऽपि न क्षतिः, महानसीयवह्नि-निष्ठप्रतियोगितायाः वह्निनिष्ठप्रतियोगितायाश्च साध्यताविशिष्टत्वसम्भवेऽपि महानसीयनिष्ठ-प्रतियोगितायाः साध्यताविशिष्टत्वाऽसम्भवाद् महानसीयवह्न्यभावे साध्यताविशिष्टप्रतियोगिता-भिन्नमहानसीयनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वमेव स्यादिति न तादृशोऽभावो धर्तुं शक्यते येन

अनवच्छिन्नत्व) - आ त्रश संबंधी साध्यताथी विशिष्ट नही कहेवाय.

❖ વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા વિશિષ્ટ ❖

હા ! વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીય વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા ઉક્ત ત્રણેય સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય છે. કારણ કે તાદૃશઅભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ છે. અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ માત્ર વહ્નિત્વ જ છે. સામે, સાધ્યતા-અવચ્છેદક સંબંધ પણ સંયોગ જ છે અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ માત્ર વહ્નિત્વ જ છે. તેથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વઅવચ્છિન્નત્વ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકસંબંધ-અવચ્છિન્નત્વ અને સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી તો વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીય-વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જ જાય છે. તથા સાધ્યતામાં પણ પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્નત્વ અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ સિવાયના પ્રતિ-યોગિતાઅનવચ્છેદક ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ રહેલું હોવાથી સ્વાવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ અથવા સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ - આ બન્ને સંબંધથી સાધ્યતામાં પ્રતિયોગિતા રહી જાય. આ રીતે સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પણ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

આમ, વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા જે જલનિષ્ઠા છે તે સ્વઅવચ્છેદક-સંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ, સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નથી થતી અને જે વહ્નિનિષ્ઠવહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા છે તે

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
શ્રી

તમાદાયાંડવ્યાપ્તિઃ સ્યાત્, કિન્તુ મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાધિકરણવિધયા કેવલમહાનસીય-
વહ્નિરપિ ધર્તુ શક્યતે એવ, પર્યાપ્ત્યા પ્રતિયોગિતાયાઃ મહાનસીયવહ્નૌ સત્ત્વાદિતિ પૂર્વોક્તરીત્યાંડ-
વ્યાપ્તિપ્રસંગાત્ સ્વાનવચ્છેદકાંડનવચ્છિન્નત્વમવશ્યં પ્રવેશનીયમેવેતિ સૂક્ષ્મમીક્ષણીયમ્ ।

યદિ ‘મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા મહાનસીયવહ્નિત્વેનૈવાંડવચ્છિન્ના, ન તુ મહાનસીયત્વ-
વહ્નિત્વોભયેન, મહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા યથા મહાનસીયત્વેનૈવાંડવચ્છિન્ના, વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા
ચ વહ્નિત્વેનૈવાવચ્છિન્ના તથા’ *इति अङ्गीक्रियते तदा* પર્યાપ્ત્યા મહાનસીયવહ્નૌ પ્રતિયોગિતાયાઃ
સત્ત્વેંડપિ તાદૃશપ્રતિયોગિતાયાઃ મહાનસીયવહ્નિત્વેનાંડવચ્છિન્નત્વેન, સાધ્યતાવચ્છેદકીભૂતવહ્નિત્વેનાન-
વચ્છિન્નત્વેન સ્વાવચ્છેદકાંડવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા તાદૃશાંડભાવીયમહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠ-
પ્રતિયોગિતા નૈવ ભવેદિતિ તાદૃશોંડભાવો ધર્તુ ન શક્યતે, ન સ્યાચ્ચાંડવ્યાપ્તિઃ, કિન્તુ નાસ્તિ

ઉક્ત ત્રણે ય સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય છે. ફલતઃ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્ન-
અભાવમાં જે રીતે સાધ્યતાવિશિષ્ટવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ રહે છે તે રીતે સાધ્યતા-
વિશિષ્ટવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાભિન્નજલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ પણ રહે છે. આપણા લક્ષણ
મુજબ જે અભાવ સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપક થતો હોય તે જ
અભાવ લઈ શકાય છે. માટે, વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવ લઈ નહીં શકાય. વહ્નિઅભાવ
લેવો પડે. તેનું અધિકરણ જલદ્રુદ. ધૂમ ત્યાં અવૃત્તિ. આ રીતે લક્ષણ સમન્વય થઈ જવાને
કારણે અવ્યાપ્તિને કોઈ અવકાશ ન રહે.

આમ, પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલમાં વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવને લઈને
આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વને છોડી સ્વઅનવચ્છેદક-
અનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવવાની આવશ્યકતા નથી. કારણ કે સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો
પ્રવેશ કરવા છતાં પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલમાં પૂર્વોક્તરીત્યા વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્ન-
અભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવી શકતી નથી.

✽ વહ્નિ-જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા એક ! ✽

કિંતુ આ વાત તો જ શક્ય છે કે વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા અને જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા જુદી
- જુદી હોય. તમે “જે રીતે મહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા અને વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા તથા
મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા અને વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ભિન્ન
ભિન્ન છે તે રીતે વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીય વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા અને જલનિષ્ઠ-
પ્રતિયોગિતા ભિન્ન ભિન્ન છે”- આ પ્રમાણે કહો છો. પરંતુ જે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ-

તાદૃશો નિયમઃ યદુત 'મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા મહાનસીયવહ્નિત્વેનૈવાઽવચ્છિન્ના, ન તુ મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વોભયેન' इति, મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વોભયેનાઽપિ અવચ્છિન્ના સમ્ભવત્યેવ, અન્યૂનાઽનતિરિક્તવૃત્તિત્વાત્તયોરિતિ પૂર્વોક્તરીત્યા સ્યાદેવાઽવ્યાપ્તિરિતિ સમ્યગૂહનીયમ્ ।

यदि एतन्नाऽभ्युपगम्यते तदाऽपि स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वमेव प्रवेशनीयम् इति अग्रे दर्शयिष्यते इति दिक् ।

एतावता 'साध्यताविशिष्टप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताऽनिरूपकत्वमवश्यं प्रवेशनीयम्' इति स्थितम् इति । (पृ. ७३६ तः आरब्धं मतमत्र सम्पूर्णतामगमत् ।)

तत्र, મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વયોઃ નીલત્વ-ઘટત્વયોરિવ ભેદેઽપિ મહાનસીય-વહ્નિયોઃ નીલ-ઘટયોરિ-વાઽભેદાત્, તતશ્ચ મહાનસીયત્વ-વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકત્વસ્ય ભેદેઽપિ મહાનસીય-વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિત્વભેદસ્યાઽસમ્ભવિતત્વાત્ । તથા ચ મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયા મહાનસીયનિષ્ઠા

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાવાળું લક્ષણ છે તેમાં પ્રશ્નકાર મહાનસીયત્વનિષ્ઠ અને વહ્નિત્વનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાને એક સાબિત કરશે. ફલતઃ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીય વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા અને જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા પણ એક સાબિત થાય. હા ! મહાનસીયવહ્નિ-અભાવીય મહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા અને વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા પણ અભિન્ન જ સાબિત થાય. હવે જો સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરો તો પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવ અને વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવે. તે આ રીતે → લક્ષણ તમારું થાય (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિતા (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધ) - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપક-અભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ. સૌ પ્રથમ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિ-અભાવ લઈએ. મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા મહાનસીયમાં અને વહ્નિમાં જાય છે કે જે એક જ છે. (૧) આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ. કારણ કે મહાનસીય અને વહ્નિ - આ ઉભયનો અભાવ સંયોગસંબંધથી જ અભિપ્રેત છે. સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સંયોગ જ છે. આ રીતે સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકમહાનસીયવહ્નિઅભાવીય-મહાનસીય-વહ્નિઉભયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ રહેતું હોવાથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

પ્રતિયોગિતા ભિન્ના, વહ્નિનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ચ ભિન્ના ઇતિ નાસ્તિ ।

અતઃ ‘સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते । तदापि महानसीयवह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तथाहि - महानसीयनिष्ठा वह्निनिष्ठा च प्रतियोगिता एकैवेति महानसीयनिष्ठप्रतियोगिताऽपि महानसीयत्व-वह्नित्वोभयावच्छिन्ना, वह्नि-निष्ठाऽपि । तथा च महानसीयवह्न्यभावनिरूपितप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकवह्नित्वभिन्न-

❧ દ્વિતીય - તૃતીય સંબંધ વિચારણા ❧

તથા (૨) મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા વહ્નિત્વ અને મહાનસીયત્વ ઉભયથી અવચ્છિન્ન છે. મતબલ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વથી પણ અવચ્છિન્ન છે, મહાનસીયત્વથી પણ અવચ્છિન્ન છે. આમ, મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક-વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નત્વ રહેતું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિ-અભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. ધ્યાનમાં રહે કે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતા એક જ છે એટલે મહાનસીય અને વહ્નિ - આ બન્નેમાં રહેનારી પ્રતિયોગિતા સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થાય છે.

તથા (૩) સાધ્યતાઅવચ્છેદક માત્ર વહ્નિત્વ છે. વહ્નિત્વ સિવાયના કોઈ પણ ધર્મથી સાધ્યતા અવચ્છિન્ન નથી. મહાનસીયતા અને વહ્નિત્વ - આ બન્ને ધર્મો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મો છે. આ સિવાયના ધર્મો પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક ધર્મો છે. જો સાધ્યતા વહ્નિત્વ સિવાયના ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન હોય તો વહ્નિત્વ અને મહાનસીયત્વ સિવાયના ધર્મોથી પણ અનવચ્છિન્ન જ હોય ! આ રીતે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ-મહાનસીયત્વ-ભિન્ન પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં રહેતું હોવાથી સ્વ-અનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતામાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા વૃત્તિ થઈ જશે અને તેથી સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પણ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

* તાદૃશઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટ *

આ રીતે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા ઉક્ત ત્રિતયસંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ જ થશે. આમ, વહ્નિનિષ્ઠ અને મહાનસીયનિષ્ઠ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થવાથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકત્વ મહાન-

મહાનસીયત્વેનાઽવચ્છિન્નત્વેન સ્વાઽનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વાભાવાત્
સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વેઽપિ ઉક્તત્રિતયસમ્બન્ધેન
સાધ્યતાવિશિષ્ટતયાઽગ્રહણાત્ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવો નૈવ ધર્તુ શક્યતે, કિન્તુ વહ્ન્યભાવઃ
એવ ગ્રાહ્યઃ ઇતિ ન કોઽપિ દોષઃ ।

ય
શો
લ
તા

નાનાધર્મેણ નાનાસમ્બન્ધેન વા ભાસમાનપદાર્થે એકપ્રતિયોગિત્વાનઙ્ગીકારે ‘સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - ઇત્યેવં લક્ષણમભ્યુપેયમેવ, અન્યથા પૂર્વોક્તરીત્યા મહાનસીયવહ્ન્યભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તેઃ **ઇતિ કેચન** ।

સીયવહ્નિઅભાવમાં રહી જશે. પરિણામે મહાનસીયવહ્નિઅભાવ પકડાઈ જતા તેના અધિકરણ એવા પર્વતમાં ધૂમ વૃત્તિ હોવાથી લક્ષણઅસમન્વય થશે. અને અવ્યાપ્તિ દુર્વાર થશે.

❧ વહ્નિ-જલોભયાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ ❧

હવે, પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ કેવી રીતે આવે છે ? તે જોઈએ. જે રીતે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય મહાનસીયનિષ્ઠ અને વહ્નિનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા એક જ છે તે રીતે વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીય વહ્નિનિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતા અને જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા પણ એક જ છે. જો સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વની જગ્યાએ સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરશો તો તાદૃશસંબંધોથી વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. તે આ રીતે →

વિ
ન
મ્રા

(૧) પૂર્વે જોઈ ગયા તે મુજબ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધસંયોગ છે કે જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ છે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંયોગસંબંધ-અવચ્છિન્નત્વ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદક-સંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

(૨) વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ વહ્નિત્વ અને જલત્વ બન્ને છે. એટલે કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વધર્મ પણ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીય-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે. આ રીતે વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વધર્મઅવચ્છિન્નત્વ રહેતું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી

ઇત્યજ્ઞ ‘સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - इत्येवं लक्षणमभ्युपगम्यताम्,

‘સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતા-
વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકાભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - इत्येवं
લક્ષણમભ્યુપગમ્યતામ્,

‘સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતા-
વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - इत्येवं वा
લક્ષણમભ્યુપગમ્યતામ્,

एतानि त्रीण्यपि लक्षणानि भवदभ्युपगतलक्षणाऽपेक्षया लघुन्येवेति न भवतोपदर्शितं लक्षणं
वह्नि-जल-अवच्छिन्न-अभावीय-प्रतियोगिता साध्यतायां विशिष्टं यथै जशे.

આ જ રીતે (૩) સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ માત્ર વહ્નિત્વ જ છે. વહ્નિત્વ સિવાયના દુનિયાના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન સાધ્યતા છે. તથા વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક ધર્મ માત્ર વહ્નિત્વ અને જલત્વ જ છે. વહ્નિત્વ-જલત્વ સિવાયના બધાં જ ધર્મો પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક છે. જો વહ્નિત્વ સિવાયના દુનિયાના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં રહેતું હોય તો વહ્નિત્વ-જલત્વ સિવાયના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ પણ સાધ્યતામાં રહે જ ને ! આ રીતે વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ-જલત્વભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતામાં વૃત્તિ થઈ જશે. તેથી સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પણ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીય-પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવ વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા અને જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા કે જે એક જ છે, તેનો નિરૂપક છે, આ સિવાયની અન્ય કોઈ પ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવ નથી. તથા આપણે જોઈ ગયા તે મુજબ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ જ છે. આમ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવ સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપક જ થશે. તેથી વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ ત્યાં વૃત્તિ. આ રીતે લક્ષણસમન્વય ન થવાને કારણે અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે.

ઘટામજ્જતિ ઇતિ ।

નનુ ભવતાઽભ્યુપગતં લક્ષણં લઘુ અસ્તિ, કિન્તુ ન નિર્દુષ્ટમ્, પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્ -
ઇત્યત્ર સંયોગ-સમવાયોભયસમ્બન્ધેન વહ્ન્યભાવમાદાયાઽવ્યાપ્ત્યાપત્તેઃ । તથા હિ - પર્વતે સંયોગેન
વહ્નેઃ સત્ત્વેઽપિ સમવાયેન વહ્નેરસત્ત્વાત્ સંયોગ-સમવાયોભયસમ્બન્ધેન વહ્નેરભાવઃ પર્વતે પ્રાપ્યતે
એવ । યદિ સંયોગ-સમવાયોભયસમ્બન્ધેન વહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેત્ તદા

❁ સ્વઅન....ના પ્રવેશથી અવ્યાપ્તિનિવારણ ❁

પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને અને વહ્નિત્વ-જલત્વ-
અવચ્છિન્નઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ દુર્વાર છે જો સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વને છોડી
સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવો તો. જો સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો સંબંધ-
કોટિમાં પ્રવેશ કરાવો તો પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવ કે
વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આપી નહીં શકાય. તદથા →

હવે લક્ષણ થાય -

(૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ તથા (૩)
સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતા-
વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

આ લક્ષણ પ્રમાણે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થલમાં સૌ પ્રથમ મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ
શકાય છે કે નહીં ? તે જોઈએ - મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વઅવચ્છેદકસંબંધ-
અવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ - આ ઉભયસંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય છે. કારણ કે
પૂર્વે જોઈ જ ગયા તે મુજબ સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ મહાનસીયવહ્નિ-
અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેલું જ છે. તથા મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ કે જે મહાનસીયવહ્નિ-
અભાવીયપ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક ધર્મો છે તે સિવાયના પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક ધર્મોથી
અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં રહેતું હોવાથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વઅનવ-
ચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતામાં વૃત્તિ છે. કિંતુ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી
સાધ્યતા મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં વૃત્તિ નહીં થાય. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક
ફક્ત વહ્નિત્વ જ છે. જ્યારે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ ઉભય છે.
મતલબ કે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા જે રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વથી
અવચ્છિન્ન છે તે રીતે સાધ્યતાઅનવચ્છેદકમહાનસીયત્વથી પણ અવચ્છિન્ન છે. આમ, મહાન-
સીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતા નહીં રહે.

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
પ્રા

સઃ અભાવો ધર્તું શક્યતે ઇતિ તદેવ ચિન્ત્યતે -

ય (૧) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમ્ ।

શો સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સંયોગઃ, સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા
લ અવચ્છિન્ના એવ, તાદૃશપ્રતિયોગિતાયાઃ સંયોગ-સમવાયોભયાઽવચ્છિન્નત્વાત્ । અતઃ એવ સમવાયેન
તા વહ્ન્યભાવમગૃહીત્વા સંયોગ-સમવાયોભયેનૈવ વહ્ન્યભાવઃ ગૃહીતઃ । તથા ચ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિ-
તાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદક(સંયોગ)સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન
તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

ફલતઃ સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ - આ
ત્રણ સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટ નહીં થાય. તેથી સાધ્યતા-
વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ મહાનસીયવહ્નિઅભાવમાં જશે. પ્રસ્તુત લક્ષણ
મુજબ જે અભાવમાં સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકત્વ રહે તે જ
અભાવ લઈ શકાય. મહાનસીયવહ્નિઅભાવમાં સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકત્વ રહેતું હોવાથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. વહ્નિઅભાવ લેવો પડશે.
આથી લક્ષણસમન્વય થઈ જવાને કારણે અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ જશે.

❀ વહ્નિ-જલોભયાભાવને લઈને પણ અવ્યાપ્તિ અશક્ય ❀

વિ આ જ રીતે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલમાં વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવને
ળ લઈને પણ અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. જો સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વને છોડી સ્વઅનવચ્છેદક-
મ્રા અનવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવશો તો. કારણ કે વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્ન-
અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ હોવાથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંયોગસંબંધ-
અવચ્છિન્નત્વ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહી જશે. તેથી સ્વઅવચ્છેદક-
સંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ
થઈ જશે. તથા સાધ્યતા પણ વહ્નિત્વ સિવાયના ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન હોવાને કારણે વહ્નિત્વ
-જલત્વ સિવાયના ધર્મોથી પણ અનવચ્છિન્ન જ હોય ! આમ, સાધ્યતામાં પ્રતિયોગિતાઅવ-
ચ્છેદકવહ્નિત્વ-જલત્વધર્મભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ રહેતું હોવાથી
સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી પ્રતિયોગિતા સાધ્યતામાં વૃત્તિ થશે. પરિણામે સ્વવૃત્તિતા-
સંબંધથી વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટ થઈ જશે. આમ,
સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ - આ બન્ને સંબંધથી વહ્નિત્વ-જલત્વ-
અવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થવા છતાં પણ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિ-

(૨) સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકં વહ્નિત્વમ્, તદતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ ધર્માઃ સાધ્યતાઽનવચ્છેદકાઃ એવ, તાદૃશ-
વહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાઽપિ વહ્નિત્વેનૈવાવચ્છિન્ના, વહ્નિત્વાતિરિક્તૈઃ સર્વૈરપિ ધર્મૈઃ અનવચ્છિન્ના
એવેતિ તાદૃશવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વં
સમ્ભવત્યેવ, સાધ્યતાવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્નધર્માનવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાયાં સત્ત્વાત્ ।

ન્નત્વ સંબંધથી વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય.
તે આ રીતે - સાધ્યતાઅવચ્છેદક માત્ર વહ્નિત્વ જ છે, જલત્વ નહીં. આમ, સાધ્યતાઅનવચ્છેદક
જલત્વથી અવચ્છિન્નત્વ વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી
સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા
સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. મતલબ કે વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવ સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ-
પ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક થશે, પ્રસ્તુત લક્ષણ મુજબ જે અભાવ સાધ્યતાવિશિષ્ટ-
પ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપક હોય તે જ અભાવ લઈ શકાય. માટે, વહ્નિત્વ
-જલત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અભાવ લઈ નહીં શકાય, વહ્નિઅભાવ જ લેવો પડશે. તેનું
અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ ત્યાં અવૃત્તિ. લક્ષણસમન્વય થઈ જવાથી અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

પ્રસ્તુત ચર્યાનો સાર એ જ છે કે - આગળ જે રીતે બતાવવામાં આવશે તે મુજબ મહાન-
સીયનિષ્ઠ અને વહ્નિનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા ભિન્ન ભિન્ન ન હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો
પ્રવેશ કરાવવામાં આવે તો પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને
અને વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવે. આ રીતે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્
- આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને અને વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવને લઈને આવતી
અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો જ સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરવો અનિવાર્ય
છે. આ પ્રમાણે આટલી ચર્યા દ્વારા ફલિત થયું. સૂક્ષ્મદર્શિવિદ્વાનો માટે વિહંગાવલોકન ન્યાયથી
આગળના તર્કને વર્તમાનમાં ઉપસ્થાપિત કરી પ્રસ્તુત ચર્યા પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. તાદૃશચર્યા
અલિપ્સુ વિદ્વાનો પૂર્વે જણાવેલ રીત મુજબ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વના પ્રવેશની સાર્થકતા
વિચારી આગળ વધી શકે છે.

હજુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચારીએ તો આપણી સામે બે વિકલ્પ ઉપસ્થિત છે → (૧) મહાન-
સીયવહ્નિઅભાવીય મહાનસીયનિષ્ઠ અને વહ્નિનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાને જુદી - જુદી માનવી.
તેવી જ રીતે વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવની વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાને અને જલનિષ્ઠપ્રતિયો-
ગિતાને ભિન્ન ભિન્ન માનવી અથવા (૨) મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય મહાનસીયનિષ્ઠ અને

ચ
શો
લ
તા

વિ
ળ
મા

ચ
શો
લ
તા

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં વહ્નિત્વમ્, વહ્નિત્વાતિરિક્તાઃ સર્વેડપિ ધર્માઃ તાદૃશવહ્ન્ય-
ભાવીયપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકાઃ એવ, સાધ્યતાડપિ વહ્નિત્વેનૈવાવચ્છિન્ના, વહ્નિત્વાતિરિક્તૈઃ સર્વૈરપિ
ધર્મૈઃ અનવચ્છિન્ના એવેતિ તાદૃશવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાયાં
વૃત્તિઃ ભવેદેવ, અતઃ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાને અભિન્ન માનવી. તેવી જ રીતે વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવની
વહ્નિનિષ્ઠ અને જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાને ભિન્ન ભિન્ન ન માનવી = અભિન્ન માનવી. જો પ્રથમ
વિકલ્પ સ્વીકારો તો (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ
અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) આ ત્રણ સંબંધથી
સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આટલું
લક્ષણ પર્યાપ્ત છે. કારણ કે આપણે જોઈ ગયા તે મુજબ મહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા અને
વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા ભિન્ન ભિન્ન હોય તો સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ લખવાની જરૂરત
નથી. સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વથી જ કાર્ય સરી જાય છે. હા ! પ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતા-
અનિરૂપક આ રીતે બે વાર નજ્નો પ્રવેશ કરાવવો પડે - આ વાત પૂર્વે દર્શાવી જ ગયા છીએ.

★ ઉભય નજ્નો પ્રવેશ નિષ્ફળ ★

વિ
ળ
મ્ના

જો દ્વિતીય વિકલ્પ સ્વીકારો તો (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅન-
વચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅનવચ્છેદકઅન-
વચ્છિન્નત્વ) - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ - આટલું જ લક્ષણ
પર્યાપ્ત થઈ પડે. વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકત્વ - આ રીતે બે વાર
નજ્નો પ્રવેશ કરાવવો જરૂરી ન બને. કારણ કે જો મહાનસીયવહ્નિઅભાવ સાધ્યતાવિશિષ્ટ
એવી પ્રતિયોગિતાનો પણ નિરૂપક હોય અને સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાથી ભિન્ન એવી
પણ પ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક હોય તો સાધ્યતાવિશિષ્ટભિન્ન... ઈત્યાદિનો નિવેશ જરૂરી
બને. આપણે જોઈ ગયા હતા કે મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા વહ્નિનિષ્ઠા અને
મહાનસીયનિષ્ઠા ભિન્ન-ભિન્ન હોય તો વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટ થાય. પણ,
મહાનસીયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ ન થાય. કિંતુ હવે જ્યારે મહાનસીયવહ્નિ-
અભાવીયપ્રતિયોગિતા એક જ છે તો તે સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થાય જ નહીં. સાધ્યતાવિશિષ્ટ-
ભિન્ન જ કહેવાય. અને સાધ્યતાવિશિષ્ટભિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ જ મહાનસીયવહ્નિ-
અભાવમાં જાય. સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ ન જાય. માટે, મહાનસીયવહ્નિઅભાવ

इत्थञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यताविशिष्टतया तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितायाः ग्रहणात् तादृशाऽभावे साध्यताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपकत्वं स्यादेवेति तादृशाऽभावः धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति लक्षणासमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिरिति चेद् ?

न, स्वानवच्छेदकसम્बन्धानवच्छिन्नत्वપ્રવેશેन તન્નિવારણસમ્ભવાત્ । તથા ચૈવં લક્ષણમ્ -

લઈ જ નહીં શકાય. પછી અવ્યાપ્તિનો કોઈ સવાલ ઉઠતો નથી. આ બાબતનું ખૂબ જ શાંત ચિત્તે મનન કરવું. આ બધી વાતની સ્પષ્ટતા જેમ - જેમ આગળ વાત આવશે તેમ તેમ વધુ થશે. તે વખતે આ બાબત બતાવવી શક્ય ન હોવાથી અહીં જ બતાવી દીધી છે. હા ! એટલું ધ્યાન રાખવું કે આ આખી ચર્ચા કૌંસમાં જ આપણે જોઈ છે. તેથી કૌંસ પૂર્ણ થયા બાદ જ્યારે પણ લક્ષણ બનાવવામાં આવશે ત્યારે ઉભયનો જ પ્રવેશ કરાવવામાં આવશે. એટલે કે (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ, (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આ જ લક્ષણ બધે બતાવવામાં આવશે. ક્યારેક કૌંસની વાત યાદ કરાવવામાં આવશે. પણ તેના આધારે અન્ય ચર્ચા પ્રસ્તુત કરવામાં નહીં આવે.

ॐ સ્પષ્ટતા માટે ‘યશોલતા’ અવલોકનીય ॐ

હવે સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધમાં વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ તરીકે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વને દર્શાવવાનું પ્રયોજન બતાવવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત ચર્ચાની સરળ-સ્પષ્ટ ફલશ્રુતિ જાણવા ઈચ્છતા વાચકે ‘યશોલતા’ સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનું પરિશીલન કરવું જરૂરી છે. તેના પરિશીલનથી જ અહીં સ્વભાવિક રીતે ઊઠી શકતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ અને તેની સાથે અસંદિગ્ધ બોધ - બન્ને સાંપડશે.)

તમારો (= પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારની સામે પ્રશ્ન કરનારનો) બીજો પ્રશ્ન એ હતો કે “સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધમાં વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ તરીકે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ શા માટે કર્યો ? સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ પણ કાફી જ છે. બે વાર નજ્ નો પ્રવેશ કરી દ્રાવિડ પ્રાણાયામ કરવાની આવશ્યકતા શી ?” પણ, આ પ્રશ્ન વ્યાજબી નથી. કારણ કે જો સ્વવૃત્તિત્વસંબંધમાં વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ તરીકે સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવવામાં આવે તો ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ - આ સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બને.. તદ્યથા →

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

‘સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્ત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતા-
 વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ इति । संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन
 वह्न्यभावीयप्रतियोगिता स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यताविशिष्टा भवति,
 किन्तु स्वानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यताविशिष्टा नैव भवति, यतः तादृशवह्न्य-
 भावीयप्रतियोगिता समवायसम्बन्धेनाऽपि अवच्छिन्ना, समवायश्च न साध्यतावच्छेदकः इति
 साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धभिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां वर्तते,
 न तु अनवच्छिन्नत्वमिति स्वानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः
 साध्यताविशिष्टत्वाऽभावान्न हि तादृशोऽभावो धर्तुं शक्यते, तत्र स्वानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्व
 -स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्त्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यताविशिष्टप्रतियोगितानिરૂપकत्वाऽ-
 भावादिति संयोगेन वह्न्यभावः एव ग्राह्यः, तदधिकरणे जलहृदादौ धूमस्याऽसत्त्वाल्लक्षणसमन्वया-
 न्नाऽव्याप्तिगन्धलेशोऽपि ।

❀ વૃત્તિતાનિયામક સંબંધની મીમાંસા ❀

જો વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ તરીકે સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધનો પ્રવેશ કરાવો તો
 લક્ષણ આ પ્રમાણે થશે -

- (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ,
- (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને
- (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતા સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી)

વિ - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવ-
 ન અધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

મ્રા સ્થલ લીધું છે → ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ ।

અભાવ લઈએ → નીલાભાવ.

નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સમવાય છે. કારણ કે સમવાય સંબંધ દ્વારા
 ઘટમાં નીલરૂપનો અભાવ અભિપ્રેત છે. સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સમવાય જ છે. આ
 રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકસમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી
 સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ
 જશે. તથા નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ નીલત્વ છે. સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ

નનુ ભવતા 'સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતય-સમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ' - इत्येवमेव लक्षणमभ्युपेयते, न तु 'स्वानवचछेदकसमम्बन्धानवच्छिन्नत्व-स्वानवचछेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैत-त्रितयसम्बन्धेन साध्यताविशिष्टप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताऽनिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्ति-त्वाभावः' - इत्येवं लक्षणम्, महानसीय-वह्न्योरभेदेन महानसीयनिष्ठ-वह्निनिष्ठप्रतियोगित्वभेद-स्याऽनङ्गीकारात् ।

किन्तु यदा वह्नि-जलोभयाभावः गृह्यते तदा वह्नि-जलयोः अभेदाभावाद् वह्नि-जलोभयाभा-वीयवह्निनिष्ठ-जलनिष्ठप्रतियोगित्वभेदोऽवश्यम् अभ्युपेयः एव । तथा च 'स्वानवचछेदकसम्बन्धाऽ-नवच्छिन्नत्व-स्वाऽनवचछेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्रितयसम्बन्धेन साध्यताविशिष्टप्रतियोगिता-निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणाभ्युपगमे 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र वह्नि-जलोभयाभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात्, तद्यथा - पर्वते वह्निरस्ति जलं नास्ति इति 'एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्ती'ति न्यायाद् वह्नि-जलोभयाभावः प्राप्यते । वह्नि-जलोभयाभावीया जलनिष्ठाऽपि प्रतियोगिता वर्तते वह्निनिष्ठाऽपि, तत्र यदि जलनिष्ठा वह्निनिष्ठा वा प्रतियोगिता उक्तत्रितयसम्बन्धेन साध्यताविशिष्टा भवेत् तदा तादृशोऽभावः गृह्यते, तत्र साध्यताविशिष्टप्रति-

રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ - નીલત્વ, પીતત્વ, રક્તત્વ વગેરે છે. આમ, સાધ્યતાઅવચ્છેદક રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ નીલત્વ-પીતત્વ વગેરેથી ભિન્ન સાધ્યતાઅનવચ્છેદક ઘટત્વ વગેરે ધર્મોથી નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા અનવચ્છિન્ન હોવાને કારણે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

❀ નીલાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ ❀

આ જ રીતે સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પણ નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - નીલત્વ, પીતત્વ, રક્તત્વ વગેરે છે. પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક નીલત્વ જ છે. મતલબ કે સાધ્યતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક નીલત્વથી તો અવચ્છિન્ન છે જ, ઉપરાંતમાં પીતત્વ વગેરેથી પણ અવચ્છિન્ન છે. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક-નીલત્વઅવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી નીલા-ભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતામાં રહી જાય અને તેથી સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી નીલાભાવીય-પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

ય
શો
લ
તા

યોગિતાનિરૂપકત્વસમ્ભવાત્ । તથા ચ એકાઽપિ પ્રતિયોગિતા ત્રિતયસમ્બન્ધેન વિશિષ્ટા ભવતિ ન વા ? इत्येव चिन्तनीयम् ।

તત્રાદૌ વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ ન વા ? તત્ચિન્ત્યતે -

(૧) સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સંયોગઃ, વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઽપિ સંયોગેનૈવાઽવચ્છિન્ના, સંયોગેન

આ રીતે નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જવાને કારણે તથા નીલાભાવ ઉક્તનીલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાનો અનિરૂપક હોવાને કારણે નીલાભાવમાં સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકત્વ રહી જશે. પ્રસ્તુત લક્ષણ મુજબ જે અભાવમાં સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકત્વ રહેતું હોય તે અભાવ લઈ શકાય. માટે, નીલાભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ રક્ત ઘટ કે જે પક્ષઅંતર્ગત છે. ‘રૂપ’ હેતુ ત્યાં વૃત્તિ હોવાથી લક્ષણઅસમન્વય થવાને કારણે અવ્યાપ્તિ દુરુદ્ધર થશે.

✽ વૃત્તિતાનિયામક સંબંધથી અવ્યાપ્તિનિરાકરણ ✽

વિ
ન
મ્રા

જો સ્વવૃત્તિત્વસંબંધમાં વૃત્તિતાનિયામક તરીકે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવો તો નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ ન થવાને કારણે અવ્યાપ્તિ ન આવે. વાત વિગતે જોઈએ :-

સ્વવૃત્તિત્વસંબંધમાં વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ તરીકે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવવામાં આવે તો લક્ષણ આ રીતે બને - (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ તથા (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતા સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી) આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવ-અધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

હવે ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ - આ સ્થલમાં નીલાભાવ લઈ નહીં શકાય. હમણાં જોઈ ગયા તે મુજબ નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ - આ બન્ને સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય છે. કારણ કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ એક જ છે. એટલે કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકસમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેલ છે તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદકનીલત્વ-પીતત્વ વગેરેથી ભિન્ન સાધ્યતાઅનવચ્છેદક ઘટત્વાદિ ધર્મોથી અનવ-

વહ્નેઃ જલસ્ય ચાઽભાવસ્યાઽભિપ્રેતત્વાદિતિ સાધ્યતાયાઃ તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીયવહ્નિનિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતાયાશ્ચ સંયોગેનૈવાઽવચ્છિન્નત્વાત્, સંયોગાતિરિક્તસમ્બન્ધેનાઽનવચ્છિન્નત્વાત્ તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધભિન્નસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વ-સત્ત્વાત્ તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૨) સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકં વહ્નિત્વમ્, વહ્નિત્વાતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ ધર્માઃ સાધ્યતાનવચ્છેદકાઃ એવ, તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઽપિ વહ્નિત્વેનૈવાઽવચ્છિન્ના, વહ્નિત્વાતિરિક્તૈઃ સર્વૈરપિ ધર્મૈઃ અનવચ્છિન્ના એવેતિ તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતા-વચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્નધર્માનવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

ચ્છિન્નત્વ પણ નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેલ જ છે.

કિંતુ વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ તરીકે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવવાને કારણે સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. કારણ કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ માત્ર નીલત્વ જ છે. તે સિવાયના પીતત્વ-રક્તત્વ વગેરે દુનિયાના તમામ ધર્મો પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક જ છે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મો તો રૂપત્વ ન્યૂન-વૃત્તિજાતિ જેટલી પણ હોય તે તમામ છે. એટલે કે નીલત્વ-પીતત્વ-રક્તત્વ વગેરે તમામ ધર્મો સાધ્યતાઅવચ્છેદક જ છે. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકનીલત્વભિન્નપ્રતિયોગિતા-અનવચ્છેદક રક્તત્વ-પીતત્વ વગેરે ધર્મોથી અવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅન-વચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ ન થાય. મતલબ કે સાધ્યતા જે રીતે નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક નીલત્વ વગેરેથી અવચ્છિન્ન છે તે રીતે નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક પીતત્વ-રક્તત્વ વગેરેથી પણ અવચ્છિન્ન છે. માટે, પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકનીલત્વભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક રક્તત્વ - પીતત્વ વગેરે ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં ન રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી નીલા-ભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતામાં વૃત્તિ ન થાય. પરિણામે સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી નીલાભાવીય-પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ ન થાય.

આ રીતે નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવ-

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્નધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ ભવત્યેવેતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

લ ઇત્યજ્ઞ તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાઃ સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાન-
તા વચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વાત્ સાધ્યતા-
વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વં તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવે વર્તતે ઇતિ તાદૃશોઽભાવઃ ધર્તુઃ શક્યતે,
તદધિકરણં પર્વતઃ, ધૂમસ્ત્ર વૃત્તિરિતિ લક્ષણાઽસમન્વયાદ્ ભવેદેવ અવ્યાપ્તિરિતિ કુતઃ લઘ્વપિ
ભવલ્લક્ષણમુપાદાતુમુચિતમિતિ चेद् ?



ચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવ-
ચ્છિન્નત્વ)- આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. એટલે કે સાધ્યતાવિશિષ્ટ-
પ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતા તરીકે નીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા મળે. તાદૃશપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકત્વ નીલાભાવમાં રહેલું હોવાને કારણે નીલાભાવમાં સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્ન-
પ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ રહેશે. પ્રસ્તુત લક્ષણ મુજબ સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્ન-
પ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકત્વ જે અભાવમાં જાય તે અભાવ જ લઈ શકાય. આમ, નીલાભાવ
લઈ ન શકાતા રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાનૂનો અભાવ લેવો પડે. તેનું અધિકરણ ગુણાદિ જ બને
કે જ્યાં 'રૂપ' હેતુ વૃત્તિ નથી. આ રીતે લક્ષણસમન્વય થઈ જવાને કારણે અવ્યાપ્તિને કોઈ
અવકાશ ન મળે.

મ્રા ટૂંકમાં, ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ - આ સ્થલમાં નીલાભાવને લઈને આવતી
અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે સ્વવૃત્તિત્વસંબંધમાં વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ તરીકે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવ-
ચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવવો જરૂરી છે.

✽ ચારે ય સ્થળે નગ્સાર્થક્યઉપપાદન ✽

આમ, આપણે જોઈ ગયા કે →

(ક) (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ અને (૩)
સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતા-

ન, સાધ્યતાવિશિષ્ટભિન્નત્વનિવેશાત્ । તતશ્ચ 'સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદ-
કાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકાઽ-
ભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ' इत्येवमेव लक्षणमभ्युपेयम्, तदभ्युपगमे नोक्ताऽव्याप्तिः । य
तथा हि - वह्नि-जलोभयाभावीयप्रतियोगिता वह्नौ अपि वर्तते, जलेऽपि वर्तते, यद्येतत्प्रतियोगिता- शो
द्वितीयमपि उक्तसम्बन्धत्रितयेन साध्यताविशिष्टं भवेत्, तदैव तादृशाऽभावे साध्यताविशिष्टप्रतियो- ल
गिताभिन्नप्रतियोगिताऽनिरूपकत्वं सम्भवेत्, तादृशाऽभावस्य तदतिरिक्तप्रतियोगिताऽनिरूपकत्वात्, ता
तत्प्रतियोगित्वद्वितीयस्य च साध्यताविशिष्टत्वात् । तत्र वह्निनिष्ठा प्रतियोगिता तु साध्यताविशिष्टा
भवति, किन्तु जलनिष्ठा प्रतियोगिता साध्यताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्तनीयम् -

●
વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આ લક્ષણ ન
સંભવે. કારણ કે આ લક્ષણ મુજબ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવ
અને વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવે.

(ख) (१) स्वअवच्छेदकसंबंधअवच्छिन्नत्व, (२) स्वअनवच्छेदकअनवच्छिन्नत्व, (३)
स्ववृत्तित्व (वृत्तितानियामक संबंध - स्वअवच्छेदकअवच्छिन्नत्व) आ त्रण संबंधधी साध्यता-
विशिष्टप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताअनिरूपकअभावअधिकरણअवृत्तित्व - आ लक्षण पण
न संभवे. કારણ કે આ લક્ષણ મુજબ ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ - આ સ્થલમાં
નીલાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવે.

જો આ બે લક્ષણ ન સંભવતા હોય તો

(ग) (१) स्वअवच्छेदकसंबंधअवच्छिन्नत्व, (२) स्वअवच्छेदकअवच्छिन्नत्व, (३) स्व-
वृत्तित्व (वृत्तितानियामक संबंध - स्वअवच्छेदकअवच्छिन्नत्व) - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતા-
વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આવું લક્ષણ તો
સુતરાં ન જ સંભવે. કારણ કે આ લક્ષણ મુજબ તો પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલમાં
મહાનસીયવહ્નિઅભાવ તથા વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્નઅભાવ લઈને અને ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિ-
જાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ - આ સ્થલમાં નીલાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બને.

આમ, ક, ખ, ગ લક્ષણ સંભવતા નથી. કિંતુ (घ) (१) स्वअवच्छेदकसंबंधअवच्छिन्नत्व,
(२) स्वअनवच्छेदकअनवच्छिन्नत्व અને (३) स्ववृत्तित्व (वृत्तितानियामक संबंध स्वअनव-
च्छेदकअनवच्छिन्नत्व) - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતા-
અનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આ લક્ષણ જ નિર્દોષ બનશે.

વિ

ન

મ્રા

(૧) સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

ય સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સંયોગઃ, સંયોગાતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ સમ્બન્ધાઃ સાધ્યતાનવચ્છેદકાઃ
શો એવ, જલનિષ્ઠા વહ્નિ-જલોભયાભાવીયપ્રતિયોગિતાઽપિ સંયોગેનૈવાઽવચ્છિન્ના, સંયોગેન જલાભાવસ્ય
લ ગૃહીતત્વાત્ । અતઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગભિન્નસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વસ્ય વહ્નિ-જલોભયાભાવીય-
તા જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન વહ્નિ-જલોભયાભાવીય-
જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

અથવા ક્રૌંસમાં બતાવેલી ચર્ચા મુજબ -

(૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતા-વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આ લક્ષણ લઘુભૂત અને નિર્દોષ સાબિત થશે. તો પછી આ જ લક્ષણ બતાવવાના બદલે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના પ્રવેશવાળું ગુરુભૂત લક્ષણ શા માટે દર્શાવ્યું ?

✠ પુનઃ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ ✠

વિ પ્રશ્ન :- અરે ભાઈ ! હજુ તમારું લક્ષણ ક્યાં સર્વાંગ સંપૂર્ણ થયું છે ? અવ્યાપ્તિ દોષ તો
હજુ પણ તમારા લક્ષણમાં ઊભો જ છે. સ્થલ લઈએ - પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ અને અભાવ
લઈએ સંયોગ-સમવાયઉભયસંબંધથી વહ્નિનો અભાવ. પર્વત ઉપર સંયોગસંબંધથી વહ્નિ રહે
છે. કિંતુ સમવાયસંબંધથી તો નથી રહેતો. માટે, સંયોગ-સમવાયઉભયસંબંધથી વહ્નિનો અભાવ
પર્વત ઉપર મળી જાય. હવે જોઈએ કે સંયોગ-સમવાયઉભયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-
વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા ઉક્ત સંબંધત્રિતયથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થાય છે કે નહીં ? આપણી
પાસે ત્રણ સંબંધ છે. (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ
તથા (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ).

આમાંથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ - સ્વવૃત્તિત્વ - આ બે સંબંધથી તો તાદૃશવહ્નિ-અભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જ જાય. કારણ કે વહ્નિઅભાવ જે લીધો છે તેની પ્રતિયોગિતા માત્ર વહ્નિત્વથી જ અવચ્છિન્ન છે. અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક પણ માત્ર વહ્નિત્વ જ છે. એટલે કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્ન ઘટત્વાદિ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતા પ્રતિયોગિતામાં રહી શકે તથા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્ન પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક ઘટત્વાદિ ધર્મોથી

(૨) સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકં પ્રકૃતે વહ્નિત્વમ્, વહ્નિત્વાતિરિક્તાઃ સર્વેડપિ ધર્માઃ સાધ્યતાનવચ્છેદકાઃ એવ, વહ્નિ-જલોભયાભાવીયજલનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા જલત્વાવચ્છિન્ના, જલત્વજ્ચ સાધ્યતાનવચ્છેદકમિતિ સાધ્યતાવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્નજલત્વાડવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીયજલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાં સત્ત્વાત્ તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીયજલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવેત્ ।

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

વહ્નિ-જલોભયાભાવીયજલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં જલત્વમ્, સાધ્યતા વહ્નિત્વાવચ્છિન્ના, અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પ્રતિયોગિતા સાધ્યતામાં વૃત્તિ થઈ જશે. અને તેથી સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પણ સંયોગ-સમવાયઉભયસંબંધ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

હવે સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધને વિચારીએ - પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ અને સમવાય બે છે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ માત્ર સંયોગ જ છે. છતાં પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધથી તો અવચ્છિન્ન છે જ. હા ! તાદૃશવહ્નિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅનવચ્છેદકસમવાયસંબંધથી પણ અવચ્છિન્ન છે. કિંતુ સાધ્યતાઅવચ્છેદક-સંયોગસંબંધથી તો અવચ્છિન્ન છે જ. આ રીતે સંયોગ-સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક-વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ રહેતું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી તાદૃશઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ ગઈ.

આમ, (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) - આ ત્રણ સંબંધથી સંયોગ-સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. તાદૃશપ્રતિયોગિતાનિરૂપક વહ્નિઅભાવ. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ ત્યાં વૃત્તિ હોવાથી લક્ષણઅસમન્વય થવાને કારણે અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બને.

આ રીતે તમારું લક્ષણ અમારા લક્ષણ કરતા લઘુભૂત હોવા છતાં પણ અવ્યાપ્તિ વગેરે દોષગ્રસ્ત હોય તો કેવી રીતે વિદ્વજ્જનો દ્વારા આદેય બને ?

(આ પ્રશ્ન પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારની સામે છે. એનો ઉત્તર હવે પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્નકરનારની સામે પ્રશ્ન કરનારને પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનાર દ્વારા અપાય છે.)

ય
શો
લ
તા

વહ્નિત્વજ્ઞ વહ્નિ-જલોભયાભાવીયજલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકમિતિ તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીય-જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકજલત્વભિન્નવહ્નિત્વધર્માવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદ-કાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીયજલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ નૈવ ભવેદિતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીયજલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવેત્ ।

✽ સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ ✽

ઉત્તર :- અરે ભાઈ ! એક આટલી અવ્યાપ્તિ આવે તેમાં શું મોટું થઈ ગયું ? એક નાનકડા પરિષ્કારથી આ અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ જશે. પણ, આપનું લક્ષણ તો અમારા લક્ષણ કરતાં ગુરુભૂત જ સાબિત થશે. જુઓ, હવે અમારું લક્ષણ થશે -

(૧) સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ તથા (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતા-વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

✽ તાદૃશસંબંધથી ઉભયસંબંધનું નિવારણ ✽

વિ આ લક્ષણ મુજબ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં સંયોગ-સમવાયઉભયસંબંધ-
ન અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક વહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ નહીં આપી શકાય. કારણ કે
મ્રા ઉક્ત ત્રિતયસંબંધથી સંયોગ-સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકવહ્નિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ ન થવાને કારણે સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયો-ગિતાનિરૂપક એવો સંયોગ-સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક વહ્નિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. હા ! સંયોગ-સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા પૂર્વે જણાવ્યું તે મુજબ જ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ(વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) આ બન્ને સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે કિંતુ નૂતન પરિષ્કૃત સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સંયોગ-સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. કારણ કે સાધ્યતા-અવચ્છેદક સંબંધ માત્ર સંયોગ જ છે. સમવાય વગેરે દુનિયાના તમામ સંબંધ પ્રસ્તુત અનુમાન પ્રયોગમાં સાધ્યતાઅનવચ્છેદક જ છે. જ્યારે તમે સ્વીકારેલ તાદૃશવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક સંબંધ સંયોગની સાથે સાથે સમવાય પણ છે. મતલબ કે જે રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદક-સંયોગસંબંધથી અવચ્છિન્નત્વ તાદૃશઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહે છે તે જ રીતે સાધ્યતા-અનવચ્છેદકસમવાયસંબંધથી પણ અવચ્છિન્નત્વ તાદૃશઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહે છે.

તથા ચ સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવીયજલનિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતાયાઃ સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વેઽપિ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતા-વિશિષ્ટત્વાભાવાત્ સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્ત્રિતય-સમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાવિધયા જલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાગ્રહણં ન શક્યમ્ । તતશ્ચ તાદૃશવહ્નિ-જલોભયાભાવઃ સાધ્યતાવિશિષ્ટવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઃ વર્તતે, સાધ્યતાવિશિષ્ટ-પ્રતિયોગિતાભિન્નજલનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપકોઽપિ વર્તતે इति न स ग्रहीतुं शक्यते, किन्तु वह्न्यभावः एव ग्राह्यः, तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्रावृत्तिरिति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिगन्धलेशोऽपि ?

સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકત્વપ્રવેશેઽપિ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્ન-ત્વસ્યૈવ સમ્બન્ધકોટૌ અન્તર્ભાવઃ કર્તવ્યઃ, ન તુ સ્વાવચ્છેદકાઽવચ્છિન્નત્વસ્ય, પૂર્વોક્તયુક્ત્યા મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયનિષ્ઠ-વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાઃ ભિન્નત્વે મહાનસીયવહ્ન્યભાવીય-

આ રીતે સાધ્યતાઅનવચ્છેદકસમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંયોગ-સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ-સંબંધથી સંયોગ-સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ ન શકે. આમ, સંયોગ-સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવમાં સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકત્વ નહીં રહે. કિંતુ નિરૂપકત્વ જ રહેશે. પ્રસ્તુત લક્ષણ મુજબ જે અભાવમાં સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકત્વ રહે તે જ અભાવ લઈ શકાય. માટે, સંયોગ-સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. વહ્નિઅભાવ ફક્ત સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલદ્રઢ. ધૂમ ત્યાં અવૃત્તિ. આ રીતે લક્ષણસમન્વય થઈ જવાને કારણે અવ્યાપ્તિ તો લાખો જોજન દૂર ભાગી જશે.

❧ લઘુભૂત બે લક્ષણ - ચર્ચાનું નવનીત ❧

અમારી આખી આ ચર્ચા દ્વારા અમારે આપની સામે આ બે લક્ષણ મૂકવા છે કે જે લક્ષણ નિર્દોષ છે, વધુમાં આપના લક્ષણ કરતા ઘણી બધી રીતે લઘુભૂત છે. પ્રથમ લક્ષણ -

- (૧) સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ,
- (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ તથા
- (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

- આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવ-

મહાનસીયવહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતામાદાયાઽવ્યાપ્ત્યાપત્તેઃ, તાદૃશપ્રતિયોગિતાઽભેદે મહાનસીયવહ્ન્ય-
ય ભાવમાદાય સુતરામવ્યાપ્તેઃ, ‘ઘટઃ દ્રવ્યં પૃથ્વીત્વાદ્’ इत्यादौ સાધ્યતાવચ્છેદકાઽપ્રસિદ્ધ્યા લક્ષણા-
શો ઽપ્રસિદ્ધેશ્ચ । ‘ઘટઃ દ્રવ્યમ્’ इत्यादौ દ્રવ્યત્વં સાધ્યમ્, તસ્ય શબ્દતઃ અનુલ્લેખઃ જાતિત્વજ્ઞેતિ
ત્ત ન દ્રવ્યત્વત્વેન ભાનં કિન્તુ સ્વરૂપતઃ એવ, તતઃ સાધ્યતાવચ્છેદકં કિં સ્યાત્ ? તથા ચ
તા સ્વાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વસ્ય પ્રવેશે સ્વાવચ્છેદકસ્યૈવાઽપ્રસિદ્ધેઃ લક્ષણઘટકાપ્રસિદ્ધ્યા તદ્ઘટિતલક્ષણા-
ઽપ્રસિદ્ધિઃ દુર્વારૈવ સ્યાત્ ।



અધિકરણઅવૃત્તિત્વ તથા કૌંસમાં કરેલી ચર્ચા મુજબ લક્ષણ - (જો મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય મહાનસીયનિષ્ઠ અને વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાને એક માનો તો) (૧) સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધ-અનવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ, (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપક-અભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

(જો મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય મહાનસીયનિષ્ઠ અને વહ્નિનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાને જુદી - જુદી માનો તો) તથા બીજું લક્ષણ -

(૧) સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ,

(૨) સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ,

(૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

- આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવ-

અધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

પૂર્વે કૌંસમાં જે ચર્ચા જોઈ ગયા છીએ તેમાં થોડું આગળ વધીએ - પ્રસ્તુતમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય મહાનસીયનિષ્ઠ અને વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા જુદી જુદી છે - એ માન્યતાના આધારે લક્ષણ બનાવવામાં આવે છે. આ માન્યતાના આધારે અત્યાર સુધી આપણે જોઈ ગયા તે મુજબ સંબંધકોટિમાં સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવવો જરૂરી નથી. સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વના પ્રવેશથી ચાલી જશે. તથા (પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્નકારની સામે પ્રશ્ન કરનાર) તમે જ્યારે પ્રશ્ન કરેલો કે ‘સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ લખવાની જરૂરત શી ?’ - ત્યારે આ પ્રશ્નના સમર્થનમાં તમે તર્ક આપેલો કે ‘સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા કદાચિત્ અનવચ્છિન્ન = નિરવચ્છિન્ન હોઈ શકે. કિંતુ સાધ્ય તો શબ્દતઃ ઉલ્લિખ્યમાન હોવાને કારણે સાધ્યતા તો નિરવચ્છિન્ન હોઈ જ ન શકે, માટે સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો જ પ્રવેશ પર્યાપ્ત

યદ્યપિ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વપ્રવેશેઽપિ એતત્સ્થલે લક્ષણઘટકાઽભાવાપ્રસિદ્ધિઃ વર્તતે તથાપિ એતાદૃશાઽઽપત્તિસ્તુ ઉત્તરપક્ષસમ્મતલક્ષણેઽપિ સમ્ભવતિ, તન્નિરાકરણઞ્ચાગ્રે દર્શયિષ્યતે એવેતિ સૂક્ષ્મમૂહ્યમ્ ।

તથા ચ ‘સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતય-સમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વા-ભાવઃ’ - ઇત્યેવમેવ લક્ષણાઽભ્યુપગમે દોષલેશોઽપિ નાસ્તિ ચેત્, કિમર્થં તર્હિ ‘સ્વસામાનાધિકરણ્ય

છે.’ આની સામે અમે (પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારે) જવાબ આપ્યો કે સ્વઅવચ્છેદક-અવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવવામાં અવ્યાપ્તિ દોષ છે. પુનઃ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ વિચાર્યું તો જણાયું કે જો મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય મહાનસીયનિષ્ઠ અને વહ્નિનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા જુદી જુદી હોય તો પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને કે વહ્નિત્વ-જલત્વઅવચ્છિન્ન-અભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આપી શકાય તેમ નથી. માટે, તે માન્યતા મુજબના લક્ષણમાં આપણે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વના પ્રવેશને રદિયો આપ્યો.

❁ સ્વઅનવ...ની અન્ય રીતે પણ સાર્થકતા ❁

પરંતુ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ અન્ય કારણસર પણ કરાવવો જરૂરી છે. માટે, જો મહાનસીયવહ્નિઅભાવીય મહાનસીયનિષ્ઠ અને વહ્નિનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા ભિન્ન ભિન્ન હોય એવું માનો તો પણ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ અનિવાર્ય છે. તે આપણે જોઈએ. અત્યાર સુધી આપણે જોયું તે મુજબ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આપી શકાતી નથી. હા ! જો સ્વઅવચ્છેદક-અવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હોય ત્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદક જ અપ્રસિદ્ધ થઈ જાય તો અપ્રસિદ્ધિ દોષ આપી શકીએ. અત્યાર સુધી આપણે એમ જ સમજ્યા છીએ કે સાધ્યનો અનુમાનપ્રયોગમાં શબ્દતઃ ઉલ્લેખ હોવાને કારણે સાધ્યતાઅવચ્છેદક પ્રસિદ્ધ જ હોય. પણ હકીકત આ નથી. ઘટઃ દ્રવ્યં પૃથ્વીત્વાત્ - આ સ્થલમાં સંબંધકોટિમાં જો સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવવામાં આવે તો અપ્રસિદ્ધિ દોષ આવે. કારણ કે પ્રસ્તુત અનુમાનપ્રયોગમાં સાધ્યનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ જ નથી કરવામાં આવ્યો. પ્રસ્તુતમાં સમવાય સંબંધથી દ્રવ્યત્વ ઘટમાં સાધ્ય છે. દ્રવ્યત્વ શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન જાતિ સ્વરૂપ હોવાથી દ્રવ્યત્વત્વ રૂપે તેનું ભાન થાય જ નહીં. મતલબ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક જ પ્રસ્તુતમાં જાણી ન શકાય. હવે જો સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હોય તો

ય
શો

લ
તા

વિ
ન
પ્રા

ય નિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂ-
શો પિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - इत्येवं गुरुतरं लक्षणमाश्रयणीयम् ? एतदपेक्षया अस्मदुपदर्शितलक्षणस्य
ल लघुत्वे सति निर्दुष्टत्वात् । ‘अर्के चेद् मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेदि’ति न्यायेन तदनुचितमेवेति
ता चेद् ? (પૃ. ૭૧૨ તઃ અથેત્યાદિના આરબ્ધઃ પૂર્વપક્ષઃ અત્ર પૂર્ણતાં ગતઃ ।)

મૈવમ્, દોષશ્રુદ્ધલાનિગડિતત્વાપત્તેઃ । ભવતાઽભ્યુપગતલક્ષણે બહવો દોષાઃ યેષાં નિરાકરણમ-

સાધ્યતાઅવચ્છેદક જ પ્રસ્તુતમાં અપ્રસિદ્ધ હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધ જ
અપ્રસિદ્ધ થઈ જાય - આ વાત તો સ્પષ્ટ જ છે.

આ અપ્રસિદ્ધિને દૂર કરવા માટે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વનો જ પ્રવેશ કરાવવો
અનિવાર્ય છે. કારણ કે સાધ્યતાઅનવચ્છેદક દુનિયાના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ
પ્રતિયોગિતામાં જવું જોઈએ - આવું કહેવામાં કોઈ અપ્રસિદ્ધિ નથી.

❧ પૂર્વપક્ષસમ્મત અંતિમ લક્ષણ ❧

ટૂંકમાં, અમારું Final લક્ષણ -

(તથા અમારી માન્યતા મુજબ મહાનસીયનિષ્ઠ અને વક્તિનિષ્ઠ મહાનસીયવક્તિઅભાવીય-

વિ પ્રતિયોગિતા જુદી - જુદી છે.)

ન (૧) સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ,

ન (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ,

પ્રા (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) - આ ત્રણ
સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ !

આ લક્ષણ છે નિર્દોષ !

વધુમાં તમારા લક્ષણ કરતા અત્યંત લઘુભૂત !

તો પછી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વગેરેના પ્રવેશથી ગુરુભૂત થયેલ તમારું લક્ષણ આદેય
શી રીતે બને ?

❧ અનેક આપત્તિ એ લક્ષણમાં ❧

ઉત્તર :- (આ ઉત્તર મુખ્ય પૂર્વપક્ષ દ્વારા જ પ્રસ્તુત કરાય છે -)

જુઓ ભાઈ ! અમે ઉપલો માળ ભાડે આપીને કોઈ વાત નથી કરતા. અમારું લક્ષણ ન

સ્મદભ્યુપગતલક્ષણં વિના ન સંભવતિ । તથા હિ - (૧) પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્, ધૂમાદ્ -
ઇત્યત્ર ઘટત્વાનુયોગિકકાલિકેન યઃ વહ્નિત્વાશ્રયઃ તસ્ય સંયોગેનાઽભાવમાદાય અવ્યાપ્તિઃ સ્યાત્ ।
તદ્વથા - અત્ર સાધ્યમ્ - વહ્નિત્વાશ્રયઃ ।

- સાધ્યતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - વહ્નિત્વમ્ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સંયોગઃ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - વહ્નિત્વત્વમ્ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।

ઉક્તાઽભાવીયપ્રતિયોગી - વહ્નિત્વાશ્રયઃ ।

- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - વહ્નિત્વમ્ ।
- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સંયોગઃ ।
- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - વહ્નિત્વત્વમ્ ।
- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - ઘટત્વાનુયોગિકકાલિકઃ ।

સ્વીકારી તમારું લક્ષણ સ્વીકારો તો આપત્તિઓનો કોઈ પાર નહીં રહે. સૌથી પહેલી આપત્તિ તો પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં આવશે. આ સ્થલમાં લઈશું ઘટઅનુયોગિક-કાલિકસંબંધથી વહ્નિત્વઆશ્રયનો અભાવ. ઘટઅનુયોગિકકાલિકસંબંધથી વહ્નિત્વ માત્ર ઘટમાં રહે. આ વહ્નિત્વાશ્રય એવો ઘટ સંયોગ સંબંધથી પર્વત ઉપર તો વૃત્તિ છે જ નહીં. માટે, વહ્નિત્વાશ્રયઅભાવ પર્વત ઉપર મળી જાય. પ્રસ્તુતમાં

- સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વ.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વત્વ. તથા
- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વ.
- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.
- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વત્વ.
- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - ઘટાનુયોગિકકાલિક.

હવે, તમારા લક્ષણ મુજબ આ અભાવ લઈ શકાય છે કે નહીં ? તે જોઈએ.

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મા

एतत्स्थलं पूर्वमुपदर्शितमेव । अत्र घटत्वानुयोगिककालिकेन वह्नित्वाश्रयाऽभावीयप्रतियोगिता साध्यताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्तनीयम् -

(१) स्वानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वम् ।

य एव, तादृशवह्नित्वाश्रयाभावीयप्रतियोगिताऽपि संयोगेनैवाऽवच्छिन्ना, तदतिरिक्तैः सर्वैरपि सम्बन्धैः अनवच्छिन्ना एवेति स्वानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૨) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

તા સાધ્યતાવચ્છેદકં પ્રકૃતે वह्नित्वम्, तदतिरिक्ताः सर्वेऽपि धर्माः साध्यतानवच्छेदकाः एव, तादृशवह्नित्वाश्रयाऽभावीयप्रतियोगिताऽपि वह्नित्वेनैવાवच्छिन्ना, वह्नित्वातिरिक्ताः सर्वेऽपि धर्माः तादृशાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકાઃ એવેતિ સાધ્યતાવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્નસર્વધર્માનવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશવહ્નિત્વાશ્રયાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશવહ્નિત્વાશ્રયાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૧) પહેલો સંબંધ છે - સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ.

પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ જ છે. સંયોગ સિવાયના તમામ સંબંધોથી સાધ્યતા અનવચ્છિન્ન જ છે. તથા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સંયોગ જ છે. સંયોગ સિવાયના તમામ સંબંધોથી પ્રતિયોગિતા અનવચ્છિન્ન જ છે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંયોગ-ભિન્ન સાધ્યતાઅનવચ્છેદક સમવાયાદિ સંબંધોથી અનવચ્છિન્નત્વ તાદૃશવહ્નિત્વાશ્રયઅભાવીય-પ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી તાદૃશ વહ્નિત્વાશ્રય-અભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

❖ ઘટાનુયોગિકકાલિક સંબંધથી અવ્યાપિ ❖

(૨) તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદક માત્ર વહ્નિત્વ જ છે. વહ્નિત્વ સિવાયના તમામ ધર્મો સાધ્યતાઅનવચ્છેદક છે. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ પણ માત્ર વહ્નિત્વ જ છે. વહ્નિત્વ સિવાયના તમામ ધર્મોથી પ્રતિયોગિતા અનવચ્છિન્ન જ છે. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વભિન્ન પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક ઘટવાદિધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ તાદૃશવહ્નિત્વાશ્રયઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી તાદૃશવહ્નિત્વાશ્રયઅભાવીય-પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જ જશે.

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશવહ્નિત્વાશ્રયાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં વહ્નિત્વમેવ, વહ્નિત્વભિન્નાઃ સર્વેઽપિ ધર્માઃ સાધ્યતાયાઃ અપિ અનવચ્છેદકાઃ, તાદૃશવહ્નિત્વાશ્રયાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ અપિ ચ અનવચ્છેદકાઃ । ઇતિ તાદૃશવહ્નિત્વાશ્રયાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્નધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશવહ્નિત્વાશ્રયાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ ભવેદેવેતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશવહ્નિત્વાશ્રયાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

ઇત્યજ્ઞ ઉક્તાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકા-નવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વેન તાદૃશાઽભાવે સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિ-યોગિતાનિરૂપકત્વસત્ત્વાદ્ એતદતિરિક્તપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વસ્ય ચ તાદૃશાઽભાવે વિરહેણ સાધ્યતા-વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકત્વસ્ય સત્ત્વાચ્ચ તાદૃશાઽભાવસ્ય ગ્રાહ્યત્વમનાવિલમિતિ તદધિકરણે પર્વતે ધૂમસ્ય વૃત્તિત્વેન સ્યાદેવાઽવ્યાપ્તિઃ । યદિ અસ્મદભ્યુપગતલક્ષણમભ્યુપેયતે તદા નેયમવ્યાપ્તિઃ ઇતિ પૂર્વમુપદર્શિતમેવ ।

તથા ચ ‘પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્, ધૂમાદ્’ - ઇત્યત્ર ઘટાનુયોગિકકાલિકેન વહ્નિત્વાશ્રયસ્ય સંયોગેન અભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિવારણાય અસ્મદભ્યુપગતમેવ લક્ષણમઙ્ગીકાર્યમિતિ સ્થિતમ્ ।

(૩) આમ, પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ પણ માત્ર વહ્નિત્વ જ છે. વહ્નિત્વ સિવાયના તમામ ધર્મોથી પ્રતિયોગિતા અનવચ્છિન્ન જ છે. સાધ્યતા પણ માત્ર વહ્નિત્વથી જ અવચ્છિન્ન છે, વહ્નિત્વ સિવાયના ધર્મોથી સાધ્યતા અનવચ્છિન્ન જ છે. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ સિવાયના પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક ઘટવાદિ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં રહેલું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી તાદૃશવહ્નિત્વાશ્રયઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતામાં વૃત્તિ થઈ જશે. પરિણામે સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પણ તાદૃશવહ્નિત્વાશ્રયઅભાવીય-પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

આ રીતે સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ, સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી વહ્નિત્વાશ્રયઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટ થઈ જશે. તથા આ સિવાયની અન્ય કોઈ પ્રતિયોગિતાનું નિરૂપકત્વ વહ્નિત્વાશ્રયઅભાવમાં રહેતું ન હોવાથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકત્વ વહ્નિત્વાશ્રયઅભાવમાં રહી જશે. તેથી વહ્નિત્વાશ્રયઅભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ ત્યાં વૃત્તિ. આ રીતે

ય શો લ તા
યદ્યાપિ ‘પર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાદ્’ - इत्यत्रापि उक्ताऽभावमादाय अव्याप्तिः दर्शयितुं
 શક્યતે इति वह्नित्वाश्रयसाध्यकस्थलपर्यन्तमनुधावनमनुचितम्; **तथापि** तादृशस्थलस्य पूर्वमुक्तत्वेन
 प्रतिपत्तिसौकर्यं परिभाष्य तत्राऽव्याप्तिरुपदर्शिता । अग्रे ‘पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्रैवाऽ-
 व्याप्तिरुपदर्शयिष्यते इत्यवधेयम् ।

લક્ષણઅસમન્વય થવાને કારણે અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે.

❖ નિરવચ્છિન્નદ્રવ્યત્વનિષ્ઠસાધ્યતાને લઈને અવ્યાપ્તિ ❖

તમારા લક્ષણમાં આ એક અવ્યાપ્તિ બીજી આવશે - ઘટઃ દ્રવ્યં પૃથ્વીત્વાત્ - આ સ્થલમાં.
 આ સ્થલમાં સાધ્યાભાવ = દ્રવ્યત્વાભાવ લઈ જ નહીં શકાય. કારણ કે દ્રવ્યત્વાભાવ લેતા
 દ્રવ્યત્વનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ થાય છે. માટે, દ્રવ્યત્વત્વ રૂપે દ્રવ્યત્વનું ભાન થશે. ફલતઃ પ્રતિયોગિતા
 દ્રવ્યત્વત્વથી અવચ્છિન્ન થશે. તમારા પરિષ્કાર મુજબ જે અભાવીયપ્રતિયોગિતા (૧) સ્વઅન-
 વચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતા-
 નિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) - આ ત્રણ સંબંધથી વિશિષ્ટ થઈ જતી હોય,
 સાધ્યતાવિશિષ્ટભિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ જે અભાવમાં ન રહેતું હોય તે જ અભાવ લઈ
 શકાય. તે સિવાયના અભાવો ન લઈ શકાય. પ્રસ્તુત સ્થલમાં વિચારીએ તો

વિ

ન

મા

(૧) દ્રવ્યત્વાભાવ સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક છે તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદક
 સંબંધ પણ સમવાય જ છે. સમવાય સિવાયનો અન્ય કોઈ સંબંધ ન તો સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે
 કે ન તો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક છે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકસમવાયસંબંધભિન્નસંયોગાદિ-
 સંબંધથી અનવચ્છિન્નત્વ દ્રવ્યત્વાભાવીયપ્રતિયોગિતામાં વૃત્તિ હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધ-
 અનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી દ્રવ્યત્વાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

(૨) તથા સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પણ દ્રવ્યત્વાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ
 જાય. કારણ કે સાધ્યતા પ્રસ્તુતમાં નિરવચ્છિન્ન છે. એટલે કે દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મથી
 અવચ્છિન્ન નથી. પ્રતિયોગિતા દ્રવ્યત્વત્વથી અવચ્છિન્ન છે. દ્રવ્યત્વત્વ સિવાયના દુનિયાના
 તમામ ધર્મો પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક છે. જો સાધ્યતા દુનિયાના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન
 હોય તો દ્રવ્યત્વત્વ સિવાયના તમામ ધર્મોથી તો અનવચ્છિન્ન જ હોય ને ! આ રીતે પ્રતિયોગિતા-
 અવચ્છેદકદ્રવ્યત્વત્વભિન્ન પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક ઘટત્વત્વાદિ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ
 સાધ્યતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતામાં દ્રવ્યત્વાભાવીય-
 પ્રતિયોગિતા વૃત્તિ હોવાથી સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી દ્રવ્યત્વાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ

एवं भवताऽभ्युपगतलक्षणानुसारेण ‘पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र, ‘पर्वतो वह्नित्वा-
श्रयवान्, धूमाद्’ - इत्यत्र च महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वजात्यवच्छिन्नाऽभावमादायाऽ-
व्याप्तिः स्यात् ।

अत्र साध्यतावच्छेदकधर्मादिकं पूर्ववत्, अभावीयप्रतियोगी - महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्ट-
वह्नित्वविशिष्टः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टं वह्नित्वम्, विशिष्टं
शुद्धान्नातिरिच्यते इति न्यायेन वह्नित्वञ्च ।
- प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - महानसीयवह्निवृत्तित्वं वह्नित्वत्वञ्च ।

થઈ જાય.

આમ, સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ અને સ્વવૃત્તિત્વ - આ બન્ને સંબંધથી દ્રવ્યત્વા-
ભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. (૩) કિંતુ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી
દ્રવ્યત્વાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ ન થાય. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ તો
દુનિયાના કોઈ પણ નથી. જ્યારે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ દ્રવ્યત્વત્વ છે. મતલબ કે સાધ્યતા-
અવચ્છેદકભિન્ન એવા દ્રવ્યત્વત્વ ધર્મથી અવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતામાં રહે છે. આ રીતે સાધ્યતા-
અવચ્છેદકભિન્ન દ્રવ્યત્વત્વ વગેરે ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ દ્રવ્યત્વાભાવીયપ્રતિયોગિતામાં ન રહેતું
હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી દ્રવ્યત્વાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ
નહીં થઈ શકે.

❀ દ્રવ્યત્વાભાવ ન મળતા અવ્યાપ્તિ ❀

પરિણામે (૧) સ્વઅનવચ્છેદક સંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ
અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) - આ ત્રણ
સંબંધથી દ્રવ્યત્વાભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ ન થઈ શકે. આમ, દ્રવ્યત્વાભાવમાં
સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્ન-દ્રવ્યત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ રહેતું હોવાથી દ્રવ્ય-
ત્વાભાવ લઈ નહીં શકાય. કારણ કે સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ
જે અભાવમાં જાય તે જ અભાવ લઈ શકાય.

આ રીતે લક્ષણસમન્વય કરવા માટે જરૂરી દ્રવ્યત્વાભાવ જ પ્રસ્તુતમાં અગ્રાહ્ય બની
જવાને કારણે લક્ષણસમન્વય નહીં થાય. અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બને.

ય
શો
લ
તા

વિ
બ
મી

- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।

યદિ એતદભાવીયપ્રતિયોગિતા ઉક્તસમ્બન્ધત્રિતયેન સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેત્, તદા એષઃ અભાવઃ ધર્તુ શક્યતે ઇતિ તદેવાદૌ ચિન્તનીયમ્ -

શો (૧) સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

લ સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ પ્રકૃતે સંયોગઃ, તદતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ સમ્બન્ધાઃ સાધ્યતાનવચ્છેદકાઃ એવ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાઽપિ સંયોગેનૈવાઽવચ્છિન્ના, મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વ- તા વિશિષ્ટસ્ય સંયોગેનાઽભાવગ્રહણાત્, તદતિરિક્તૈઃ સર્વૈરપિ સમ્બન્ધૈઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા અનવચ્છિન્ના એવેતિ સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતા- વિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।



•*• પુનઃ નૂતનઅવ્યાપ્તિઆપાદન •*•

હવે ત્રીજી અવ્યાપ્તિ જોઈએ -

પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિ (= વહ્નિત્વ)- અવચ્છિન્નનો અભાવ લઈને અવ્યાપ્તિ આવે. તે આ રીતે -

તમારા પરિષ્કાર મુજબ જે અભાવીયપ્રતિયોગિતા (૧) સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થતી હોય, મતલબ કે સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકત્વ જે અભાવમાં જાય તે અભાવ લઈ શકાય.

ન પ્રસ્તુતમાં (૧) સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ છે. તથા અભાવીયપ્રતિયોગિતા- બ્રા અવચ્છેદક સંબંધ પણ સંયોગ જ છે. કારણ કે મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વજાતિ- અવચ્છિન્નવહ્નિનો અભાવ પર્વત ઉપર સંયોગસંબંધથી જ અભિપ્રેત છે. આ રીતે સાધ્યતા- અવચ્છેદકસંયોગસંબંધભિન્નસમવાયાદિસંબંધથી અવચ્છિન્નત્વ મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટ- વહ્નિત્વજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં ન રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધ- અનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તાદૃશવહ્નિત્વઅવચ્છિન્નવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

(૨) પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે વહ્નિત્વ તથા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક છે વિશિષ્ટ વહ્નિત્વ. મતલબ કે વહ્નિત્વ જ, વિશિષ્ટ શુદ્ધાન્નાતિરિચ્યતે ન્યાયથી. આ સિવાયના =

(૨) સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકં વહ્નિત્વમ્, ‘વિશિષ્ટં શુદ્ધાન્નાતિરિચ્યતે’ - इति न्यायेन महानसीयवह्निवृत्तिता-
विशिष्टवह्नित्वमपि भवेदेव, अतः साध्यतावच्छेदकताधिकरणविधया वह्नित्वम्, विशिष्टवह्नित्व-
ज्चोभयमपि प्राप्यते, तदतिरिक्ताः सर्वेऽपि धर्माः साध्यतानवच्छेदकाः एव, तादृशाऽभावीयप्रति-
योगिता महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्ना, ‘वિशिष्टं शुद्धाન્नातिरिच्यते’ इति न्यायेन य
शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नाऽपि, एतदतिरिक्तैः सर्वैरपि धर्मैः तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता अनवच्छिन्ना शो
एवेति साध्यतावच्छेदकवह्नित्वादिभिन्नधर्मानवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वात् ल
स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता साध्यताविशिष्टा भवत्येव । ता

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકમહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વાદિભિન્નધર્માનવ-
ચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા
સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ ભવેત્, અતઃ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા
ભવત્યેવ ।

●
વિશિષ્ટવહ્નિત્વઅભિન્નવહ્નિત્વ સિવાયના કોઈ પણ ધર્મથી તાદૃશવહ્નિત્વઅવચ્છિન્નવહ્નિ-
અભાવીયપ્રતિયોગિતા અવચ્છિન્ન છે જ નહીં. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ સિવાયના
ઘટત્વાદિધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ તાદૃશઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદક-
અનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તાદૃશઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય. એક
સ્પષ્ટતા મગજમાં રાખશો કે વિશિષ્ટ વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા હોવાથી શુદ્ધ
વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન થાય. પણ, વિશિષ્ટવહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા શુદ્ધ વિ
વહ્નિત્વત્વથી અવચ્છિન્ન ન હોય. આ અંગે વિશેષ વાત પછી જોઈશું

(૩) તથા મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવની પ્રતિયોગિતા
સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પણ સાધ્યતાવિશિષ્ટ થઈ જાય છે. કારણ કે સાધ્યતા માત્ર વહ્નિત્વ ધર્મથી
જ અવચ્છિન્ન છે. વહ્નિત્વ સિવાયના કોઈ ધર્મથી અવચ્છિન્ન નથી. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકપણ
માત્ર વહ્નિત્વ જ છે. વહ્નિત્વ સિવાયના તમામ ધર્મો પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક જ છે. આ રીતે
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકવિશિષ્ટવહ્નિત્વઅભિન્નશુદ્ધવહ્નિત્વભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક ઘટ-
ત્વાદિધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી
સાધ્યતા મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાથી વિશિષ્ટ
થઈ જાય. ફલતઃ સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી તાદૃશપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મી

તતશ્ચ મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વવિશિષ્ટાભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ સ્વાનવચ્છેદક-
 ય સમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વેન
 શો તાદૃશાઽભાવઃ સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકઃ એવ ભવેત્, તાદૃશાઽભાવે
 લ તદતિરિક્તપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વાઽભાવાત્, તસ્યાશ્ચ સાધ્યતાવિશિષ્ટત્વાત્ । તતશ્ચ તાદૃશાઽભાવસ્ય
 તા ગ્રાહ્યત્વમેવેતિ તદધિકરણે પર્વતે ધૂમસ્ય વૃત્તિત્વેન લક્ષણાઽસમન્વયાદ્ ભવેદેવાઽવ્યાપ્તિઃ ।
 યદિ અસ્મદભ્યુપગતં લક્ષણમઙ્ગીક્રિયતે તદા નેયમવ્યાપ્તિરિતિ પૂર્વમુપદર્શિતમેવેતિ નેહ
 ઉપદર્શયતે ।

- આમ, (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ,
 (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ તથા
 (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

- આ ત્રણ સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીય-
 પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થવાને કારણે સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ જ
 મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવમાં જશે. પ્રસ્તુત અભાવ આ એક જ
 પ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક હોવાથી મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવમાં
 સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકત્વ રહી જશે. પરિણામે, તાદૃશઅભાવ
 લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ ત્યાં અવૃત્તિ ન હોવાથી લક્ષણસમન્વય નહીં થાય.
 અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે.

❧ ત્રણ અવ્યાપ્તિદુષ્ટ લક્ષણ ❧

આ રીતે તમારા લક્ષણ મુજબ ત્રણ - ત્રણ સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે.
 ઉપરાંતમાં અત્યારે આપણે જે વાત કરી રહ્યા છીએ તેનાથી વિપરીત તમારું લક્ષણ થશે.
 કહેવાનો આશય એ છે કે - પ્રસ્તુતમાં પ્રતિયોગિતામાં જે સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ
 વિશેષણ રહે છે તેનો અર્થ ચાલી રહ્યો છે. મતલબ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો
 જે પરિષ્કાર કરો તે પ્રતિયોગિતામાં વિશેષણ બનતો હોવો જોઈએ. તમે જે પરિષ્કાર કર્યો
 કે - સાધ્યતાવિશિષ્ટ-પ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકત્વ તે તો અભાવનું વિશેષણ
 બને છે. માટે, તમારો પરિષ્કાર વ્યાજબી ન કહેવાય. હા ! અવ્યાપ્તિ દોષ તો ઊભા જ
 છે, ઉપરાંતમાં આ દોષ અમે તમારા લક્ષણમાં આપીએ છીએ.

ટૂંકમાં, તમારા લક્ષણમાં

(૧) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ અને પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ - આ બન્ને સ્થલમાં

કિંચ, 'ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાદ્' - ઇત્યત્ર નીલત્વત્વાવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિ-જાતિવિશિષ્ટાઽભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિઃ ભવદભ્યુપગતલક્ષણાનુસારેણ ભવેદેવ । તથા હિ -

પ્રકૃતે સાધ્યમ્ - રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિવિશિષ્ટઃ ।

- સાધ્યતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતયઃ નીલત્વ-પીતત્વાદિકાઃ ।

- સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।

- સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વમ્ ।

- સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।

તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગી - રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિવિશિષ્ટઃ ।

- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - નીલત્વત્વાવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિઃ ।

- પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।

ઘટઅનુયોગિકકાલિક સંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટ વહ્નિનો સંયોગ સંબંધથી અભાવ લઈને અવ્યાપ્તિ આવે છે.

(૨) ઘટઃ દ્રવ્યં પૃથ્વીત્વાન્ - આ સ્થલમાં સાધ્યાભાવ = દ્રવ્યત્વાભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા લક્ષણસમન્વય અસંભવિત થઈ જશે.

(૩) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ અને પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાન્ - આ બન્ને સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટ વહ્નિત્વજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવશે.

ચતુર્થઅવ્યાપ્તિઆપાદન

(૪) ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાન્ - આ સ્થલમાં પણ નીલત્વત્વઅવચ્છિન્ન જે રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ તદ્વિશિષ્ટનો સમવાયસંબંધથી અભાવ લઈને અવ્યાપ્તિ આવે.

આ અવ્યાપ્તિ પૂર્વે જોઈ નથી. થોડી સમજી લઈએ - પ્રસ્તુતમાં રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિ જાતિથી વિશિષ્ટનો અભાવ જ લીધો છે. પણ, રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિ જાતિ માત્ર નીલત્વત્વથી અવચ્છિન્ન હોય તે જ લેવાની. આમ, નીલત્વત્વથી અવચ્છિન્ન રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિ જાતિ માત્ર નીલત્વ જ છે. તેનાથી વિશિષ્ટ નીલરૂપ. તેનો અભાવ રક્ત ઘટમાં મળી જ જાય.

અહીં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સમવાય.

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ → રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ.

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સમવાય.

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ → નીલત્વત્વ.

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

– પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - નીલત્વત્વમ્ ।

– પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।

નીલત્વત્વાવચ્છિન્ના રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિઃ નીલત્વમેવ સ્યાત્, નીલત્વવિશિષ્ટનીલરૂપાભાવશ્ચ રક્તઘટે સ્યાદેવ । યદિ હિ એતદભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેત્ તદૈતદભાવઃ ધર્તુ ય શક્યતે ઇતિ તત્ત્વિન્યતે -

શો (૧) સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

લ સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સમવાયઃ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાઽપિ ચ સમવાયેનૈવાઽવચ્છિન્ના, તા સમવાયાતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ સમ્બન્ધાઃ સાધ્યતાનવચ્છેદકાઃ એવ, તૈશ્ચ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાપિ અનવચ્છિન્ના એવેતિ સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધભિન્નસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૨) સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકતયા રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતયઃ, નીલત્વત્વવિશિષ્ટરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિશ્ચ પ્રાપ્યન્તે,

હવે જોઈએ કે આ અભાવની પ્રતિયોગિતા તમે બતાવેલા ત્રણ સંબંધોથી સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થાય છે કે નહીં ?

✠ નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નજાતિવિશિષ્ટ અભાવનું ત્રણ ✠

(૧) પ્રથમ સંબંધ → સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ.

વિ અહીં સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ સમવાય છે. સમવાય સિવાયના તમામ સંબંધો ન સાધ્યતાઅનવચ્છેદક. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ માત્ર સમવાય જ છે. કારણ કે નીલરૂપનો રક્ત ઘટમાં સમવાય સંબંધથી જ અભાવ લેવો અભિપ્રેત છે. આમ, સાધ્યતા- અવચ્છેદકસમવાયભિન્ન સાધ્યતાઅનવચ્છેદક સંયોગાદિસંબંધોથી અનવચ્છિન્નત્વ રૂપત્વન્યૂન- વૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેલું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

(૨) દ્વિતીય સંબંધ → સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ.

પ્રસ્તુતમાં રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવમાં રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ એ જ પ્રતિયોગિતા-

‘વિશિષ્ટં શુદ્ધાન્નાતિરિચ્યતે’ इति न्यायात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतयाऽपि शुद्धरूपत्वन्यूनवृत्तिजातयः नीलत्वत्वविशिष्टरूपत्वन्यूनवृत्तिजातिश्चैव प्राप्यन्ते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकरूपत्वन्यूनवृत्तिजात्यादिभिन्नधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता साध्यताविशिष्टा भवत्येव ।

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકનીલત્વત્વવિશિષ્ટરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાત્યાદિભિન્નધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાયાં વૃત્તિઃ ભવેદેવેતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

અવચ્છેદક બનશે. સાધ્યતાઅવચ્છેદક પણ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ જ છે. જો કે સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાં રહેનારા ધર્મો નીલત્વત્વ, પીતત્વત્વ વગેરે છે. અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક તરીકે રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાં રહેલ માત્ર નીલત્વત્વ ધર્મ જ છે, તો પણ પ્રસ્તુતમાં આપણે સાધ્યતાઅવચ્છેદક અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક વચ્ચે જ વિચારવાનું છે. તથા પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ જ છે, રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ સિવાયના કોઈ પણ ધર્મો સાધ્યતાઅનવચ્છેદક જ છે. અને રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ સિવાયના તમામ ધર્મોથી પ્રતિયોગિતા અનવચ્છિન્ન જ છે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિભિન્નસાધ્યતાઅનવચ્છેદક ઘટવાદિ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

(૩) તૃતીય સંબંધ → સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વ).

રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક માત્ર રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ જ છે. તે આપણે જોઈ ગયા. ફલિતાર્થ એ કે સાધ્યતા માત્ર રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિથી જ અવચ્છિન્ન છે. રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ સિવાયના તમામ ધર્મોથી સાધ્યતા અનવચ્છિન્ન જ છે. આ રીતે સાધ્યતામાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક ઘટવાદિધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ રહેતું હોવાને કારણે સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતામાં વૃત્તિ

ય
શો
લ
તા

વિ
ન

પ્રા

ય શો લ તા
 ઇત્યગ્ચ સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતત્રિતય-
 સમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવતિ, એતદતિરિક્તપ્રતિયોગિત્વનિરૂપકઃ
 તાદૃશાભાવઃ નાસ્તિ ઇતિ તાદૃશાઽભાવે સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકત્વં
 ભવેદેવેતિ તાદૃશોઽભાવો ધર્તુ શક્યતે, તસ્ય અધિકરણં રક્તઘટઃ, રૂપહેતુશ્ચ તત્ર વૃત્તિરિતિ
 લક્ષણાઽસમન્વયાત્ સ્યાદેવાઽવ્યાપ્તિઃ ।

થઈ જશે. ફલતઃ સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીય-
 પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

✽ ત્રણે ય સંબંધથી પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ ✽

આ રીતે (૧) સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ,

(૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને

(૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

વિ ન મ્રા
 - આ ત્રણ સંબંધથી નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતા
 સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ ગઈ. અને જે પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ છે તન્નિરૂપકત્વ
 નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવમાં રહે છે તે સિવાયની અન્ય કોઈ
 પ્રતિયોગિતાનું નિરૂપકત્વ નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવમાં રહેતું નથી.
 આમ, સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકત્વ નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વ-
 ન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવમાં રહેતું હોવાથી નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવ
 લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ રક્તઘટ, 'રૂપ'હેતુ ત્યાં વૃત્તિ. આ રીતે લક્ષણઅસમન્વય થવાને
 કારણે અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે. આટ-આટલી અવ્યાપ્તિથી દુષ્ટ તમારું લક્ષણ લઘુભૂત હોવા
 છતાં પણ કેવી રીતે ગ્રાહ્ય બને ?

✽ મુખ્ય પૂર્વપક્ષના લક્ષણમાં આ અવ્યાપ્તિ અશક્ય ✽

હવે, અમારા લક્ષણ પ્રમાણે જુઓ. આમાંથી એક પણ અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

અમારું લક્ષણ -

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય,

(૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ,

(૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ,

(૪) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામકસંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

યદિ ‘સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિ-ત્વૈતચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતપ્રતિયો-ગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’- इत्येवं लक्षणमभ्युपगम्यते तदा नोक्ताऽ-व्याप्तिः । तथा हि -

યદિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા ઉક્તસમ્બન્ધચતુષ્ટયેન સાધ્યતાનિરૂપિતા-વચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેત્ તદૈવ તાદૃશાઽભાવો ધર્તું શક્યતે इति तच्चिन्तनीयम् -

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્યમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિષુ નીલત્વ-પીતત્વાદિષુ વર્તતે, નીલત્વત્વાવ-ચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિનીલત્વે એવ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા વર્તતે इति સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાધિકરણનીલત્વવૃત્તિત્વસ્ય તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદક-તાયાં સત્ત્વાત્ સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૨) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સમવાયઃ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂ-પકાઽવચ્છેદકતાઽપિ સમવાયેનૈવાઽવચ્છિન્ના इति સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમવાય-સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદક-સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતા-વચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।



- આ ચાર સંબંધોથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્ન-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

તમારા મતમાં જે ચાર અવ્યાપ્તિઓ આપી તેમાંથી પહેલી અવ્યાપ્તિ દ્વિતીય સંબંધના માધ્યમે દૂર થઈ જશે. બીજી અવ્યાપ્તિની વાત આગળ કરીશું. ત્રીજી અવ્યાપ્તિ તૃતીય સંબંધના માધ્યમે દૂર થશે. અને ચોથી આપત્તિ/અવ્યાપ્તિ ચતુર્થ સંબંધના માધ્યમે રવાના થઈ જશે. જોઈ લઈએ -

★ પ્રથમ અવ્યાપ્તિનિરાકરણ ★

સ્થલ - પર્વતો वह्निमान् धूमात् અને પર્વતો वह्नित्वाश्रयवान् धूमात् । અભાવ -

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મા

(૩) સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદકં રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વમ્, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકાવચ્છેદકતા નીલત્વત્વેનૈવ અવચ્છિન્ના, તત્ર રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વાતિરિક્તનીલત્વ-
ત્વાવચ્છિન્નત્વસત્ત્વેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છે-
દકતાવચ્છેદકરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વાતિરિક્તધર્માનવચ્છિન્નત્વવિરહાત્ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-
સમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા
નૈવ ભવેત્ ।

(૪) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાવચ્છેદકં નીલત્વત્વમેવ, તદતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ
ધર્માઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાઽનવચ્છેદકાઃ એવ । સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવ-
ચ્છેદકતા તુ નીલત્વત્વાતિરિક્તરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વેનાવચ્છિન્ના इति તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકાઽવચ્છેદકતાઽવચ્છેદકનીલત્વત્વાતિરિક્તરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વાવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાનિરૂ-
પિતાવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂ-
પકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ નૈવ ભવેદિતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશા-
ઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવતિ ।

ઘટાનુયોગિકકાલિક સંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટનો સંયોગસંબંધથી અભાવ. આ સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ
કેવી રીતે નથી આવતી ? તે વાત ‘સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ’ - આ સંબંધના નિવેશનું
પ્રયોજન બતાવતી વખતે કરી જ દીધી છે. છતાં વિસ્મરણશીલ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપકારક
બને તે માટે સંક્ષેપમાં પુનઃ જોઈ લઈએ -

(૧) ઉક્ત બે અનુમાન પ્રયોગમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વમાં રહે છે. અને
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ વહ્નિત્વમાં જ રહે છે. તેથી, સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી તાદૃશ-
વહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

(૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધને હમણાં બાજુમાં રાખી પહેલાં
સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધ જોઈએ -

જો પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલ હોય તો તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીય-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી

ઇત્યજ્ઞ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિ-ત્વૈત્ત્વત્તુષ્ટયસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદ-કતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવતિ ઇતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ-ભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વવિરહાત્તાદૃશોઽભાવો નૈવ ધર્તુ શક્યતે ઇતિ કુતઃ તમાદાયાઽવ્યાપ્તિઃ સમ્ભવતિ ?

તથા ચ ‘ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાદ્’ - ઇત્યત્ર નીલત્વત્વાવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિ-જાતિવિશિષ્ટાભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિવારણાય ‘સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાન-વચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈત્ત્વત્ત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકાઽભાવા-ધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - ઇત્યેવં લક્ષણં પરિત્યજ્ય ‘સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધા-વચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈત્ત્વત્તુષ્ટયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા-વિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - તા
ઇત્યેવમેવ લક્ષણમભ્યુપેયમ્ ।

કિઞ્ચ, ‘ઘટઃ પ્રમેયવદ્વાન્, સત્ત્વાદ્’ - ઇત્યત્ર લક્ષણાઽપ્રસિદ્ધિઃ ભવદભ્યુપગતલક્ષણાનુસારેણ । તથા હિ - દ્રવ્યત્વત્વ-ગુણત્વત્વ-કર્મત્વત્વાદયઃ સર્વે પદાર્થાઃ પ્રમેયાઃ એવ, યત્ર યત્ર સત્ત્વં તત્ર તત્ર પ્રમેયવિશિષ્ટં કિઞ્ચિત્ સ્યાદેવ, યતઃ યત્ર સત્ત્વં તત્ર દ્રવ્યત્વમ્, ગુણત્વં કર્મત્વં વા ભવેદેવ, સત્ત્વસ્ય દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મવૃત્તિત્વાત્ । દ્રવ્યત્વં દ્રવ્યત્વત્વપ્રમેયવિશિષ્ટમ્, ગુણત્વં ગુણત્વત્વપ્રમેયવિશિષ્ટમ્, કર્મત્વં ચ કર્મત્વત્વપ્રમેયવિશિષ્ટમ્ ઇતિ પ્રમેયવિશિષ્ટઃ સત્ત્વવ્યાપકઃ । તતશ્ચ સત્ત્થલમિદમ્ ।

વિશિષ્ટ ન થાય. કારણ કે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ ન હોવાને કારણે વહ્નિત્વત્વરૂપે વહ્નિત્વનું ભાન ન થાય. ફલતઃ વહ્નિત્વનિષ્સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન જ હોય. આમ, દુનિયાના તમામ ધર્મો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક છે. જ્યારે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વત્વ બને છે. કારણ કે ઘટાનુયોગિકકાલિક સંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટનો અભાવ લેતી વખતે વહ્નિત્વજાતિનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ થઈ જ જાય છે. માટે, વહ્નિત્વનું વહ્નિત્વત્વરૂપે ભાન થવાને કારણે વહ્નિત્વનિષ્પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વત્વથી અવચ્છિન્ન બને. આ રીતે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક વહ્નિત્વત્વધર્મથી અવચ્છિન્નત્વ તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી

ચ
શો
લ
તા

વિ
ન
પ્રા

- પ્રકૃતે - સાધ્યમ્ - પ્રમેયવિશિષ્ટમ્ ।
 ય - સાધ્યતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - પ્રમેયઃ ।
 શો - સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।
 લ - સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - પ્રમેયત્વમ્ ।
 તા - સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સ્વરૂપસમ્બન્ધઃ ।

પ્રકૃતે લક્ષણસમન્વયકારકઃ પ્રમેયવિશિષ્ટાભાવઃ એવ ગૃહ્યતે । યદિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા

વિશિષ્ટ ન થઈ શકે.

❀ વહ્નિત્વાશ્રયસાધ્યકસ્થલે વિચારણા ❀

કિંતુ જો પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલ હોય તો સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય. કારણ કે પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં વહ્નિત્વનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ હોવાથી વહ્નિત્વનું વહ્નિત્વત્વરૂપે ભાન થશે. પરિણામે વહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વહ્નિત્વત્વથી અવચ્છિન્ન છે. વહ્નિત્વત્વ સિવાયના તમામ ધર્મો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક છે. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ પૂર્વે જણાવ્યું તેમ માત્ર વહ્નિત્વત્વથી જ અવચ્છિન્ન છે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વત્વભિન્ન સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક વિઘટવાદિધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ વહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

★ સ્વવૃત્તિત્વથી તાદૃશપ્રતિયોગિતા બન્ને સ્થલે વિશિષ્ટ ★

(૩) હવે, તૃતીય સંબંધ જોઈએ -

પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ તથા પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ આ બન્ને સ્થલમાં સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ આ સ્થલમાં વહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતા તો નિરવચ્છિન્ન જ છે, મતલબ કે દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મોથી અવચ્છિન્ન નથી. તો પછી પ્રતિ-યોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વત્વ સિવાયના ધર્મોથી અવચ્છિન્ન ન જ હોય ને ! આમ, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વત્વભિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ઘટવાદિધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ રહેતું હોવાથી

ભવદભ્યુપગતલક્ષણાનુસારેણ સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવેત્, તદૈવ તાદૃશાઽભાવઃ ધર્તુ શક્યતે । તતશ્ચ તદેવ ચિન્તનીયમ્ -

(૧) સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સમવાયઃ, તદતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ સમ્બન્ધાઃ સાધ્યતાનવચ્છેદકાઃ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાઽપિ સમવાયેનૈવ અવચ્છિન્ના, સમવાયાતિરિક્તૈઃ સર્વૈરપિ સમ્બન્ધૈરનવચ્છિન્ના એવેતિ સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધાતિરિક્તસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૨) સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકઃ પ્રમેયઃ, વિશ્વે સર્વેઽપિ પદાર્થાઃ પ્રમેયાઃ એવ, ન હિ પ્રમેયભેદઃ કુત્રચિદપિ વર્તતે ઇતિ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નાઽપ્રસિદ્ધ્યા એષઃ સમ્બન્ધઃ અપ્રસિદ્ધઃ એવ ।

(૩) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિધયાઽપિ પ્રમેયઃ એવ લભ્યતે, તદતિરિક્તસ્યાઽપ્રસિદ્ધ્યા એષોઽપિ સમ્બન્ધઃ અપ્રસિદ્ધ એવ । ઇત્યજ્ઞ સમ્બન્ધદ્વિતયાઽપ્રસિદ્ધ્યા લક્ષણઘટકોઽભાવઃ એવ ન લભ્યતે ઇતિ લક્ષણાઽપ્રસિદ્ધિઃ દુર્વારા એવ ।

સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં વૃત્તિ થઈ જશે. તેથી સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા માત્ર વહ્નિત્વત્વથી જ અવચ્છિન્ન છે. વહ્નિત્વત્વ સિવાયના ધર્મોથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા અનવચ્છિન્ન જ છે. તથા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ પણ માત્ર વહ્નિત્વત્વ જ છે. વહ્નિત્વત્વ સિવાયના બધાં ધર્મો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક જ છે. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વત્વભિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ઘટવાદિધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં વૃત્તિ થઈ જશે. ફલતઃ સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

यदि 'स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्ति-
त्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगिता-
निरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते तदा नेयमप्रसिद्धिः, तादृशा-
ऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः उक्तसम्बन्धचतुष्टयेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता-
य वैशिष्ट्यसम्भवेन तादृशाऽभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् । तद्यथा -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेદકતા પ્રમેયે વર્તતે, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદક-
તાઽપિ પ્રમેયે એવ વર્તતે ઇતિ સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાધિકરણપ્રમેયવૃત્તિત્વસ્ય તાદૃશાઽભાવીય-
પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકાવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

(૨) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સ્વરૂપઃ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂ-

❖ સંબંધભેદ થવાથી અભાવ અગ્રાહ્ય ❖

કિંતુ (૪) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ અને પર્વતો
વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ - આ બન્ને સ્થલભાં તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય.

કારણ કે,

પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલભાં

→ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વ.

→ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.

→ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ - કોઈ નથી.

→ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.

પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલભાં

→ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વ.

→ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.

→ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વત્વ.

→ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.

પિતાઽવચ્છેદકતાઽપિ સ્વરૂપેણૈવાઽવચ્છિન્ના, ન હિ સ્વરૂપાતિરિક્તઃ કોઽપિ સમ્બન્ધઃ સાધ્યતા-
નિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ, ન વા તદતિરિક્તેન કેનાઽપિ સમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકાવચ્છેદકતા અવચ્છિન્ના ઇતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતા-
નિરૂપિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસ્વરૂપસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન
તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

ય
શો
લ
તા

જ્યારે અભાવ છે - ઘટાનુયોગિકકાલિક સંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટનો સંયોગ સંબંધથી
અભાવ. આ અભાવમાં

- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વ.
- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.
- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ - વહ્નિત્વત્વ.
- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - ઘટાનુયોગિકકાલિક.

સ્પષ્ટ છે કે અન્ય - અન્ય વસ્તુઓ સરખી હોવા છતાં ક્યાંય પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા-
અવચ્છેદક સંબંધ અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ એક નથી. મતલબ કે પ્રતિયો-
ગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકસમવાયસંબંધથી અવચ્છિન્ન નથી. કિંતુ
સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ઘટાનુયોગિકકાલિકસંબંધથી અવચ્છિન્ન છે. આ રીતે તાદૃશ-
વહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકસમવાય-
સંબંધથી અવચ્છિન્નત્વ ન રહેતું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તાદૃશ-
વહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય.

વિ
ળ
મા

✽ ઘટાનુયોગિકકાલિકસંબંધથી આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર ✽

આ રીતે, ઘટાનુયોગિકકાલિકસંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટના સંયોગસંબંધથી અભાવની
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા

- (ક) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલમાં
- (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય અને
- (૨) સ્વવૃત્તિત્વ - આ બંને સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય. કિંતુ,
- (૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને
- (૪) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ - આ બંને સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી
વિશિષ્ટ નહીં થાય. તથા

(૩) સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

ય સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ પ્રમેયત્વમ્, પ્રમેયત્વાતિરિક્તાઃ ઘટત્વાદયઃ પ્રસિદ્ધાઃ શો એવ, ઘટત્વસ્ય પ્રમેયત્વેડપિ પ્રમેયત્વભેદસ્ય તત્ર સુપ્રસિદ્ધત્વાત્, તથા ચ ઘટત્વાદયઃ સાધ્યતાનિરૂ- લ પિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકભિન્નાઃ, તાદૃશાડભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાડપિ પ્રમેયત્વેનૈવાડ- તા વચ્છિન્ના, પ્રમેયત્વાતિરિક્તૈઃ સર્વૈરપિ ધર્મેરનવચ્છિન્ના એવેતિ તાદૃશાડભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવ- ચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકપ્રમેયત્વભિન્નસર્વધર્માડનવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છે-

(ખ) પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય,

(૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને

(૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

- આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. કિંતુ

(૪) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં જ થાય.

આમ, બન્ને સ્થળે તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી ભિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વ જ રહેશે. વિ અમારા પરિષ્કાર મુજબ જે અભાવીયપ્રતિયોગિતામાં તાદૃશપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા- ન અનિરૂપકત્વ રહે તે જ અભાવ લઈ શકાય. માટે, તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવ લઈ નહીં શકાય. વહ્નિઅભાવ જ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલદ્રુદ. ધૂમ ત્યાં અવૃત્તિ. આ રીતે લક્ષણસમન્વય થઈ જવાથી અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ જશે.

★ વિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવનો વિમર્શ ★

હવે, પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ અને પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ - આ બે સ્થલમાં જ મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરીએ.

સૌ પ્રથમ તો મહાનસીયવહ્નિઅભાવ અને મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વજાતિ- અવચ્છિન્નઅભાવ - આ બે અભાવ વચ્ચેનો તફાવત જોઈ લઈએ. મહાનસીયવહ્નિઅભાવમાં મહાનસીયત્વથી વિશિષ્ટ વહ્નિ છે. મતલબ કે મહાનસવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિ છે. અહીં વિશિષ્ટ વહ્નિ હોવાને કારણે વિશિષ્ટ શુદ્ધાન્નાતિરિચ્ચતે ન્યાયથી વિશિષ્ટવહ્નિ અને શુદ્ધવહ્નિ એક થાય.

દકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાંભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાંવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૪) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશાંભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાવચ્છેદકમપિ પ્રમેયત્વમેવ, તદતિરિક્તૈઃ સર્વૈરપિ ધર્મૈઃ સાધ્યતાનિરૂપિતાંવચ્છેદકતા અનવચ્છિન્ના એવ, પ્રમેયત્વભિન્નધર્માણાં પ્રસિદ્ધત્વાદિતિ સાધ્યતા-

પણ, વિશિષ્ટવહ્નિનિષ્ઠવહ્નિત્વ અને શુદ્ધવહ્નિનિષ્ઠવહ્નિત્વ એક ન થાય. એટલે જ વિશિષ્ટવહ્નિનિષ્ઠસાધ્યતા કે પ્રતિયોગિતા, વિશિષ્ટ શુદ્ધથી અભિન્ન હોવાને નાતે શુદ્ધવહ્નિમાં રહેતી હોવા છતાં પણ તે પ્રતિયોગિતા કે સાધ્યતા, વિશિષ્ટવહ્નિમાં રહેલ વહ્નિત્વથી જ અવચ્છિન્ન બને. શુદ્ધવહ્નિમાં રહેલ વહ્નિત્વથી અનવચ્છિન્ન જ કહેવાય.

કિંતુ, જ્યારે મહાનસવૃત્તિતાથી વહ્નિને વિશિષ્ટ ન કરતા મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાથી વહ્નિત્વને વિશિષ્ટ કરવામાં આવે ત્યારે વિશિષ્ટ એ શુદ્ધથી અભિન્ન હોવાથી મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વ અને શુદ્ધવહ્નિત્વ એક થાય. મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વમાં જે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહે તે શુદ્ધવહ્નિત્વમાં પણ રહે. મતલબ કે વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનું કે સાધ્યતાનું અવચ્છેદક જો મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વ બનતું હોય તો શુદ્ધવહ્નિત્વ પણ તાદૃશપ્રતિયોગિતાનું કે સાધ્યતાનું અવચ્છેદક બની જાય.

પરંતુ, શુદ્ધવહ્નિત્વમાં રહેલ તાદૃશપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા શુદ્ધવહ્નિત્વનિષ્ઠવહ્નિત્વત્વથી અવચ્છિન્ન ન બને. કિંતુ મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વનિષ્ઠવહ્નિત્વત્વથી જ અવચ્છિન્ન બને. મતલબ કે મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતા અને વહ્નિત્વત્વ - ઉભયથી જ અવચ્છિન્ન બને. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકમાં કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકમાં રહેલ ધર્મ કમશઃ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાના અવચ્છેદક બને. મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતા પણ મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વમાં રહેનારો ધર્મ છે. અને મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વવૃત્તિવહ્નિત્વત્વ પણ મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વમાં રહેનારો ધર્મ છે.

✽ વિશિષ્ટ-શુદ્ધ વચ્ચે અભેદ છતાં તદ્ધર્મમાં ભેદ ✽

શુદ્ધવહ્નિત્વ અને વિશિષ્ટવહ્નિત્વ - બન્ને અભિન્ન હોવા છતાં પણ, શુદ્ધવહ્નિત્વનિષ્ઠ ધર્મ અને વિશિષ્ટવહ્નિત્વનિષ્ઠ ધર્મ - એ બન્ને તો જુદાં જુદાં જ છે. માટે, વિશિષ્ટવહ્નિત્વનિષ્ઠ ધર્મ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક બનતો હોય તો શુદ્ધવહ્નિત્વનિષ્ઠ વહ્નિત્વત્વ ધર્મ

ય નિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાવચ્છેદકપ્રમેયત્વભિન્નસર્વ-
 શો ધર્માઽનવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકા-
 ત્વચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ ભવેદેવેતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીય-
 તા પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।



પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ન બની જાય.

આ ચર્ચાનો સાર -

(૧) મહાનસીયવહ્નિઅભાવ

→ પ્રતિયોગી - મહાનસીયવહ્નિ = મહાનસવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિ અને શુદ્ધવહ્નિ બન્ને બને.

કિંતુ,

→ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - મહાનસીયવહ્નિત્વ = મહાનસવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિનિષ્ઠ વહ્નિત્વ.

→ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - શુદ્ધવહ્નિત્વ = શુદ્ધવહ્નિનિષ્ઠવહ્નિત્વ ન થાય.

→ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.

વિ

(૨) મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નવહ્નિનો અભાવ.

→ પ્રતિયોગી - વહ્નિ

ન

→ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વજાતિ તથા શુદ્ધ

મા

વહ્નિત્વ.

કિંતુ → પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ - મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટ-
 વહ્નિત્વજાતિનિષ્ઠ ધર્મ = મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વનિષ્ઠવહ્નિત્વત્વ.

યદ્વા મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતા અને વહ્નિત્વત્વ - ઉભય.

→ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ શુદ્ધવહ્નિત્વનિષ્ઠવહ્નિત્વત્વ ન બને.

આટલું મગજમાં સ્થિર કરી હવે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલમાં લક્ષણસમન્વય
 થાય છે કે નહીં ? તે જોઈએ -

❁ સંબંધથી વૈશિષ્ટ્યની વિચારણા ❁

પ્રથમ સંબંધ → સ્વસામાનાધિકરણ્ય.

મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વજાતિઅવચ્છિન્નવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવ-

ઇત્યજ્ઞ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિ-
ત્વૈતચ્છતુષ્ટયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાડવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાડવચ્છેદકતાડનિરૂપિત-
પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાડભાવવિધયા તાદૃશોડભાવઃ ધર્તુ શક્યતે, તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટાડભાવાધિ-
કરણવિધયા જાત્યાદયઃ પ્રાપ્યન્તે તત્ર સત્ત્વહેતોરવૃત્તિત્વેન લક્ષણાડસમન્વયાડભાવાત્ કુતઃ
અપ્રસિદ્ધિગન્ધોડપિ ?

ય
શો
લ
તા

ચ્છેદકતા મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિમાં = વહ્નિત્વમાં રહે છે. વિશિષ્ટ શુદ્ધાન્નાતિરિચ્યતે
ન્યાયથી મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વ અને શુદ્ધવહ્નિત્વ અભિન્ન હોવાથી સાધ્યતા-
અવચ્છેદક એવા શુદ્ધવહ્નિત્વમાં પણ મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીય-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહી જશે. આમ, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના અધિકરણ એવા શુદ્ધ-
વહ્નિત્વમાં તાદૃશવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વૃત્તિ હોવાથી સ્વસામાનાધિકરણ્ય-
સંબંધથી મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા
સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

દ્વિતીય સંબંધ → સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા(=સ્વ)અવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ.

પૂર્વે આપણે જોઈ ગયેલા કે મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વજાતિ વહ્નિમાં સમવાય-
સંબંધથી જ રહે છે. માટે, પ્રસ્તુત વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સમવાયસંબંધથી
અવચ્છિન્ન છે. તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદક શુદ્ધવહ્નિત્વ સમવાયસંબંધથી સાધ્ય એવા વહ્નિમાં
વૃત્તિ હોવાથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય જ બનશે. આ રીતે
સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકસમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટ-
વહ્નિત્વજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદક-
સંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીય-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

વિ
ન
મ્રા

❖ તૃતીય + ચતુર્થ સંબંધની વિચારણા ❖

તૃતીય સંબંધ → સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ.

મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા શુદ્ધવહ્નિત્વમાં
રહેતી હોવા છતાં પણ તાદૃશમહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીય-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વનિષ્ઠવહ્નિત્વત્વથી જ અવચ્છિન્ન
બનશે. શુદ્ધવહ્નિત્વનિષ્ઠવહ્નિત્વત્વથી તાદૃશઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા અવચ્છિન્ન

નહીં થાય. તે આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા છીએ. આમ, મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વ-અવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વિશિષ્ટવહ્નિત્વનિષ્ઠવહ્નિત્વત્વથી અવચ્છિન્ન બને. જ્યારે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક દુનિયાનો કોઈ ધર્મ નથી. કારણ કે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ અનુમાનપ્રયોગમાં વહ્નિત્વનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ ન થવાથી તથા વહ્નિત્વ જાતિસ્વરૂપ હોવાથી વહ્નિત્વનું સ્વરૂપતઃ જ ભાન થાય. પરિણામે વહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતા-અવચ્છેદકતા પણ નિરવચ્છિન્ન જ બને. મતલબ કે મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાસમેત દુનિયાના તમામ ધર્મો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક જ છે. આ રીતે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-અનવચ્છેદકમહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વત્વધર્મથી મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટ-જાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા અવચ્છિન્ન હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય.

ચોથો સંબંધ છે → સ્વવૃત્તિત્વ. (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

વિ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલે આપણે જોઈ ગયા તે મુજબ વહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતા-
ન અવચ્છેદકતા દુનિયાના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન છે. તથા મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટ-
મ્રા જાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક વિશિષ્ટવહ્નિત્વત્વ છે. જો
 વહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતા દુનિયાના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન હોય તો મહાનસીય-
 વહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકમહાનસીય-
 વહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વત્વભિન્નઘટત્વાદિ તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન જ હોય ને ! આ
 રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીય-
 પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકમહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વત્વભિન્ન-
 પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ઘટત્વાદિધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ રહેતું હોવાથી
 સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતા-
 વિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વૃત્તિ થઈ જશે. અને તેથી
 સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-
 અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

✽ વહ્નિત્વાશ્રયસાધ્યકસ્થલયિંતા ✽

હવે, પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલમાં શું પરિસ્થિતિ થાય છે ? - તેનું
 અવલોકન કરી લઈએ.

પ્રથમ સંબંધ → સ્વસામાનાધિકરણ્ય.

પૂર્વોક્તરીત્યા જ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વક્તિત્વમાં રહેતા હોવાથી સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી મહાનસીયવક્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીય-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

દ્વિતીય સંબંધ → સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ.

પૂર્વોક્તરીત્યા મહાનસીયવક્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સમવાયસંબંધથી અવચ્છિન્ન હોવાને કારણે સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી મહાનસીયવક્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્ન-અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

તૃતીય સંબંધ → સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ.

પર્વતો વસ્તિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક વક્તિત્વત્વ છે. વક્તિત્વત્વ સિવાયના દુનિયાના તમામ ધર્મો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક છે. તેમાં મહાનસીયવક્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવક્તિત્વત્વનો પણ સમાવેશ થઈ જ જાય છે. જ્યારે મહાનસીય-વક્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા કે જે મહાનસીયવક્તિ-વૃત્તિતાવિશિષ્ટવક્તિત્વજાતિમાં રહેલ છે તે મહાનસીયવક્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવક્તિત્વત્વથી અવચ્છિન્ન છે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકવક્તિત્વત્વભિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-અનવચ્છેદકમહાનસીયવક્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવક્તિત્વત્વ ધર્મથી અવચ્છિન્નત્વ મહાનસીયવક્તિ-વૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅન-વચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી મહાનસીયવક્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીય-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય.

ચતુર્થ સંબંધ → સ્વવૃત્તિત્વ. (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

પર્વતો વસ્તિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં વક્તિત્વ શબ્દતઃ ઉલ્લિખ્યમાન હોવાથી તાદૃશવક્તિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાઅવચ્છેદકતા વક્તિત્વત્વથી અવચ્છિન્ન છે. જ્યારે વક્તિત્વત્વ એ મહાનસીયવક્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ નથી. કિંતુ તાદૃશવક્તિત્વજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક મહાનસીયવક્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવક્તિત્વત્વ છે.

આ રીતે, મહાનસીયવક્તિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-

અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકમહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વત્વભિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદ-
કતાઅનવચ્છેદકવહ્નિત્વત્વધર્મથી અવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅન-
વચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીય-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં વૃત્તિ નહીં થાય. માટે, સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી
મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય.

૩૬ પ્ર.અ. બન્ને સ્થલે સા.અ.થી અવિશિષ્ટ ૩૬

આમ, મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા

(ક) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલમાં

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ
(વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

- આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થવા છતાં પણ (૪) સ્વઅનવચ્છેદક-
અનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી વિશિષ્ટ નહીં થાય.

વિ

તથા (ખ) પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલમાં

ન

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય અને (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ - આ બે સંબંધથી

પ્રા

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થવા છતાં પણ (૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને
(૪) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) - આ બન્ને
સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય.

ફલતઃ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ અને પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાન્ - આ બન્ને સ્થલે
અવ્યાપ્તિ આપવા માટે તમે લીધેલ મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીય-
પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છે-
દકતાનિરૂપક થશે. આપણી શરત મુજબ જે અભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી
વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપક હોય તે જ અભાવ
લઈ શકાય. માટે, મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવ લઈ નહીં શકાય.
વહ્નિઅભાવ લેવો પડશે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ. ધૂમ ત્યાં અવૃત્તિ. આ રીતે લક્ષણસમન્વય
થઈ જવાથી અવ્યાપ્તિને કોઈ અવકાશ નહીં રહે !

❖ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમત્સાધ્યકસ્થલપરામર્શ ❖

હવે, ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાન્ - આ સ્થલમાં નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂન-

વૃત્તિજાતિથી વિશિષ્ટનો અભાવ કેવી રીતે લઈ નહીં શકાય ? - તે જોઈ લઈએ.

પ્રથમ સંબંધ છે → સ્વસામાનાધિકરણ્ય.

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાં રહે છે. તથા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાં રહે છે. માટે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાની અધિકરણ એવી રૂપત્વન્યૂન-વૃત્તિજાતિમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વૃત્તિ હોવાથી સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી નીલત્વત્વ-અવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

દ્વિતીય સંબંધ છે → સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ.

રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ કે જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે તે રૂપમાં = સાધ્યમાં સમવાયસંબંધથી રહેતી હોવાથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ સમવાય છે. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક પણ (નીલત્વત્વઅવચ્છિન્ન)રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ હોવાથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સમવાય જ થાય. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકસમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

તૃતીય સંબંધ છે → સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ.

રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિઓ = નીલત્વ, પીતત્વ, રક્તત્વ વગેરે સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાં રહેનારા ધર્મો નીલત્વત્વ, પીતત્વત્વ, રક્તત્વત્વ વગેરે થશે. આ સિવાયના ઘટત્વ વગેરે તમામ ધર્મો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક જ થશે. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાં રહે છે. માટે, નીલત્વત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક બનશે કે જે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મોમાં સમાવિષ્ટ છે. નીલત્વત્વ સિવાયના કોઈ પણ ધર્મથી નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂન-વૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા અનવચ્છિન્ન જ છે. જો નીલત્વત્વ સિવાયના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા હોય તો નીલત્વત્વ - પીતત્વત્વ - રક્તત્વત્વ વગેરે રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિનિષ્ઠધર્મ સિવાયના ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન જ હોય ને !

આ રીતે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક નીલત્વત્વ - પીતત્વત્વ વગેરે ધર્મોથી ભિન્ન

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ઘટત્વ વગેરે ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ નીલત્વત્વઅવચ્છિન્ન-રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

❀ વૃત્તિત્વસંબંધની વિચારણા ❀

ચતુર્થ સંબંધ છે → સ્વવૃત્તિત્વ. (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાં રહેતી હોવાથી નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક માત્ર નીલત્વત્વ જ થશે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાં રહેતી હોવાથી રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાં રહેનારા ધર્મો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક બને. એટલે કે નીલત્વત્વ સિવાયના રક્તત્વત્વ, પીતત્વત્વ વગેરે ધર્મો પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક બને. આ રીતે, નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકનીલત્વત્વભિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક રક્તત્વત્વ, પીતત્વત્વ વગેરે ધર્મોથી અવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા વૃત્તિ નહીં થાય. પરિણામે, સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વ-ન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય.

આમ, ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાન્ - આ સ્થલમાં નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વ-ન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થવા છતાં પણ (૪) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય.

પ્રસ્તુત પરિષ્કાર મુજબ જે અભાવીયપ્રતિયોગિતા ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપક હોય તે જ અભાવ લઈ શકાતો હોવાથી તથા નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવીયપ્રતિયોગિતા ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્ન નીલત્વત્વઅવચ્છિન્ન-રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપક હોવાથી નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વ-

તતશ્ચ યદિ ‘સ્વાનવચ્છેદકસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાઽનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈત-ત્રિતયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઽનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિત-વૃત્તિત્વાભાવઃ’ - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते तदा

(૧) ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્’ - इत्यत्र, ‘પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્, ધૂમાદ્’ - इत्यत्र च घटानुयोगिककालिकसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टाभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात् ।

(૨) ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્’ - इत्यत्र ‘પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્, ધૂમાદ્’ - इत्यत्र च महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वजात्यवच्छिन्नवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात् ।

(૩) ‘ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાદ્’ - इत्यत्र नीलत्वत्वविशिष्टरूपत्वन्यून-वृत्तिजातिविशिष्टाऽभावमादाय अव्याप्तिः स्यात् ।

ન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવ લઈ નહીં શકાય. રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્અભાવ લેવો પડશે કે જેનું અધિકરણ માત્ર ગુણાદિ જ બને. તેમાં ‘રૂપ’ હેતુ અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણસમન્વય થઈ જશે. અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

❁ કથિત નિર્દોષ લક્ષણમાં દોષની પરંપરા ❁

આ રીતે તમે જે લક્ષણને લઘુભૂત તથા નિર્દોષ ગણાવતા હતા તે લક્ષણમાં

- (૧) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ અને પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં ઘટાનુયોગિક-કાલિકસંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવને લઈને
- (૨) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ અને પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્ - આ બન્ને સ્થલે મહાનસીય-વહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નના અભાવને લઈને
- (૩) ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ - આ સ્થલમાં નીલત્વત્વઅવચ્છિન્નરૂપત્વન્યૂન-વૃત્તિજાતિમદ્અભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવે છે.

જ્યારે અમારા લક્ષણ મુજબ આમાંથી એક પણ અવ્યાપ્તિ આવી શકતી નથી. તો પછી તમારું લક્ષણ કેવી રીતે સુલક્ષણ કહેવાય ? તે તમારે જ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિએ વિચારવું રહ્યું !

★ દ્રવ્યત્વસાધ્યકસ્થલમીમાંસા ★

(પ્રસ્તુતમાં એક શંકા થવી સ્વાભાવિક છે કે - “ઘટઃ દ્રવ્યં પૃથ્વીત્વાત્ - આ સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ પ્રશ્નકારના લક્ષણમાં બતાવી હતી, પણ પૂર્વપક્ષના લક્ષણ મુજબ તેનું નિરાકરણ બતાવવામાં નથી આવ્યું. તો શું પૂર્વપક્ષના લક્ષણ મુજબ પણ તે અવ્યાપ્તિનું નિરાકરણ નથી

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

થઈ શકતું ?”

આ શંકાનું સમાધાન મેળવવા માટે થોડું વિગતે વિચારવું પડશે. સૌ પ્રથમ તો પૂર્વપક્ષના લક્ષણ મુજબ (= સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ..... ઈત્યાદિ લક્ષણ મુજબ. એક વાત નોંધમાં લેવી કે સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા..... ઈત્યાદિ લક્ષણ પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારનું છે તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ..... ઈત્યાદિ લક્ષણ પૂર્વપક્ષનું છે. આ પૂર્વપક્ષ પણ અવાંતર પૂર્વપક્ષ છે. મુખ્ય પૂર્વપક્ષ તો ચાલુ જ છે.) ઘટઃ દ્રવ્યં પૃથ્વીત્વાત્ - આ સ્થલમાં લક્ષણસમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ -

આ સ્થલમાં અભાવ લઈશું - દ્રવ્યત્વત્વઅવચ્છિન્ન-સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક દ્રવ્યત્વાભાવ.

પ્રથમ સંબંધ છે → સ્વસામાનાધિકરણ્ય.

વિ પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું અધિકરણ જ અપ્રસિદ્ધ છે. કારણ કે સાધ્ય એવી દ્રવ્યત્વજાતિનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ ન હોવાથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકનું જ્ઞાન જ પ્રસ્તુતમાં થતું નથી. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું કોઈ અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ ન હોય ત્યારે તાદૃશદ્રવ્યત્વાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના અધિકરણમાં રહે છે કે નહીં ? આવી વિચારણા શશશુંગ ધોળું હોય કે કાળું ? - આવા વિમર્શતુલ્ય બની રહે છે. માટે, સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધ જ અપ્રસિદ્ધ થવાથી દ્રવ્યત્વાભાવને લઈને લક્ષણસમન્વય દુર્ઘટ બની જાય છે. છતાં આગળના સંબંધો પણ જોઈએ -

દ્વિતીયસંબંધ છે → સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ.

સાધ્યતાઅવચ્છેદક જે સંબંધથી સાધ્યમાં રહે તે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ કહેવાય - આ વાત આપણે અનેક વાર જોઈ ગયા છીએ. હવે જ્યારે પ્રસ્તુત સ્થલમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક જ અપ્રસિદ્ધ હોય તો સાધ્યતાઅવચ્છેદક કયા સંબંધથી રહે છે ? એટલે કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ કોણ છે ? - આ વાત કેવી રીતે પ્રસિદ્ધ હોઈ શકે ? જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ જ અપ્રસિદ્ધ છે ત્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધથી અવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં જાય છે કે નહીં ? તે વિચારણા ‘વંધ્યાસુતનું નામ રામ સારું લાગે કે શ્યામ સારું લાગે ?’ - આવા વિમર્શતુલ્ય થવાની આપત્તિ આવે. આ રીતે સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધ પણ અપ્રસિદ્ધ થતા દ્રવ્યત્વાભાવને લઈને લક્ષણસમન્વય વધુ દુર્ઘટ થશે. ચલો, હજુ ત્રીજો સંબંધ પણ જોઈએ -

(૪) 'ઘટઃ પ્રમેયવદ્વાન, સત્ત્વાદ્' - इत्यत्र प्रमेयातिरिक्ताऽप्रसिद्ध्या लक्षणाप्रसिद्धिश्च य
स्यात् - इत्येवं बहवः दोषाः भवल्लक्षणानुसारेण त्रौकन्ते इति नैव तदभ्युपगन्तव्यम् । शो

●
* તૃતીય + ચતુર્થ - બન્ને અપ્રસિદ્ધ થતા સમન્વય દુર્ઘટ *

તૃતીય સંબંધ છે → સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ.

પ્રસ્તુત સ્થલમાં દુનિયાના તમામ ધર્મોથી જ્યારે સાધ્યતા જ અનવચ્છિન્ન છે. મતલબ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા જ ગગનારવિન્દસોદર છે, ત્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનો અનવચ્છેદક પણ અપ્રસિદ્ધ જ બને. આમ, તૃતીયસંબંધ પણ સદંતર અપ્રસિદ્ધ થતા લક્ષણસમન્વય વધુ ને વધુ દુર્ઘટ થતો જાય છે.

અંતિમ ચતુર્થ સંબંધ પણ જોઈ લઈએ -

ચતુર્થ સંબંધ છે → સ્વવૃત્તિત્વ. (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

આ સ્થલમાં આપણે જે સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ન-દ્રવ્યત્વત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક દ્રવ્યત્વાભાવ લક્ષણઘટક તરીકે લીધો છે તેમાં દ્રવ્યત્વજાતિનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ થવાને કારણે દ્રવ્યત્વનું દ્રવ્યત્વત્વ રૂપે ભાન થશે. તેથી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક દ્રવ્યત્વત્વ બનશે. દ્રવ્યત્વત્વ શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન અખંડ ઉપાધિ સ્વરૂપ હોવાથી દુનિયાના તમામ ધર્મો પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક જ થશે. પણ, આ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં જાય છે કે નહીં ? આવી વિચારણા સાધ્યતા-અવચ્છેદકતા જ સદંતર અપ્રસિદ્ધ હોવાને કારણે 'ગગનારવિન્દમાં સુગંધ હોય કે દુર્ગંધ ?' - આવા વિમર્શતુલ્ય છે. આમ, ચતુર્થ સંબંધ પણ અપ્રસિદ્ધ થતા લક્ષણસમન્વય અત્યંત દુર્ઘટ થઈ ગયો.

આ અપ્રસિદ્ધિને દૂર કરવા માટે અન્ય લક્ષણનો સ્વીકાર અનિવાર્ય છે. પ્રસ્તુત લક્ષણથી આ અપ્રસિદ્ધિ દૂર થઈ શકે તેમ નથી. પ્રસ્તુતમાં આ વાત પ્રાસંગિક થઈ જવાથી તથા અતિગ્રંથગૌરવભયથી આની ઉપર વધુ છણાવટ ટાળીએ છીએ. તે માટે નૂતન લક્ષણ આગળ બતાવવામાં આવશે.

❁ સાધ્યતા-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઘટિત લક્ષણ જ સુંદર ❁

ટૂંકમાં, ઘટઃ દ્રવ્યં પૃથ્વીત્વાત્ - આ સ્થલને છોડી દઈએ તો પણ ઉક્ત ત્રણ રીતે તો અવ્યાપ્તિ તે - તે સ્થળોમાં તમારા લક્ષણ મુજબ આવે જ છે. અને તે અવ્યાપ્તિનું નિવારણ અમારા લક્ષણ મુજબ થઈ શકે છે. માટે,)

પરન્તુ ‘સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિ-
ત્વૈતચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - इत्येवमेव लक्षणमभ्युपेयम् । तथा च न कश्चिद्
दोषः इति स्थितम्, अतः एव साध्यतावच्छेदकतापर्यन्तमनुधावनमप्युचितमेव ।

નનુ ભવલ્લક્ષણાનુસારેણ સમવાયેન વહન્યભાવમાદાય ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્’ - इत्यत्र
अव्याप्तिः स्यादेव । तथा हि - यदि तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या एकैव वह्नित्वनिष्ठा
अवच्छेदकता सा साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेत् तदा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां

(૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ,

(૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ,

(૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

- આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવ-
અધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આ તમારું લક્ષણ (= પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્નકારની સામે પ્રશ્નકારનું
લક્ષણ) ગ્રાહ્ય ન બની શકે.

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય,

(૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ,

(૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ,

(૪) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

- આ ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્ન-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપક(/અનિરૂપિત)પ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણ-
અવૃત્તિત્વ. આ જ લક્ષણ સ્વીકારવું રહ્યું.

❧ સમવાયથી અભાવને લઈને આપત્તિ ❧

પ્રશ્ન :- (મૂળ પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારની સામે આ પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે :-)

વાહ ! મારી વાડીમાં ઊગે તે ગુલાબ, બાકી ધતૂરો - આના જેવી તમારી મનોદશા
લાગે છે. શું તમારું લક્ષણ નિર્દોષ છે. માટે તમે સ્વીકારો છો ? તો જુઓ - તમારા લક્ષણમાં
પણ અવ્યાપ્તિ ઊભી જ છે. સ્થલ - પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ ।

અભાવ લઈએ - સમવાય સંબંધથી વહ્નિઅભાવ.

સાધ્યતાનિરૂપિતા ડવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્ના ડવચ્છેદકતા ડનિરૂપકત્વસમ્ભવાત્ તાદૃશો ડભાવઃ ધર્તુ શક્યતે એવેતિ આદૌ તદેવ ચિન્ત્યતે -

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્યમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા વહ્નિત્વે વર્તતે, સમવાયેન વહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકા-વચ્છેદકતા ડપિ વહ્નિત્વે એવ વર્તતે ઇતિ સાધ્યતાનિરૂપિતા ડવચ્છેદકતાધિકરણવહ્નિત્વવૃત્તિત્વસ્ય ય શો લ તા તાદૃશવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતા ડવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન તાદૃશ-શો ડભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકા ડવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

(૨) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમ્ ।

સાધ્યતાનિરૂપિતા ડવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સમવાયઃ એવ, સાધ્યતાવચ્છેદકપ્રતિયોગિક-સાધ્યાનુયોગિકવૃત્તિતાનિયામકસમ્બન્ધસ્યૈવ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વાત્, પ્રકૃતે વહ્નિત્વસ્ય સમવાયેન વહ્નૌ વૃત્તિત્વાચ્ચ । તાદૃશવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકા ડવચ્છેદકતા ડપિ સમવાયેનૈવા-વચ્છિન્ના, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વસ્ય પ્રતિયોગિનિ વહ્નૌ સમવાયેન વૃત્તિત્વસ્યા ડભિપ્રેતત્વાદિતિ

જુઓ હવે તમારા લક્ષણમુજબ લક્ષણસમન્વય થાય છે કે નહીં ?

(૧) પ્રથમ સંબંધ છે → સ્વસામાનાધિકરણ્ય.

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા રહે છે વહ્નિત્વમાં. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ રહે છે વહ્નિત્વમાં જ. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅધિકરણવહ્નિત્વમાં તાદૃશવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા વૃત્તિ હોવાથી સ્વસામાનાધિકરણ્ય સંબંધથી તાદૃશવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જ જશે.

(૨) દ્વિતીય સંબંધ છે → સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ.

સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ સાધ્યમાં સમવાય સંબંધથી વૃત્તિ હોવાથી સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક પણ વહ્નિત્વ જ છે. તે પણ પ્રતિયોગિતામાં સમવાય સંબંધથી જ રહે છે. ફલતઃ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ સમવાય જ થશે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકસમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ તાદૃશવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્ન-ત્વસંબંધથી તાદૃશવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકાવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાંભાવીયપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકાવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

(૩) સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।

ય સાધ્યતાવચ્છેદકસ્ય વહ્નિત્વસ્ય શબ્દતઃ અનુલ્લેખાત્ તસ્ય ચ જાતિત્વાત્ તન્નિષ્ટા સાધ્યતાનિરૂ-
શો પિતાવચ્છેદકતા ન કેનાંપિ ધર્મેણાંવચ્છિન્ના ઇતિ સર્વેંપિ ધર્માઃ સાધ્યતાનિરૂપિતાંવચ્છેદકતાન-
લ વચ્છેદકાઃ એવ । તાદૃશાંભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાયાઃ અપિ શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન-
તા જાતિરૂપવહ્નિત્વધર્મવૃત્તિત્વેન નિરવચ્છિન્નત્વમેવેતિ સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાનવચ્છેદકસર્વધર્માં-
નવચ્છિન્નત્વસ્ય તાદૃશવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાનવ-
ચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાંભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાંવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાંવચ્છેદકતા-
વિશિષ્ટા ભવેદેવ ।

(૪) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશાંભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાંનવચ્છેદકાઃ સર્વે ધર્માઃ, પ્રતિયોગિતાનિરૂપકા-

(૩) તૃતીય સંબંધ છે → સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ.

સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ ન હોવાને કારણે વહ્નિત્વનો વહ્નિત્વત્વરૂપે
બોધ ન થાય. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક કોઈ પણ ધર્મ ન બને. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા
નિરવચ્છિન્ન જ થાય. આ બાજુ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ વહ્નિત્વમાં જ રહેલી છે અને
તે વહ્નિત્વનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ ન હોવાથી તાદૃશવહ્નિઅભાવીયવહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા-
વિ અવચ્છેદકતા પણ નિરવચ્છિન્ન જ થશે.

ન આ રીતે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક દુનિયાના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તાદૃશવહ્નિ-
મ્રા અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

✽ સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી પણ વિશિષ્ટ ✽

(૪) ચતુર્થ સંબંધ છે → સ્વવૃત્તિત્વ. (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદક-
અનવચ્છિન્નત્વ)

પૂર્વે જોઈ ગયા તે મુજબ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા

ઽવચ્છેદકતાયાઃ શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાનવહ્નિત્વજાતિવૃત્તિત્વેન સર્વૈરપિ ધર્મેરનવચ્છિન્નત્વાત્, સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાઽપિ શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાનવહ્નિત્વજાતિવૃત્તિત્વેન ન કેનાઽપિ ધર્મેણાવચ્છિન્ના ઇતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાનવચ્છેદકસર્વધર્માનવચ્છિન્નત્વસ્ય સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ ભવેદિતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

ઇત્યજ્ઞ સમવાયેન વહન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાયાઃ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈત્ત્વતુષ્ટ્યસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વાત્, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાન્યાવચ્છેદકતાયાઃ અસત્ત્વાચ્ચ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વં સમ્ભવતિ । અતઃ સમવાયેન વહન્યભાવઃ ધર્તુઃ શક્યતે, તદધિકરણં પર્વતઃ, પર્વતે સંયોગેન વહ્નેઃ સત્ત્વેઽપિ સમવાયેનાઽસત્ત્વાત્ । ધૂમસ્તત્રાઽવૃત્તિરિતિ નેતિ લક્ષણાઽસમન્વયાદ્ ભવેદેવાઽવ્યાપ્તિરિતિ ન ભવદભ્યુપગતમપિ લક્ષણં સર્વથા નિર્દુષ્ટમ્ **ઇતિ चेद् ?**

નિરવચ્છિન્ન જ છે. મતલબ કે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક દુનિયાનો કોઈ ધર્મ નથી અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક પણ દુનિયાનો કોઈ ધર્મ નથી. આ રીતે સાધ્યતા-અવચ્છેદકતામાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક દુનિયાના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં તાદૃશવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વૃત્તિ થઈ જશે. તેથી સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી તાદૃશવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

આ રીતે પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા-નિરૂપકવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૩) સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વ, (૪) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

- આ ૪ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે. તાદૃશવહ્નિઅભાવીય-પ્રતિયોગિતા માત્ર તાદૃશસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી જ નિરૂપિત છે. તે સિવાયની કોઈ પણ પ્રતિયોગિતાથી નિરૂપિત નથી.

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

ન, કિમર્થં વિસ્મરતિ ભવાન્ ? પૂર્વમેવોક્તમેતત્ પરિષ્કરણં સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વસ્યૈવ ।
 ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્’ - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकाऽ-
 वच्छिन्नत्वं समवायेन वह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेतद्
 य विशेषणद्वितयं लक्षणे प्रतियोगिताविशेषणविधया योजितम्, तत्र पूर्वपक्षेण “साध्यतावच्छेदकाऽ-
 शो वच्छिन्नत्वं भवता ‘पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय
 ल प्रतियोगिताविशेषणविधया योजितम्, किन्तु तद्योजनेऽपि तादृशमहानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः
 ता भवत्येव, तन्निराकरणं तादृशविशेषणप्रवेशेऽपि न भवति” इत्युक्तमतः अस्माभिः तदपाकरणाय
 साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नत्वस्य परिष्कारपूर्णः अर्थः प्रदर्श्यते, येन तादृशाऽऽपत्तिः अपगच्छेत्,
 समवायेन वह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेशितमेव,
 तेन तादृशाऽऽपत्तिः निर्गच्छति, प्रकृते न तत् प्रस्तुतम् इति मैवं शङ्कां कुरु ।

❁ સા.અ. ઘટિત લક્ષણ પણ દુષ્ટ ❁

આમ, સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતા-
 અવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ
 રહેલું જ છે. ફલતઃ સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ પકડાઈ જતા તથા
 તેના અધિકરણ પર્વતમાં ધૂમ વૃત્તિ હોવાથી લક્ષણઅસમન્વય થશે. અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે !

જ્યારે તમારું પોતાનું લક્ષણ નિર્દોષ નથી ત્યારે અમારા લક્ષણમાં દોષો જોવા તમે ક્યાં
 વિ બેઠા ? સ્વયં કાચના ઘરમાં રહી અન્યના કાચના ઘરમાં પથરો નાંખવાની ભૂલ ક્યાં કરો છો ?

❁ એ અવ્યાપ્તિ અનધિકૃત ❁

ઉત્તર :- (પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારને પૂર્વપક્ષ તરફથી ઉત્તર આપવામાં આવે
 છે.) ભાગ્યશાળી ! થોડી મગજને તસ્દી આપી હોત તો આવો પ્રશ્ન તમારે ઉઠાવવો ન
 પડ્યો હોત. અત્યારે ‘સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ’નો અર્થ ચાલી રહ્યો છે. વ્યાખ્યવૃત્તિ-
 સાધ્યક સ્થલે અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે ‘સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ’ અને ‘સાધ્યતા-
 અવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ’ - આ બન્ને વિશેષણો અભિપ્રેતઅભાવીયપ્રતિયોગિતાના
 રાખવામાં આવ્યા છે. તેમાં અત્યારે પ્રથમ વિશેષણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો જ
 અર્થ ચાલી રહેલ છે. તમે જે અવ્યાપ્તિ આપી તે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધમાં ફેરફાર કરીને
 આપી છે. તે અવ્યાપ્તિ તો જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો પરિષ્કાર આપણે

અતઃ એવ લક્ષણે ધર્મવિધયા યા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા તયા વિશિષ્ટા યા અવચ્છેદકતા તદ્ભિન્ના યા ધર્મવિધયા અવચ્છેદકતા તદનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વં નિવેશ્યમ્ । તથા ચેદં લક્ષણં સામાન્યશૈલ્યા - ‘ધર્મવિધયા યા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા તયા સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન વિશિષ્ટા યા અવચ્છેદકતા તદ્ભિન્ના યા ધર્મવિધયાઽવચ્છેદકતા તદનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ ઇતિ ।

પરિષ્કારશૈલ્યા - ‘સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતયત્કિઞ્ચિત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નાઽવચ્છેદકતા-વિશિષ્ટાવચ્છેદકતાભિન્નયત્કિઞ્ચિત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽ-ભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાઽભાવઃ’ - ઇત્યેવં લક્ષણં જ્ઞેયમ્, અસ્ય ભાવના પ્રાગુપદર્શિતરીત્યાઽવગમ્યા ।

યદ્યુભયત્રાઽપિ ‘ધર્મવિધયા’ ઇત્યેવમવચ્છેદકતાવિશેષણં ન નિવેશ્યતે તદાઽસમ્ભવઃ । તથા હિ - “ધર્મવિધયા” ઇત્યેવં વિશેષણાઽયોજને સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા સમ્બન્ધનિષ્ઠાઽપિ જોઈશું ત્યારે સરળતાથી દૂર થઈ જશે. આ પરિષ્કાર કરવા પાછળનું પ્રયોજન સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મકોટિમાં ફેરફાર કરી આવતી અવ્યાપ્તિઓ દૂર કરવાનું છે.

❖ ધર્મવિધયા પ્રવેશ ન કરતા અસંભવ ❖

માટે, સાધ્યતાનિરૂપિતા યા ધર્મવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટા યા પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા તદ્ભિન્ના યા ધર્મવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્અનિરૂપિતત્વ પ્રતિયોગિતામાં વિશેષણ સમજવાનું. આમ, બન્ને જગ્યાએ ધર્મવિધયાનો પ્રવેશ સમજી જ લેવાનો છે. જુઓ ! કોઈ એક જગ્યાએથી પણ ‘ધર્મવિધયા’નો પ્રવેશ કાઢી નાંખ્યો તો અસંભવ દોષ આવી જશે.

તે આ રીતે →

જો ‘સાધ્યતાનિરૂપિતઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટઅવચ્છેદકતાભિન્ના યા ધર્મવિધયા અવચ્છેદકતા તદ્અનિરૂપિતત્વ જે અભાવીપ્રતિયોગિતામાં જાય તે અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિત્વ’ - આટલું જ લક્ષણ બનાવો તો પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલમાં સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવને લઈને પણ લક્ષણસમન્વય થઈ નહીં શકે. તે આ રીતે -

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

પ્રાપ્યતે, પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાઽપિ સમ્બન્ધનિષ્ઠા પ્રાપ્યતે । તતઃ ‘પર્વતો વહ્નિમાનુ
ધૂમાદ્’ ઇત્યત્ર સંયોગસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવહ્ન્યભાવોઽપિ ધર્તુ નૈવ શક્યતે ।
તદ્વથા - સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા વહ્નિત્વનિષ્ઠાઽપિ પ્રાપ્યતે, સંયોગનિષ્ઠાઽપિ, એવં તાદૃશાઽ-
ભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાઽપિ વહ્નિત્વનિષ્ઠા સંયોગનિષ્ઠા ચ પ્રાપ્યતે । યદિ
વહ્નિત્વનિષ્ઠતાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા, યા વહ્નિત્વનિષ્ઠા સાધ્યતાનિરૂ-
પિતાઽવચ્છેદકતા યા ચ સંયોગનિષ્ઠા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા - એતદવચ્છેદકતાદ્વિતયાઽન્ય-
તરાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેત્, એવં સંયોગનિષ્ઠતાદૃશાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતાઽપિ
તાદૃશસાધ્યતાવચ્છેદકતાદ્વિતયાન્યતરાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેત્ તદૈવ વહ્ન્યભાવીયપ્રતિયો-
ગિતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વં સમ્ભવેત્ ।
તત્રાદૌ વહ્નિત્વનિષ્ઠા તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા સંયોગનિષ્ઠસાધ્યતા-
નિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ ન વા ? તચ્ચિન્ત્યતે -

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્યમ્ ।

સંયોગનિષ્ઠસાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા સંયોગે વર્તતે, વહ્નિત્વનિષ્ઠતાદૃશાઽભાવીયપ્રતિ-
યોગિતાનિરૂપકાઽવચ્છેદકતા તુ વહ્નિત્વે વર્તતે ઇતિ સંયોગનિષ્ઠસાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા-
ધિકરણસંયોગવૃત્તિત્વસ્ય તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકવહ્નિત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતાયામસત્ત્વાત્
સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકવહ્નિત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતા સંયોગ-
નિષ્ઠસાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવતિ ।

(૨) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમ્ ।

પ્રથમ સંબંધ છે → સ્વસામાનાધિકરણ્ય.

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા તો સંયોગમાં પણ જાય છે. જ્યારે ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા માત્ર વહ્નિત્વમાં જ જાય. માટે, સ્વસામાનાધિકરણ્ય સંબંધથી પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ નહીં થાય. આમ, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ
જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તદ્ભિન્ના યા વહ્નિત્વનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપિતત્વ
તાદૃશવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી તાદૃશસંયોગ-વહ્નિત્વ-
અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિઅભાવ પણ લક્ષણઘટક ન બનતા લક્ષણસમન્વય નામુમકિન
થઈ જશે. અસંભવ દોષ દુર્વાર બનશે.

सम्बन्धविधया याः साध्यताद्यवच्छेदकताः भवन्ति ताः सर्वाः अपि केनाऽपि सम्बन्धेन अनवच्छिन्ना एव भवन्ति इति पूर्वमुपदर्शितमेव, संयोगनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदक-सम्बन्धस्यैवाऽप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता-याम् अस्ति न वा ? इत्येतच्चिन्तनं ‘शशशृङ्गं रक्तं भवति पीतं वा ?’ इत्येतादृशचिन्तनतुल्यमिति प्रकृते स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धस्यैवाऽप्रसिद्धिः वेदितव्या ।

अत्र केचित् - “एतदापत्तिभिः स्वानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वं निवेश्यम्, सम्बन्धविधया या संयोगनिष्ठा साध्यतावच्छेदकता तदवच्छेदकसम्बन्धस्याऽसत्त्वात् सर्वे सम्बन्धाः तदनवच्छेदकतया प्राप्यन्ते, अत्र साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धत्वमन्यत्र अन्यकाले च प्रसिद्धम्, अधुना न कुत्रापि तद् वर्तते इति सर्वत्र तादृशसम्बन्धत्वाभावः लभ्यते एव । (इदं हि मिथ्या, अग्रे पृ. ८३० स्पष्टीभविष्यति एतत्) यदि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः प्रसिद्धः न वा ? इति पृच्छ्यते तदा तस्याऽप्रसिद्धिरेव भवति, किन्तु साध्यताऽवच्छेदकतानवच्छेदकसम्बन्धविधया सर्वे सम्बन्धाः ग्रहीतुं शक्यन्ते इति सूक्ष्ममीक्षणीयम् । तथा च स्वानवच्छेदकसम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्व-निवेशे नाऽप्रसिद्धिः ।

तथापि वह्नित्वनिष्ठतादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः समवायेनावच्छिन्नत्वेन समवायस्य च संयोगनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकसम्बन्धत्वेन तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां संयोगनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकसमवायसम्बन्धा-वच्छिन्नत्वमेव अस्ति इति स्वानवच्छेदकसम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेनाऽपि तादृशाऽभावीयप्रति-योगितानिरूपिका या वह्नित्वनिष्ठा अवच्छेदकता सा साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् । स्वानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वसम्बन्धः प्रकृते एतदापत्तिनिराकरणायैव योजितः, ‘धर्मविधया’ इति विशेषणप्रवेशे तत्प्रवेशः नैव कर्तव्यः, प्रयोजनविरहादित्यवधेयम् ।”

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

संयोगनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकः संयोगत्वधर्मः, तदतिरिक्ताः सर्वेऽपि धर्माः संयोगनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽनवच्छेदकाः एव, वह्नित्वनिष्ठतादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-निरूपकावच्छेदकता सर्वेऽपि धर्मैः अनवच्छिन्ना एवेति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसंयोग-त्वातिरिक्तधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य वह्नित्वनिष्ठतादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठा-वच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकं न किमपि, सर्वेऽपि धर्माः तादृशाऽवच्छेदकतानवच्छेदकाः एव, साध्यतानिरूपिता या संयोगनिष्ठा अवच्छेदकता सा पूर्वोक्तरीत्या संयोगत्वेनाऽवच्छिन्ना, संयोगत्वञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतानवच्छेदकमिति संयोगनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानवच्छेदकसंयोगत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः नैव भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीय प्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

ततश्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायाः संयोगनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वाऽसम्भवे तादृशचतुष्टयसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वं तु दूरतोऽपास्तम् ।

य
शो
ल
ता

अधुना तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्तनीयम् -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता वह्नित्वे वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताऽपि वह्नित्वे एव वर्तते इति साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताधिकरणवह्नित्ववृत्तित्वस्य वह्नित्वनिष्ठतादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

वह्नित्वनिष्ठा या साध्यतावच्छेदकता सा धर्मविधया वर्तते इति तदवच्छेदकसम्बन्धः लभ्यते, प्रकृते सः समवायः, साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वस्य समवायेन वह्निवृत्तित्वस्येष्टत्वात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताऽपि समवायेनैवावच्छिन्ना इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायां वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकता शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वजातिनिष्ठत्वेन सर्वैरपि धर्मैरनवच्छिन्ना, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताऽपि सर्वैः धर्मैरनवच्छिन्ना एवेति वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽ-भावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता-विशिष्टा भवत्येव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽ-भावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्ति-त्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन वह्नित्वनिष्ठतादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव, वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वात् ।

अधुना तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता वह्नित्वनिष्ठसाध्यता-निरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(९) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता वह्नित्वे वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपक-संयोगनिष्ठावच्छेदकता च संयोगे वर्तते इति साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताधिकरण-वह्नित्ववृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वसामाना-धिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपित-वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः, साध्यतावच्छेदकवह्नित्वस्य

वहनौ समवायेन वृत्तेः । संयोगनिष्ठा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता सम्बन्धरूपेण वर्तते इति सा न केनाऽपि सम्बन्धेन अवच्छिन्ना इति साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता न केनापि धर्मेण अवच्छिन्ना, शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वजातिवृत्तित्वात्, संयोगनिष्ठतादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता तु संयोगत्वेनाऽवच्छिन्ना, संयोगत्वञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकं भवति किन्तु साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकं न भवति इति साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानवच्छेदकसंयोगत्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकं संयोगत्वम्, वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकता तु सर्वैरपि धर्मैरनवच्छिन्ना इति संयोगत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्ना तु सुतरां भवेदेव । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकसंयोगत्वभिन्नधर्मानवच्छिन्नत्वस्य वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेत् ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायाः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावात् स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतारूपेण

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकताग्रहणं नैव सम्भवति ।

अधुना तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता संयोगनिष्ठसाध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

संयोगनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपक-
संयोगनिष्ठावच्छेदकताऽपि संयोगे एव वर्तते इति संयोगनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरण-
संयोगवृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठाऽवच्छेदकता संयोगनिष्ठ-
साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपिता या संयोगनिष्ठाऽवच्छेदकता सा संसर्गीयाऽवच्छेदकतेति न केनाऽपि
सम्बन्धेनावच्छिन्ना इति साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः एव प्रकृतेऽप्रसिद्धः । य
ततश्च एतादृशसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेदकताधिकरणविधया न किमपि प्राप्यते शो
तर्हि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता तु कथं प्राप्यते ? ल

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकं संयोगत्वम्, संयोगत्वातिरिक्ताः सर्वेऽपि
धर्माः साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठाऽवच्छेदकतानवच्छेदकाः एव । तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतापि संयोगत्वेनैवावच्छिन्ना, संयोगत्वातिरिक्तैः सर्वैरपि धर्मैरनवच्छिन्ना
एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठा-
वच्छेदकतावच्छेदकसंयोगत्वभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेद-
कताविशिष्टा भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकसंयोगत्वभिन्नसर्वधर्मानव-
च्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायां

वृत्तिः भवतीति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

ततश्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेदकतावैशिष्ट्यस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वेऽपि स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धाऽप्रसिद्ध्या स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन संयोगनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकता न काऽपि प्राप्यते तर्हि संयोगनिष्ठतादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता कुतः तादृशी स्यात् ? तथा च संयोगनिष्ठतादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा न भवति, वह्नित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतया संयोगनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतया च तस्याः अविशिष्टत्वात् । तथा च तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमपि वर्तते, साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमपि वर्तते इति तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात् तादृशोऽभावो धर्तुं नैव शक्यते । ततश्च लक्षणसमन्वयकारकतादृशवह्न्यभावस्यैवाऽप्राप्तेः लक्षणसमन्वयो न सम्भवति, एवं सर्वत्र सम्बन्धनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धाऽप्रसिद्ध्या भवेदेव असम्भवः ।

ननु अत्र का चिन्ता ? स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्थाने स्वानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वं प्रवेश्यताम्, तदा नोक्ताऽसम्भवः स्यात् । तथा हि - भवतोक्तम्, 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावो धर्तुं न शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायाः वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतया संयोगनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतया च अविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वाऽसम्भवात्तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वादिति, किन्तु एतन्न युक्तम्, स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-

निरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायाः वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वासम्भवेऽपि संयोगनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वसम्भवात् । तथा हि - तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-निरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितय-सम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति इति तु पूर्वमुपदर्शितमेव भवता । अधुना स्वानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठा-वच्छेदकता संयोगनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा तदेव चिन्तनीयम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायाः संसर्गीयत्वेन सम्बन्धेनाऽनवच्छिन्नत्वात् सर्वेऽपि सम्बन्धाः साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानवच्छेदकाः एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-निरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतापि संसर्गीयावच्छेदकतेति सर्वेऽपि सम्बन्धैः अनवच्छिन्ना इति साध्यता-निरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वसम्बन्धानवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-निरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकसम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽ-भावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

इत्थञ्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्व-वृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यता-निरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वमव्याहृतम् इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता या च संयोगनिष्ठावच्छेदकता - एतदवच्छेदकताद्वितयस्यापि साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेन तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वमेव स्यात्, तादृशवह्न्यभावीयप्रति-योगितानिरूपकावच्छेदकताद्वितयस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वात्, तदतिरिक्तप्रति-योगितावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तस्मिन् विरहात् । तथा च वह्न्यभावो धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं जलहृदादिकं धूमस्तत्रावृत्तिरिति लक्षणसमन्वयात् कुतः असम्भवः ?

इदञ्चाऽत्रावधेयम् - यदा निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकता भवति तदा साध्यतावच्छेदकताव-च्छेदकः अप्रसिद्धः भवति, किन्तु साध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकविधया सर्वेऽपि धर्माः ग्रहीतुं शक्यन्ते, यतः अन्यत्र अन्यदा च (साध्यतावच्छेदकस्य शब्दतः उल्लेखे) साध्यतावच्छेदक-तावच्छेदकत्वं प्रसिद्धं तदभावः वर्तमाने सर्वत्र, अतः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकविधया एकोऽपि

धर्मो न प्राप्यते, साध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकधर्मविधया सर्वेऽपि प्राप्यन्ते, लोकेऽपि 'घटत्वं धर्मविधया साध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकम्' इत्येवं निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतास्थलेऽपि अविगानेन प्रतीयते, ततः निश्चीयते यदुत साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्य वर्तमानेऽप्रसिद्धत्वेन यदा 'साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकाऽवच्छिन्नत्वम् अत्र भवति न वा ?' - इत्यादि चिन्त्यते तदा साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकाऽप्रसिद्धिरापाद्यते किन्तु साध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वं यदा गृह्यते तदा नाऽप्रसिद्धिः भवति, एवमेव प्रकृतेऽपि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धस्याऽप्रसिद्धत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकसम्बन्धविधया सर्वेऽपि सम्बन्धाः गृहीता, 'संयोगः एतत्साध्यतावच्छेदकताऽवच्छेदकसम्बन्धः न' इत्यविगानेन प्रतीतेः । अतः एव स्वावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नत्वं विहाय स्वानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वं निवेशितमिति ।

तथा चोक्तरीत्या 'धर्मविधया' इत्यादिविशेषणाऽप्रवेशेऽपि असम्भवदोषापत्तेः विरहात् किमर्थं तन्निवेश्यम् ? इति चेद् ?

य
शो
ल
ता

न, स्वानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वसम्बन्धस्याऽपि अप्रसिद्धेः । तथा हि - सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता वर्तते तस्याः अवच्छेदकः सम्बन्धः न कदापि प्रसिद्धः आसीत्, वर्तते भविष्यति वा । यदा वह्नित्वस्य शब्दतः उल्लेखः भवेत् तदा वह्नित्वनिष्ठा साध्यतावच्छेदकता वह्नित्वत्वेनाऽवच्छिन्ना भवेदिति साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं कदाचित् प्रसिद्धं भवितुमर्हति, किन्तु सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तस्याः अवच्छेदकः सम्बन्धः नैव कदापि प्रसिद्धः भवितुमर्हति, अत्यन्तमभावः हि तस्य, यथा शशशृङ्गस्य, अतः साध्यतावच्छेदकतानवच्छेदक-सम्बन्धोऽपि अप्रसिद्धः एव स्यादिति स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोग-निष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति, अतः स्यादेव पूर्ववदसम्भवः इत्यत्र बहु वक्तव्यं ग्रन्थगौरवभयान्नेह वितन्यते ।

यदि 'धर्मविधया' इत्येवमवच्छेदकत्वविशेषणं निवेश्यते तदा नोक्ताऽसम्भवः । तादृशलक्षणम् - 'स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टय-सम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्नयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति । तथा च साध्यतानिरूपिता या यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता सा उक्तसम्बन्ध-

चतुष्टयेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना वह्नित्वनिष्ठा-
वच्छेदकता तस्यां वृत्तिः भवेन्न वा ? तदेव चिन्तनीयम्, न तु या सम्बन्धविधया प्रतियोगिता-
वच्छेदकता तस्यां वृत्तिः भवति न वा ? इति चिन्तनीयम्, धर्मविधया या वह्नित्वनिष्ठा
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता सा धर्मविधया या वह्नित्वनिष्ठा साध्यताव-
च्छेदकता तद्विशिष्टा भवत्येवेति पूर्वमुपदर्शितम् । ततश्च तादृशो वह्न्यभावः गृह्यते एव
इति कुतः दोषगन्धोऽपि ?

समवायेन वह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशादेव
बोध्यमिति न काचिदाशङ्का । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य परिष्कारा अग्रे प्रदर्शयिष्यन्ते
एव, तेन संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावमादाय अव्याप्तिशङ्काऽपि निरस्ता एव ।

अत्र यदि उभयत्र धर्मविधया न प्रवेश्यते तदा लक्षणद्वितयं सम्भवति ।

(१) सामान्यशैल्या - धर्मविधया या साध्यतानिरूपितावच्छेदकता तथा स्वसामानाधिकरण्य
-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन विशिष्टा य
या अवच्छेदकता तद्भिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वा- शो
भावः इति । ल

परिष्कारशैल्या - स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व
-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टभिन्ना- ता
वच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

यद्वा

(२) सामान्यशैल्या - स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकान-
वच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा या अवच्छेदकता
तद्भिन्ना या धर्मविधयाऽवच्छेदकता तदनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपित-
वृत्तित्वाभावः इति ।

परिष्कारशैल्या - स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छि-
न्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकताभिन्नयत्किञ्चि-
त्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

तत्र प्रथमं लक्षणमसम्भवदोषग्रस्तम् । तद्यथा - तादृशलक्षणानुसारेण 'पर्वतो वह्निमान्

धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वस्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि धर्तुं नैव शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितवस्तित्व-निष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् । अयं भावः - यादृशाऽभावीयप्रतियो-गितानिरूपिका या या अवच्छेदकताः ताः सर्वाः अपि यदि धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तद्विशिष्टा भवेयुः तादृशोऽभावः एव धर्तुं शक्यते । तथा च यदि उक्तवह्न्यभावीयप्रतियोगिता-निरूपिका वस्तित्वनिष्ठा संयोगनिष्ठा चावच्छेदकता धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तद्विशिष्टा भवेत् तदैव तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते । तत्र वस्तित्वनिष्ठा तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-निरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तत्संक्षेपतो निर्दिश्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकताधिकरणवस्तित्ववृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियो-गितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रति-योगितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकता वस्तित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकता वस्तित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽव-च्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकता तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठा-वच्छेदकता च न केनाऽपि धर्मेणाऽवच्छिन्ना, शब्दतः अनुल्लिख्यमानवस्तित्वजातिवृत्तित्वादिति साध्यतानिरूपितवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियो-गितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽ-भावीयप्रतियोगितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकता-विशिष्टा भवत्येव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः भवतीति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिता वह्नित्वनिष्ठा या यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकता तया विशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

अधुना तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताधिकरणवह्नित्ववृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः समवायः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता संसर्गीयत्वेन न केनाऽपि सम्बन्धेनाऽवच्छिन्ना इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वाऽसम्भवात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायाः च संयोगत्वेनावच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाव-

य
शो
ल
ता

च्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताऽनवच्छेदकसंयोगत्वधर्मानवच्छिन्नत्वाऽभावात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकसंयोगत्वभिन्नधर्माऽनवच्छिन्नत्वं तु साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायां वर्तते एव, तस्याः केनाऽपि धर्मेण अनवच्छिन्नत्वेन संयोगत्वातिरिक्तधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य सुतरां भावात् । तथा च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

य
शो
ल
ता

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतायाः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन तादृशाऽवच्छेदकताविशिष्टत्वं न सम्भवति, स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावादिति ।

ततश्च तादृशसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां वर्तते, तादृशसंयोगनिष्ठावच्छेदकता च साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टा न भवति इति तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमपि अस्ति, तादृशसाध्यतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमपि वर्तते इति तादृशोऽभावो धर्तुं नैव शक्यते । ततश्च लक्षणसमन्वयकारकतादृशवह्न्यभावस्यैवाऽप्राप्तेः सर्वत्र चैवं लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽसम्भवः ।

यद्युभयत्र धर्मविधया प्रवेश्यते तदा नोक्ताऽऽपत्तिः, धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तथा धर्मविधया या प्रतियोगितावच्छेदकता तस्या एव विशिष्टत्वनियमात् । ततश्च धर्मविधया या वह्नित्वनिष्ठा साध्यतावच्छेदकता तथा धर्मविधया या वह्नित्वनिष्ठा प्रतियोगितानिरूपकाव-

च्छेदकता सा विशिष्टा भवत्येव इति तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितायां धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तद्विशिष्टभिन्ना या धर्मविधया अवच्छेदकता तन्निरूपितत्वं नास्ति, धर्मविधया या तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका अवच्छेदकता तस्याः धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तया विशिष्टत्वात् । ततश्च तादृशवह्न्यभावस्य ग्रहणसम्भवात् कुतः असम्भवदोषगन्धोऽपि ?

यदि द्वितीयं लक्षणमङ्गीक्रियते तदाऽपि नाऽसम्भवनिवारणं शक्यते कर्तुम्, यतः तत्र लक्षणे साध्यतानिरूपितावच्छेदकता सम्बन्धविधयाऽपि गृह्यते, धर्मविधयाऽपि गृह्यते, तादृशाऽवच्छेदकताविशिष्टा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता कथङ्कारं भवितुमर्हति ? सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तद्विशिष्टत्वस्य धर्मविधया या प्रतियोगितावच्छेदकता तत्राऽसम्भवितत्वादेवेति स्यादेवाऽसम्भवः ।

यदि 'ननु सम्बन्धविधया या साध्यतावच्छेदकता तया धर्मविधया या प्रतियोगितावच्छेदकता तस्या अविशिष्टत्वेऽपि धर्मविधया या साध्यतावच्छेदकता तया धर्मविधया या प्रतियोगितावच्छेदकता सा विशिष्टा भवेदेवेति साध्यतावच्छेदकतावैशिष्ट्यं तत्राऽव्याहतमिति न कश्चिद् दोषः' इति य विभाव्यते तदा द्वितीयं लक्षणमेवाङ्गीकार्यम्, तथापि तत्र एकत्र 'धर्मविधया' इति विशेषणनिवेशाद् शो इदं निश्चीयते एव यदुत सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकता नाऽत्र निवेशिता इति समवायेन वह्न्यभाववार- ल णायाऽन्यः एव परिष्कारः आश्रयणीयः । न हि उभयत्र 'धर्मविधया' इति विशेषणमप्रवेश्य ता एकविधप्रवेशेनैव निखिलाऽभाववारणं पूर्वोक्तरीत्या सम्भवति इति दृढतरमवधेयम् ।

सम्बन्धचतुष्टये धर्मविधया सम्बन्धविधया च अवच्छेदकतायाः प्रवेशः कुत्रावश्यकः ? कुत्र न इति लेशतः परामृश्यते -

ननु भवदुक्तलक्षणानुसारेण 'भूतलं वह्नित्वसमवायिविशिष्टवत्, धूमविशिष्टाद्' इत्यत्र समवायेन यः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः तस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव, तथा हि - यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः इति व्याप्तिः तु सुप्रसिद्धा, ततश्च यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्नित्वसमवायी इत्यपि कथयितुं शक्यते, वह्नेः वह्नित्वसमवायित्वात् । यद् यद् धूमाधिकरणं भवति तत् तद् वह्नित्वसमवाय्यधिकरणमपि भवत्येव, ततश्च यत्र यत्र धूमाधिकरणं तत्र तत्र वह्नित्वसमवाय्यधिकरणं भवत्येव, यथा पर्वतः धूमाधिकरणं सः यत्र भूतले संयोगेन प्रतिष्ठितः तत्र वह्न्यधिकरणं = वह्नित्वसमवाय्यधिकरणं स्यादेव, तस्य पर्वतस्यैव वह्नित्वसमवाय्यधिकरणत्वात्, धूमाधिकरणस्य वह्नित्वसमवाय्यधिकरणत्वावश्यम्भावात्, तथा च यत्र यत्र धूमाधिकरणं

= धूमविशिष्टः कोऽपि वर्तते तत्र तत्र संयोगेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टोऽपि भवेदेवेति व्याप्तेः सुसिद्धत्वेन उक्तस्थलं सत्स्थलम् ।

प्रकृते वह्नित्वसमवायिनः अधिकरणं संयोगेन विवक्षितम्, तस्याऽपि च पक्षवृत्तिता संयोगेनैव गृहीता इति प्रकृते साध्यम् - वह्नित्वसमवायिविशिष्टः ।

- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायी ।
- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

यत्र भूतले धूमविशिष्टः पर्वतो वर्तते, तत्र वह्नित्वसमवायिविशिष्टः अपि वर्तते एव, किन्तु सः संयोगेन वह्नित्वसमवायिवह्निना विशिष्टः भवति, न तु समवायेन, यतः समवायेन वह्नित्वसमवायिवह्निना विशिष्टाः वह्न्यवयवाः भवन्ति, संयोगेन तदधिकरणं भूतलं नैव स्यादिति तत्र तेषामभावः गृह्यते, तथा च धूमाधिकरणविशिष्टं यद् भूतलं तत्र समवायेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावः प्राप्यते एवेति प्रकृते तादृशाऽभावप्रतियोगी - वह्नित्वसमवायिविशिष्टः ।

- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायी ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायः ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

भवदभ्युपगतलक्षणानुसारेण यदि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेत् तदा तद्ग्रहणं शक्यमिति तच्चिन्त्यते -

(९) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽपि वह्नित्वसमवायिनि एव वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताऽपि वह्नित्वसमवायिनि एव वर्तते । अत्र धर्मविधया एव साध्यतावच्छेदकतां प्रतियोगिताऽवच्छेदकताज्वादाय विमृश्यते इति ध्येयम् । तथा च साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणीभूतः यो वह्नित्वसमवायी तत्र तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः वर्तमानत्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यता-

निरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः यद्यपि संयोगः वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धविधया च समवायः प्राप्यते, तथापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकतावच्छेदकः यः समवायः सः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः न भवति इति तु
न, यतः साध्यतावच्छेदकता धर्मविधया वह्नित्वसमवायेनावच्छिन्ना, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते'
- इतिन्यायेन समवायेनाऽप्यवच्छिन्ना एवेति समवायः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः भवत्येव,
सम्बन्धविधया तस्य साध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वेऽपि धर्मविधया साध्यतावच्छेदकताऽवच्छेद-
कत्वेन साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन तद्ग्रहणस्याऽनिवार्यत्वात्, न हि धर्मविधया यः साध्यताव-
च्छेदकतावच्छेदकः सः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः न कथ्यते । तथा च तादृशाऽभावीयप्रति-
योगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वं वर्तते
एवेति स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता
साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः वह्नित्वसमवायः, वह्नित्वसमवायातिरिक्ताः सर्वेऽपि
धर्माः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽनवच्छेदकाः एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेद-
कताऽपि वह्नित्वसमवायेनैवावच्छिन्ना, वह्नित्वसमवायातिरिक्तैः सर्वैरपि धर्मैः तादृशाऽभावीय-
प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता अनवच्छिन्ना एवेति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वसम-
वायभिन्नधर्मानवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेद-
कानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेद-
कताविशिष्टा भवेदेव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाश्च वह्नित्व-
समवायेनैवावच्छिन्नत्वेन वह्नित्वसमवायाऽतिरिक्तैः सर्वैरपि धर्मैः अनवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावीय-
प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वसमवायभिन्नधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपि-
तावच्छेदकतायां वर्तमानत्वं सम्भवति एवेति स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रति-

य
शो
ल
ता

योगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेव । ततश्च स्ववृत्तित्व-सम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या एकैवावच्छेदकता वह्नित्वसमवायिनिष्ठा तस्याः स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैत-च्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यता-निरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वं भवेदेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-निरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वात्, तदितरावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायामसत्त्वात् । तथा च तादृशोऽभावो धर्तुं शक्यते एव । तदधिकरणं भूतलं यत्र धूमाधिकरणं संयोगेन वर्तते इति लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिरिति चेद् ?

य शो ल ता न, सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकः तदवच्छिन्नत्वस्य सम्बन्धकोटौ निवेशेन तद्वारण-सम्भवात् । तथा हि - अव्याप्त्यापादनमूलम् - समवायस्य साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वव्यवस्था-पनम्, साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः प्रकृते संयोगः वर्तते, तेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताव-च्छेदकता नावच्छिन्ना, किन्तु समवायेनैवाऽवच्छिन्ना, सः न सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकताव-च्छेदकः, तथा च सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः संयोगः तदवच्छिन्नत्वं तादृशाऽ-भावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां न सम्भवति । साध्यतावच्छेदकतानिरूपिता या संसर्गी-याऽवच्छेदकता तन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां नास्ति, संयोगेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः सम्बन्धविधया धर्मविधया वाऽनवच्छिन्नत्वात् ।

तथा च प्रकृते एवं लक्षणम् -

सामान्यशैल्या - स्वसामानाधिकरण्यम्, सम्बन्धविधया यः स्वावच्छेदकः तदवच्छिन्नत्वम्, स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम्, स्ववृत्तित्वञ्चैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा-वच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति एवं लक्षणं फलितम् । परिष्कारशैल्या - 'स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता-विशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यता-निरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकताभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावा-

धिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणम् ।

एतल्लक्षणानुसारेण न पूर्वोक्ताभावग्रहणं सम्भवति । तद्यथा - *यद्यपि* तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्येन, स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वेन, स्ववृत्तित्वेन एतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति, *तथापि* सम्बन्धविधया यः स्वावच्छेदकः तदवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन = स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति । कथमिति चेद् ? इत्थम् - सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः संयोगः, अतः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिता या संसर्गीयाऽवच्छेदकता सा संयोगे वर्तते । संयोगश्च तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः धर्मविधयाऽवच्छेदकोऽपि नास्ति, सम्बन्धविधयाऽपि अवच्छेदको नास्ति इति तादृशसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां न सम्भवति, यदि तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः अवच्छेदकः संयोगः भवेत् तर्हि संयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सम्भवति किन्तु तच्च नास्ति, अतः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायामसम्भवात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेदिति ।

य
शो
ल
ता

इत्थञ्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावात् स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकारूपेण तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः ग्रहणं न सम्भवति इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वं स्यान्न तु अनिरूपितत्वमिति तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावः नैव धर्तुं शक्यते ।

किन्तु प्रकृते संयोगेन यः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः तस्य संयोगेन अभावः ग्राह्यः, तथा च प्रकृते तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - वह्नित्वसमवायिविशिष्टः ।

- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायी ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायः ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

अधुना तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तदेव चिन्त्यते ।

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणवह्नित्वसमवायिवृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिता या संसर्गीया अवच्छेदकता तद्विशिष्टः संयोगः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि सम्बन्धविधया संयोगेनैवाऽवच्छिन्ना इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां स्यादेवेति स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः, वह्नित्वसमवायभिन्नाः सर्वेऽपि धर्माः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकाः एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकः वह्नित्वसमवायः एव, वह्नित्वसमवायातिरिक्तैः सर्वैरपि धर्मैः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता अनवच्छिन्ना एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वसमवायभिन्नसर्वधर्माऽनवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-

विशिष्टा भवत्येव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वसमवायभिन्नधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवतीति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या वह्नित्वसमवायनिष्ठा अवच्छेदकता सा साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवतीति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वं स्यादेव, तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वात्, तदितरप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां विरहात् । तथा च तादृशोऽभावो धर्तुं शक्यते । तदधिकरणं जलहृदाधिकरणभूतलम्, जलहृदस्य संयोगेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टत्वाऽभावात्तदधिकरणे वह्नित्वसमवायिविशिष्टाऽभावप्राप्तेः, तत्र धूमाधिकरणं नैव वर्तते, ततश्च लक्षणसमन्वयसम्भवात् कुतः अव्याप्तिः ? एवं 'भूतलं संयोगिविशिष्टविशिष्टम्, धूमवतः' इत्यत्र समवायेन संयोगिविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाभावमादायाऽव्याप्ति-वारणाय सम्बन्धविधयाऽवच्छिन्नत्वनिवेशोऽपि स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धे आदरणीयः । एतच्च दिक्प्रदर्शनम्, अनया दिशयाऽन्यत् स्वयमूह्यम् । प्रकृते स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रवेशमादृत्यैव अग्रे निरूपणं भविष्यतीत्यवधेयम् ।

आ ४ रीते ज्ञे 'धर्मविधया साध्यताअवच्छेदकताविशिष्टप्रतियोगिताअवच्छेदकता-भिन्नप्रतियोगिताअवच्छेदकताअनिर्दिष्टप्रतियोगितानिर्दिष्टपक्षअभावअधिकरणअवृत्तित्व' - आटलुं ४ लक्षणं अभावो तो पक्ष असंभव दोष समञ्ज लेवो. कारण के साध्यताअवच्छेदकता मात्र वह्नित्वनिष्ठ ४ पक्षाय. पक्ष, प्रतियोगिताअवच्छेदकता तो संयोगनिष्ठ पक्ष पक्षार्थ ज्ञाय. स्वसामानाधिकरण्य संबंध ४ घटी न शके. असंभव संभवित थई ज्ञाय.

आम, (१) स्वसामानाधिकरण्य, (२) स्वअवच्छेदकसंबंधअवच्छिन्नत्व, (३) स्वअनवच्छेदकअनवच्छिन्नत्व, (४) स्ववृत्तित्व (वृत्तितानियामक संबंध - स्वअनवच्छेदक-

य
शो
ल
ता

वि
न
म्रा

एतावता -

ય (૧) પૂર્વપક્ષેણ મહાનસીયવહ્ન્યભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિઃ ‘પર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાદ્’ - इत्यत्रोप-
दर्शिता साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वप्रवेशेऽपि ।

શો (૨) તન્નિરાકરણાય અવાન્તરપૂર્વપક્ષેણ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાવચ્છેદકતાભિન્ના-
वच्छेदकताऽनिरूपितत्वं प्रतियोगिताविशेषणविधया उपदर्शितम् ।

લ (૩) સમ્બન્ધકોટૌ સમ્બન્ધચતુષ્ટયપ્રવેશપ્રયોજનમપ્યુપદર્શિતમ્ ।

તા (૪) સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વમભાવવિશેષણવિધયા નૈવ પ્રવેશનીયમિત્યપિ સાક્ષેપ-
-परिहारमुपदर्शितम् -

इत्यादिकमुपदर्शितम् ।

અનવચ્છિન્નત્વ)

- આ ચાર સંબંધથી ધર્મવિધયા યા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા તદ્વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતાભિન્ન ધર્મવિધયા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તદ્અનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપક-
અભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

આ પ્રમાણેનું લક્ષણ ફલિત થયું. સંબંધ પ્રમાણેનું લક્ષણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકસમ્બન્ધ-
અવચ્છિન્નત્વની ચર્ચામાં જોઈશું.

❧ सुदीर्घं यथानो उपसंहार - सार ❧

વિ

અત્યાર સુધીમાં જે ચર્ચા કરી તેનો સંક્ષિપ્ત સાર જોઈ લઈએ -

ન

→ મૂળ પૂર્વપક્ષે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો કે - સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરવા

મા

છતાં પણ મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ સ્થલમાં આવતી
અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ નહીં શકે.

→ પૂર્વપક્ષની સામે ‘ન ચ...’ દ્વારા પ્રશ્ન ઉઠાવનારે કહ્યું કે -

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઈત્યાદિ અમે જે બતાવ્યું તે લક્ષણ
સ્વીકારશો તો વાંધો નહીં આવે.

→ મૂળ પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારની સામે પ્રશ્નકારે કહ્યું - સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-
વિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સુધી જવાની જરૂરત શી છે ? સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા...
ઈત્યાદિ લક્ષણ પણ સંભવે છે.

અવાન્તરપૂર્વપક્ષોપદર્શિતં લક્ષણમ્ -

- (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન,
- (૨) સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન,
- (૩) સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન,
- (૪) સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન (વૃત્તિતાનિયામકસમ્બન્ધશ્ચ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વમ્ ।)

- એતચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ ।

એતત્સર્વં મનસિકૃત્યાહ - 'સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ' इत्येतल्लक्षणे प्रतियोगिताविशेषणविधया साध्यताव-

→ આ પ્રશ્ન કરનારની સામે પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનાર જવાબ વાળે છે કે -

સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા..... ઇત્યાદિ લક્ષણ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્, પર્વતો વહ્નિત્વાશ્રયવાન્ ધૂમાત્, ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાત્ - ઇત્યાદિ સ્થલે દોષગ્રસ્ત છે. માટે, ગ્રાહ્ય નહીં બને.

થોડી ચર્ચા બાદ અંતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા... ઇત્યાદિ લક્ષણ જ ફલિત થાય છે. તેમાં લક્ષણઘટક બનતા આટલા પદોનું પદકૃત્ય પણ આપણે જોયું -

- (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય સંબંધ,
 - (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધ,
 - (૨-ક) આ સંબંધમાં સંબંધ પદ કેમ મૂક્યું ?
 - (૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધ,
 - (૩-ક) સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ કેમ ન કહ્યું ?
 - (૪) સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)
 - (૪-ક) સ્વઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ કેમ ન કહ્યું ?
 - (૫) સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપિતત્વ કેમ ન કહ્યું ?
- આ બધી બાબતો આપણે જોઈ ગયા છીએ.

આમ, ન ચ... થી માંડી વ્યાપ્યત્વાઽનિર્વાહઃ સુધીનો આપણો ભાવાર્થ પૂર્ણ થયો. હવે શબ્દાર્થ જોઈએ -

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

ગૂ ન ચ સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાન્યાવચ્છેદકત્વાનિરૂપિતત્વં
 ઢા વાચ્યમ્, વૈશિષ્ટ્યજ્ઞ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ
 થ -સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈતચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન ।

ચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વસ્થાને સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાઽન્યાવચ્છેદકત્વાઽનિરૂપિતત્વમ્ =
 વક્ષ્યમાણસમ્બન્ધચતુષ્ટયેન સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા યા અવચ્છેદકતા તદ્ભિન્ના યાઽવચ્છે-
 દકતા તયાઽનિરૂપિતત્વં વાચ્યમ્ = પ્રવેશનીયમ્ ।

ય વૈશિષ્ટ્યજ્ઞ = તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા-
 શો વૈશિષ્ટ્યજ્ઞ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાઽવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ
 લ -સ્વવૃત્તિત્વૈતચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન જ્ઞેયમ્, વૃત્તિત્વજ્ઞ સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન इति સામર્થ્ય-
 તા ગમ્યમ્ । તતશ્ચ સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વાઽવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સ્વાનવચ્છેદકાનવચ્છિન્નત્વ
 -સ્વવૃત્તિત્વૈતચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા યા અવચ્છેદકતા તદ્ભિન્નાઽવ-
 ચ્છેદકતાઽનિરૂપિતા યા પ્રતિયોગિતા તન્નિરૂપકાઽભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ - इत्येवं
 લક્ષણં ફલિતમ્ ।

ॐ ભાવાર્થના આધારે શબ્દાર્થ ॐ

શબ્દાર્થ :- (સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરાવવા છતાં પણ પર્વતો
 વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલે મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ નહીં
 શકે - આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષે જણાવ્યું. તેની સામે એક પ્રશ્નકાર લક્ષણ લઈને ઉપસ્થિત થાય
 છે અને મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર કરે છે. જોઈએ હવે તે
 વિ પ્રશ્નકારને -) સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વ = સાધ્યતાનિરૂપિતઅવચ્છેદકતા (= સાધ્યતા-
 ન અવચ્છેદકતા)વિશિષ્ટ(પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા)ભિન્ન(પ્રતિયોગિતા)અવચ્છેદકતાઅનિરૂ-
 ન પિતત્વ - આ પ્રમાણે તમારે કહેવાનું. (આમ કહેવાથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિ-
 યોગિતામાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ જે વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તદ્ભિન્ન
 મા જે મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તન્નિરૂપિતત્વ રહેતું હોવાથી મહાનસીય-
 વહ્નિઅભાવ લઈ ન શકાય. અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ જાય.)

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા લેવાનું જે જણાવ્યું તેમાં
 વૈશિષ્ટ્ય સ્વસામાનાધિકરણ્ય, સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ

સ્વસામાનાધિકરણ્યનિવેશાદ્ ‘વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્’ - इत्यत्र गू
निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादाय न दोषः । दा

यदभावीयप्रतियोगितानिरूपकाः याः याः अवच्छेदकता ताः सर्वाः अपि (१) साध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकताधिकरणे वर्तमानाः भवेयुः (२) साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाः
भवेयुः (३) साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकाः ये ये धर्माः तैरेवाऽवच्छिन्नाः स्युः, तदतिरिक्तैः य
सर्वैरपि धर्मैरनवच्छिन्नाः स्युः (४) साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावच्छेदकाः यावन्तो धर्माः तैः शो
सर्वैरपि अवच्छिन्नाः भवेयुः, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकेन एकेनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्नाः ल
न भवेयुः सोऽभावः एव ग्राह्यः, नान्यः कश्चित्, एतादृशाऽभावाधिकरणे सद्भेतुः वृत्तिः नैव ता
भवेदिति एतल्लक्षणं सङ्गतिमङ्गति इति हार्दम् ।

सम्बन्धचतुष्टयप्रवेशप्रयोजनं प्रदर्शयति - स्वसामानाधिकरण्यनिवેશાદ્ ‘ન દોષઃ’ इत्यन्वयः,
‘वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावम् = घटत्व-

अने स्ववृत्तित्व - આ ચાર સંબંધથી સમજવું. મતલબ કે આ ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેવી જોઈએ. (અહીં ચતુર્થ સંબંધમાં જે સ્વવૃત્તિત્વ જણાવ્યું
તેનો અર્થ થાય કે જો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહે તો સ્વવૃત્તિત્વ
સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહે. અહીં જે પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહે તે કાલિકાદિસંબંધથી નથી સમજવાનું, કિંતુ
સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સમજવાનું. મતલબ કે જો સ્વઅનવચ્છેદક-
અનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહે તો સ્વવૃત્તિત્વ-
સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહે. વૃત્તિતા ક્યા સંબંધથી વિ
લેવાની ? તે ગ્રંથકારે અહીં જણાવ્યું ન હોવા છતાં અગ્રેતન સંદર્ભથી આ વાત જાણી શકાય
છે. હવે ચાર સંબંધના પ્રવેશ પાછળનું પ્રયોજન બતાવતા કહે છે કે -)

✠ પ્રથમ સંબંધ પ્રવેશ પ્રયોજન ✠

સ્વસામાનાધિકરણ્યનો સંબંધકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવાને કારણે પર્વતો वह्निमान् ધૂમાન્
- આ સ્થલમાં ઘટાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. ઘટત્વનિષ્ઠનિરવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા સ્વસામાનાધિકરણ્ય સિવાયના ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ
થઈ જાય. પણ, સ્વસામાનાધિકરણ્ય સંબંધથી તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા
સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ ન થાય માટે, અવ્યાપ્તિ દોષ ન આવે.

निष्ठा या केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्नावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगितानिरूपकः यः घटाभावः तमादाय न दोषः = नाऽव्याप्तिरिति । अयमाशयः - अभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकतासमानाधिकरणा एव ग्राह्या इत्युक्तम्, यदि तन्न निवेश्यते तदा घटाभावमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति ।

यस्य प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः समवायेन प्रतियोगिनि वर्तते यस्य प्रतियोगितावच्छेदकता च शब्दतः अनुल्लिख्यमानजातिनिष्ठत्वेन न केनाऽपि धर्मेणावच्छिन्ना सः अभावः प्रकृते स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशे ग्रहीतुं शक्यते । तथा च शब्दतः अनुल्लिख्यमानजातौ यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता अस्ति सः अभावः प्रकृते धर्तुं शक्यते, यतः प्रकृते साध्यतावच्छेदकता शब्दतः अनुल्लिख्यमानजातौ वर्तते इति तन्निष्ठा साध्यतावच्छेदकता (१) समवायसम्बन्धेनाऽवच्छिन्ना अस्ति, (२) धर्मविधया च निरवच्छिन्नाऽस्ति । तथा च यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता शब्दतः अनुल्लिख्यमानजातौ वर्तते तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकताऽपि (१) समवायेनैवाऽवच्छिन्ना भवेत्, जातिनिष्ठत्वेन तस्याः, जातेः सामान्यतः समवायेन स्वाधिकरणवृत्ति-त्वाच्च । (२) धर्मविधया निरवच्छिन्ना एव भवेत्, शब्दतः अनुल्लिख्यमानजात्यखण्डोपाध्योः स्वरूपतः भानात् ।

तथा च शब्दतः अनुल्लिख्यमानजातिनिष्ठावच्छेदकतायां
 (१) साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वमवश्यं स्यादेव,
 (२) साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वमपि स्यादेव,
 (३) साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वमपि स्यादेवेति स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेव ।

ततश्च शब्दतः अनुल्लिख्यमानजातिनिष्ठा या काचिदपि अवच्छेदकता भवेत् सा 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्येतत्स्थले (१) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन, (२) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन (३) स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन च साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेवेति फलितम् ।

घटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि शब्दतः अनुल्लिख्यमानजातिनिष्ठा इति स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिता-

वच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव । घटाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता जातौ वर्तते इति स्वावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति, किञ्च शब्दतः अनुल्लि-
ख्यमानजातिनिष्ठावच्छेदकता तु सुतरां समवायसम्बन्धावच्छिन्ना भवति, समवायभिन्नसम्बन्धेन
जात्यधिकरणविवक्षणे जातेः शब्दतः उल्लेखावश्यम्भावात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकता शब्दतः अनुल्लिख्यमानजातिनिष्ठा इत्यतः एव स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-
स्ववृत्तित्वैतद्द्वितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

अतः एव ग्रन्थकृता 'निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादाय' इत्युक्तम् ।
यदि 'घटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादाय' इत्येवमुक्तं स्यात्तदा तदसङ्गतं स्यात्,
यतः घटत्वविशिष्टघटाभावमादाय स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशेऽपि अव्याप्तिः न सम्भवति ।
तथा हि -

स्वसामानाधिकरण्यनिवेशं विना लक्षणमेवं सम्भवति - 'स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-
स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ना-
ऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति ।

घटत्वविशिष्टाभावीयप्रतियोगी - घटत्वविशिष्टः ।

- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - घटत्वम् ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - घटत्वत्वम् ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

अत्रेदमवधेयम् - घटत्वविशिष्टघटाभावस्य प्रकृते ग्रहणाद् घटत्वस्य शब्दतः उल्लेखः
भवति इति घटत्वनिष्ठा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता घटत्वत्वेनावच्छिन्ना भवति ।
यदा घटाभावः एव गृह्यते तदा घटत्वस्य शब्दतः उल्लेखः न भवति इति तादृशघटाभावीयघटत्व-
निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता केनापि धर्मेणाऽवच्छिन्ना न भवति । तथा च घटत्वस्य शब्दतः
उल्लेखाऽनुल्लेखाभ्यां घटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां विशेषः भवति इति ।

प्रकृते घटत्वविशिष्टघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता यदि साध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकताविशिष्टा भवेत् तदैव तादृशघटत्वविशिष्टघटाभावः धर्तुं शक्यते इति तच्चिन्त्यते -

(१) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः समवायः, तादृशघटत्वविशिष्टघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि समवायेनैवावच्छिन्ना, समवायेन घटत्वविशिष्टस्य घटस्य ग्रहणात् । तथा च साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तादृशघटत्वविशिष्टघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

सर्वे धर्माः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकाः, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्नत्वात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता शब्दतः उल्लिखितघटत्वजातिवृत्तित्वेन घटत्वत्वावच्छिन्ना भवतीति तादृशघटत्वविशिष्टघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकघटत्वत्वाऽवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघटत्वविशिष्टघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

ता (३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकं घटत्वत्वमेव, तदतिरिक्ताः सर्वेऽपि धर्माः तादृशघटत्वविशिष्टघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानवच्छेदकाः एव । साध्यतानिरूपितावच्छेदकता तु न केनाऽपि धर्मेण अवच्छिन्ना इति घटत्वत्वातिरिक्तसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वन्तु तत्र सुतरां स्यादेव, तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकघटत्वत्वभिन्नसर्वधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवति । अतः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च घटत्वविशिष्टघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वेन स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वोभय-

सम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टत्वेऽपि (स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशेऽपि) स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छे-
दकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकता-
विधया घटत्वविशिष्टघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः ग्रहणं न सम्भवति
इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकता-
ऽनिरूपितत्वविरहात् तादृशोऽभावो धर्तुं न शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः स्यात् ?

घटत्वविशिष्टघटाभावीयघटत्वनिष्ठाप्रतियोगितावच्छेदकता स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेनैव
साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा न भवति, साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽनवच्छेदकघटत्वत्वाव-
च्छिन्नत्वात् । यदि घटत्वत्वावच्छिन्ना घटत्वनिष्ठावच्छेदकता न भवेत्, सर्वैरपि धर्मैरनवच्छिन्ना
भवेत् तदा घटत्वनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वं
स्यादिति स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छे-
दकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेत् ।

तथा च यथा घटत्वनिष्ठावच्छेदकता सर्वैरपि धर्मैरनवच्छिन्ना स्यात् तथा घटाभावः ग्राह्यः,
अतः एव ग्रन्थकृता घटत्वनिष्ठावच्छेदकताविशेषणविधया निरवच्छिन्नत्वमुपादत्तम् । घटत्वनिष्ठा-
वच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकः घटत्वविशिष्टघटाभावोऽपि भवति, तादृशघटत्वविशिष्ट-
घटाभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतायाः घटत्वे एव सत्त्वात् । तादृशाऽभावमादाय तु
नाऽव्याप्तिः सम्भवति, स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशेऽपि । तथा च निरवच्छिन्नत्वाऽप्रवेशे 'घटत्व-
निष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादाय न दोषः स्वसामानाधिकरण्यनिवेशाद्' - इत्युक्ति-
रसङ्गता भवति, स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशेऽपि घटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकघटत्व-
विशिष्टघटाभावमादाय दोषाऽसम्भवात् ।

यदा तु निरवच्छिन्नत्वं विशेषणं प्रवेश्यते तदा घटत्वविशिष्टघटाभावो नैव धर्तुं शक्यते,
किन्तु घटाभावः एव धर्तुं शक्यते । यतः घटत्वविशिष्टघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकता
घटत्वे वर्तते, किन्तु सा न निरवच्छिन्ना, घटत्वस्य शब्दतः उल्लेखेन तस्य घटत्वत्वेन भानान्त्रिष्ठा-
वच्छेदकतायाः घटत्वत्वेनावच्छिन्नत्वात् । अतः निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽ-

भावविधया घटाभावः एव गृह्यते, तादृशघटाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वस्य शब्दतः अनुल्लेखेन जातिरूपत्वेन च स्वरूपतः भानात्तन्निष्ठावच्छेदकतायाः केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्नत्वात् ।

ततश्च स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशे एतादृशः घटाभावः धर्तुं शक्यते, यतः घटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः निरवच्छिन्नत्वेन तत्र साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वं सम्भवति । तथा च स्वसामानाधिकरण्यं विना स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वादेरेव निवेशे तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वात् तादृशघटाभावो धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः, स्वसामानाधिकरण्यनिवेशे च नैषा अव्याप्तिः ।

य
शो
ल
ता

तथा च निरवच्छिन्नत्वनिवेशे “स्वसामानाधिकरण्यनिवेशात् ‘पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादाय न दोषः” इत्युक्तिरपि सङ्गच्छते, निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकघटाभावमादाय दोषस्य स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशे सम्भवात्, तन्निवेशे चाऽसम्भवादिति तादृशनिवेशप्रयुक्तत्वस्य दोषाभावेऽबाधादिति ।

यदि - ‘निरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादाय...’ इत्येवमेव किमर्थं नोक्तम् ? किमर्थं घटत्वनिष्ठत्वस्याऽन्तः प्रवेशः कारितः ? यतः या अवच्छेदकता निरवच्छिन्ना स्यात् सा शब्दतः अनुल्लिख्यमानजातौ वर्तते अखण्डोपाधौ वा, अतः तादृशाऽवच्छेदकता स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशासाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव, तादृशनिरवच्छिन्नाऽवच्छेदकतायाः सर्वैरपि धर्मेरनवच्छिन्नत्वेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य तत्राऽवश्यम्भावादिति अभिप्रेतसिद्धिः भवत्येव घटत्वनिष्ठत्वाऽप्रवेशेऽपि इति किमर्थं तन्निवेशितम् ? **इत्युच्यते;**

तदा स्वस्य मुग्धत्वमेवावेदितं भवति, यतः निरवच्छिन्नाऽवच्छेदकता शब्दतः अनुल्लिख्यमानजातौ अखण्डोपाधौ वा स्यात्, अतः गगनाभावः यदा गृह्यते तदा सः निरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकः एव स्यात्, गगनाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः शब्दतः अनुल्लिख्यमानगगनत्वाख्याखण्डोपाधौ वर्तमानत्वेन निरवच्छिन्नत्वात् । तथा च केवलं ‘निरवच्छिन्नाऽवच्छेदकताक-

प्रतियोगिताकाऽभावमादाय दोषः भवति स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशे' इत्युच्यते तदा निरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावविधया गगनाऽभावस्यापि ग्रहणसम्भवात् तमादाय दोषः स्यादिति निश्चीयते एव । गगनाभावमादाय दोषः भवति न वा ? तच्चिन्त्यतेऽधुना -

स्वसामानाधिकरण्यस्य अनिवेशे यदि तादृशगगनाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेत् तदा तादृशो गगनाभावः धर्तुं शक्यते ।

तत्र (१) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

वह्नित्वस्य वह्नौ समवायेन वृत्तेरभिप्रेतत्वात् साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः समवायः, गगनत्वमखण्डोपाधिः, न जातिरिति गगने स्वरूपसम्बन्धेन वर्तते । तथा च गगनाभावीयगगनत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता स्वरूपसम्बन्धेनावच्छिन्ना, न तु समवायेन, समवायेन गगनत्वस्य कुत्राऽपि अवृत्तेरिति साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकगगनत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायाम् असत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा न भवत्येव ।

(२) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

शब्दतः अनुल्लिख्यमानजातिनिष्ठत्वेन साध्यतावच्छेदकतायाः निरवच्छिन्नत्वमिति सर्वेऽपि धर्माः साध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकाः एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि शब्दतः अनुल्लिख्यमानाऽखण्डोपाधिनिष्ठत्वेन न केनाऽपि धर्मेणावच्छिन्ना इति तादृशगगनाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकगगनत्वनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽनवच्छेदक-सर्वधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः गगनत्वनिष्ठत्वेन गगनत्वस्य च शब्दतः अनुल्लिख्यमानाखण्डोपाधिरूपत्वेन सर्वेऽपि धर्माः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽनवच्छेदकाः एव, साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽपि वह्नित्वनिष्ठत्वेन वह्नित्वस्य च शब्दतः

अनुल्लिख्यमानजातिरूपत्वेन केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्ना एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपका-
वच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकान-
वच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां
वृत्तिः भवत्येवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशगगनाभावीयप्रतियोगितानिरूपकगगनत्वनिष्ठावच्छेदकता
साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तादृशगगनाभावीयप्रतियोगितानिरू-
पकगगनत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽ-
वच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशगगनाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकगगनत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः साध्यता-
निरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-
स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकताविधया तादृशगगनाऽ-
भावीयप्रतियोगितावच्छेदकता ग्रहीतुं नैव शक्यते इति तादृशगगनाभावीयप्रतियोगितायां साध्यता-
निरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नगगनत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशाऽभावो नैव
धर्तुं शक्यते । तथा च कुतः तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति ?

इत्थञ्च स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशेऽपि निरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकगगना-
भावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, ततः ‘स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशे निरवच्छिन्नावच्छेदकताक-
प्रतियोगिताकाभावमादाय अव्याप्तिः भवति’ इत्युक्तिरसङ्गता एव स्यात् । अतः अवच्छेदकता-
विशेषणविधया घटत्वनिष्ठत्वमप्युपादेयम्, तथा च ‘स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशे निरवच्छिन्न-
घटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादायाऽव्याप्तिः भवति’ - इत्येव वक्तव्यम्, तथा
च घटत्वस्य जातित्वेन तन्निष्ठावच्छेदकतायाः समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वसिद्ध्या तन्निष्ठावच्छेदकता
स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेनापि साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेवेति पूर्वोक्त-
रीत्या घटाभावमादाय दोषः प्रसज्यते एव, तन्निवारणाय च स्वसामानाधिकरण्यं प्रवेशनीयमिति ।

नन्वस्तु अखण्डोपाधिनिष्ठावच्छेदकतावारणमावश्यकमिति, किन्तु तदर्थं घटत्वनिष्ठत्वं न
निवेश्यम्, ‘निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादाय दोषः भवति स्वसामाना-
धिकरण्याऽनिवेशे’ इत्येव वक्तव्यम्, सामान्याऽभिधानेनैव सामञ्जस्ये विशेषाऽभिधानस्याऽनुचित-

त्वात्, अक्षरलाघवसम्भवाच्च । तथा च ये ये अभावाः निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाः ते सर्वे प्रकृते गृह्यन्ते एवेति बह्व्यः अव्याप्तयः एकयैवोक्त्या दर्शिताः स्युः ।

ये अभावाः निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाः तेषां प्रतियोगितावच्छेदकताः केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्नाः, समवायसम्बन्धावच्छिन्नाः एव स्युः, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्ना एव, केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्ना च । तथा च जातिनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकता स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

यथा घटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः निरवच्छिन्नत्वेन घटत्वजातिनिष्ठत्वेन तादृशघटाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

एवं पटाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताऽपि शब्दतः अनुल्लिख्यमानपटत्वजातिनिष्ठाऽतः उक्तसम्बन्धत्रितयेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव । तद्यथा -

(१) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकता समवायेनावच्छिन्ना, वह्नित्वस्य प्रकृते साध्यतावच्छेदकत्वात्, तस्य च वह्नौ समवायेन वृत्तित्वात् । तादृशपटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि समवायेनैवावच्छिन्ना, तादृशपटाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः पटत्वनिष्ठत्वात्, पटत्वस्य च प्रतियोगिनि पटे समवायेन वृत्तेरिति साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तादृशपटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकपटत्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-सम्बन्धेन तादृशपटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकपटत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

(२) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वजातिनिष्ठा हि साध्यतानिरूपितावच्छेदकता न केनाऽपि धर्मेणावच्छिन्ना इति सर्वेऽपि धर्माः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकाः एव, तादृशपटाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि शब्दतः अनुल्लिख्यमानपटत्वजातिनिष्ठा इति तादृशपटाभावीय-

य
शो
ल
ता

प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतापि केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्ना एव । तथा च तादृशपटाभावीय-प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिता-वच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

उपर्युक्तरीत्या तादृशपटाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपटत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यता-निरूपितावच्छेदकतायाश्च केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्नत्वेन तादृशपटाभावीयप्रतियोगितानिरूपक-पटत्वनिष्ठावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकपटत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशपटाभावीयप्रतियोगिता-निरूपकपटत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशपटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकपटत्वनिष्ठावच्छेदकतायां स्वावच्छेदकसम्बन्धा-वच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-वैशिष्ट्यस्य सत्त्वात्, पटत्वनिष्ठैतदवच्छेदकतातिरिक्तावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य च तादृशपटाभावीय-प्रतियोगितायामसत्त्वात् तादृशपटाभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानव-च्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽ-वच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशपटाभावो धर्तुं शक्यते ।

पटाभावाधिकरणं च पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः । यदि स्वसामानाधिकरण्यं निवेश्यते तदा नेयमव्याप्तिः, यतः पटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाव-च्छेदकता पटत्वे वर्तते, साध्यतानिरूपितावच्छेदकता च वह्नित्वे इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-धिकरणवह्नित्ववृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वसामाना-धिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-विशिष्टा न भवत्येवेति स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानव-च्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यता-निरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवतीति तादृशपटाभावः ग्रहीतुं नैव शक्यते इति न तमा-

दायाऽव्याप्तिः सम्भवति ।

इत्थञ्च यथा स्वसामानाधिकरण्यानिवेशे घटाभावमादाय अव्याप्तिः भवति, तन्निवेशे च तन्निवारणं तथैव पटाभावमादायाऽपि सम्भवतीति न नियमः यदुत घटाभावः एव ग्राह्यः । किन्तु येऽभावाः जातिनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाः ते सर्वे ग्राह्याः, तान् सर्वान् आदाय स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशेऽव्याप्तिसम्भवात् । तथा च ग्रन्थकृता “स्वसामानाधिकरण्यानिवेशाद् ‘वस्तिमान् धूमाद्’ - इत्यत्र निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादायाऽव्याप्तिः न भवति” इत्येवमेव वक्तव्यम्, ‘निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताक...’ इत्याद्युक्तिः ग्रन्थकृतां न सङ्गतिम् अङ्गति, जातिनिष्ठत्वोक्तौ सामञ्जस्ये घटत्वनिष्ठत्वोक्तेरनुचितत्वमिति चेद् ?

न, निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकगुण-वह्न्याद्यभावमादायाऽव्याप्तेर-सम्भवात् ।

अयमाशयः - यदि “स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशे ‘वस्तिमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादाय दोषः भवति” इत्येवोच्यते तदा गुणाभावमादायाऽपि अव्याप्तिर्ध्रौव्यमावश्यकम्, यतः गुणाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता गुणत्वस्य शब्दतः अनुल्लेखेन शब्दतः अनुल्लिख्यमानगुणत्वजातिनिष्ठा निरवच्छिन्ना च, तथा च गुणाभावोऽपि शब्दतः अनुल्लिख्यमानजातिनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकः एव । तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति न वा ? तच्चिन्तनीयम् ।

तत्रादौ तादृशगुणाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता उक्तसम्बन्धत्रितयेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

गुणत्वस्य जातित्वेन गुणे तत् समवायेन वर्तते इति तु स्पष्टमेव । साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः, तादृशगुणाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकगुणत्वनिष्ठावच्छेदकताऽपि समवायेनैवावच्छिन्ना, गुणत्वस्योक्तरीत्या समवायेन गुणे वृत्तेरभिप्रेतत्वात् । तथा च साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तादृशगुणाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशगुणाऽभावीयप्रति-

य
शो
ल
ता

योगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः निरवच्छिन्नत्वेन सर्वेऽपि धर्माः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकाः एव, तादृशगुणाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि शब्दतः अनुल्लिख्यमानगुणत्वजातिवृत्तित्वेन केनाऽपि धर्मेण नावच्छिन्ना इति तादृशगुणाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकगुणत्वनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकगुणत्वनिष्ठावच्छेदकता वस्तित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

उक्तरीत्या वस्तित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतायाः तादृशगुणाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकगुणत्वनिष्ठावच्छेदकतायाश्च केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्नत्वेन तादृशगुणाभावीयप्रतियोगितानिरूपकगुणत्वनिष्ठावच्छेदकताऽनवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य वस्तित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशगुणाभावीयप्रतियोगितानिरूपकगुणत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः भवति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशगुणाभावीयप्रतियोगितानिरूपकगुणत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तादृशगुणाभावीयप्रतियोगितानिरूपकगुणत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति, एतदवच्छेदकतातिरिक्तावच्छेदकतानिरूपितत्वमपि तादृशगुणाभावीयप्रतियोगितायां नास्ति इति तादृशगुणाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशगुणाभावः धर्तुं शक्यते, किन्तु पर्वते न गुणाऽभावः, तस्य संयोगादिगुणवत्त्वात्, अतः तदधिकरणविधया गुणादयः एव प्राप्यन्ते, तत्र च धूमः अवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयः सम्भवति, ततः कुतः अव्याप्तिः स्यात् ? तथा च निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताकाऽभावमादायाऽपि स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशप्रयुक्तः नास्ति एव दोषः येन तन्निवेशः आवश्यकः स्यात्, तथा च निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताक-

प्रतियोगिताकसर्वाभावानादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति इति तेषां व्यवच्छेदाय घटत्वनिष्ठत्वं प्रतियोगितावच्छेदक-ताविशेषणविधया उपादेयमेव । घटत्वनिष्ठत्वमुपादीयताम्, पटत्वनिष्ठत्वं वेत्यन्यदेतत्, किन्तु सामान्येन निर्देशः न कर्तव्यः, विशेषेणैवेति स्थितम् ।

ननु एवञ्च निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकाऽभावनिवेशेऽपि दोषः स्यात्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकाऽभावमादाय दोषाऽसम्भवात् । तथा हि - पर्वते संयोगेन समवायेन च घटः न वर्तते, किन्तु पर्वते कालिकेन घटः वर्तते एव, अतः कालिकेन घटाभावः पर्वते न प्राप्यते, एतदभावीयप्रतियोगी घटः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - घटत्वम् ।
- प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - कालिकः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - न कश्चित्, प्रतियोगितावच्छेदकतायाः शब्दतः अनुल्लिख्यमानघटत्वजातिनिष्ठत्वेन निरवच्छिन्नत्वात् । य

- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः, घटत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रतियोगिनि घटे समवायेन वृत्तेः । शो

एतादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते - ल ता

(१) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः समवायः, तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतापि समवायेनैवावच्छिन्ना इति तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

शब्दतः अनुल्लिख्यमानवस्तित्वजातिनिष्ठा हि साध्यतावच्छेदकता न केनाऽपि धर्मेण अवच्छिन्ना, अतः सर्वे धर्माः साध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकाः, तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपका-

वच्छेदकताऽपि शब्दतः अनुल्लिख्यमानघटत्वजातिवृत्तित्वेन न केनाऽपि धर्मेणावच्छिन्ना इति तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदक-सर्वधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपक-घटत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवेत् ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकताऽनवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघटाभा-वीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवस्तित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यता-निरूपितवस्तित्वनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

य इत्थञ्च कालिकसम्बन्धेन घटाभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेद-
शो कानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकता-
ल भिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशघटाभावो धर्तुं शक्यते, किन्तु एषः अभावः न
ता साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, न चैतदभावाधिकरणविधया पर्वतादयः प्राप्यन्ते
येन तत्र धूमस्य वृत्तेरव्याप्तिः स्यात् ? तथा च एतदभावस्य निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताक-
प्रतियोगिताकत्वेऽपि न तमादाय दोषः सम्भवति ।

एतदपाकरणाय वक्तव्यम् - यदुत यदभावीयप्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना भवेत् सः एवाऽभावः ग्राह्य इति तु सामर्थ्यगम्यम्, तथा च 'निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताक-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादाय न दोषः' - इत्यर्थः । कालिकेन घटाभावस्य निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वं नास्त्येव, संयोगस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्, तादृशघटाभावीयप्रतियोगितायाः कालिकेनाऽवच्छिन्नत्वादिति तमादाय दोषाऽसम्भवेऽपि न क्षतिः, निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदक-ताकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायैव दोषसम्भवप्रतिज्ञानादिति ।

एवमभ्युपगमे व्यर्थमेव घटत्वनिष्ठत्वं विशेषणम्, 'निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताकसाध्यताव-च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादाय स्वसामानाधिकरण्यनिवेशान्न दोषः' - इत्येवं

कथनेऽपि दोषाभावात्, यतः गुणाभावः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः गृह्यते, पर्वते समवायेन गुणसत्त्वेन समवायेनैव गुणाभावाऽसत्त्वोक्तेरुचितत्वात्, एतदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता गुणत्वजातौ वर्तते, गुणत्वजातिस्तु शब्दतः अनुल्लिख्यमाना, तथा च एषः अभावः निरवच्छिन्नजाति-निष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकः वर्तते, किन्तु एतदभावीयप्रतियोगिता समवायेनावच्छिन्ना, साध्यता-वच्छेदकसम्बन्धश्च संयोगः इति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तादृशाऽभाव-नास्त्येवेति तमादाय दोषाऽसम्भवेऽपि न क्षतिः, निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताकसाध्यता-वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादायैव दोषसम्भवप्रतिज्ञानात् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः गुणाभावः नैव सम्भवति, नापि सः पर्वते सम्भवति इति 'निरवच्छिन्नजाति-निष्ठावच्छेदकताकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादाय दोषः स्यात् स्वसामा-नाधिकरण्याऽनिवेशे' इत्येवमेव कथने सर्वसामञ्जस्ये 'निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकसाध्यता-वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादाय दोषः स्यात् स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशे' इत्युक्तिस्तु निरर्थका एवेति चेत् ?

मैवम्, संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय दोषाऽसम्भवात् । तथा हि - भवतोक्तं - ये ये अभावाः निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाः स्युः तानादायाऽव्याप्तिः सम्भवति इति, संयोगेन वह्न्यभावीयप्रतियोगिता-वच्छेदकता शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वजातिनिष्ठा, अतः निरवच्छिन्ना, तादृशाऽभावीयप्रतियोगि-ताऽपि संयोगेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैवावच्छिन्ना, ततश्च निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताक-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविधया संयोगेन वह्न्यभावः धर्तुं शक्यते । संयोगेन वह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति न वा ? तच्चिन्त्यम् -

तत्रादौ तादृशवह्न्यभावीयवह्नित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-विशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवह्न्यभावीय-प्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

(२) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकता शब्दतः अनुल्लिख्यमानवस्तित्वजातिनिष्ठा, तादृशवह्न्यभावीय-प्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकताऽपि शब्दतः अनुल्लिख्यमानवस्तित्वजातिनिष्ठा, अतः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः भवति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकवस्तित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति इति तादृशः वह्न्यभावः धर्तुं शक्यते, किन्तु तादृशवह्न्यभावाधिकरणविधया पर्वतस्तु नैव प्राप्यते, जलहृदादिकमेव प्राप्यते तत्र च धूमः अवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयान्न दोषः भवति । ततश्च निरवच्छिन्नजातिनिष्ठाऽवच्छेदकताकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादायाऽपि दोषः न सम्भवतीति भवतः उक्तिः प्रतिहता स्यात् । ‘निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादाय दोषः स्याद्’ इत्युक्तौ तादृशाऽभावविधया प्रागुक्तरीत्या तादृशघटाभावस्यैव प्राप्तेः तमादाय दोषः अवश्यं सम्भवतीति न तत्रैषा आपत्तिरिति घटत्वनिष्ठत्वं प्रवेशनीयमेव ।

यत्तु “नन्वेतदापत्तिवारणाय साध्याभावभिन्नत्वं विशेषणं देयम्, तथा च ‘निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावभिन्नाभावमादाय दोषः स्यादिति’ एवं वक्तव्यम्, उक्तवह्न्यभावश्च साध्याभावः, इति तमादाय दोषाऽसम्भवेऽपि न क्षतिः, साध्याभावभिन्नाऽभावमादाय दोषसम्भवस्यैव प्रतिज्ञानात्, साध्याभावभिन्नघट-पटाद्यभावादिकमादाय दोषसम्भवेन

प्रतिज्ञानिर्वाहदि” ति;

तत्तुच्छम्, जातिनिष्ठत्वं प्रवेश्य साध्याभावभिन्नत्वप्रवेशापेक्षया घटत्वनिष्ठत्वप्रवेशे अत्यन्तं लाघवात्, ‘साध्याभावः कः ?’ इतिपर्यनुयोगे प्रकृतपरिष्कारघटितविशेषणोपादाने महागौरवात्, साध्याभावभिन्नधूमाभावमादाय दोषाऽसम्भवाच्च । तद्यथा - संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्न-धूमत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकधूमाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता शब्दतः अनुल्लिख्यमानधूमत्वनिष्ठत्वेन निरवच्छिन्ना जातिनिष्ठा च, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः संयोगेनावच्छिन्नत्वेन साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि सुलभम् । संयोगेन वह्न्यभावस्यैव साध्याभावत्वेन एतदभावस्य तद्भिन्न-त्वमपि सुज्ञेयम् । तथा चैषः अभावः (१) निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिता-निरूपकोऽपि, (२) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि, (३) साध्याभावभिन्नोऽपि इति निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाव-भिन्नाभावविधया संयोगेन धूमाभावः धर्तुं शक्यते । एतदभावमादाय अव्याप्तिः भवति न वा ? तच्चिन्त्यम् । तत्रादौ धूमाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-त्वादिसम्बन्धत्रिकेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

य
शो
ल

(१) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकस्य वह्नौ समवायेन वृत्तेः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः समवायः । तादृशधूमाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वस्याऽपि धूमे प्रतियोगिनि समवायेन वृत्तेः तादृशधूमाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि समवायसम्बन्धेन अवच्छिन्नेति तादृशधूमाभावीय-प्रतियोगितानिरूपकधूमत्वनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धा-वच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽ-वच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

निरवच्छिन्ना हि साध्यतावच्छेदकता प्रकृते, शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वजातिनिष्ठत्वात्, तथैव धूमाभावीयप्रतियोगितानिरूपकधूमत्वनिष्ठावच्छेदकताऽपि शब्दतः अनुल्लिख्यमानधूमत्वजाति-निष्ठत्वेन न केनाऽपि धर्मेणाऽवच्छिन्ना इति तादृशसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽनवच्छेदक-सर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकान-

वच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशधूमाभावीयप्रतियोगितानिरूपकधूमत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

उक्तरीत्यैव तादृशधूमाभावीयप्रतियोगितानिरूपकधूमत्वनिष्ठावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशधूमाभावीयप्रतियोगितानिरूपकधूमत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवतीति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशधूमाभावीयप्रतियोगितानिरूपकधूमत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशधूमाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका धूमत्वनिष्ठावच्छेदकता स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति, अतः धूमाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वं स्यादेव, धूमाभावीयप्रतियोगितायाः धूमत्वनिष्ठावच्छेदकतयैव निरूपितत्वात्, तादृशाऽवच्छेदकतायाश्च साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वात् । ततश्च निरवच्छिन्नजातिनिष्ठाऽवच्छेदकताकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावभिन्नधूमाभावः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगिताकत्वेन धर्तुं शक्यते, किन्तु तदधिकरणविधया जलहृदादयः एव प्राप्यन्ते, न पर्वतादयः, यत्र धूमो वृत्तिः स्यादिति तेषु अधिकरणेषु धूमस्याऽवृत्तेः लक्षणसमन्वयान्नाव्याप्तिः ।

ततश्च निरवच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावभिन्नावच्छेदकतायाऽपि दोषः स्यादेवेति न, अतः तादृशोक्तेरसङ्गतिः दुर्निवारा एव, अतः तदपेक्षया लघुभूता निर्दुष्टा च 'स्वसामानाधिकरण्यनिवेशाद् निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताक (साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न)प्रतियोगिताकाभावमादाय न दोषः' इत्युक्तिरेव युक्ता इति सिद्धम् ।

ननु 'निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादाय स्वसामानाधिकरण्यनिवेशान्न दोषः' इत्युक्तौ अपि न निस्तारः, 'पर्वतः वह्नित्वाश्रयवान्, धूमाद्' - इत्यत्र निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकघटाभावमादायाऽव्याप्तिः न सम्भवति । यतः स्वसामानाधि-

करण्याऽनिवेशेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति । तथा हि -

(१) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वं तादृशघटाभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकतायाम् अस्ति इति स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघटा-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकता शब्दतः उल्लिख्यमानवह्नित्वनिष्ठा वर्तते इति वह्नित्वत्वेनाव-
च्छिन्ना, वह्नित्वत्वातिरिक्तैः सर्वैरपि धर्मैः अनवच्छिन्ना, अतः वह्नित्वत्वातिरिक्ताः सर्वेऽपि
धर्माः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानवच्छेदकाः, तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता
शब्दतः अनुल्लिख्यमानघटत्वजातिनिष्ठा इति न केनाऽपि धर्मेणाऽवच्छिन्ना, तत्र सर्वैरपि य
धर्मैरनवच्छिन्नत्वसत्त्वात् वह्नित्वत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वन्तु सुतरां स्यादेवेति तादृशघटाभावीय- शो
प्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वत्वभिन्न- ल
सर्वधर्मानवच्छिन्ना भवति, अतः स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघटाभावीयप्रतियोगिता- ता
निरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः पूर्वोक्तरीत्या शब्दतः अनुल्लिख्यमान-
घटत्वजातिनिष्ठत्वेन सर्वैरपि धर्मैः अनवच्छिन्नत्वात् तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छे-
दकता-नवच्छेदकमेव वह्नित्वत्वं स्यात्, साध्यतानिरूपितावच्छेदकता तु तादृशवह्नित्वत्वेनावच्छि-
न्नेति तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मान्तर्गतवह्नित्वत्वाव-
च्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघटा-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः
नैव भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकता
साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा न भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टत्वं न सम्भवति, स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन
साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-
त्वाऽभावात् ।

ततश्च तादृशघटाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नघटत्वनिष्ठा-
वच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशप्रतियोगितानिरूपको घटाभावः धर्तुं नैव शक्यते इति कुतः
तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ? स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशेऽपि । तथा च ‘स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशे
निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादाय दोषः स्यादि’त्युक्तिरपि असङ्गता
एव स्यादिति चेद् ? न, ‘वह्निमान् धूमाद्’ इत्यत्रैवाऽव्याप्तिध्रौव्योपदर्शनात्, अतः एव ग्रन्थकृता
“स्वसामानाधिकरण्यनिवेशाद् ‘वह्निमान् धूमाद्’ इत्यत्र निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताक-
प्रतियोगिताकाऽभावमादाय न दोषः” - इत्युक्तम्, न तु ‘स्वसामानाधिकरण्यनिवेशाद् निरवच्छिन्न-
घटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादाय न दोषः’ - इत्येवमेव उक्तम्, तादृशाऽ-
भावमादायाऽपि सर्वत्र दोषाभावात्, ‘पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र दोषध्रौव्याच्च । ‘पर्वतो
वह्निमान् धूमाद्’ इत्यत्र यथा घटाभावमादाय अव्याप्तिध्रौव्यं तथा पूर्वमुपदर्शितमेव । तथा
‘वह्निमान् धूमाद्’ इत्यत्र - एषा ग्रन्थकृदुक्तिरपि सप्रयोजना ।

ननु ग्रन्थकृतां निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावविधया घटाभावस्यैव
ग्रहणमभिप्रेतं तर्हि “स्वसामानाधिकरण्यनिवेशाद् ‘वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र घटाभावमादाय
न दोषः” - इत्येवमेव कथं नोक्तम् ? अनेनाऽपि अभिप्रेतसिद्धेः लघुभूतत्वाच्चोति चेद् ?

न, घटाभावमादायाऽव्याप्तिप्रयोजनप्रदर्शनार्थत्वात्तस्य । अयं भावः - ‘पर्वतो वह्निमान्
धूमाद्’ - इत्यत्र घटाभावमादायाऽव्याप्तिः भवति, यदि स्वसामानाधिकरण्यनिवेशः न क्रियते
तदा - इत्येवमुक्तौ किमर्थं घटाभावमादायाऽव्याप्तिः भवति ? तन्न ज्ञायते, ‘निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठा-
वच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादायाऽव्याप्तिः भवति’ - इत्युक्तौ घटाभावमादाय यस्मात्
कारणाद् अव्याप्तिः भवति तज्ज्ञायते । तद्यथा - यदि स्वसामानाधिकरण्यं न निवेश्यते तदा
तदघटितलक्षणाऽनुसारेण यदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व

-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति सः अभावः एव धर्तुं शक्यते, ततश्च यदि घटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्यातिरिक्तोक्तत्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेत् तदैव घटाभावः धर्तुं शक्यते । ततश्च निरवच्छिन्नत्वादिविशेषणप्रवेशादुक्तसम्बन्धत्रितयेन घटाभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावैशिष्ट्यं ज्ञायते, यतः घटत्वस्य जातित्वेन घटत्वनिष्ठत्वविशेषणेन तादृशावच्छेदकता समवायसम्बन्धावच्छिन्नाऽस्ति इति ज्ञायते ।

यद्यपि यदा कालिकेन घटत्वविशिष्टस्याऽभावः गृह्यते तदा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता घटत्वजातिनिष्ठा एव, किन्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्ना नास्ति, कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना अस्ति इति या या अवच्छेदकता जातिनिष्ठा भवेत् सा सा समवायसम्बन्धावच्छिन्ना एव भवेदिति नास्ति नियमः **तथापि** अवच्छेदकतायाः निरवच्छिन्नत्वेनाऽपि विशेषणाद् निरवच्छिन्ना जातिनिष्ठा च याऽवच्छेदकता तस्याः समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वध्रौव्यान्न दोषः, यदा समवायातिरिक्तसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टं यत् तस्याऽभावः ग्रहीतुमिष्यते तदा घटत्वस्य शब्दतः उल्लेखः अनिवार्यः, केवलघटाभावोक्तौ घटत्वस्य समवायेनैवाधिकरणं गृह्यते, नान्येन केनचित् सम्बन्धेन । अतः या अवच्छेदकता निरवच्छिन्ना भवेत्, जातिनिष्ठा च सा समवायेनैवावच्छिन्ना भवेदिति कथयितुमवश्यं पार्यते । ततश्च प्रकृतघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताविशेषणविधया निरवच्छिन्नत्व-घटत्वनिष्ठत्वोभयविशेषणप्रवेशेन तस्याः समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वं सुज्ञेयं भवति, समवायसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव, समवायस्यैव 'वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽवच्छेदकसम्बन्धत्वात्, अभिप्रेताऽवच्छेदकतायाः अपि समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वाच्च । तथा च निरवच्छिन्नत्व-घटत्वनिष्ठत्वोभयविशेषणेन स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावैशिष्ट्यं तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां द्योतितं भवति ।

तादृशाऽवच्छेदकतायाश्च निरवच्छिन्नत्वविशेषणात् सा केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्ना इति ज्ञायते, साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं किमपि स्यात्, न स्याद् वा किन्तु तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्नत्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता भवत्येव ।

निरवच्छिन्ना हि अवच्छेदकता स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन सर्वावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव, धर्मविधया तस्याः केनाऽपि अनवच्छिन्नत्वात्, स्वानवच्छेदकेन धर्मविधयैवाऽनवच्छिन्नत्वविवक्षणात् । धर्मविधयेत्यनुक्तौ अनवच्छिन्नत्वमात्रोक्तौ समवायभिन्नसम्बन्धाऽवच्छिन्ना निरवच्छिन्नाऽवच्छेदकता स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन न साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति, किन्तु निरवच्छिन्ना जातिनिष्ठा यावच्छेदकता सा स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र भवत्येव, निरवच्छिन्नत्वसमानाधिकरणजातिनिष्ठत्वविशेषणेन तस्याः समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वद्योतनात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वाऽवश्यम्भावादिति सूक्ष्मधिया विभावनीयम् ।

इत्थञ्च निरवच्छिन्नत्व-घटत्वनिष्ठत्वोभयविशेषणेनावच्छेदकतायाः स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वं द्योत्यते, 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र निरवच्छिन्न-जातिनिष्ठावच्छेदकतासामान्यस्य स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वात् ।

य
शो
ल
ता

वह्निसाध्यकस्थलग्रहणाच्च स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन सर्वाः अपि अवच्छेदकताः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टाः भवन्ति एव, अवच्छेदकतायाः केनाऽपि धर्मेणाऽवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः सर्वधर्मानवच्छिन्नत्वात् सर्वावच्छेदकतावच्छेदकभिन्नधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां ध्रौव्यादिति । यदि वृत्तितानियामकसम्बन्धविधया स्वानवच्छेदकेन धर्मविधया अनवच्छिन्नत्वं निवेश्यते तदैतद् बोध्यम्, अन्यथा अन्यथा इति सुधीभिः भावनीयम्, किञ्चिच्च स्पष्टीभविष्यति अत्रत्यं तत्त्वम् अग्रे । तथा च तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति इति नाऽत्र कश्चित् सन्देहः, सर्वासामवच्छेदकतानां तादृशत्वात् (= साध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वात्) । निरवच्छिन्नत्व-घटत्वनिष्ठत्वविशेषणाच्च तस्याः स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेनाऽपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावैशिष्ट्यं ज्ञायते ।

तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकतायाश्च यदि स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावैशिष्ट्यं ज्ञायते तर्हि एतदपि सुज्ञेयं यदुत साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपित-

प्रतियोगितानिरूपकः घटाभावः भवति, ततश्च तमादायाऽव्याप्तिः सुज्ञेया भवतीत्यतः एव ग्रन्थकृता 'घटाभावमादाय न दोषः' इत्यनुक्त्वा 'निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादाय न दोषः' इत्युक्तम् ।

ननु 'वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र घटत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादाय न दोषः - इत्येवमुक्तौ अपि न निस्तारः, निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकघट-गगनोभयाभावमादायाऽव्याप्तेरसम्भवात् । अयमाशयः - भवतोक्तम् - ये ये अभावाः निरवच्छिन्न-घटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाः भवेयुः तानादाय 'वह्निमान् धूमाद्' इत्यत्र स्वसामानाधिकरण्यानिवेशे अव्याप्तिः स्यादेव । किन्त्वेवं नास्ति, यतः निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावविधया घट-गगनोभयाभावोऽपि धर्तुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता घटत्वेऽपि, गगनत्वेऽपि, घटत्वनिष्ठावच्छेदकता निरवच्छिन्ना, गगनत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताऽपि निरवच्छिन्ना, घटत्वजातेः गगनत्वाखण्डोपाधेश्च शब्दतः अनुल्लिख्यमानत्वात्, शब्दतोऽनुल्लिख्यमानजात्यखण्डोपाध्योः स्वरूपतोभाननियमात् । तथा च घट-गगनोभयाभावः निरवच्छिन्ना य घटत्वनिष्ठा च याऽवच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगिताकः अस्ति एव, निरवच्छिन्नगगनत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकोऽप्यस्ति । शो ल ता

घट-गगनोभयाभावः पर्वते प्राप्यते, घट-गगनोभयस्यापि तत्राऽसत्त्वात् । किन्तु एषः अभावः धर्तुं शक्यते न वा ? तच्चिन्तनीयम् । घट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता घटत्वनिष्ठा गगनत्वनिष्ठा च भिन्ना, अतः यदि एतदवच्छेदकताद्वितयमपि उक्तसम्बन्धत्रितयेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेत् तर्हि एव घट-गगनोभयाभावः धर्तुं शक्यते, अन्यथा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वाऽसम्भवात्तादृशोभयाभावः धर्तुं न शक्यते इति तदेवादौ चिन्तनीयम् । तत्र घटत्वनिष्ठातादृशोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तद् विमृश्यते -

(९) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः समवायः, 'वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र साध्यतावच्छेदकस्य साध्ये समवायेन वृत्तेः । घटत्वनिष्ठा तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता समवायेनावच्छिन्ना, समवायेन घटत्वस्य घटे वृत्तेः । तथा च साध्यतानिरूपिताव-

च्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्व-निष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघट-गगनोभयाभावीय-प्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः शब्दतः अनुल्लिख्यमानवस्तित्वजातिनिष्ठत्वेन निरवच्छिन्न-त्वम्, घटत्वनिष्ठतादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि शब्दतः अनुल्लि-ख्यमानघटत्वजातिनिष्ठत्वेन न केनाऽपि धर्मेणाऽवच्छिन्ना इति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता-नवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठा-वच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगिता-निरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

य (३) स्ववृत्तित्वम् ।

शो तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानव-
ल च्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघट
ता -गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेवेति
स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽ-
वच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

ततश्च तादृशघट-गगनोभयाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता स्वावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा
भवत्येव ।

अधुना तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकगगनत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यता-
निरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते - (१) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वं गगनत्वनिष्ठतादृशघट-
-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां नास्ति, गगनत्वस्य अखण्डोपाधित्वेन गगने
स्वरूपेण वृत्तेः तन्निष्ठतादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वरूपेण

अवच्छिन्नत्वात् । तथा च साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकगगनत्वनिष्ठावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकगगनत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(२) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वजातिनिष्ठत्वेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकता न केनाऽपि धर्मेणाऽवच्छिन्ना, तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकगगनत्वनिष्ठावच्छेदकता च शब्दतः अनुल्लिख्यमानगगनत्वरूपाऽखण्डोपाधिनिष्ठत्वेन न केनाऽपि धर्मेणाऽवच्छिन्ना इति तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकगगनत्वनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽनवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकगगनत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकगगनत्वनिष्ठावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकगगनत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवति, अतः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकगगनत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकगगनत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति, तादृशावच्छेदकतायाः स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन च साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् । ततश्च तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टघटत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वमपि वर्तते, साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नगगनत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वमपि वर्तते । अतः तादृशघट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वं नैव वर्तते

इति तादृशघट-गगनोभयाभावः धर्तुं नैव शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्त्याशङ्काऽपि ? यदि तादृशघट-गगनोभयाभावः धर्तुं शक्यते तर्हि तदधिकरणे पर्वते धूमवृत्तेः लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादव्याप्तिः किन्तु नैवमस्ति । तथा च ‘निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताप्रतियोगिताकाऽभावमादाय स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशेऽव्याप्तिः भवति’ - इत्युक्तिरसङ्गतैव, निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताकघट-गगनोभयाभावमादायाऽव्याप्तेरसम्भवदिति चेद् ?

न, निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावपरत्वेनाऽदोषात् । ततश्च ये अभावाः निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाः तानादाय ‘पर्वतो वह्निमान् धूमाद्’ - इत्यत्र स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशे अव्याप्तिः भवति इत्यर्थः पर्यवसन्नः । घट-गगनोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकता गगनत्वेऽपि वर्तते, घटत्वेऽपि, अतः तादृशप्रतियोगितायां निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वमपि वर्तते, निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नगगनत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वमपि वर्तते इति निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तत्राऽसत्त्वाद् निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावविधया घट-गगनोभयाभावः धर्तुं नैव शक्यते, किन्तु घटाभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः घटत्वे एव सत्त्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां घटत्वनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वमेव अस्ति, घटत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपकम् एव तादृशाऽभावीयप्रतियोगित्वम्, निरवच्छिन्ना च तादृशघटत्वनिष्ठावच्छेदकतेति निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावविधया तादृशः घटाभावः एव धर्तुं शक्यते, तमादाय च ‘पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र अव्याप्तिः भवत्येव स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशे, निवेशे च उक्तरीत्या तन्निराकरणमपि सम्भवति इति “स्वसामानाधिकरण्यनिवेशाद् ‘वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताकाऽभावमादाय न दोषः” इतिवाक्यस्य “स्वसामानाधिकरण्यनिवेशाद् ‘वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपक-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादाय न दोषः” इत्येतदर्थपरतया न कश्चिद् दोषः इति ।

न दोषः इति, ‘वह्निमान् धूमाद्’ - इत्येवं स्थलनिर्देशादतिव्याप्तिरत्र नैवाऽभिप्रेता, हेतोरव्यभिचारित्वात्, व्यभिचारिहेतौ एव अतिव्याप्तेरिष्टत्वात् । असम्भवोऽपि न सम्भवति, ‘पर्वतो वह्नित्वाश्रयवान्, धूमाद्’ - इत्येतत्स्थले स्वसामानाधिकरण्याऽनिवेशेऽपि न हि तादृशोऽभावः

स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशाद् घटानुयोगिककालिकेन
वह्नित्ववदभावमादाय 'वह्नित्वाश्रयवान्, धूमाद्' इत्यत्र नाऽव्याप्तिः ।

गू
ढा

धर्तुं शक्यते येन तत्राऽव्याप्तिः स्यात्तथा चात्र लक्षणसमन्वयसम्भवान्नाऽसम्भवः सम्भवति ।
किन्तु अत्र दोषविधया अव्याप्तिः एव सम्भवति, लक्ष्यैकदेशवह्निसाध्यकसद्देतौ लक्षणाऽगमनादिति
विभावनीयम् ।

द्वितीयसम्बन्धप्रवेशप्रयोजनं प्रदर्शयति - स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात्, अस्य
'नाऽव्याप्तिः' इत्यत्राऽन्वयः, तादृशनिवेशप्रयुक्तः अव्याप्त्यभावः इति भावः । घटानुयोगिक-
कालिकेन वह्नित्ववदभावमादाय 'वह्नित्वाश्रयवान् धूमाद्' - इत्यत्र नाऽव्याप्तिः । स्वावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य सम्बन्धकोटौ अप्रवेशे 'पर्वतो वह्नित्वाश्रयवान्, धूमाद्' - इत्यत्र घटानुयोगिक-
कालिकसम्बन्धेन वह्नित्ववदभावमादायाऽव्याप्तिः भवति, स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशे
नैषाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताव-
च्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वाऽभावात् । भावार्थस्तु प्रागुपन्यस्तः ।

य
शो
ल
ता

साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकविधया वह्नित्वत्वस्य प्राप्तिः अव्याप्तिप्रदानार्थमावश्यकी, अतः
वह्नित्वस्य शब्दतः उल्लेखः अनुमानप्रयोगे कृतः । स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वाऽप्रवेशे
यादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतासमानाधिकरणा भवेत्,
साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकभिन्नानवच्छिन्ना भवेत्, सर्वैः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकैः अवच्छिन्ना
च भवेत् तादृशः अभावः धर्तुं शक्यते । प्रकृते घटानुयोगिककालिकसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टः
यः घटः तस्याऽभावः ग्रहीतुमिष्यते । एतदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता (१) वह्नित्वे
वर्तते, (२) वह्नित्वत्वेनैवाऽवच्छिन्ना, समवायभिन्नसम्बन्धेन वह्नित्वजातेरधिकरणस्य प्रकृते
विवक्षणीयतया वह्नित्वस्य शब्दतः उल्लेखः अनिवार्यः इति वह्नित्वत्वम् अभिप्रेताऽभावीयप्रति-
योगितानिरूपकाऽवच्छेदकतावच्छेदकं भवत्येव, यदि समवायेनैव वह्नित्वस्याधिकरणं विवक्ष्यते

❖ द्वितीय संबंधना निवेशनो लाल ❖

स्वअवच्छेदकसंबंधअवच्छिन्नत्वनो संबंधकोटिभां प्रवेश कराववाने कारणे पर्वतो वह्नित्वा-
श्रयवान् धूमात् - आ स्थलभां घटानुयोगिककालिक संबंधथी वह्नित्वविशिष्टना अभावने
लघने अव्याप्ति नही आवे.

वि
न
भा

तदा स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धप्रवेशापनोद्या अव्याप्तिः न सम्भवति, तादृशसम्बन्धप्रवेश-प्रयोजनप्रदर्शनार्थं समवायातिरिक्तसम्बन्धेनैव वह्नित्वस्याधिकरणं विवक्षणीयम् । तादृशज्चाधिकरणं विवक्षणीयम्, यस्याऽभावः संयोगेन पर्वते प्राप्यते । तादृशाऽभावविधया घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्वविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावः प्राप्यते । घटानुयोगिककालिकेन च वह्नित्वविशिष्टः घटः एव भवति, घटानुयोगिककालिकेन घटे एव कस्यचिदपि वृत्तेः, '(१) येन कालिकेन घटे किमपि वर्तते सः कालिकः घटानुयोगिककालिकः = (२) येन कालिकसम्बन्धेन घटः अनुयोगी = आधारः भवति = (३) घटनिष्ठाऽनुयोगिता यत्कालिकसम्बन्धसापेक्षा = (४) घटनिष्ठानुयोगितानिरूपकः यः कालिकसम्बन्धः स एव घटानुयोगिककालिक सम्बन्धः' इत्यर्थात् ।

य
शो
ल
ता
वह्नित्वं वह्नौ येन कालिकेन वर्तते सः कालिकः वह्न्यनुयोगिकः भवति, तेन कालिकेन वह्नौ कस्यचिद् वृत्तेः, अतः तेन सम्बन्धेन वह्निरनुयोगी भवति = सः कालिकः वह्निनिष्ठानुयोगितानिरूपकः इति तस्य वह्न्यनुयोगिकत्वमव्याहृतम् । यदि घटानुयोगिककालिकेन वह्नौ किमपि वर्तते तर्हि तस्य घटानुयोगिकत्वम् अपहस्तितम्, न हि येन कालिकेन वह्नौ किमपि वर्तते तेनैव कालिकेन घटेऽपि वर्तते, येन एकस्मिन्नेव कालिके घटानुयोगिकत्व-वह्न्यनुयोगिक-त्वोभयसिद्ध्या घटानुयोगिककालिकेन वह्नौ अपि कस्यचिद् वृत्तिः सिध्यति इति कालिकत्वेन सर्वेषां कालिकानामभेदेऽपि घटानुयोगिकत्वादिना तद्भेदोऽपि अवश्यमङ्गीकार्यः, तथा च घटानुयोगिककालिकेन घटे एव वह्नित्वं स्यान्नान्यत्रेति घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्वाधिकरणविधया घटः प्राप्यते, तादृशवह्नित्वविशिष्टस्य च संयोगेन पर्वतेऽभावः प्राप्यते एवेति तमादायाऽव्याप्तिः सूपपादा ।

एवञ्च घटानुयोगिककालिकादिना वह्नित्वविशिष्टस्याऽभावग्रहणे वह्नित्वस्य शब्दतः उल्लेखः अवश्यम्भावी, साध्यतावच्छेदकवह्नित्वस्य च शब्दतः अनुल्लेखे स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत्, भवेच्च साध्यतावच्छेदक-वह्नित्वस्य शब्दतः उल्लेखे इति वह्निं साध्यतयाऽनुल्लिख्य वह्नित्वाश्रयः साध्यतया उल्लिखित इति विभावनीयम् ।

ननु घटे वह्नित्वं कालिकेनाऽपि वर्तते इति कालिकेन वह्नित्वविशिष्टस्य पर्वतेऽभावः प्राप्यते इति घटानुयोगिककालिकपर्यन्तमनुधावनमनर्थकमिति चेद् ?

न, नजर्यास्य अन्वयतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनियमात् । येन सम्बन्धेन येन रूपेण च प्रतियोगिनोऽभावः अभिप्रेतः तत्सम्बन्धावच्छिन्न-तद्धर्मपर्याप्ताऽवच्छेदकताकप्रतियोगिकत्वमित्यर्थः, यथा 'भूतले न घटः' इत्यत्र नजर्याऽभावस्य घटप्रतियोगिनि अन्वयः, तथा च घटाभावः इत्यर्थः भासते, तत्र घटः अन्वयी, अन्वयतावच्छेदकं घटत्वमिति 'न घटः' इतिपदप्रतिपाद्यघटाभावस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं सिध्यति, संयोगेन च घटस्याभावः प्रकृतेऽभिप्रेतः इति संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-घटत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वं सिध्यतीति न हि कस्यचिदेकस्य घटस्याऽभावेऽपि 'न घटः' इति प्रयोगः शक्यः, तदानीं भूतले अन्यघटस्य सत्त्वेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तादृशाऽभावेऽसम्भवात् । एवञ्च प्रकृते कालिकेन वस्तित्वविशिष्टस्य कस्यचिद् घटादेः अभावसत्त्वेऽपि कालिकेन वस्तित्वविशिष्टस्याऽन्यस्य वस्त्यादेः सत्त्वान्न हि पर्वते वस्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः तादृशवस्तित्वविशिष्टाऽभावः लभ्यते इति नजर्याऽभावस्य वस्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य एव ग्राह्यत्वान्न हि सः अभावः पर्वते लभ्यते । यदि कालिकेन वस्तित्वविशिष्टाः ये ये तेषां सर्वेषाम् अभावः प्राप्यते तदैव पर्वते वस्तित्वविशिष्टाभावः कथयितुं शक्यते । अतः एव कालिकेन वस्तित्वविशिष्टाऽभावं परित्यज्य घटानुयोगिककालिकेन वस्तित्वविशिष्टाऽभावः गृहीतः ।

यदि घटप्रतियोगिककालिकेन वस्तित्वविशिष्टः यः तदभावः गृह्यते, तर्हि अप्रसिद्धिः दुर्वारा, घटप्रतियोगिककालिकेन वस्तित्वविशिष्टस्यैवाऽप्रसिद्धेः, यतः (१) येन सम्बन्धेन घटः कुत्रापि वर्तते = (२) येन सम्बन्धेन घटः प्रतियोगी = आधेयः भवति, (३) यत्सम्बन्धसापेक्षा घटनिष्ठा प्रतियोगिता, (४) घटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकः यः कालिकसम्बन्धः तस्यैव घटप्रतियोगिकत्वात् तेन सम्बन्धेन घटः एव कुत्रापि वर्तते, नान्यः कश्चिदिति वस्तित्वं तेन सम्बन्धेन कुत्राप्यवृत्ति एव भवेत् । तथा च घटप्रतियोगिककालिकेन वस्तित्वविशिष्टस्यैवाऽप्रसिद्धेः पर्वते कुतः तादृशोऽभावः लभ्यते ? अप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वात्, न हि शशशृङ्गाभावः कुत्रचिदपि वक्तुं पार्यते इति घटप्रतियोगिककालिकसम्बन्धोऽपि अग्राह्यः एव प्रकृते ।

यदि वस्त्यनुयोगिकः कालिकः गृह्यते तर्हि तादृशसम्बन्धेन वस्तित्वविशिष्टः वस्तिः भवति । एतादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टाऽपि भवति । तद्यथा -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

वह्न्यनुयोगिककालिकेन वह्नित्वविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता वह्नित्वे वर्तते, साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणम् अपि वह्नित्वमेवेति साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
धिकरणीभूतवह्नित्ववृत्तित्वस्य तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात्
स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यता-
निरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

‘पर्वतो वह्नित्वाश्रयवान्, धूमाद्’ - इत्यत्र वह्नित्वस्य शब्दतः उल्लेखाद् वह्नित्वनिष्ठा
साध्यतानिरूपितावच्छेदकता वह्नित्वत्वेनावच्छिन्नेति वह्नित्वत्वमेव प्रकृते साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
वच्छेदकम्, तद्भिन्नाः सर्वेऽपि धर्माः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकाः एवेति । तादृश-
य वह्नित्वविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि शब्दतः उल्लिख्यमानवह्नित्वनिष्ठत्वेन
शो वह्नित्वत्वावच्छिन्ना, तदतिरिक्तैः सर्वेऽपि धर्मैः अनवच्छिन्ना इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽव-
ल च्छेदकवह्नित्वत्वातिरिक्तसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपक-
ता वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीय-
प्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वत्वभिन्न-
सर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य तादृशसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-
सम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकतायां वृत्तिः भवति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपका-
वच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च वह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपिका एकैव या अवच्छेदकता वह्नित्वनिष्ठा
तस्याः स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकताविशिष्टत्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-

भिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वं सम्भवति इति तादृशोऽभावो धर्तुं शक्यते, किन्तु वह्न्यनुयोगिक-
कालिकेन वह्नित्वविशिष्टवह्नेः पर्वते वृत्तित्वेन तदधिकरणविधया जलहृदादयः एव प्राप्यन्ते,
धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयान्नाव्याप्तिः स्यात् ।

अतः घटानुयोगिकः कालिकः एव ग्रहीतव्यः इति स्थितम् । तथा च घटानुयोगिककालिकेन
वह्नित्ववदभावः ग्राह्यः । एतदनुरूपं स्थलं 'वह्नित्वाश्रयवान् धूमाद्' इत्येतत् । यतः

उक्ताऽभावीयप्रतियोगी - वह्नित्वविशिष्टः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वम् ।
- प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वत्वम् ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - घटानुयोगिककालिकः ।

तथा प्रकृते साध्यम् - वह्नित्वविशिष्टः ।

- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वम् ।
- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वत्वम् ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

य
शो
ल
ता

स्पष्टमेतत् - साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताव-
च्छेदकसम्बन्धश्चैवाऽत्र भिन्नौ, अन्यत् सर्वं समानम् । तथा च यदि 'प्रकृते साध्यतावच्छेदकताव-
च्छेदकसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता अवच्छिन्ना भवेत्तदैव तादृशोऽभावः
धर्तुं शक्यते' इति न नियम्यते तदोक्ताऽभावः धर्तुं शक्यते एवेति । यदि स्वावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्वं निवेश्यते तदा साध्यतावच्छेदकताऽवच्छेदकसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरू-
पकाऽवच्छेदकता अवच्छिन्ना भवेत्तदैव तादृशः अभावः धर्तुं शक्यते, घटानुयोगिककालिकेन
वह्नित्वविशिष्टस्य यः अभावः गृहीतः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः
साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धानवच्छिन्नत्वेन तादृशाऽभावो नैव गृह्यते ।

इत्थञ्च 'पर्वतो वह्नित्वाश्रयवान्, धूमाद्' - इत्यत्र घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्वविशिष्टा-
भावमादायाऽव्याप्तिवारणाय स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य सम्बन्धकोटौ प्रवेशः कर्तव्यः

इति स्थितम् ।

यदि सम्बन्धकोटौ केवलस्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यैव प्रवेशः क्रियते सम्बन्धपदं न निवेश्यते तदाऽपि एषाऽव्याप्तिः तदवस्थैव । तथा हि - सम्बन्धपदाप्रवेशे लक्षणम् - (१) स्वसामानाधिकरण्य - (२) स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्व - (३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व - (४) स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

अत्र घटानुयोगिककालिकेन वस्तित्ववदभावः 'पर्वतो वस्तित्वाश्रयवान्, धूमाद्' - इत्येतत्स्थले ग्रहीतुं शक्यते । यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः पूर्वोक्तरीत्या (१) स्वसामानाधिकरण्य - (२) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व - (३) स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वात् ।

य स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवस्तित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता
शो साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टैव स्यात्, यतः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकवस्तित्व-
ल त्वावच्छिन्नत्वं तादृशवस्तित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायामस्ति एव, न हि साध्यताव-
ता च्छेदकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वाऽभावात्
साऽवच्छेदकता साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्ना न कथ्यते, साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मस्य
साध्यतावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वादेवेति । तथा च स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि तादृशवस्तित्व-
वदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्व-स्वानव-
च्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेन तादृशाऽ-
भावमादाय अव्याप्तिः स्यादेव । यदि स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेश्यते तदा नोक्ताऽ-
व्याप्तिरिति पूर्वमुपदर्शितमेव ।

अत्र चत्वारो विकल्पाः - स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमित्यस्य कोऽर्थः अभिप्रेतः ?
(१) सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकताऽवच्छेदकः तदवच्छिन्नत्वम् ? (२) यः साध्यता-
वच्छेदकतावच्छेदकः तेन सम्बन्धविधयाऽवच्छिन्नत्वम् ? (३) साध्यतावच्छेदकतावच्छेदका-
ऽवच्छिन्नत्वम् ? (४) सम्बन्धविधया यः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वं
वा ?

तत्र चतुर्थविकल्पः एव अङ्गीकार्यः । तृतीयविकल्पस्तु अधुनैव दूषितः । द्वितीयविकल्पः यदि अङ्गीक्रियते तदा वह्नित्ववदभावमादायाऽव्याप्तिः न भवति । तद्यथा - यः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तेनावच्छिन्नत्वम् - इत्यस्य 'साध्यतावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावन्निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वम्' इत्यर्थः परिष्कारशैल्या पूर्वमुपदर्शितरीत्या, तथा चैतद्विकल्पानुसारेण सामान्यशैल्या इत्थं लक्षणं भवति -

- (१) स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन,
- (२) स्वावच्छेदकेन सम्बन्धविधयाऽवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन,
- (३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन,
- (४) स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन च - एतच्चतुष्टयसम्बन्धेन

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ना या अवच्छेदकता तदनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इति ।

परिष्कारशैल्या - (१) स्वसामानाधिकरण्य-(२) स्वनिरूपितावच्छेदकतावन्निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्व-(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-(४) स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

य
शो
ल
ता

एतल्लक्षणाऽनुसारेण घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा न भवति । पूर्वोक्तरीत्या स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव । किन्तु स्वावच्छेदकेन सम्बन्धविधयाऽवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन = स्वनिरूपितावच्छेदकतावन्निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्तनीयम् -

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकः वह्नित्वत्वधर्मोऽपि वर्तते, समवायोऽपि वर्तते, तत्र वह्नित्वत्वधर्मेण तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता अवच्छिन्ना भवति, किन्तु धर्मविधया, न तु सम्बन्धविधया । तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता

सम्बन्धविधया घटानुयोगिककालिकेनैवाऽवच्छिन्ना, न तु अन्येन केनचित्, घटानुयोगिककालिकश्च न धर्मविधया साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः न वा सम्बन्धविधया इति साध्यतावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवतीति स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टतया तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता धर्तुं नैव शक्यते । ततश्च तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नवह्नित्वनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वस्यैव सत्त्वात् तादृशवह्नित्ववदभावः धर्तुं नैव शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ?

य

शो

ल

ता

किन्तु एतल्लक्षणं न निर्दुष्टम्, 'भूतलं वह्नित्वसमवायिविशिष्टवत्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' - एतत्स्थले पूर्वोक्तरीत्याऽव्याप्त्याऽऽपत्तेः, पूर्वमुक्तमपि तत् तथाविधविनेयानुग्रहार्थं संक्षेपतः दर्शयतेऽत्र -

वह्नित्वसमवायी वह्निः, तदधिकरणं पर्वतः, पर्वतश्च भूतले वर्तते, यतः धूमाधिकरणपर्वतः तत्र वर्तते । यद् धूमाधिकरणं तद् नियमेन वह्नित्वसमवाय्यधिकरणमपि, अतः यत्र धूमाधिकरणं तत्र वह्नित्वसमवाय्यधिकरणं स्यादेव । अतः सत्स्थलमेतत् । अत्र संयोगेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टः यः पर्वतः तस्य संयोगेन साध्यत्वम्, प्रकृते समवायेन यः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः वह्न्यवयवः, तस्य संयोगेन अभावः गृह्यते, यत्र भूतले पर्वतः वर्तते तत्रैषः अभावः सुतरां प्राप्यते एव । अत्र साध्यम् - वह्नित्वसमवायिविशिष्टः ।

- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायी ।
- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - वह्नित्वसमवायिविशिष्टः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायी ।
- प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

एतदभावीयप्रतियोगितानिरूपिका एकैवाऽवच्छेदकता वह्नित्वसमवायिनिष्ठा, सा साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणवह्नित्वसमवायिवृत्तिता तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां वर्तते, तस्याः वह्नित्वसमवायिन्येव वृत्तित्वात् । अतः स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकतावन्निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टतया वह्नित्वसमवायः संयोगश्च लभ्येते, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायेन समवायोऽपि वह्नित्वसमवायाऽभिन्नतया साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टः । तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता समवायेन सम्बन्धविधयाऽवच्छिन्ना इति समवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपिका हि तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता, तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतायाः समवायनिष्ठत्वात् । समवायश्च साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टः इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वसमवायभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य तादृशवह्नित्व-

य
शो
ल
ता

समवायिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-
सम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपि-
तावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्व-
समवायभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य तादृशसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेद-
कानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता
साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायि-
विशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या वह्नित्वनिष्ठा
य अवच्छेदकता तस्याः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकतावन्निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकता-
शो निरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
ल विशिष्टत्वेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
ता विशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वं भवेदिति तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाऽभावो धर्तुं शक्यते ।
पर्वताधिकरणे भूतले समवायेन यः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः सः संयोगेन नास्त्येवेति तादृशं
भूतलमेव तादृशाऽभावाधिकरणविधया प्राप्यते, तत्र च धूमाधिकरणं वृत्तिः, पर्वतस्य तत्र वृत्तित्वात्,
पर्वतस्य चैव धूमाधिकरणत्वादिति लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिः ।

यदि चतुर्थः विकल्पः स्वीक्रियते तदा न स्यादियमव्याप्तिः, तच्चाऽग्रे प्रदर्शयिष्यते ।
यद्यपि प्रथमविकल्पाङ्गीकारेऽपि नेयमव्याप्तिः तथापि अन्याऽव्याप्तिरस्त्येव । तथा हि -
प्रथमविकल्पानुसारेण सामान्यशैल्या लक्षणम् - (१) स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन,

(२) सम्बन्धविधया यः स्वावच्छेदकः तदवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन,

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन,

(४) स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन चैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽ-
वच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

परिष्कारशैल्या - 'स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेद-
कतानिरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति ।

एतल्लक्षणाऽनुसारेण 'भूतलं वह्नित्वसमवायिविशिष्टविशिष्टं धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्'
- इत्येतत्स्थले समवायेन यः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः तस्य संयोगेनाऽभावो धर्तुं नैव शक्यते,
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-
स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽ-
वच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् ।
यतः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता संयोगे वर्तते, संयोगस्य सम्बन्ध-
विधया साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः अवच्छेदकत्वात् । संयोगश्च तादृशवह्नित्वसमवायि-
विशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः सम्बन्धविधया अपि अवच्छेदकः नास्ति,
धर्मविधया अपि अवच्छेदकः नास्ति इति तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकाऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता एव संयोगे नास्ति इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
निरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशवह्नित्वसमवायि-
विशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता-
विशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

अतः स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तादृशाऽ-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपित-
संसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टा-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽविशिष्टत्वेन तादृशाऽभा-
वीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्ट-
निष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरू-
पितावच्छेदकताविशिष्टा नैव कथ्यते ।

ततश्च तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-

विशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाऽभावः धर्तुं नैव शक्यते । किन्तु तादृशस्थले संयोगेन यः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः तस्य संयोगेनाऽभावः ग्राह्यः । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति । तद्यथा -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टः यः वह्नित्वसमवायी तत्र तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या अवच्छेदकता सा साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः यः संयोगः सः तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः सम्बन्धविधयैवाऽवच्छेदकः इति तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वसमवायिभिन्नसर्वधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वसमवायिभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकान-

वच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यता-
निरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टा-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूप-
कत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा
तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या एका एव अवच्छेदकता सा
भवत्येवेति तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टावच्छेदकता भिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावः
धर्तुं शक्यते । तदधिकरणं जलहृदाधारं भूतलम् । पर्वताधारभूतले संयोगेन वह्नित्वसमवायि-
विशिष्टः यः पर्वतः तस्य संयोगेन सत्त्वात् तदभावः तत्र ग्रहीतुं न शक्यते, जलहृदाधारभूतभूतले
तदभावः सुलभः, तत्र च धूमाधिकरणमपि अवृत्ति इति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्ति-
गन्धलेशोऽपि ? तथा च प्रथमलक्षणे नैषाऽव्याप्तिः ।

य
शो
ल
ता

किन्तु नास्ति तन्निर्दुष्टम्, 'भूतलं संयोगिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' -
इत्यत्र समवायेन संयोगिविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्त्यापत्तेः । यत्र यत्र धूमस्तत्र
तत्र वह्निः, वह्निश्च संयोगी भवेदेव, संयोगादीनां सामान्यगुणत्वेन सर्वद्रव्येषु नियमाद् वृत्तेः,
वह्नेश्चाऽपि द्रव्यत्वादिति यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र संयोगी नियमाद् भवेदेव, यः यः धूमविशिष्टः
सः सः संयोगिविशिष्टोऽपि भवेत्, ततश्च यत्र यत्र धूमाधिकरणं तत्र तत्र संयोगिविशिष्टः
अपि स्यादेव । ततश्च सत्स्थलमिदम् । पर्वताधिकरणे भूतले संयोगिविशिष्टोऽपि अस्ति,
धूमाधिकरणमप्यस्ति, पर्वतस्यैव संयोगिविशिष्टत्वात्, धूमाधिकरणत्वाच्च ।

इत्थञ्चाऽत्र साध्यम् - संयोगिविशिष्टः ।

- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - संयोगी ।
- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

यत्र यत्र धूमः स्यात् तत्र तत्र वह्निः संयोगेन स्यान्न तु समवायेन, अतः यद् यत्

संयोगेन धूमाधिकरणं तत् तत् समवायेन वह्निविशिष्टं न स्यात्, अतः यत्र संयोगेन धूमाधिकरणं वर्तते तत्र समवायेन वह्निविशिष्टस्य = संयोगिविशिष्टस्याऽभावः लभ्यते, पर्वताधिकरणं यद् भूतलं तत् संयोगेन संयोगिविशिष्टः यः (पर्वतः) तस्य संयोगेनाधिकरणं वर्तते, न तु समवायेन संयोगिविशिष्टः यः (वह्न्याद्यवयवः) तस्य संयोगेनाधिकरणं वर्तते इति पर्वताधिकरणीभूतभूतलेऽपि समवायेन संयोगिविशिष्टस्य संयोगेन अभावः लभ्यते एव । तादृशाऽभावीय-

- प्रतियोगी - संयोगिविशिष्टः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - संयोगी ।
- प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकता संयोगिनिष्ठा एकैव, तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता-
निरूपिका अवच्छेदकताऽपि संयोगिनिष्ठा एकैवेति सा विशिष्टा भवति न वा ? - तच्चिन्त्यते ।

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणे संयोगिनि तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकतायाः सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकतावन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः संयोगः, साध्यतावच्छेदक-
संयोगिनः संयोगेन संयोगिविशिष्टे पर्वतादौ वर्तमानत्वात् संयोगिनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः
सम्बन्धविधया संयोगेनाऽवच्छिन्नत्वात् । अयं च संयोगः तादृशसंयोगिविशिष्टाऽभावीयप्रति-
योगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः सम्बन्धविधया नास्ति अवच्छेदकः, किन्तु धर्मविधया
तु स्यादेव, तादृशसंयोगिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः धर्मविधया संयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वादिति
तादृशसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदक-
तायां स्यादेव, संयोगिनिष्ठा सा अवच्छेदकता धर्मविधया अस्ति सम्बन्धविधया वेत्यन्यदेतत्,
किन्तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतायां संयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं सिध्यत्येव । ततश्च

तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकः संयोगः, संयोगातिरिक्ताः सर्वेऽपि धर्माः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽनवच्छेदकाः एव । तादृशसंयोगिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि संयोगेनैवाऽवच्छिन्ना, संयोगातिरिक्तैः सर्वैरपि धर्मैः अनवच्छिन्ना एव सेति तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसंयोगातिरिक्तसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकसंयोगभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च समवायेन यः संयोगिविशिष्टः तस्य संयोगेन अभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वात् तादृशाऽभावो धर्तुं शक्यते, तादृशाऽभावाधिकरणं धूमाधिकरणविशिष्टं भूतलं भवति, तत्र च धूमाधिकरणं वृत्ति एवेति लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिरिति प्रथमविकल्पानुसारि लक्षणमपि न निर्दुष्टम् ।

यदि च “समवायेन संयोगिना पर्वतेन विशिष्टस्य पर्वतावयवस्य संयोगेन पर्वताधिकरणे

भूतले सत्त्वात् पर्वताधिकरणे भूतले समवायेन संयोगिविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावः नैव प्राप्यते इति फल्गु एवैतदव्याप्तिप्रदर्शनम्” इति विभाव्यते;

तदा वह्निसंयोगिविशिष्टस्य साध्यत्वे वह्निसंयोगिविशिष्टाभावमादाय प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धविधया समवायग्रहणेऽव्याप्तिः बोध्या, वृत्तिनियामकत्वं निवेश्यतां मा वा - अन्यदेतत् ।

अतः चतुर्थविकल्पानुसारि लक्षणमेवाङ्गीकार्यम् । सामान्यशैल्या तदित्थम् -

- (१) स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन,
- (२) सम्बन्धविधया स्वावच्छेदकेन सम्बन्धविधयाऽवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन,
- (३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन,
- (४) स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन

य - एतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा याऽवच्छेदकता तद्भिन्ना-
शो वच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

ल परिष्कारशैल्या तदेवेत्थमभिधीयते - स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता-
ता विशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन
साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरण-
निरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणानुसारेण पूर्वोक्ताऽव्याप्तिद्वितीयमपि न सम्भवति । तथा हि - ‘भूतलं वह्नित्वसम-
वायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्’ - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टस्य
संयोगेनाऽभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता
साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति । तद्यथा -

- (१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणवह्नित्वसमवायिन्येव तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टा-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः वृत्तेः स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायि-
विशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः संयोगः, सः तादृशवह्नित्व-समवायिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः धर्मविधयाऽपि अवच्छेदकः नास्ति, सम्बन्धविधयाऽपि अवच्छेदकः नास्ति इति संयोगनिष्ठावच्छेदकतासामान्यनिरूपकत्वं तादृशवह्नित्व-समवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां नास्ति, ततः संयोगनिष्ठसंसर्गीया-ऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं तु सुतरां नैव स्यादिति तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रति-योगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्ट-संयोगनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्ट-निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता-निरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः वह्नित्वसमवायः, वह्नित्वसमवायातिरिक्ताः सर्वेऽपि धर्माः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽनवच्छेदकाः, तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता-निरूपकावच्छेदकताऽपि वह्नित्वसमवायेनैवावच्छिन्ना, वह्नित्वसमवायातिरिक्तैः सर्वैरपि धर्मैरनव-च्छिन्ना एवेति तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यता-निरूपितावच्छेदकताऽवच्छेदकवह्नित्वसमवायभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकाऽनव-च्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यता-निरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपका-वच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वसमवायभिन्नसर्वधर्माऽनवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-सम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिता-ऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवति, अतः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीय-प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

य
शो
ल
ता

इत्थञ्च वह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या वह्नित्वसमवायिनिष्ठा एकैव अवच्छेदकता तस्याः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति, तस्याः स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैत- त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता विशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् । तथा च तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावो धर्तुं नैव शक्यते, किन्तु संयोगेनैव वह्नित्वसमवायि- विशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावः ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता पूर्वोक्त- रीत्या स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरू- पितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव । स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेद- कतानिरूपकत्वसम्बन्धेनाऽपि साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेत्, यतः साध्यतानिरूपिता- वच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः संयोगः, साध्यतावच्छेदकवह्नित्वसमवायिनः संयोगेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टे वृत्तेरभिप्रेतत्वेन साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतायाः संसर्गविधया संयोगेनावच्छिन्नत्वात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता अपि संयोगेनाऽवच्छिन्ना, वह्नित्वसमवायिनः प्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगेन तदधिकरणे वृत्तेर्विवक्षणेन तन्निष्ठावच्छेदकतायाः सम्बन्धविधया संयोगेनाऽवच्छिन्नत्वात् । तथा च तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता- निरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगनिष्ठ- संसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात् तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपका- वच्छेदकता स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या एकैवाऽवच्छेदकता तस्याः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकता- निरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता- विशिष्टत्वेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकता- विशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशाऽभावो धर्तुं शक्यते । तदधिकरणं पर्वताधि- करणीभूतं भूतलादि नैव भवति, तत्र संयोगेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टस्य पर्वतादेः संयोगेनैव

वृत्तेः, किन्तु जलहृदाद्याधारं भूतलं प्राप्यते, तत्र वह्नित्वसमवायिविशिष्टस्याऽवृत्तेः, जलहृदस्य संयोगेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टत्वाऽभावादिति तत्र धूमाधिकरणाऽवृत्तेः लक्षणसमन्वयात् नाऽव्याप्तिगन्धलेशोऽपि इति द्वितीयलक्षणं नैवाङ्गीकार्यम्, चतुर्थमेवाङ्गीकार्यमिति ।

नन्वेवं लक्षणाङ्गीकारेऽपि ‘भूतलं संयोगिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्’ - इत्येतत्स्थले संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन यः संयोगिविशिष्टः तस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तेः तादवस्थ्यम् । तथा हि - धूमाधिकरणपर्वतविशिष्टभूतलं संयोगेन यः संयोगिविशिष्टः तेन संयोगेन विशिष्टं भवेदेव, धूमाधिकरणस्य नियमेन संयोगेन संयोगिविशिष्टत्वात्, किन्तु तादृशभूतलं समवायेन यः संयोगिविशिष्टः तेन संयोगेन विशिष्टं न स्यात्, धूमाधिकरणस्य समवायेन संयोगिविशिष्टत्वाऽनियमात्, पर्वतस्य धूमाधिकरणत्वेऽपि समवायेन संयोगिविशिष्टत्वं नास्त्येव । एवञ्च संयोगेन संयोगिविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावः तत्र न प्राप्यते, किन्तु समवायेन संयोगिविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावः प्राप्यते एवेति संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन संयोगिविशिष्टः यः तस्याऽपि अभावः प्राप्यते एव, समवायेन संयोगिविशिष्टवहन्यवयवस्य संयोगेनाऽपि तद्विशिष्टत्वसम्भवात्तस्य चाऽभावात्, संयोगेन संयोगिविशिष्टः यः पर्वतादिः तस्य समवायेन संयोगिविशिष्टत्वं न सुलभमिति ।

य
शो
ल
ता

एतदभावीयप्रतियोगी - संयोगिविशिष्टः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - संयोगी ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः समवायश्च ।

अथ तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्तनीयम् -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणसंयोगिवृत्तित्वस्य तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता-निरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता-निरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः संयोगः, तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता संयोगेऽपि वर्तते, समवायेऽपि वर्तते, अतः संयोगनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वमपि तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां वर्तते, समवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वमपि, संयोग-समवायो-भयसम्बन्धेन संयोगिनः संयोगिविशिष्टे वृत्तेरभिप्रेतत्वात्, अतः उभौ सम्बन्धौ तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः सम्बन्धविधया अवच्छेदकौ भवतः । ततश्च तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता संयोगनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपिका नास्तीति तु नैव कथ्यते । ततश्च तादृशसंयोगिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावच्छेदकः संयोगः, संयोगातिरिक्ताः सर्वेऽपि धर्माः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकाः एव, तादृशसंयोगिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि संयोगेनैवाऽवच्छिन्ना, संयोगातिरिक्तैः सर्वैरपि धर्मैः तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता अनवच्छिन्ना एवेति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावच्छेदकसंयोगातिरिक्तसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकसंयोगातिरिक्तसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगि-

विशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

इत्थञ्च संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन संयोगिविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या संयोगिनिष्ठा एकैवाऽवच्छेदकता तस्याः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वात् तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टाऽवच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं पर्वताधिकरणं भूतलं तत्र धूमाधिकरणं वृत्ति इति लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेव अव्याप्तिः । तथा च न भवतोऽपि लक्षणं निर्दुष्टमिति चेद् ?

न, स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य य सम्बन्धकोटौ निवेशेन तद्वारणसम्भवात् । इदमत्राकूतम् - ‘सम्बन्धविधया’ इत्येवम् उभयत्र शो प्रवेशनीयमिति अस्माभिः प्रतिज्ञातम्, तच्च सिद्धमेव । किञ्च, उक्तरीत्या अव्याप्तिः भवति ल किन्तु सा एकेनैव परिष्कारेण अपनोद्या वर्तते । साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धभिन्नसम्बन्धेन ता प्रतियोगिताऽवच्छेदकता सम्बन्धविधया अवच्छिन्ना न भवेत् तदैव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकता- ता निरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावः धर्तुं शक्यते - तादृशः कश्चित् परिष्कारः निवेश्यः, यतः यः अभावः अव्याप्त्यापादनाय भवता गृहीतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकता सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन अवच्छिन्ना वर्तते, तथा साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक- संयोगसम्बन्धभिन्नसमवायसम्बन्धेनाऽपि अवच्छिन्ना वर्तते ।

तादृशपरिष्कारप्रवेशाय सामान्यशैल्या इत्थं लक्षणमङ्गीकरणीयम् -

- (१) स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन,
- (२) सम्बन्धविधया स्वावच्छेदकः यः तद्भिन्नेन सम्बन्धविधया अनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन,
- (३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन,
- (४) स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन - एतच्चतुष्टयसम्बन्धेन

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाभावा-
धिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

परिष्कारशैल्या - स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठ-
संसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यता-
निरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरू-
पितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणानुसारेण तादृशोऽभावः नैव ग्रहीतुं शक्यते, यतः उक्तसम्बन्धचतुष्टयेन यदि
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा
भवेत्, तदैव तादृशः संयोगिविशिष्टाऽभावः धर्तुं शक्यते । स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानव-
च्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता
साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव, किन्तु स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्न-
निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठाव-
च्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तदेव चिन्तनीयम् - साध्यता-
निरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः संयोगः एव । तादृशसंयोगिविशिष्टा-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता संयोगनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपिकाऽपि
वर्तते, समवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपिकाऽपि वर्तते । संयोगः साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
निरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः भवति, किन्तु समवायः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता-
निरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टः नैव भवति, यतः यः सम्बन्धविधया साध्यतावच्छेदकतायाः
अवच्छेदकः भवति सः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः भवति,
समवायश्च साध्यतावच्छेदकस्य संयोगिनः संयोगिविशिष्टे पर्वते वृत्तितानियामकः सम्बन्धः नास्ति,
संयोगिवह्निः संयोगेनैव पर्वते वर्तते, प्रकृते संयोगिविशिष्टतया पर्वतः एव अभिप्रेतः, तत्र च
समवायेन संयोगी नैव वर्तते इति समवायः संयोगिनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः
सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकः नैव भवितुमर्हति ।

तथा च तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिता-

वच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वमपि वर्तते, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नसमवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वमपि वर्तते, न तु अनिरूपकत्वम्, अतः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वं नैव सम्भवति इति ।

इत्थञ्च संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन संयोगिविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितायां स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमेव स्यादिति तादृशोऽभावः नैव धर्तुं शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः ?

य
शो
ल
ता

अत्र संयोगेन संयोगिविशिष्टः यः संयोगेन तस्याऽभावः एव ग्राह्यः, तदधिकरणे च धूमाधिकरणाऽवृत्तेः लक्षणसमन्वयोऽपि अनाविलः एवेति एतदेव लक्षणमङ्गीकार्यमिति ।

एवञ्च ‘पर्वताधिकरणं भूतलं वह्नित्वसमवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्’ - इत्येतत्स्थलेऽपि संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तिः तद्वारणं च पूर्ववत् स्वयं ज्ञेयम् ।

इत्थञ्च या पूर्वं ‘भूतलं संयोगिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्’ - इत्येतत्स्थले समवायेन संयोगिविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तिरुपदर्शिता, तन्निराकरणमपि एतदिशा स्वयमूह्यम् ।

‘भूतलं संयोगिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्’ - इत्येतत्स्थलीया या समवायेन

संयोगिविशिष्टस्य संयोगेन अभावमादायाऽव्याप्तिः भवति सा **यद्यपि** द्वितीयलक्षणाङ्गीकारेऽपि निवर्तते, तथा हि - द्वितीयविकल्पानुसारिलक्षणमित्थं वर्तते - स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदक-निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्व-स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणानुसारेण समवायेन संयोगिविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति, किन्तु तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः समवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वेन समवाये च धर्मविधया सम्बन्धविधया वा साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावच्छेदकत्वाऽभावात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्ट(= स्वावच्छेदक)निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति । ततश्च तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितायां स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशोऽभावो नैव धर्तुं शक्यते । किन्तु संयोगेन संयोगिविशिष्टः यः तस्य संयोगेनैवाऽभावः ग्राह्यः, तदधिकरणे धूमाधिकरणं न वृत्ति भवति इति लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिः । **तथापि** एतल्लक्षणं 'पर्वताधिकरणभूतलं वह्नित्वसमवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' - इत्येतत्स्थले समवायेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टाऽभावमादायाऽव्याप्तिग्रस्तं भवति ।

ततश्च द्वितीयविकल्पानुसारिलक्षणाऽनुसारेण 'भूतलं संयोगिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' - इत्यत्र समवायेन यः संयोगिविशिष्टः तस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्त्यभावेऽपि 'भूतलं वह्नित्वसमवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' - इत्यत्र समवायेन यः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः तस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तिः भवति ।

प्रथमविकल्पानुसारिलक्षणानुसारेण 'भूतलं वह्नित्वसमवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' - इत्यत्र समवायेन यः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः तस्य संयोगेनाऽभावमादाया-

ऽव्याप्त्यभावेऽपि 'भूतलं संयोगिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्'- इत्यत्र समवायेन यः संयोगिविशिष्टः तस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तिः भवति । तथा च चतुर्थविकल्पवर्ति लक्षणमेवाऽनुगन्तव्यम्, तत्र चोक्तः परिष्कारः कर्तव्यः इति तदेव लक्षणं निर्दुष्टं भवति ।

अत्र घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्वविशिष्टाभावमादाय याऽव्याप्तिः ग्रन्थकृतोपदर्शिता सा स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यैवाऽप्रवेशे उभयत्र सम्बन्धविधयाऽप्रवेशे च प्रदर्शिता, यद्येकत्राऽपि 'सम्बन्धविधया' इति प्रवेश्यते तदा साऽव्याप्तिः न भवति, किन्तु अन्यत्राऽव्याप्तिभिर्या उभयत्र 'सम्बन्धविधया' इति निवेश्यमेवेति ।

अत्र यदि द्वितीयसम्बन्धः एव न निवेश्यते, केवलं 'स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवमेव लक्षणमभ्युपगम्यते तदापि असम्भवः न भवति, यतः 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्ववदभावमादाय तादृशं वाऽन्यमभावमादायाऽपि अव्याप्तिः न भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वसम्भवेऽपि स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तदसम्भवात् । तथा हि -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणवह्नित्ववृत्तित्वस्य तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानवच्छेदकाः सर्वे धर्माः, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वजातिनिष्ठत्वात् । वह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता शब्दतः उल्लिख्यमानवह्नित्वनिष्ठेति वह्नित्वत्वावच्छिन्ना, वह्नित्वत्वञ्च साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकमेवेति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानवच्छेदकवह्नित्वत्वधर्मावच्छिन्नत्वस्य तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीय-

प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वत्वभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वं साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां समस्त्येव, वह्नित्वत्वेनाऽपि तस्याः अनवच्छिन्नत्वादिति स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वर्तते एवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

ततश्च तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति, किन्तु स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति । अतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टाभिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वमेवाऽस्ति, नाऽनिरूपितत्वमिति तादृशवह्नित्वविशिष्टाभावो धर्तुं नैव शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः ?

अत्रेदं तत्त्वम् - 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्येतत्स्थले वह्नित्वस्य शब्दतोऽनुल्लेखेन स्वरूपतः भानं भवति, ततः अभावोऽपि तादृशः एव ग्राह्यः यत्र वह्नित्वस्य शब्दतः उल्लेखः न स्यात्, स्याच्च तस्य स्वरूपतः भानम्, अन्यथा तादृशशब्दोल्लिख्यमानवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायाः वह्नित्वत्वेनाऽवच्छिन्नत्वसिद्ध्या साध्यताऽवच्छेदकताऽनवच्छेदकवह्नित्वत्वावच्छिन्नत्वमेव स्यादिति स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् । अतः वह्न्यभावः एव ग्राह्यः, एवं कथने वह्नित्वस्य स्वरूपतो भानं भवति । किन्तु इत्थमभावग्रहणे प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः समवायः एव भवति, शब्दतः अनुल्लिख्यमानजातेरधिकरणं समवायेनैव भासते, यदि समवायातिरिक्तसम्बन्धेन वह्नित्वाधिकरणं ग्रहीतुमिष्टम्, तदा 'घटानुयोगिककालिकसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टः यः तस्याऽभावः' - इत्येवं वह्नित्वस्य शब्दतः उल्लेखः अवश्यं कर्तव्यः ।

ततश्च यदि वह्नित्वस्य शब्दतः उल्लेखः क्रियते तदा तन्निष्ठतादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूप-

पकावच्छेदकता वह्नित्वत्वावच्छिन्ना स्यादिति स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा न स्यात् । यदि वह्नित्वस्य शब्दतः उल्लेखम् अकृत्वा 'वह्न्यभावः' एव गृह्यते तदा तादृशवह्न्यभावः नैव प्राप्यते पर्वतादौ इति तमादायाऽव्याप्तिरसम्भवा एव भवेत् । अतः 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' इत्यत्र न दोषः दातुं शक्यः इति नाऽसम्भवः, किन्तु वह्नित्ववदभावमादाय वह्नित्ववत्साध्यकस्थलेऽव्याप्तिः एवात्रोपदर्शिता इति ।

अत्रेदमवधेयम् - सम्बन्धकोटौ द्वितीयसम्बन्धविधया यत् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठासंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वं निवेशितम्, तत्स्थाने स्वनिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वं निवेश्यते तदा पूर्विलप्रकरणोपदर्शितरीत्या असम्भवः न भवति, किन्तु अव्याप्तिरेव, तत्र साध्यतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वपरिष्कारे असम्भवाऽदर्शनात् । तथा हि - लक्षणमेवम् -

(१) स्वसामानाधिकरण्य-(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-(४) स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावः इति ।

एतल्लक्षणानुसारेण 'पर्वतो वह्नित्ववद्मान्, धूमाद्' - इत्यत्र लक्षणसमन्वयार्थं न कोऽप्यभावः प्राप्यते, यद्यत्र वह्नित्ववदभावः प्राप्यते तदा लक्षणसमन्वयः भवितुमर्हति, किन्तु तादृशोऽप्यभावः प्रकृते ग्रहीतुमयोग्यः सज्जातः । यतः सम्बन्धचतुष्टयेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणीभूतवह्नित्ववृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति । अत्र क्रमं परावृत्त्यादौ तृतीय-चतुर्थसम्बन्धौ प्रदर्श्यते ।

(२) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता शब्दतः उल्लिख्यमानवह्नित्ववृत्तित्वेन वह्नित्वत्वावच्छिन्ना, वह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि शब्दतः उल्लिख्यमानवह्नित्ववृत्तित्वेन वह्नित्वत्वाऽवच्छिन्ना, वह्नित्वत्वाऽतिरिक्ताः सर्वेऽपि धर्माः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानवच्छेदकाः एव, वह्नित्वत्वातिरिक्तैश्च सर्वैरपि धर्मैः तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽनवच्छिन्ना एवेति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वत्वभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वत्वभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(४) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः समवायः, तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि यद्यपि समवायेनैवाऽवच्छिन्ना सम्बन्धविधया, तथापि धर्मविधया वह्नित्वत्वेनाऽपि अवच्छिन्ना, ततश्च यद्यपि संसर्गीयाऽवच्छेदकतायाः समवायनिष्ठत्वेन समवायनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वमेव तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां स्यात्, समवायभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वमेव स्यात्, तथापि यदा अवच्छेदकताविशेषणविधया संसर्गीयत्वं न निवेश्यते तदा तु समवायनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वमपि तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां स्यात्, समवायभिन्नवह्नित्वत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वमपि स्यात्, वह्नित्वत्वस्य तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतावच्छेदकत्वात् । वह्नित्वत्वं धर्मविधया साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावच्छेदकं वर्तते, किन्तु सम्बन्ध-

विधया नैवेति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टं वह्नित्वत्वं भवेत्, किन्तु साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टं वह्नित्वत्वं नैव भवेत् । अतः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्नवह्नित्वत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात्, तादृशाऽनिरूपकत्वस्याऽसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेदिति ।

इत्थञ्च तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वं नैव भवति इति तादृशोऽभावो धर्तुं न शक्यते । ततश्च लक्षणसमन्वयकारकाभावस्यैवाऽप्राप्तेः लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिः ।

य
शो
ल
ता

यदि हि स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वं निवेश्यते तदा नेयमव्याप्तिः भवति, तथा हि - उक्तस्वसामानाधिकरण्यादित्रितयसम्बन्धेन तु तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव, किन्तु पूर्वं स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नाऽभवत् । अधुना अवच्छेदकताविशेषणविधयोत्तरत्राऽपि संसर्गीयत्वनिवेशान्न सा क्षतिः, यतः तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां समवायभिन्नवह्नित्वत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं वर्तते, किन्तु समवायभिन्नवह्नित्वत्वनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं नैव वर्तते, तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः सम्बन्धविधया वह्नित्वत्वेनाऽनवच्छिन्नत्वात्, समवायेनैव तस्याः सम्बन्धविधयाऽवच्छिन्नत्वादिति तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायामपि समवायभिन्ननिष्ठ-

संसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वमेव वर्तते । ततश्च तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या एकैव वह्नित्वनिष्ठा अवच्छेदकता तस्याः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वसिद्ध्या तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वं लभ्यते इति तादृशवह्नित्ववदभावो गृह्यते, तदधिकरणं जलहृदादिकं य धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिः ।

शो अत्रापि यदि उत्तरत्र संसर्गीयत्वमवच्छेदकताविशेषणविधया न निवेश्यते तदापि 'पर्वतो
ल वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र वह्न्यभावमादाय लक्षणसमन्वयः भवत्येव, यतः तादृशवह्न्यभावीय-
ता प्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितय-
सम्बन्धेनाऽपि साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा अस्त्येव, तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणवह्नित्ववृत्तित्वात्, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वात्, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मैः अनवच्छिन्नत्वाच्च ।

स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेनाऽपि तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति, यतः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः समवायः भवति, तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽपि समवाये एव वर्तते, यतः तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वनिष्ठत्वेन न केनाऽपि धर्मविधयाऽवच्छिन्नत्वम्, संसर्गविधया च सा समवायेनैवावच्छिन्ना इति

स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वनिवेशाद् महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्ट- गू

समवायनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वमेव तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां वर्तते, समवायभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वमेव । यदि एतदभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः धर्मविधया समवायातिरिक्तः कोऽप्यवच्छेदकः स्यात्, तदा तन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तत्र सत्त्वात् तत्र साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्ट-भिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं स्यात्, किन्तु नास्त्यत्रैवमिति तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्ट-भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वमस्ति एवेति स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य शो-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वानव- ल-च्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति, ता- अतः तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वं स्यादेवेति तमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवान्नाऽसम्भवः । ततश्च नाऽत्र असम्भवः किन्तु अव्याप्तिरेवेति ।

इत्थञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमिति = स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्ट-भिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वमिति अवश्यं निवेश्यमन्यथा पूर्वोक्तस्थले पूर्वोक्तरीत्याऽव्याप्त्यापत्तेरित्यत एवोक्तम् नाऽव्याप्तिरिति ।

तृतीयसम्बन्धप्रवेशप्रयोजनप्रदर्शनार्थमुपक्रमते - स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वनिवेशाद् - इत्यस्य 'न लक्षणाऽसम्भवः' - इत्यत्रान्वयः, महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टजात्यवच्छिन्नाऽभावमादाय

✽ तृतीय संबंधनी आवश्यकता ✽

स्वअनवच्छेदकअनवच्छिन्नत्वनो संबंधकोटिभां प्रवेश कराववाने कारणे पर्वतो वह्निमान् धूमात् - आ स्थलभां महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टजातिअवच्छिन्नअभावने लईने लक्षशभां

गू जात्यवच्छिन्नाभावमादाय न लक्षणाऽसम्भवः ।

= महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमादाय न लक्षणाऽसम्भवः
= लक्षणमत्र न सम्भवतीत्येवं न = नाऽव्याप्तिरिति यावत् । महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टत्वं
प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वजातेः विशेषणम्, तादृशवह्नित्वजात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावः
पर्वतेऽपि लभ्यते, पर्वते महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वविशिष्टवह्नेरसत्त्वात्, तादृशवह्नि-
विधया महानसीयवह्नेरेव प्राप्तेः । अत्र तादृशसम्बन्धाऽनिवेशे कथमेतदभावमादायाऽव्याप्तिरि-
त्यादिकं पूर्वं प्रपञ्चतः भावितमिति नेह वितन्यते ।

अत्र स्थलं 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्येवं भवतु, 'पर्वतो वह्नित्वाश्रयवान्, धूमाद्'
- इत्येवं वा भवतु तथापि अव्याप्तिः भवत्येव, अतः एव स्थलनिर्देशः ग्रन्थकृता न कृतः ।
तद्यथा - पर्वतो वह्निमान् धूमाद् - इत्यत्र यदि महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वजात्यव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावः गृह्यते तदा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरू-
पिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणवह्नित्वजातौ तादृशमहानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्ट-
वह्नित्वजात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः वृत्तित्वेन
स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशमहानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वजात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक-
वह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् । (= स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठ-
संसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।)

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः समवायः, समवायभिन्नाः सर्वे सम्बन्धाः
साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकाः एवेति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीया-
ऽवच्छेदकताविशिष्टः समवायः एव, तादृशमहानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वजात्यवच्छिन्न-
प्रतियोगितानिरूपकाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि सम्बन्धविधया समवायेनैवा-

वि असंभव दोष नहीं आवे.

ऽवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया समवायभिन्नेन न केनाऽपि अवच्छिन्ना इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकविधया महानसीयवह्निवृत्तित्वं वह्नित्वत्वञ्च प्राप्येते, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता च न केनाऽप्यवच्छिन्ना, शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वजातिनिष्ठत्वात्, ततः महानसीयवह्निवृत्तित्व-वह्नित्वत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वं तु तत्र सुतरां स्यादेवेति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकमहानसीयवह्निवृत्तित्व-वह्नित्वत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिर्भवति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

य
शो
ल
ता

इत्थञ्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता भवति इति तादृशोऽभावो धर्तुं शक्यते, तथा चाऽव्याप्तिः दुर्वारा ।

एवमेव 'पर्वतो वह्नित्वाश्रयवान्, धूमाद्' - इत्यत्र विभावनीयम्, नवरं स्ववृत्तित्वसम्बन्धे साध्यतानिरूपितावच्छेदकता वह्नित्वत्वाऽवच्छिन्ना भवति, तथापि महानसीयवह्निवृत्तित्व-वह्नित्वत्वातिरिक्तसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वं तत्र स्यादेवेति स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

ननु महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टं वह्नित्वं न जातिः, अतः तत् स्वरूपसम्बन्धेन वह्नौ वर्तते, ततश्च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता भवति, स्वरूपसम्बन्धश्च न सम्बन्धविधया साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः अवच्छेदकः इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नस्वरूपनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत्, ततः कुतः तमादायाऽव्याप्ति-सम्भवः **इति चेद् ?**

न, महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टजात्यवच्छिन्नाऽभावग्रहणादेव ग्रन्थकृता तादृशमहानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वे जातित्वस्थापनात्, किं नु बाधकं तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वादिकं तस्य जातित्वाङ्गीकारे ? तस्य जातित्वमवश्यमभ्युपेयम्, बाधकाभावादिति । अतः एव ग्रन्थकृता ‘महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नाभावमादाये’त्यनुक्त्वा ‘महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टजात्यवच्छिन्नाऽभावमादाय’ इत्युक्तम् ।

केचित् ‘महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टजात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकः यः कोऽप्यभावः तमादायाऽव्याप्तिप्रदर्शनार्थमेवमुक्तम् । तथा च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वाऽनिवेशे महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादायाऽपि अव्याप्तिः भवति, महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टतेजस्त्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादायाऽव्याप्तिः भवति, याः काश्चिदपि महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टजातयः ताभिः सर्वाभिरपि अवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादायाऽव्याप्तिः भवति, यतः पर्वते द्रव्यत्वावच्छिन्नवह्निः वर्तते, तथापि महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टं यद् द्रव्यत्वं तदवच्छिन्नः महानसीयवह्निः नैव वर्तते इति महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाधिकरणं पर्वतः धूमस्तत्र वृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः । अतः न केवलं महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वजात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादायाऽव्याप्तिः भवति, किन्तु याः याः महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टाः जातयः ताभिः सर्वाभिः अवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादायाऽव्याप्तिः भवतीति दर्शनार्थं ग्रन्थकृता जातिशब्दः प्रयुक्तः’ **इति वदन्ति ।**

तत्र, महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादायाऽव्याप्त्यसम्भवात् । तद्यथा - स्थलं यदि 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्येवं गृह्यते तदा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति । तथा हि -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकता वह्नित्वे वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टद्रव्यत्वे 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' - इतिन्यायात् केवलद्रव्यत्वे । किन्तु वह्नित्वे तु नैव वर्तते इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणीभूतवह्नित्ववृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः समवायः, समवायेन वह्नित्वस्य वह्नौ वृत्तित्वेन वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः समवायेनाऽवच्छिन्नत्वात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकताऽपि समवायेनैवावच्छिन्ना, द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वविशिष्टे समवायेन वृत्तित्वेन तादृशद्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः समवायेनाऽवच्छिन्नत्वात् । तथा च साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकता शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वजातिनिष्ठत्वेन न केनाऽप्यवच्छिन्ना इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतावच्छेदकमहानसीयवह्नित्व-द्रव्यत्वत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वं साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सुतरां स्यादिति स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या एकैव महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्ट-द्रव्यत्वनिष्ठा 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इति न्यायेन द्रव्यत्वनिष्ठा च अवच्छेदकता तस्याः स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वो-भयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यता-निरूपितावच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितय-सम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वमेव स्यान्न तु अनिरूपितत्वमिति तादृशाऽभावो धर्तुमेव न शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति ? अतः जातिपदोपादानं न भवदुक्तकारणात् ।

य शो ल ता किञ्च, 'पर्वतो वह्नित्वाश्रयवान्, धूमाद्' - इत्येवं स्थलं गृह्यते तदा तु सुतरां नैवाऽव्याप्तिः स्यात्, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्येन स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन च साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतया क्रमशः अविशिष्टा विशिष्टा च पूर्ववदेव भवति, नवरं स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनाऽविशिष्टा भवति, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतावच्छेदकतया महानसीयवह्निवृत्तित्वं द्रव्यत्वञ्च प्राप्येते, साध्यतानिरूपितावच्छेदकता च वह्नित्वत्वेनाऽवच्छिन्ना, तच्च न तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकमिति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतावच्छेदकमहानसीयवह्निवृत्तित्व-द्रव्यत्वत्वभिन्नवह्नित्वत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति । ततश्च अत्र तादृशाऽभावो नैव ग्रहीतुं शक्यते इति न स्यादव्याप्तिः तादृशाऽभावमादाय ।

ननु जातिविधया द्रव्यत्वादिकं यद् गृह्यते, तत् साध्यतावच्छेदकं यत्र भवेत् तादृशं स्थलं ग्राह्यम्, तत्र तत्तदभावमादायाऽव्याप्तिः भवति, यथा महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टजातिविधया यदि वह्नित्वं गृह्यते तदा 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्राऽव्याप्तिः भवति, वह्नित्वस्याऽत्र साध्यतावच्छेदकत्वात्, यदि च जातिविधया द्रव्यत्वं गृह्यते तदा 'पर्वतः द्रव्यत्वविशिष्टविशिष्टः धूमाद्' - इत्यत्राऽव्याप्तिः भवेत्, महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादाय । एतच्च सम्भवत्येव, तद्यथा -

‘पर्वतः द्रव्यत्वविशिष्टविशिष्टः, धूमाद्’ - इत्यत्र द्रव्यं साध्यम्, यत्र यत्र धूमः वर्तते तत्र तत्र वह्निः अस्ति एव, वह्निश्च द्रव्यम् इति यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र द्रव्यमित्यपि सुवचमतः सत्स्थलमिदम् । तथा च -

- साध्यम् - द्रव्यम् ।
- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - द्रव्यत्वम् ।
- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - द्रव्यत्वत्वम् ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

अत्र स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्य सम्बन्धकोटौ अप्रवेशे महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादायाऽव्याप्तिः भवति । प्रकृते

- तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - द्रव्यत्वावच्छिन्नं द्रव्यम् ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टद्रव्यत्वम् ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - महानसीयवह्निवृत्तित्वं द्रव्यत्वत्वञ्च ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

य
शो
ल
ता

तत्र (१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकता द्रव्यत्वे वर्तते, द्रव्यत्वे च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि वर्तते एव, ‘विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते’ इतिन्यायाद् यथा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टद्रव्यत्वे वर्तते तथैव तस्याः शुद्धद्रव्यत्ववृत्तिताऽप्यविरुद्धा इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणद्रव्यत्ववृत्तित्वस्य सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् (= स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम्)

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः समवायः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽपि समवाये एव वर्तते, समवायभिन्ने नैव वर्तते, अतः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां स्यादेवेति स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकं केवलद्रव्यत्वत्वम्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता महानसीयवह्निवृत्तित्वे द्रव्यत्वत्वे चोभयत्र अस्ति । महानसीयवह्निवृत्तित्व-द्रव्यत्वत्वोभयातिरिक्ताः सर्वेऽपि धर्माः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानवच्छेदकाः एव, साध्यता-निरूपिताऽवच्छेदकता च केवलद्रव्यत्वत्वेनैवाऽवच्छिन्ना, द्रव्यत्वत्वातिरिक्तैः सर्वैरपि धर्मैरनवच्छिन्ना इति महानसीयवह्निवृत्तित्व-द्रव्यत्वत्वोभयातिरिक्तसर्वधर्मानवच्छिन्ना तु सुतरां स्यादिति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकमहानसीयवह्निवृत्तित्व-द्रव्यत्वत्वोभयभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवतीति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽनिरूपितत्वं स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयवह्निवृत्तित्वाविशिष्टद्रव्यत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वात्, तदतिरिक्ताऽवच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाम् असत्त्वात् । तथा च तादृशमहानसीयवह्निवृत्तित्वाविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावः धर्तुं शक्यते, तादृशाऽ-

भावाधिकरणं पर्वतः, पर्वते वह्निसत्त्वे द्रव्यमवश्यम्भावि, तथापि महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टं यद् द्रव्यत्वं तद्विशिष्टः पर्वते नास्ति एव, तद्विशिष्टतया महानसीयवह्नेरेव ग्रहादिति तत्र धूमवृत्तेर्लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

एतदव्याप्यपाकरणाय सम्बन्धकोटौ स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वं प्रवेशनीयम्, स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वनिवेशे नेयमव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः उक्तसम्बन्धत्रितयेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽविशिष्टत्वात्, यतः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकं केवलद्रव्यत्वत्वम्, द्रव्यत्वत्वातिरिक्ताः सर्वेऽपि धर्माः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानवच्छेदकाः एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता महानसीयवह्निवृत्तित्वेनाऽपि अवच्छिन्ना, महानसीयवह्निवृत्तित्वञ्च न साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकमिति साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽवच्छेदकद्रव्यत्वत्वभिन्नमहानसीयवह्निवृत्तित्वावच्छिन्नत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

य
शो

ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपित-संसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव कथ्यते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वं नैव वर्तते । ततः तादृशोऽभावः धर्तुमेव न शक्यते, कुतः तमादायाऽव्याप्तिवार्ताऽपि ?

ल
ता

इत्थञ्च महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टजातिविधया या जातिः गृह्यते सा साध्यतावच्छेदकधर्मविधया यत्र प्राप्यते तादृशस्थले तादृशाऽभावमादायाऽव्याप्तिः भवत्येवेति ग्रन्थकृता जातिशब्दोपादानं कृतमिति चेद् ?

न, 'महानसं द्रव्यविशिष्टम्, महानसीयधूमाद्' - इत्येतत्स्थले द्रव्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादायाऽव्याप्यभावात् । यत्र यत्र महानसीयधूमः स्यात् तत्र तत्र वह्निः स्यादेव, वह्निश्च द्रव्यमिति तत्र द्रव्यं स्यादेवेति सत्स्थलमिदम् । अत्र स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वाऽप्रवेशे पूर्वोक्तरीत्या महानसीयवह्निवृत्तिता-

विशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैत-त्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वसम्भवात्तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते, किन्तु तादृशाऽभावाधिकरणविधया पर्वतादयः प्राप्यन्ते, न तु महानसः, तत्र महानसीयवह्नेः सत्त्वेन महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाऽप्राप्तेः । पर्वते च महानसीयधूमः अवृत्तिरेवेति लक्षणसमन्वयः एव भवति इति कुतः अव्याप्तिरेतत्स्थले स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वप्रवेशे ? इति जातिविधया केवलवह्नित्वस्यैवोपादानमुचितमिति ।

यदि “ननु महानसातिरिक्तपक्षे एवाऽव्याप्तिप्रदर्शनं ग्रन्थकृतामभिप्रेतम्, भवता महानसः एव पक्षविधया गृहीतः तर्हि तत्र महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टद्रव्यत्वविशिष्टः प्राप्यते एव, तत्रैव च वर्तते यः धूमः हेतुः तादृशस्य ग्रहणे लक्षणसमन्वयः एव भवति, किन्तु महानसाऽतिरिक्तः पक्षः अङ्गीक्रियते तदा अव्याप्तिः भवति एव, तादृशमहानसातिरिक्तपर्वतादौ महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादायाऽव्याप्तिध्रौव्यादिति ।

इत्थञ्चैतद् भवताऽपि अङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा भवन्मतेऽप्यसङ्गत्यापातात् । भवता ‘महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादायाऽव्याप्तिः भवति स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वाऽप्रवेशे’ इत्येवमुच्यते । ‘महानसः वह्निमान्, महानसीयधूमाद्’ - इत्यत्र यदि महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावः गृह्यते तदापि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावाधिकरणविधया पर्वतादीनां प्राप्तेः हेतोश्च तत्राऽवृत्तित्वादिति पर्वतादिपक्षकानुमितिरेव भवद्भिरपि ग्राह्या, तथा च अस्मन्मतेऽपि न कापि क्षतिरिति विभाव्यते -

तदाऽस्त्वेवम्, बाधकाऽदर्शनादिति ।

ननु ग्रन्थकृता लक्षणाऽसम्भवपदेन असम्भवदोषः एव दर्शितः, तर्हि भवता किमर्थमव्याप्तिदोषः तदर्थविधया प्रतिपाद्यते, ऋजुगत्या प्राप्यमाणस्याऽर्थस्याऽबाधितत्वे वक्रगत्याऽर्थाङ्गीकारस्याऽनुचितत्वात् ।

न च ‘महानसं वह्निम्, महानसीयधूमाद्’ - इत्यत्र महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावो नैव धर्तुं शक्यते इति पूर्वमुपदर्शितम्, तथा च तादृशस्थले न स्यादेव लक्षणाऽसमन्वयः इति कुतः असम्भवः इति वाच्यम्,

पर्वतीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादाय लक्षणाऽसमन्वयतादव-
स्थ्यात्, 'महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावमादाय लक्षणाऽसमन्वयो
न भवति' इत्येवमेव पूर्वं प्रतिपादनाऽऽशयात्, न तु सर्वथा लक्षणाऽसमन्वयाऽभावः तदानीं
प्रतिपादयितुमिष्टः ।

पर्वतीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपका-
ऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव, यदि स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वं
सम्बन्धकोटौ न निवेश्यते । तद्यथा -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः अधिकरणं वह्नित्वम्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरू-
पकावच्छेदकता पर्वतीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वे वर्तते, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इति-
न्यायेन वह्नित्वेऽपि इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणवह्नित्ववृत्तित्वस्य पर्वतीयवह्निवृत्तिता-
विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसा- य .
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छे- शो
दकताविशिष्टा भवत्येव । ल

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् । (स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठ- ता
संसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम्)

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः समवायः, वह्नित्वस्य
वह्नौ समवायेन वृत्तेः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि सम्बन्धविधया समवा-
येनैवाऽवच्छिन्ना, समवायातिरिक्तैः सर्वैरपि सम्बन्धविधया अनवच्छिन्ना एवेति तादृशाभावीय-
प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्ट-
समवायभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्ट-
भिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन = स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकता शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वनिष्ठा इति न केनाऽप्यवच्छिन्ना,

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकता धर्मविधया पर्वतीयवह्निवृत्तित्व-वह्नि-
त्वत्वोभयधर्मेणाऽवच्छिन्ना, तदतिरिक्ताः सर्वेऽपि धर्माः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छे-
दकतानवच्छेदकाः । यदि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता सर्वैरपि धर्मैरनवच्छिन्ना तर्हि पर्वतीयवह्नि-
वृत्तित्व-वह्नित्वत्वोभयातिरिक्तधर्मैरनवच्छिन्ना स्यादेवेति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशा-
ऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन वृत्तिः भवत्येवेति
स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छे-
दकताविशिष्टा भवत्येव ।

य
शो
ल
ता

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता या एकैव वह्नित्वनिष्ठा तस्याः
स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपि-
तावच्छेदकताविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽ-
वच्छेदकताऽनिरूपिता एव स्यादिति तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं महानसम्, तत्र
पर्वतीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नः पर्वतीयवह्निर्नास्ति, अतः महानसस्य तदभावाधिक-
रणविधया ग्रहणसम्भवात्, तत्र च महानसीयधूमः स्यादेवेति लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिः ।

इत्थञ्च सर्वत्र लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽसम्भवः । यदि स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वं
प्रवेश्यते तदा नेयमव्याप्तिः असम्भवः वा, तादृशपर्वतीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानवच्छे-
दकमहानसीयवह्निवृत्तित्व-वह्नित्वत्वोभयधर्मावच्छिन्नत्वेन स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन
साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् । ततश्चाऽसम्भवसम्भवे अव्याप्त्युपदर्शनं न्यूनता-
ग्रस्तमित्यनुपादेयम् **इति चेद् ?**

मैवम्, एकव्यक्तिवृत्तिधर्मः यत्र साध्यतावच्छेदकः तत्रोक्तरीत्याऽव्याप्त्यभावादिति । तथा
हि - मेर्वधिकरणं भूतलं समीक्ष्य यदा 'भूतलं मेर्वधिकरणम्, तद्भूतलत्वादि'त्यनुमीयते तदा
न कोऽप्यभावः अव्याप्त्यापादकः भवति, मेरुश्च एकः एव नैयायिकपरिभाषया, अतः मेरुत्वमेक-
व्यक्तिवृत्तिः । यत्र यत्र तद्भूतलत्वम्, तत्र तत्र संयोगेन मेरुः स्यादेवेति सत्स्थलमिदम् ।

अत्र साध्यम् - मेरुः ।

- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - मेरुत्वम् ।

- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - मेरुत्वत्वम् ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - स्वरूपसम्बन्धः ।

मेरुत्वस्य सखण्डोपाधित्वेन शब्दतः अनुल्लिख्यमानत्वेऽपि मेरुत्वत्वेन भानमतः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः मेरुत्वत्वं भवति, तस्याऽखण्डोपाधित्वे न कोऽपि धर्मः तादृशः स्यादित्यवधेयम् ।

प्रकृते = मेरुत्वमेकत्रैव वर्तते इति घटवृत्तिताविशिष्टमेरुत्वावच्छिन्नाऽभावादयः नैव प्राप्यन्ते, घटे मेरुत्वस्यैवाऽवृत्तेरिति प्रकृते मेर्वभावः एव ग्राह्यः, तदधिकरणे च हेतुरवृत्तिरेव स्यादिति लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिगन्धलेशोऽपि, अतः एव असम्भवः न भवति ।

यदि “ननु तत्र स्थले तादृशवृत्तिताविशिष्टमेरुत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावः मा प्राप्यताम्, किन्तु घटसामानाधिकरण्यावच्छेदकताविशिष्टमेरुत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावस्तु तत्रापि प्राप्यते एव, अव्याप्त्यापादकस्तादृशोऽभावः । यदा यत्र मेरुः तत्रैव घटः स्यात्, तदा घटसामानाधिकरण्यं मेरौ भवेत्, तादृशसामानाधिकरण्यावच्छेदकं मेरुत्वं भवेत्, यदा च घटः न भवति तदा तादृशसामानाधिकरण्याऽवच्छेदकता मेरुत्वे न भवति, साम्प्रतञ्च नास्ति तत्र घटः इति मेरुत्वं न भवति तादृशसामानाधिकरण्यावच्छेदकताविशिष्टम्, न च मेरुत्वे घटसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं सर्वथाऽसत्, येन तदभावो मेरुत्वे न लभ्यते, घटसत्त्वे तत्सत्त्वादिति घटसामानाधिकरण्याऽवच्छेदकताविशिष्टं यन्मेरुत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकमेर्वभावः तादृशभूतले प्राप्यते एव, यत्र मेरुः वर्तते तत्र घटसामानाधिकरण्यावच्छेदकताविशिष्टमेरुत्वावच्छिन्नस्याऽसत्त्वात् । किञ्च, तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते एव, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वाप्रवेशे साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति, तद्यथा -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणं मेरुत्वम्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि मेरुत्वे वर्तते एव, ‘विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते’ इतिन्यायेन घटसामानाधिकरण्यावच्छेदकताविशिष्टमेरुत्ववत् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः मेरुत्वेऽपि वृत्तेः । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरण-

मेरुत्ववृत्तित्वसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् । (स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम्)

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः स्वरूपसम्बन्धः, एकव्यक्तिवृत्तित्वेन मेरुत्वस्य मेरौ स्वरूपेणैव वृत्तेः । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽपि स्वरूपे एव वर्तते, स्वरूपातिरिक्तनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां न भवति । तथा च साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टस्वरूपभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन = स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकधर्मविधया घटसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्व-मेरुत्वत्वोभयं प्राप्यते, तदतिरिक्ताः न, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता मेरुत्वत्वेनैवाऽवच्छिन्ना, तदतिरिक्तैः सर्वैरपि धर्मैः अनवच्छिन्ना एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकघटसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्व-मेरुत्वत्वोभयधर्मातिरिक्तसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या मेरुत्वनिष्ठा एकैव अवच्छेदकता तस्याः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्व-सत्त्वात् तादृशाऽभावो धर्तुं शक्यते, तदधिकरणे तद्भूतलत्वस्य वृत्तेः लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिः, असम्भवो वा ।

यदि स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वं प्रवेश्यते तदा नेयमव्याप्तिः, यतः तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकमेरुत्वत्वभिन्नघटसामानाधिकरण्यावच्छेदकताविशिष्टत्वावच्छिन्नत्वात् ।

इत्थञ्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वाऽप्रवेशे सर्वत्र लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेवाऽसम्भवः, तर्हि किमर्थमव्याप्तिरेवोपदर्श्यते” इति विभाव्यते;

तदाङ्गीकरणीयः एवाऽसम्भवः इति लक्षणाऽसम्भवपदं लक्षणनिष्ठाऽसम्भवदोषबोधकमेव ज्ञेयमिति विभावनीयं कोविदैः ।

ननु स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वं नैव प्रवेशनीयम्, ‘पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्’ इत्यत्र तदप्रसिद्धेः । तथा हि - ‘पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र लक्षणसमन्वयार्थं साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽपि धर्तुं न शक्यते यदि स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वं प्रवेश्यते तदा, यतः तादृशस्थलीयसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वजातिनिष्ठा, अतः न धर्मविधया केनाऽप्यवच्छिन्ना, तथा च साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः धर्मविधया अवच्छेदकः एव नास्ति कोऽपि, तर्हि तादृशावच्छेदकभेदः सर्वधर्मेषु कथं प्राप्यते ? सर्वे धर्माः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽनवच्छेदकाः कथं कथ्यन्ते ? साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावच्छेदकाऽप्रसिद्ध्या तद्भेदस्य कुत्राऽपि वक्तुमशक्यत्वात्, न हि आकाशकुसुमभेदः कुत्रापि लभ्यते । तथा च स्वानवच्छेदकाऽप्रसिद्ध्या तद्घटितः सम्बन्धः तद्घटितलक्षणञ्च अप्रसिद्धमेव सज्जातम्, ततः नैव स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वं प्रवेशनीयम् इति चेद् ?

न, सम्बन्धविधया साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकप्रसिद्धेः दोषाभावात् । अयमाशयः - स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् = स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् । साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टः सम्बन्धः भवत्येव, धर्मः कदाचिद् भवति कदाचिन्न, तादृशविशिष्टविधया ये केऽपि प्राप्यन्ते तेभ्यः सर्वेभ्यः भिन्नाः ये ये तेषु कस्मिंश्चिदपि वर्तमाना या सम्बन्धविधया अवच्छेदकता धर्मविधया वा तदनिरूपकत्वमित्यर्थः । यथा ‘पर्वतो वह्निमान् धूमाद्’ - इत्यत्र साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टतया समवायसम्बन्धः एव प्राप्यते, न कोऽपि धर्मः, शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्व-

य
शो
ल
ता

जातिनिष्ठत्वात् तादृशाऽवच्छेदकतायाः । तादृशसमवायातिरिक्ताः ये केऽपि धर्माः सम्बन्धाः घटत्व-संयोगादयः तेषु कुत्रचिदपि अभिप्रेतवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतानिरूपिता धर्मविधया सम्बन्धविधया वा अवच्छेदकता नास्ति, वह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतायाः अपि समवाये एव सत्त्वात् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वमस्ति एवेति स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव । ततश्च किमप्रसिद्धिरुद्भाव्यते ?

ननु इत्थं साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावच्छेदकविधया सम्बन्धविधया अवच्छेदकस्याऽपि ग्रहणे स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वं यदि प्रवेश्यते तदाऽपि काऽप्रसिद्धिः ? यतः उक्तस्थले साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकः सम्बन्धः समवायः प्रसिद्धः एव, ततः स्वावच्छेदकाऽवच्छिन्नत्व-प्रवेशेऽपि न काप्यप्रसिद्धिः, तथा च प्रागप्रसिद्धिरुपदर्शिता या, सा अपार्थका एवेति चेद् ? न, स्वावच्छेदकविधया सम्बन्धविधया यः अवच्छेदकः तस्याऽपि ग्रहणे तादृशसम्बन्धप्रवेश-ल वैफल्याऽऽपत्तेः, यतः स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं तु सम्बन्धकोटौ प्रवेशितमेव, याऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना भवेत् सा साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्ना भवेदेवेति स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रवेश्य तादृशसम्बन्धप्रवेशः मौख्यमेवाऽऽविर्भावयेदिति धर्मविधया यः स्वावच्छेदकः तेन धर्मविधयाऽवच्छिन्नत्वस्यैव सम्बन्धकोटौ प्रवेशः कार्यः, तथा च 'पर्वतो वह्निमान, धूमाद्' - इत्यत्र धर्मविधया साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकाऽप्रसिद्ध्या तादृशलक्षणेऽप्रसिद्धिः दुर्वारा एवेति प्रागुपन्यस्ताऽप्रसिद्धिः नापार्थका ।

स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य सम्बन्धकोटौ प्रवेशे नैषः दोषः, साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नायाः अपि प्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकत्वाऽनिरूपकत्वनियमाऽभावादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति स्वयमेव अर्थापत्त्या ।

अथ स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् = स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् - इत्येवमङ्गीक्रियते, तदा स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीया-

ऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वं नैव प्रवेशनीयम्, उक्तसम्बन्धेनैव निखिलाऽभाववारणसम्भवात् ।
तथा हि -

तत्रादौ लक्षणाकारः - स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेद-
कताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाव-
च्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

‘पर्वतो वह्निमान् धूमाद्’ - इत्यत्रैवं लक्षणसमन्वयः - अभावः गृह्यते संयोगसम्बन्धाव-
च्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता
साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्तनीयम् -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणवह्नित्ववृत्तित्वस्य तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपका-
वच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छे- य
दकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति । शो

(२) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् । ल

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता समवाये एव प्राप्यते, समवायातिरिक्ताः ता
सर्वेऽपि वह्नित्वत्वादयः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाः एव ।
तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपिकाऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताऽपि समवाये एव वर्तते,
समवायातिरिक्तैः सर्वैरपि तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः धर्मविधया
सम्बन्धविधया वा अनवच्छिन्नत्वात् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां
साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-
सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीय-
प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यता-
निरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगिता-

निरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृश-
वह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-
स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यता-
निरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति । ततश्च तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिता-
ऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वं भवेदेव, तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपका-
वच्छेदकतायाः वह्नित्वनिष्ठायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वात्, तदतिरिक्तावच्छेदकता-
निरूपितत्वस्य तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितायां विरहात् । ततश्च तादृशवह्न्यभावो धर्तुं शक्यते,
तदधिकरणं पर्वतः नैव भवति, किन्तु जलहृदादिकम्, तत्र धूमः अवृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयाऽ-
भावान्नाव्याप्तिः ।

य
शो
ल
ता

एवं 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति,
यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका वह्नित्वनिष्ठा अवच्छेदकता तस्याः साध्यतानिरूपिता-
ऽवच्छेदकताविशिष्टत्वसम्भवेऽपि महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः तादृशत्वं न सम्भवति ।

तथा हि - (१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणवह्नित्ववृत्तित्वात् तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा
भवति, किन्तु साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः महानसीयत्वे अवृत्तित्वेन वह्नित्वे च तादृशमहान-
सीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकत्वस्याऽवृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्य-
सम्बन्धेन तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यता-
निरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टः समवायः एव, तादृशमहानसीय-
वह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टोऽपि समवायः
एव, समवायभिन्नः न कोऽपि इति समवायभिन्ननिष्ठा या धर्मविधया सम्बन्धविधया वा अवच्छेदकता

तदनिरूपकत्वमेव तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायां वर्तते इति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायां सम्भवति, अतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा अस्ति ।

महानसीयत्वस्योपाधित्वे महानसीयवह्न्यभावीयमहानसीयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता महानसीयत्वत्वे स्वरूपसम्बन्धे च भवेत्, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता न महानसीयत्वत्वे स्वरूपे च वर्तते, किन्तु सा तु समवाये एव वर्तते इति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्नमहानसीयत्वत्व-स्वरूपनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

यदि महानसीयत्वस्य जातित्वमूररीक्रियते तदा महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवाये एव लभ्यते, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताऽपि समवाये एव प्राप्यते इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयमहानसीयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताऽनवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

महानसीयत्वस्योपाधित्वे तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठा-
वच्छेदकताऽवच्छेदकमहानसीयत्वत्वभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य, महानसीयत्वस्य जातित्वे तु
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतानवच्छेदकसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य
साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रति-
योगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येवेति
स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यता-
निरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता तु स्वसामा-
नाधिकरण्यस्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितय-
सम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

य शो ल ता महानसीयत्वस्योपाधित्वे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकता
स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति, किन्तु स्वसामानाधिकरण्य-
स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरू-
पिताऽवच्छेदकताविशिष्टा न भवति, महानसीयत्वस्य जातित्वे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपक-
महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकता स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-
स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति, किन्तु स्वसामानाधिकरण्य-
सम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव अस्ति, अतः महानसीयत्वस्योपाधित्वमस्तु
जातित्वं वा किन्तु स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽ-
निरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टतया तस्याः ग्रहणं
नैव सम्भवति ।

ततश्च तादृशमहानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा
या वह्नित्वनिष्ठा अवच्छेदकता तन्निरूपितत्वमपि वर्तते, साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्न-
महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमपि वर्तते इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्न-
निष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वाऽसत्त्वात् तादृशोऽभावो धर्तुं न शक्यते इति कुतः तमादायाऽ-
व्याप्तिः सम्भवति ? किन्तु प्रकृते पूर्वोक्तः संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः

वहन्यभावः एव ग्राह्यः, तमादाय लक्षणसमन्वयश्च भविष्यत्येव ।

एवमेतल्लक्षणानुसारेण 'पर्वतः वह्नित्ववद्धान्, धूमाद्' - इत्यत्र घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्ववदभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वाऽसम्भवात् । तद्यथा -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणवह्नित्ववृत्तित्वस्य तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकता तु वह्नित्वे शब्दतः उल्लिख्यमानजातिरूपे वर्तते, वह्नित्वञ्च समवायेन वह्नौ वर्तते इति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता वह्नित्वत्वे समवाये च वर्तते, अतः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टतया वह्नित्वत्व-समवायोभयं प्राप्यते, एतदतिरिक्ताः सर्वेऽपि धर्माः सम्बन्धाश्च साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ना एव । तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता शब्दतः उल्लिख्यमानवह्नित्वजातौ वर्तमाना इति वह्नित्वत्वावच्छिन्ना भवति, वह्नित्वस्य स्वाधिकरणे घटानुयोगिककालिकेन वृत्तिः विवक्षिता इति तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता वह्नित्वत्वे घटानुयोगिककालिके च वर्तते, तत्र वह्नित्वत्वं साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टम् अस्ति, किन्तु घटानुयोगिककालिक-सम्बन्धश्च न साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टः । ततश्च तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वत्व-समवायभिन्नघटानुयोगिककालिकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वत्वभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्न-

त्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपिका वह्नित्वनिष्ठा या एकैवाऽवच्छेदकता तस्याः स्वसामानाधिकरण्य-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वाऽसम्भवात् तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमेव स्यादिति तादृशोऽभावः धर्तुं नैव शक्यते ।

किन्तु प्रकृते समवायेन वह्नित्वविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावः धर्तुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वात् । तद्यथा-

य

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

शो

ल

ता

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणवह्नित्ववृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपका-वच्छेदकतायां सत्त्वात् तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टतया वह्नित्वत्वं समवायश्च - एतद्द्वितयं प्राप्यते, एतदतिरिक्तः न कोऽपि, तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि तादृशवह्नित्वत्व-समवायोभयस्मिन्नेव वर्तते इति तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगिता-निरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वत्व-समवायभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वत्वभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्न-

त्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववद-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येवेति स्ववृत्तित्व-
सम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः वह्नित्वनिष्ठायाः स्वसा-
मानाधिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैत-
त्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितायां
साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशाऽभावो धर्तुं
शक्यते । तदधिकरणं जलहृदादिकम्, समवायेन वह्नित्वविशिष्टस्य वह्नेः संयोगेन तत्राऽसत्त्वात्,
पर्वतादौ न तादृशोऽभावः, तत्र च धूमः अवृत्तिरेवेति लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिगन्धोऽपि,
ततः किमर्थं लक्षणे स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रवेशनीयम् ?

एवं 'भूतलं संयोगिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' - इत्यत्र समवायेन यः
संयोगिविशिष्टः तस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगि-
तानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् । तथा हि -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
धिकरणसंयोगिवृत्तित्वेन तादृशसंयोगिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामाना-
धिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टविधया संयोग एव प्राप्यते, एतदति-
रिक्ताः सर्वेऽपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाः एव, तादृशाऽभा-
वीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः अवच्छेदकता संयोगे समवाये च लभ्यते, यतः साध्यता-
निरूपितावच्छेदकता धर्मविधया सम्बन्धविधया च संयोगेनैव अवच्छिन्ना, तादृशाऽभावीयप्रति-
योगितानिरूपकावच्छेदकता च धर्मविधया संयोगेन सम्बन्धविधया समवायेन चावच्छिन्ना इति

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेद-
कताविशिष्टसंयोगभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्याऽसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-
भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा तादृशाऽ-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता न भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतावच्छेदकसंयोगभिन्नसर्वधर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य
तादृशासाध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकाऽनवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकता तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां वर्तते इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृ-
शाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्ववृत्तित्वोभय-
य सम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठा-
शो वच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् तादृशाऽभावीय-
ल प्रतियोगिता स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-
ता -स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपिता एव
भवेदिति तादृशोऽभावः नैव धर्तुं शक्यते ।

किन्तु संयोगेन संयोगिविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावः ग्राह्यः । तादृशाऽभावीय-
प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता तु साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति । तथा हि -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणसंयोगिवृत्तित्वस्य तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशसंयोग्यभावीयप्रतियोगितानिरूपका-
वच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे एव वर्तते, संयोगस्यैव धर्म-सम्बन्ध-
विधया साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् तादृशसंयोग्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छे-

दकताऽपि संयोगेनैवावच्छिन्ना इति तादृशसंयोग्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिता-
वच्छेदकताऽपि संयोगे एव वर्तते । तथा च साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टसंयोगभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां
सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगि-
विशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा एव भवेत् ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशसंयोग्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकसंयोगभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य
साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोग्यभावीय-
प्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवति इति स्ववृत्तित्व-
सम्बन्धेन तादृशसंयोग्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता-
विशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-
-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तादृशसंयोग्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरू-
पिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति इति तादृशसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छे-
दकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वं वर्तते एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोग-
निष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः
तदतिरिक्तावच्छेदकताऽनिरूपितत्वाच्च । ततश्च तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते । तदधिकरणं
जलहृदाधारभूतं भूतलम्, तत्र च धूमाधिकरणम् अवृत्ति इति लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिः ।
एवञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाऽप्रवेशेऽपि अव्याप्त्यभावे किमर्थं तन्निवेश्यम् ?

एवं तादृशस्थले एव संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन संयोगिविशिष्टाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः,
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् ।
तथा हि - (१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरण-
संयोगिवृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशसंयोग्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता

य
शो
ल
ता

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे एव वर्तते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता संयोगेऽपि समवायेऽपि च वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टस्य समवायस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसमवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वमेव स्यादिति स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकसंयोगभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य
शो साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रति-
ल योगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन
ता तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशसंयोग्यभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या एकैवाऽवच्छेदकता संयोगिनिष्ठा तस्याः स्वसामानाधिकरण्य-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् तादृशसंयोग्यभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वमेव स्यादिति तादृशोऽभावो धर्तुं नैव शक्यते । किन्तु पूर्वोक्तः संयोगेन संयोगिविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावः एव ग्राह्यः, तदधिकरणे हेतोरवृत्तित्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्त्याशङ्काऽपि ?

ततश्च स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वाऽप्रवेशेनैव सामञ्जस्ये किमर्थं तत्प्रवेशगौरवमुपगन्तव्यम् ?

यस्तु “ननु अत्राऽव्याप्तिः स्यादेव, एतल्लक्षणं न निर्दुष्टम् । तथाहि - भूतलं वस्तित्वसमवायि-

विशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद् - इत्येतत्स्थले समवायेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टः यः तस्यः संयोगेन अभावमादायाऽव्याप्तिः दुर्वारा, तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वात् । तद्यथा -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वसमवायिवृत्तित्वसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता वह्नित्वसमवाये संयोगे च वर्तते, 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इतिन्यायेन समवायेऽपि । तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता वह्नित्वसमवाये समवाये च । वह्नित्वसमवाय-समवायोभयमपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टमस्ति एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता एतदुभयाऽतिरिक्ते न कस्मिंश्चिदपि वर्तते इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसमवाय-वह्नित्वसमवाय-संयोगभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्ववदभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा अस्ति एव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतावच्छेदकवह्नित्वसमवायभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

इत्थञ्च तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामाना-

य
शो
ल
ता

धिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति । अतः तादृशवस्तित्वसमवायिविशिष्टाभावीय-प्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वं स्यादेवेति तादृशोऽभावो धर्तुं शक्यते ।

यत्र धूमाधिकरणं पर्वतः वर्तते तत्रैव एतादृशः अभावोऽपि प्राप्यते, समवायेन वस्तित्व-समवायिविशिष्टः यः वस्त्यवयवः तस्य संयोगेन तत्राऽसत्त्वादिति साध्याभावाधिकरणे हेतोः वृत्तित्वेन लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः भवताऽभ्युपगतलक्षणाऽनुसारेण । स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशे यथा नैतदव्याप्त्यवकाशः तथा प्राक् प्रतिपादितमिति नेह वितन्यते ।

एवं स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वाऽप्रवेशेन 'स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता-विशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-य विशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' शो इत्येवमेव लक्षणाङ्गीकारे 'भूतलं वस्तित्वसमवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' ल - इत्यत्र समवायेन वस्तित्वसमवायिविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तिः स्यादेव" ता इत्याह;

तत्र, स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तत्परिहारात् ।

अयमाशयः - स्ववृत्तित्वसम्बन्धे वृत्तितानियामकसम्बन्धविधया स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-सम्बन्धो निवेशितः । अत्र धर्मविधया यः स्वानवच्छेदकः धर्मविधया तदनवच्छिन्नत्वम् इत्येवमर्थः अभ्युपेयते ? यद्वा धर्मविधया सम्बन्धविधया वा यः स्वानवच्छेदकः धर्मविधया सम्बन्धविधया वा तदनवच्छिन्नत्वम् इत्येवं वाऽर्थः ? ततश्च धर्मविधया यः स्वावच्छेदकः तद्भिन्नेन धर्मविधयाऽनवच्छिन्नत्वम् इत्यर्थः ? यद्वा स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-मित्यर्थः अभिप्रेतः ?

यदि प्रथमविकल्पः अङ्गीक्रियते तदा 'पर्वतो वस्तिमान्, धूमाद्' - इत्यत्राऽपि वस्त्यभावमादाय अन्यं वाऽऽदाय न लक्षणसमन्वयः सम्भवति । तथा हि - (१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

यदा वह्न्यभावः गृह्यते तदा साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणवह्नित्ववृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् । (स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठ-संसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम्)

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः समवायः, तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽपि तत्रैवाऽस्ति नान्यत्रेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन = स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् । (स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम्)

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या वह्नित्वनिष्ठा अवच्छेदकता तस्यां सत्त्वेन तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वजातिनिष्ठत्वेन धर्मविधया केनाऽप्यनवच्छिन्नत्वाद् धर्मविधया तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावच्छेदकस्यैवाऽप्रसिद्धिः । ततश्च स्वानवच्छेदकस्याऽप्यप्रसिद्धिः, एवं घटकाऽप्रसिद्ध्या तद्घटितलक्षणाऽप्रसिद्धिरपि दुर्वारा ।

यदि वह्नित्ववदभावः गृह्यते तदा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः शब्दतः

उल्लिख्यमानवह्नित्वजातिनिष्ठत्वेन धर्मविधया तदवच्छेदकविधया वह्नित्वत्वं प्रसिद्धं भवति, तथाऽपि तद्भिन्नेन धर्मविधया अनवच्छिन्नत्वमप्रसिद्धम्, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्नत्वेन तत्र धर्मविधया अवच्छिन्नत्वाऽभावः कथयितुं न पार्यते । किञ्च वह्नित्ववदभावग्रहणे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत्, यतः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्नवह्नित्वत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वमेव तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां स्यात् । तथा च प्रथमविकल्पाङ्गीकारे 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र वह्न्यभावस्य वह्नित्ववदभावस्य चाऽप्रसिद्धेः लक्षणसमन्वयाऽसम्भवो दुर्वारः, अव्याप्तिः दुर्वारा ।

यदि द्वितीयविकल्पोऽङ्गीक्रियते तदा नेयमव्याप्तिः । तत्रादौ तल्लक्षणाऽऽकारः - स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वै(वृत्तित्वञ्च स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन)तच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः ।

पर्वतो वह्निमान् धूमाद् - इत्यत्र तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तु साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव । स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनाऽपि साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भविष्यति ।

यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः धर्मविधयाऽवच्छेदकस्याऽप्रसिद्धत्वेऽपि सम्बन्धविधया अवच्छेदकतया समवायः प्रसिद्धः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टः समवायः, तद्भिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वं साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वर्तते एव, यतः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽपि समवाये एव वर्तते, नान्यत्र कुत्रचित्, तथा च साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वं

वर्तते इति स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशवह्न्य-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेवेति स्ववृत्तित्व-
सम्बन्धेन तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा
भवेदेव । तथा च तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-
स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपिताऽ-
वच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यता-
निरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वात् तमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवति एवेति न काप्यनुपपत्तिः ।

एतादृशलक्षणाङ्गीकारे च यदि स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽ-
वच्छेदकताऽनिरूपकत्वं न निवेश्यते तदाऽपि 'भूतलं वह्नित्वसमवायिविशिष्टविशिष्टम्,
धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' - इत्यत्र समवायेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभाव-
मादाय नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेद-
कताऽविशिष्टत्वात् । तद्यथा -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वसमवायिवृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायि-
विशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता वह्नित्वसमवाये, संयोगे, 'विशिष्टं शुद्धान्ना-
तिरिच्यते' इतिन्यायेन समवाये च । तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाव-
च्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवाये वह्नित्वसमवाये चैव । एतदतिरिक्तेषु नास्ति तदवच्छेदकता
इति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसमवाय-वह्नित्वसमवाय-संयोगभिन्न-
निष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदक-
तायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृश-
वह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा
भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् । (वृत्तित्वञ्च स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन)

तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवाये वह्नित्वसमवाये च वर्तते, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवाये वह्नित्वसमवाये संयोगे च वर्तते । संयोगे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता नैव वर्तते इति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसमवाय-वह्नित्वसमवायभिन्न-संयोगनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्यैव सत्त्वात् तादृशाऽनिरूपकत्वस्याऽसम्भवात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः नैव भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

य
शो
ल
ता

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकतानिरूपिता एव तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता स्यादिति तादृशोऽभावः नैव धर्तुं शक्यते । ततः कुतः तमादायाऽव्याप्त्याशङ्काऽपि ?

किन्तु प्रकृते संयोगेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टस्य संयोगेनाभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वसम्भवात् । तथा हि -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरण-वह्नित्वसमवायिवृत्तित्वसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या वह्नित्वसमवायिनिष्ठा अवच्छेदकता सा साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता वह्नित्वसमवाये संयोगे च वर्तते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिता या अवच्छेदकता साऽपि वह्नित्वसमवाये संयोगे चैव वर्तते, नान्यत्र कुत्रचिदिति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वसमवाय-संयोगोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वसमवाय-संयोगोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वं साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वर्तते एव, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः अपि संयोगे वह्नित्वसमवाये चैव वर्तमानत्वात्, अन्यत्राऽभावादिति स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका एकैव वह्नित्वसमवायिनिष्ठा या अवच्छेदकता तस्याः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वमेव स्यादिति तादृशोऽभावो धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं जलहृदाधारभूतं भूतलम्, तत्र धूमाधिकरणमवृत्ति इति लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिगन्धोऽपि ।

तथा च स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वं किमर्थं निवेश्यम् ?

(१) स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन,

(२) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन,

(३) स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन च (वृत्तित्वं स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽ-
निरूपकत्वसम्बन्धेन)

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽ-
भावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः - इति एव लक्षणमङ्गीकार्यम् **इति चेद् ?**

न, 'पर्वताधिकरणं भूतलम्, समवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' - इत्यत्र
समवायेन संयोगिविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्त्यापत्तेः । तथा हि - भूतलं
धूमाधिकरणपर्वतविशिष्टं भवति चेत्, तर्हि वस्तित्वसमवायिविशिष्टविशिष्टमपि स्यादेव,
धूमाधिकरणस्य वस्तित्वसमवायिविशिष्टत्वावश्यम्भावादतः एव तादृशं भूतलं समवायिविशिष्ट-
विशिष्टमपि स्यादेवेति सत्स्थलमिदम् ।

प्रकृते - साध्यम् - समवायिविशिष्टम् ।

- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - समवायी ।

- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - समवायः ।

- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - संयोगिविशिष्टः ।

- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - संयोगी ।

- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।

- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

एतादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता संयोगे समवाये च
वर्तते, नान्यत्र कुत्रचित् । साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽपि संयोगे समवाये
चैव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता
निरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वं वर्तते, साध्यता-
निरूपिताऽवच्छेदकतायाञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेद-
कताविशिष्टसंयोग-समवायभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपकत्वं वर्तते एवेति स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता-

विशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति । स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिरस्ति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति । ततश्च तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं पर्वताधारभूतं भूतलम्, यतः पर्वतः संयोगेन संयोगिविशिष्टः वर्तते, किन्तु समवायेन संयोगिविशिष्टः नैव वर्तते, ततश्च तादृशभूतले समवायेन तादृशसंयोगिविशिष्टस्याऽभावः धर्तुं शक्यते, तादृशभूतले च धूमाधिकरणं वृत्ति इति लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिरिति कथं भवल्लक्षणं निर्दुष्टम् ?

ननु किमित्येवमस्मान् विप्रलम्भयति ? तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् । साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवायिनि वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता तु संयोगिनि वर्तते इति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणसमवायिवृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वं न सम्भवति । ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेन ग्रहीतुं न शक्यते । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशः अभावः धर्तुं न शक्यते । ततः कुतः तमादायाऽव्याप्तिः इति चेत् ?

न; वह्नेः संयोगित्वेन समवायित्वेन च संयोगिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतायाः समवायिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतायाश्च वह्नौ अवश्यं वृत्तित्वात्सामानाधिकरण्यसम्भवात् स्यादेवाऽव्याप्तिः । संयोगित्वेन समवायित्वेन च भेदेऽङ्गीक्रियमाणेऽनेकान्ताश्रयापातः । तादृशानेकान्ताश्रयणेऽपि तादृशस्थले एव समवायेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तेः दुर्वारत्वात् । तथा हि -

य
शो
ल
ता

- प्रकृते तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - संयोगि-समवायुभयविशिष्टः ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - संयोगी समवायी च ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः समवायश्च ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

एतदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।
तद्यथा - (१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवायिनि वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेद-
कता संयोगिनि समवायिनि च वर्तते इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणीभूते समवायिनि
न वर्तते इति न, ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽव-
च्छेदकताधिकरणसमवायिवृत्तित्वसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता संयोगे समवाये च वर्तते, तादृशाऽभावीय-
प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽपि संयोगे समवाये चैव वर्तते इति तादृशाऽ-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता-
विशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्ट-
भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यता-
निरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभय-
भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशासाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानवच्छेदका-
नवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन = स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिरस्ति इति
स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-

विशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते ।

वह्निः संयोगी अपि भवति, समवाय्यपि भवति, पर्वते सः संयोगेनैव वर्तते, समवायेन नैव, समवायेन वह्न्यवयवे एव वर्तते, वह्न्यवयवश्च संयोगेन यत्र पर्वतः वर्तते तत्र नैव वर्तते इति तादृशपर्वतविशिष्टभूतले समवायेन यः संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टः तस्य संयोगेनाऽभावः प्राप्यते, तत्र धूमाधिकरणं वृत्ति एव, धूमाधिकरणस्य पर्वतस्य तत्र सत्त्वादिति लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेव अव्याप्तिः, ततः कुतः भवदभ्युपगतं लक्षणम् अङ्गीकरणीयम् ?

ननु स्वसामानाधिकरण्यस्थाने स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वं निवेश्यताम्, तथा सति न स्यादेवोक्ताऽव्याप्तिः, तदर्थं स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वनिवेशाऽपेक्षया स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वप्रवेश एव लघुभूतः । तथा हि -

लक्षणमेवम् - (१) स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन,

(२) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन,

(३) स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन च

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतदनुसारेण तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते । तत्र पूर्वोक्तरीत्या स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति, किन्तु स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्तनीयम् -

य
शो
ल
ता

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवायिन्येव वर्तते, समवायिभिन्नेषु सर्वेषु साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता नैव वर्तते, अतः समवायिभिन्नाः सर्वेऽपि धर्माः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानधिकरणाः एव । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता समवायिन्यपि वर्तते, संयोगिन्यपि वर्तते, संयोगी च न साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणम्, किन्तु तद्भिन्नः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणभिन्नसंयोगिवृत्तित्वेन स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

ततश्च स्वानधिकरणाऽवृत्तित्व-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टतया तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता ग्रहीतुं न शक्यते, ततश्च तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशोऽभावः धर्तुं नैव शक्यते ।

किन्तु प्रकृते संयोगेन समवायिविशिष्टः यः तस्य संयोगेन अभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वसम्भवात् । तथा हि - (१) स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवायिनि वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि समवायिन्येव वर्तते इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणसमवायिभिन्नाऽवृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे समवाये चैव वर्तते तत्रैव च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता वर्तते, नान्यत्र कुत्रचिदिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपका-

वच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्ट-संयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशसमवायिविशिष्टा-भावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवति इति स्व-वृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताव-च्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य(= स्वान-धिकरणाऽवृत्तित्व)-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व(= स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छे-दकताऽनिरूपकत्व)-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेन तादृशा-ऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वमेव स्यादिति तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते । यत्र धूमाधिकरणं स्यात् तत्र वह्न्यधिकरणस्याऽवश्य-म्भावात्, वह्न्यधिकरणस्य च संयोगेन समवायिविशिष्टत्वाद् धूमाधिकरणपर्वतविशिष्टभूतले संयोगेन यः समवायिविशिष्टः तस्य संयोगेनाऽभावः नैव लभ्यते, किन्तु जलहृदाधिकरणभूतले एव, तत्र धूमाधिकरणहेतोरवृत्तित्वेन लक्षणसमन्वयान्न काऽप्यव्याप्त्याशङ्का इति 'स्वानधिकरणा-ऽवृत्तित्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितय-सम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽ-भावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणेनैव सामञ्जस्ये 'स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपिताऽवच्छे-दकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छे-दकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणाऽभ्युपगमः महामूर्खत्वमेवाऽभिव्यनक्ति इति चेद् ?

य
शो
ल
ता

न, 'भूतलं संयोगि-समवायुभयविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' - इत्यत्र समवायेन यः संयोगिविशिष्टः तस्य संयोगेनाभावमादाय अव्याप्तेः दुर्वारत्वात् ।

इदमत्र हृदयम् - वह्निः संयोगी अपि वर्तते, समवाय्यपि, ततश्च यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र संयोग-समवायोभयविशिष्टः = संयोगी समवायी च भवेदेव, ततश्च यद् यद् धूमाधिकरणं तत् तत् संयोग-समवायोभयविशिष्टविशिष्टं भवेदेवेति यत्र यत्र धूमाधिकरणं तत्र तत्र संयोग-समवायोभयविशिष्टविशिष्टं = संयोगी, समवायी - चैतदुभयविशिष्टं भवेदेव, यथा पर्वते धूमः अपि वर्तते संयोग-समवायोभयविशिष्टः = संयोगी समवायी च वह्निरपि इति यत्र भूतले धूमाधिकरणीभूतपर्वतः वर्तते तत्र संयोग-समवायोभयविशिष्टः = संयोगी समवायी च यो वह्निः तदधिकरणमपि वर्तते एव, पर्वतस्यैव तथात्वात् । तथा च भूतलं संयोगि-समवाय्यु-भयविशिष्टपर्वतविशिष्टम्, धूमाधिकरणपर्वतविशिष्टत्वादिति सम्यगनुमानम् ।

प्रकृते - साध्यम् - संयोग-समवायोभयविशिष्टविशिष्टः ।

- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - संयोग-समवायोभयविशिष्टः ।

= संयोगी समवायी च ।

य
शो
ल
ता

- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः समवायश्च ।

- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

प्रकृते समवायेन संयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगी - संयोगिविशिष्टः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - संयोगी ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

एतदभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या संयोगिनिष्ठा अवच्छेदकता सा साध्यतानिरूपिताऽ-वच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता संयोगिनि समवायिनि च वर्तते, संयोगि-समवाय्यतिरिक्ताः सर्वेऽपि साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः अधिकरणविधया न गृह्यन्ते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-निरूपकाऽवच्छेदकता संयोगिनि एव वर्तते, नान्यत्र कुत्रचिदिति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधि-

करणसंयोगि-समवायिभिन्नावृत्तित्वस्य तादृशसंयोगिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता संयोगे समवाये च, तत्रैव तादृशसंयोगि-विशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता वर्तते इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिता-वच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशसंयोगिविशिष्टाऽ-भावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छे-दकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यता-निरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्न-निष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकता-विशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूप-काऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽ-भावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टाऽपि भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वानधिकरणाऽवृत्तित्व-स्वनिरूपिता-वच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-भिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वं वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वात्, तदतिरिक्तावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रति-योगितायामसत्त्वादिति तादृशः संयोगिविशिष्टाभावः धर्तुं शक्यते । पर्वतः समवायेन संयोगिविशिष्टः नास्ति इति पर्वताधिकरणभूतले समवायेन संयोगिविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावः प्राप्यते, तत्र च धूमाधिकरणस्य वृत्तेः लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिः इति न भवल्लक्षणं निर्दुष्टम् ।

य
शो
ल
ता

ननु एषाऽव्याप्तिर्न दुर्बारा, स्ववृत्तित्वसम्बन्धघटकसम्बन्धविधया स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वस्य निवेशेन तन्निवारणसम्भवात् ।

इदमत्राकूतम् - वृत्तिनियामकसम्बन्धविधया स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठा-वच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धवत् स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वमपि निवेशनीयम्, तथा च या प्रतियोगिता-निरूपकाऽवच्छेदकता स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वानधिक-रणाऽवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवति सैव स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति । तथा चैवं लक्षणम् -

(१) स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन,

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन,

(३) स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन च (वृत्तिता च

(क) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन

(ख) स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन च)

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावा-धिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

एतल्लक्षणानुसारेण उक्तस्थले तादृशसंयोगिविशिष्टाभावः धर्तुं नैव शक्यते, तादृशाऽभा-वीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वाऽसम्भवात् । तद्यथा -

(१) स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणीभूत-संयोगिवृत्तित्वसत्त्वात्, संयोगि-समवाय्युभयातिरिक्तवृत्तित्वाऽसत्त्वात् स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेद-
कताऽनिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताव-
च्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका
या संयोगिनिष्ठावच्छेदकता सा साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तत्र (क) - स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसमवाय-संयोगोभय-
भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपिता या संयोगि-समवायुभयनिष्ठा अवच्छेदकता
तस्यां सत्त्वात् तादृशसंयोगिविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यता-
निरूपितावच्छेदकतायां स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन
वृत्तिः भवेदेव ।

(ख) स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता संयोगिन्येव वर्तते, साध्यतानिरूपितावच्छेदकता
तु संयोगिन्यपि वर्तते, समवायिन्यपि वर्तते, समवायी न तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकाऽवच्छेदताधिकरणमिति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रति-
योगितानिरूपकावच्छेदकताधिकरणसंयोगिभिन्नसमवायिवृत्तित्वसत्त्वात् स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः नैव भवेत् ।

तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्न-
निष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तित्वेऽपि स्वानधिकरणाऽ-
वृत्तित्वसम्बन्धेन अवृत्तित्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-
-स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरू-
पिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः नैव भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽ-
वच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

इत्थञ्च तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वानधिकरणाऽवृत्तित्व

य
शो
ल
ता

-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिता-
ऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावात्
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा याऽवच्छेदकता तद्भिन्ना
या संयोगिनिष्ठा अवच्छेदकता तन्निरूपितत्वमेव स्यान्न तु अनिरूपितत्वमिति तादृशसंयोगि-
विशिष्टाभावः धर्तुं नैव शक्यते ।

किन्तु संयोगेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावः ग्राह्यः ।

- तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टः ।
- तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - संयोगी समवायी च ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः समवायश्च ।
- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

य

शो

ल

ता

एतदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।
तथा हि -

(१) स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणसंयोगि-समवाय्युभयभिन्ने तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूप-
कावच्छेदकतायाः असत्त्वात् स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगि-समवाय्युभयविशिष्टा-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदक-
ताऽनिरूपकत्वस्य तादृशसंयोगि-समवाय्युभयविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां
सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीय-
प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् । तत्र

(क) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोगि-समवाय्युभय-भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेद-कताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगि-समवाय्युभयविशिष्टाभावीय-प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येव ।

(ख) स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता संयोगिनि समवायिनि चैव वर्तते, साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽपि तत्रैव, तदतिरिक्तेषु न वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताधिकरणसंयोगि-समवाय्युभयभिन्नावृत्तित्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येव ।

तथा च स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तित्वेन स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपिता एव भवेत् । ततश्च तादृशः अभावः धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं जलहृदाधार-भूतं भूतलम्, न तु पर्वताधारभूतं भूतलम्, पर्वतस्य संयोगेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टत्वेन तदाधारभूतभूतले तस्य संयोगेनाऽभावाऽप्राप्तेः, यद्वा तदधिकरणतया गुणादिकं गृह्यताम्, तत्र धूमाधिकरणमवृत्ति एवेति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिः ? स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वप्रवेशाऽपेक्षया एतल्लघ्वेवेति किमर्थं तत्प्रवेश्यते इति चेद्?

न, तादृशस्थले एव समवायेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तेः दुरुद्धरत्वात् ।

तथा हि - प्रकृते तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टः ।

- तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकः धर्मः - संयोगी समवायी च ।

- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः समवायश्च ।

- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

एतदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

तथा हि -

(१) स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकता संयोगिनि समवायिनि च वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि संयोगिनि समवायिनि च वर्तते, नान्यत्र कुत्रचिदिति साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणसंयोगि-समवाय्युभयभिन्नाऽवृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

ता (२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता संयोगे समवाये च । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽपि तत्रैव, नान्यत्र कुत्रचिदिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तत्र (क) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठा-

वच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेव ।

(ख) स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताधिकरणसंयोगि-समवायिभिन्नवृत्तित्वं साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां नास्ति, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता संयोगिनि समवायिनि च वर्तते, नान्यत्र कुत्रचित्, साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽपि तत्रैव वर्तते, नान्यत्र कुत्रचिदिति स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तित्वेन स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वानधिकरणाऽवृत्तित्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्ट-भिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशाऽभावो धर्तुं शक्यते । तदधिकरणं पर्वताधारभूतं भूतलम्, पर्वतस्य संयोगेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टत्वेऽपि समवायेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टत्वाभावादिति तत्र धूमाधिकरणस्य वृत्तेः लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिरिति नैवाङ्गीकरणीयं भवल्लक्षणम् । एषाऽव्याप्तिः दुरुद्धरा भवल्लक्षणानुसारेण ।

यदि “स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः” इति लक्षणमभ्युपेयते तदा पूर्वोक्त - (पृ. ९२६) निखिलाऽभाववारणसम्भवः ।

तथा हि - (१) ‘भूतलं समवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्’ - इत्यत्र समवायेन संयोगिविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावमादाय (पूर्व पृ. ९२६ प्रदर्शिता) नाऽव्याप्तिः,

य
शो
ल
ता

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वाऽ-
सम्भवात् । तद्यथा -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवायिनि वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता
च संयोगिनि वर्तते, संयोगी च न साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणमिति साध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकताधिकरणसमवायिवृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायामसत्त्वात्
स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकताविशिष्टा न भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकता संयोगे वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रति-
योगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता समवाये वर्तते, समवायः न साध्यता-
निरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः, अतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्न-
समवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्यैव सत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठ-
संसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यता-
निरूपितावच्छेदकताविशिष्टा न भवत्येव ।

(३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टतया संयोगः समवायश्च प्राप्येते,
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताऽपि संयोगे समवाये चैव
वर्तते, नान्यत्र कुत्रचिदिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता-
विशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् । (वृत्तित्वं स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽ-
निरूपकत्वसम्बन्धेन ।)

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवाय-

भिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवतीति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका संयोगिनिष्ठा याऽवच्छेदकता तस्याः स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात् तादृशोऽभावः नैव धर्तुं शक्यते, ततः कुतः तमादाय अव्याप्तिः सम्भवति ?

किन्तु प्रकृते संयोगेन समवायिविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वसम्भवात् । तथा हि -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणसमवायिवृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः संसर्गविधयाऽवच्छेदकः संयोगः एव, नान्यः कश्चित्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः अपि संसर्गविधयाऽवच्छेदकः संयोगः एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता संयोगनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतायाः एव निरूपिका, तदन्यनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतायाः न निरूपिका इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपका-

वच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्ननिष्ठ-
संसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंस-
र्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यता-
निरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे समवाये च वर्तते, धर्मविधया साध्यता-
निरूपितावच्छेदकतायाः समवायिनिष्ठायाः समवायेनावच्छिन्नत्वात्, सम्बन्धविधया संयोगेनावच्छिन्न-
त्वाच्च । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि संयोग-समवायोभयनिष्ठावच्छेदकतायाः
एव निरूपिका, तद्भिन्ननिष्ठावच्छेदकतायाः अनिरूपिका एव, तद्भिन्नेन तस्याः धर्मविधया
सम्बन्धविधया वा अनवच्छिन्नत्वादिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यता-
निरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरू-
पितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायो-
भयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताव-
च्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपका-
ऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीय-
प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपित-
संसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽ-
निरूपितत्वमेव स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः समवायिनिष्ठायाः
साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वात्, समवायिनिष्ठाऽवच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायामसत्त्वाच्चेति तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते ।

पर्वतः संयोगेन समवायिविशिष्टः इति यत्र पर्वतः वर्तते तत्र संयोगेन समवायिविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावः नैव गृह्यते, किन्तु गुणादौ एव तादृशाऽभावः धर्तुं शक्यते, तत्र धूमाधिकरणमवृत्ति इति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिगन्धलेशोऽपि ?

(२) एवं 'भूतलं समवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽपि (पूर्व पृ. ९२७ प्रदर्शिता) नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वाऽ-सम्भवात् ।

तद्यथा - (१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवायिनि वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता तु संयोगिनि समवायिनि च वर्तते, तत्र समवायी साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणमिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणसमवायि-वृत्तित्वसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः संयोगः, साध्यतानिरूपिता-वच्छेदकतायाः संसर्गविधया संयोगेनाऽवच्छिन्नत्वात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता तु समवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपिका, समवायेन संसर्गविधया तस्याः अवच्छिन्नत्वात् समवायश्च न साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः समवायेन संसर्गविधयाऽनवच्छिन्नत्वात् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्ट-संयोगभिन्नसमवायनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्यैव सत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा न भवति ।

य
शो
ल
ता

(३) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता संयोगे समवाये च वर्तते, तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽपि संयोगे समवाये चैव वर्तते, नान्यत्र कुत्रचिदिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिता-वच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेद-कताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेद-कता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभय-भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽव-च्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपका-वच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽ-भावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या संयोगिनिष्ठावच्छेदकता तस्याः स्वसामाना-धिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितय-सम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्ट-भिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठ-संसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वं स्यादिति तादृशः संयोगिविशिष्टाऽभावः धर्तुं न शक्यते, ततः कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ? अत्र संयोगेन समवायिविशिष्टः यः तस्य संयोगेनैवाऽभावः ग्राह्यः, तमादाय लक्षणसमन्वयः पूर्वमुपदर्शितः एव ।

(३) एवमेतल्लक्षणानुसारेण 'भूतलं संयोगि-समवायुभयविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशि-ष्टत्वाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोगिविशिष्टाऽभावामादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रति-

योगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वाऽसम्भवात् । तद्यथा -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता संयोगिनि समवायिनि च वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता संयोगिन्येव, तत्र संयोगी साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणं वर्तते एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणसंयोगिवृत्तित्वसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः संयोगः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता समवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपिका, समवायश्च न साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्ट इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसमवायनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा न भवति ।

(३) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता संयोगे समवाये च, तत्रैव तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोगसमवायोभयभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभय-

भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वमेव स्यान्न तु अनिरूपितत्वमिति तादृशोऽभावो धर्तुं न शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ?

य
शो
ल
ता

किन्तु प्रकृते संयोगेन यः संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टः तस्यैव संयोगेनाऽभावः ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्व-सम्भवात् ।

तद्यथा - (१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणसंयोगि-समवाय्युभयवृत्तितायाः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठा-वच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभय-भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेद-कताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाव-च्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रति-योगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्यञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसं-र्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-त्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वमेव स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगि-समवाय्युभयनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वात्, तदितरया अवच्छेदकतया तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अनिरूपितत्वाच्च ।

तथा च तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं गुणादिकमेव, न तु पर्वताधारभूतं भूतलम्, पर्वतस्य संयोगेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टत्वात् । तत्र च धूमाधिकरणमवृत्ति इति लक्षणसमन्वयान्न काऽप्यव्याप्त्याशङ्का ।

(४) एवमुक्तलक्षणाङ्गीकारे 'भूतलं संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरण-विशिष्टत्वाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽपि (पूर्व पृ. ९३७ प्रदर्शिता) नाऽव्याप्तिः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वाऽसम्भवात् । तद्यथा - (९) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

य
शो
ल
ता

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता संयोगिनि समवायिनि च वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकाऽवच्छेदकताऽपि संयोगिनि समवायिनि च वर्तते, ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणसंयोगि-समवाय्युभयवृत्तित्वात्तादृशाऽ-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता-
विशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता संयोगे वर्तते । तादृशाऽभावीयप्रति-
योगितानिरूपकावच्छेदकता समवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपिका, समवायश्च साध्यता-
निरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः न वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-
भिन्नसमवायनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्यैव सत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्न-
निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता
साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा न भवति ।

(३) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे समवाये च वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रति-
योगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽपि संयोगे समवाये चैव वर्तते इति तादृशाऽ-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवाययोः साध्यता-
निरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नत्वविरहेण तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभय-
भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वनिरू-
पितावच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरू-
पिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभय-

भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेत् ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वं नैव स्यात्, किन्तु निरूपितत्वमेव स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् । तथा च तादृशोऽभावः एव धर्तुं न शक्यते, ततः कुतः तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवति ? ततश्च तादृशस्थले संयोगेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावमादाय लक्षणसमन्वयः प्राग्वत् कर्तव्यः इति ।

य
शो
ल
ता

इत्थञ्च स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य सम्बन्धकोटौ अवश्यं प्रवेशः कार्यः इति स्थितम् ।

अत्र एवमपि लक्षणसमन्वयप्रकारः -

‘भूतलं संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्’ इत्यत्र संयोगिनिष्ठा साध्यतावच्छेदकता समवायिनिष्ठा साध्यतावच्छेदकता च - एवमवच्छेदकताद्वितयमङ्गीकर्तव्यम् । तादृशाऽवच्छेदकताद्वितयस्माद् यदि एकेनाऽपि अवच्छेदकत्वेन अभिप्रेताऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिकाः सर्वाः अपि अवच्छेदकताः विशिष्टाः भवेयुः तदा एव तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते ।

एवं रीत्या लक्षणसमन्वयाङ्गीकारे स्वनिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वमनिवेश्य यदि केवलं ‘(१) स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन,

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन,

(३) स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन च (वृत्तित्वञ्च स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन)

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवमेव लक्षणमभ्युपेयते तदाऽपि (१) 'भूतलं समवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' - इत्यत्र समवायेन यः संयोगिविशिष्टः तस्य संयोगेनाऽभावमादाय नाऽव्याप्तिः भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वादिति प्रागुक्तयुक्त्यनुसारेण (पृ. ९२६ + ९३९) सुज्ञेयमिति नेह पुनः वितन्यते ।

य शो ल ता (२) 'भूतलं समवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' इत्यत्र समवायेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टः यः तस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः (पृ. ९२७-९४२) सम्भवति । तथा हि - तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका संयोगिनिष्ठाऽपि अवच्छेदकता, समवायिनिष्ठाऽप्यवच्छेदकता । यदि संयोगिनिष्ठावच्छेदकता समवायिनिष्ठावच्छेदकता च साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेत् तदैव तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वं स्यादिति संयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकता समवायिनिष्ठावच्छेदकता च साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्तनीयम् -

तत्रादौ समवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवायिनि अस्ति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि समवायिनि अस्ति इति साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणसमवायिवृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकता धर्मविधया समवायेनाऽवच्छिन्ना सम्बन्धविधया संयोगेनाऽवच्छिन्ना च इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टतया संयोगः अपि प्राप्यते, समवायोऽपि प्राप्यते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता तु धर्मविधयाऽपि समवायेनावच्छिन्ना, सम्बन्धविधयाऽपि समवायेनैवाऽवच्छिन्ना, समवायातिरिक्तनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वमेव तस्यां नास्ति इति संयोग-समवायातिरिक्तनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वाऽभावस्तु तत्र सुतरां स्यात्, संयोग-समवायौ एव साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टौ इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपक-समवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता समवाये एव वर्तते, न संयोगे तदतिरिक्ते वा कस्मिंश्चित्, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता तु संयोगेऽपि वर्तते, समवायेऽपि वर्तते इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्नसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्यैव भावात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वृत्तिः नैव भवति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

इत्थञ्च तादृशसमवायि-संयोग्युभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावात् स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकताविधया तादृशसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकता न गृह्यते ।

अधुना तादृशसंयोगि-समवाय्युभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या संयोगिनिष्ठा अवच्छेदकता सा साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवायिनि वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता तु संयोगिनि एव वर्तते, संयोगी च न साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणम् । ततश्च साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणसमवायिवृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा न भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे समवाये च वर्तते, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया संयोगेन चावच्छिन्नत्वात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताऽपि संयोगे समवाये च वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया संयोगेन, सम्बन्धविधया च समवायेन अवच्छिन्नत्वात् । तथा च साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां वर्तते एवेति स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाश्च संयोगे समवाये चैव वर्तमानत्वेन तदतिरिक्तेषु अवर्तमानत्वेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपका-

वच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशसंयोगि-समवाय्युभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदक-
तायाः स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन
साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छे-
दकताऽविशिष्टत्वात् स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽ-
निरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकताविधया
तादृशी संयोगिनिष्ठावच्छेदकता ग्रहीतुं नैव शक्यते ।

ततश्च तादृशसंयोगि-समवाय्युभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या संयोगिनिष्ठाऽव-
च्छेदकता तस्याः अपि या च समवायिनिष्ठा अवच्छेदकता तस्याः अपि साध्यतानिरूपिताऽव-
च्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टाव-
च्छेदकतानिरूपितत्वं नैव स्यात्, किन्तु साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकता-
निरूपितत्वमेव स्यादिति तादृशोऽभावः नैव धर्तुं शक्यते । ततः कुतः तमादाय अव्याप्त्याश-
ङ्काऽपि ? एवं स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वस्याऽप्रवेशेऽपि उक्तरीत्या लक्षणसमन्वयसम्भवादव्याप्तिः
न भवति । ततः किमर्थं तत्प्रवेशनीयम् ? अत्रत्यमवशिष्टं तत्त्वमग्रे स्फुटीभविष्यति ।

एवं ‘भूतलं संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्’ - इत्यत्र
(पृ. ९३७ + ९४६ पूर्वं प्रदर्शितम् एतत्) ‘स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता-
विशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठा-
ऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्न-
निष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावः’ - इत्येवं
लक्षणाङ्गीकारे लक्षणसमन्वयः एवं बोध्यः -

एतल्लक्षणानुसारेण उक्तस्थले तादृशसंयोगि-समवाय्युभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽ-
वच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा न भवति । अत्र साध्यतानिरूपितावच्छेदकता
संयोगिनि समवायिनि च वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि संयोगिनि
समवायिनि च वर्तते । यदि तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता
संयोगिनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेत्, समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेद-

कताविशिष्टा वा भवेत्, तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता च संयोगि-
निष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेत्, समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा
वा भवेत् तदैव तादृशाऽभावो धर्तुं शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता
याः याः ताः सर्वाः अपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतया एकयाऽपि विशिष्टाः भवेयुः तदावश्य-
कमिति भावः । इतः परं तादृशोभयाऽभावविधया सर्वत्र उक्तसंयोगि-समवाय्युभयविशिष्टाभावः
ग्रहीष्यते इत्यवधेयम् ।

ततश्च अधुना तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या संयोगिनिष्ठा अवच्छेदकता
सा समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणसंयोगिनि समवायिनिष्ठ-
साध्यतानिरूपितावच्छेदकता न वर्तते इति समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरण-
समवायिवृत्तित्वस्य तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वसामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकताविशिष्टा कथं भवेत् ? नैव भवेदिति भावः ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

तादृशसाध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः संयोगः
भवेत्, तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता समवायिनिष्ठसंसर्गीयाऽ-
वच्छेदकतानिरूपिका, समवायश्च न साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीया-
ऽवच्छेदकताविशिष्टः इति तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां
साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसम-
वायिनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्न-
निष्ठसंसर्गीयावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगि-
निष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

(३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे समवाये च वर्तते, समवायिनिष्ठ-साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया च संयोगेनावच्छिन्नत्वात् । तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताऽपि संयोगे समवाये चैव वर्तते, तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया संयोगेन सम्बन्धविधया च समवायेनावच्छिन्नत्वादिति तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवाय-भिन्ननिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वविरहात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता समवायिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्ट-संयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् य शो स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदिति ल स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता समवायिनिष्ठ-साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव । ता

इत्थञ्च तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वनिरूपितावच्छेद-कताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन समवायिनिष्ठसाध्यता-निरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्ट-भिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेद-कताऽविशिष्टत्वात् स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीया-वच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैत-च्चतुष्टयसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपित-समवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकताविधया नैव गृह्यते ।

अधुना तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगि-

निष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

संयोगिनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणसंयोगिवृत्तित्वस्य तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः संयोगः, तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता समवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपिका, समवायश्च न साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः इति तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसमवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्यैव सत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे एव वर्तते, साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया सम्बन्धविधया च संयोगेनैव अवच्छिन्नत्वात् । तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता संयोगेऽपि वर्तते, समवायेऽपि वर्तते, तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया संयोगेन सम्बन्धविधया समवायेन चावच्छिन्नत्वात् । तथा च साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसमवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता संयोगिनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया सम्बन्धविधया च संयोगेनैव अवच्छिन्नत्वात् संयोगभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वं तादृशसाध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां वर्तते एव । ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वं साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां भवेदेवेति स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

इत्थञ्च तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठ-संसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्ट-त्वात् स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टय-सम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

ततश्च तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव कथ्यते, एकयाऽपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतया विशिष्टत्वासत्त्वात् ।

अधुना तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(९) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणसंयोगिनि तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकताया अवृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रति-

योगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः संयोगः एव, तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता समवाये, समवायश्च न साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः इति तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसमवायिनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

शो (३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

ल साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे चैव वर्तते, तादृशसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया सम्बन्धविधया च संयोगेनैवावच्छिन्नत्वात् । तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवाये एव वर्तते, धर्मविधया सम्बन्धविधया च तादृशसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः समवायेनैवावच्छिन्नत्वात् । समवायश्च न साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया सम्बन्धविधया वाऽवच्छेदकः इति तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसमवायिनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वविरहात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता संयोगिनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्ट-

भिन्नसंयोगनिष्ठावच्छेदतानिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः न भवेदेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा न भवेदेव ।

इत्थञ्च तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्येन, स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन, स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन वा एकेनाऽपि सम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वाऽसम्भवेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकता संयोगिनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकताविधया गृह्यते तद् गगनमुष्टिहननन्यायेन अशक्यमेवेति ।

अधुना तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणसमवायिनि तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः वृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता संयोगे लभ्यते, तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकता समवायिनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपिका, समवायश्च न साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः इति तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसमवायिनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंस-

गीयावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नास्ति ।

(३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवाये संयोगे च वर्तते, तादृशसाध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया संयोगेन च अवच्छिन्नत्वात् । तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवाये एव वर्तते, तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया सम्बन्धविधया च समवायेनैवावच्छिन्नत्वात् । समवायभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वमेव तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां समस्ति, ततः संयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वं तु स्यादेवेति तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपक-समवायिनिष्ठाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-संयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्न-निष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छे-दकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्ट-समवायभिन्नसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रति-योगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकतायां वृत्तिः न भवत्येवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा न भवति ।

इत्थञ्च तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपित-समवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंस-र्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताऽ-

विशिष्टत्वात् स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकताविधया तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता नैव ग्रहीतुं शक्यते, ततश्च तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकताऽपि संयोगिनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतया, समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतया च - एकयाऽपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतया विशिष्टा नास्ति ।

इत्थञ्च तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या संयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकताया च समवायिनिष्ठावच्छेदकता तयोः उभयावच्छेदकत्वयोः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वमेव स्यान्न तु अनिरूपकत्वमिति तादृशोऽभावः कथं धर्तुं शक्यते ?

एतत्पदार्थस्पष्टप्रतिपत्तिरनेन सुलभा स्यात् -

- (१) संयोगिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता । अधिकरणम् - संयोगी । अवच्छेदकधर्मः - संयोगः । अवच्छेदकसम्बन्धः - संयोगः ।
- (२) समवायिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता । अधिकरणम् - समवायी । अवच्छेदकधर्मः - समवायः । अवच्छेदकसम्बन्धः - संयोगः ।
- (३) संयोगिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता । अधिकरणम् - संयोगी । अवच्छेदकधर्मः - संयोगः । अवच्छेदकसम्बन्धः - समवायः ।
- (४) समवायिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता । अधिकरणम् - समवायी । अवच्छेदकधर्मः - समवायः । अवच्छेदकसम्बन्धः - समवायः ।

अनेन स्पष्टं यदुत काऽपि प्रतियोगितावच्छेदकता केनचिदपि साध्यतावच्छेदकत्वेन विशिष्टा भवितुं नार्हति इति तादृशोऽभावः नैव ग्राह्यः, ततश्च कुतः तमादायाऽव्याप्त्याशङ्काऽपि ?

किन्तु अत्र संयोगेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टस्य संयोगेन अभावः ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वसम्भवात् । इतः परं

सर्वत्र तादृशोभयाभावपदं उक्तसंयोगि-समवाय्युभयविशिष्टाभावपरमित्यवधेयम् ।

अत्र तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका संयोगिनिष्ठावच्छेदकता समवायिनिष्ठावच्छेदकता च वर्तते, यदि एतदवच्छेदकताद्वितयमपि साध्यतानिरूपितावच्छेदकतया एकयाऽपि विशिष्टं भवेत् तदैव तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽ-निरूपकत्वसम्भवात् तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते इति आदौ तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या संयोगिनिष्ठा अवच्छेदकता सा समवायिनिष्ठा या साध्यतानिरूपिता अवच्छेदकता तया विशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणसमवायिनि तादृशोभयाभावीयप्रतियोगिता-निरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः अवृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीय-प्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा न भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता संयोगे एव वर्तते, तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताऽपि संयोगनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेद-कतानिरूपिका एव, नान्यत्र कुत्रचिदपि वर्तमानसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपिका, तादृशोभया-भावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता संयोगभिन्ने न वर्तते इति तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां समवायिनिष्ठसाध्यता-निरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽ-निरूपकत्वं वर्तते एवेति स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽ-निरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता समवायिनिष्ठ-साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे समवाये चैव वर्तते, तादृशसाध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया संयोगेन

च अवच्छिन्नत्वात् ।

तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता संयोगे एव वर्तते, धर्मविधया सम्बन्धविधया च तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः संयोगेनैवावच्छिन्नत्वात् । संयोगातिरिक्तेषु तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता नास्त्येव । अतः तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या संयोगिनिष्ठा अवच्छेदकता तस्याः धर्मविधया सम्बन्धविधया च संयोगेनैवावच्छिन्नत्वात् समवाये तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता नैव वर्तते, समवाये साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता तु वर्तते एवेति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिता नैव सम्भवति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यता-निरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

इत्थञ्च तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वसामानाधिकरण्य-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताऽविशिष्टत्वेन स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व

य
शो
ल
ता

-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकताविधया तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता ग्रहीतुं न शक्यते ।

अधुना तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणसंयोगिनि तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः वृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाश्च संसर्गविधया संयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशोभयाभावीय-प्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे एव वर्तते, तादृशसंयोगिनिष्ठासाध्यतावच्छेदकतायाः धर्मविधया सम्बन्धविधया च संयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वात्, तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताऽपि धर्मविधया सम्बन्धविधया च संयोगेनैवाऽवच्छिन्ना, संयोगातिरिक्तेन न केनाऽप्यवच्छिन्ना । तथा च तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-संयोगभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीय-प्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः भवति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपिता-ऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यता-निरूपितसंयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टाऽस्त्येवेति तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगि-निष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतयाऽविशिष्टत्वेऽपि साध्यतानिरूपित-संयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वसम्भवात् सम्बन्धचतुष्टयेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपक-संयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा एव भवेन्न तु अविशिष्टा ।

अधुना तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपित-संयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(९) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणसंयोगिवृत्तित्वस्य तादृशोभयाभावीयप्रतियोगिता-निरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीय-प्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायि-निष्ठावच्छेदकतायाः च सम्बन्धविधया संयोगेनैव अवच्छिन्नत्वेन सा तदतिरिक्तेनाऽनवच्छिन्ना

इति तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठा-
वच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वं
वर्तते एवेति स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-
सम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपित-
संयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टः संयोगः एव, साध्यता-
निरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया सम्बन्धविधया च संयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वात् ।
तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे समवाये
च वर्तते, तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः सम्बन्धविधया संयोगेन
य धर्मविधया समवायेन चावच्छिन्नत्वात् । समवायश्च न साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता-
शो निरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टः इति तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां
ल साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसमवायिनिष्ठाव-
ता च्छेदकताऽनिरूपकत्वविरहात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-
सम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगि-
निष्ठावच्छेदकताविशिष्टा न भवत्येव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां संयोगभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वे संयोग-
समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वं स्याद् एवेति साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठाव-
च्छेदकतायां तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता-
विशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायि-
निष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन
तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठा-
वच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वनिरूपित-संसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतद्वितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताऽविशिष्टत्वेन स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टतया तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता धर्तुं नैव शक्यते ।

अधुना तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपित-समवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणसमवायिनि तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः वृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाश्च सम्बन्धविधया संयोगेनैव अवच्छिन्नत्वेन संयोगातिरिक्तनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता समवाये संयोगे चैव वर्तते,

य
शो
ल
ता

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया संयोगेन चावच्छिन्नत्वात् । तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकताऽपि संयोगे समवाये चैव वर्तते, पूर्वोक्तहेतोः, तथा च तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्न-निष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपित-समवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकतायां वृत्तेः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपित-समवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपिता-वच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपित-समवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

अतः तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपित-संयोगिनिष्ठावच्छेदकताऽविशिष्टत्वेऽपि साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेन स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्च-तुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकताविधयैव तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता गृह्यते, न तु भिन्नतया इति ।

ततश्च तादृशसंयोगि-समवाय्युभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या संयोगिनिष्ठाव-

च्छेदकता साऽपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा अस्ति, या च समवायिनिष्ठावच्छेदकता साऽपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा वर्तते, ततश्च तादृशसंयोगि-समवाय्युभयविशिष्टा-भावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वमेव स्यान्न तु साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपितत्वमिति तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते ।

पर्वताधारं भूतलं संयोगेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टविशिष्टम्, संयोगेन संयोगि-समवायिविशिष्टविशिष्टस्य पर्वतस्य संयोगेन तत्र वृत्तेः । अतः तत्र एषः अभावो न प्राप्यते, किन्तु गुणादिषु एव प्राप्यते, तत्र धूमाधिकरणमवृत्ति इति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्त्याशङ्काऽपि ?

इदञ्चाऽत्रावधेयम् - संयोगि-समवायिविशिष्टस्य साध्यत्वे यदा संयोगी चासौ समवायी चेत्येवं संयोगि-समवायिनोरभेदः विवक्ष्यते तदा तन्निष्ठावच्छेदकता एका सम्भवति, यदि विभिन्न-धर्मरूपेणोपस्थितयोरपि अभिन्नपदार्थयोः एकावच्छेदकता स्वीक्रियते तदा । तदानीञ्च एकाऽवच्छेदकतायाः उभयत्राऽवस्थानात् स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वादिकं विवक्षणीयम्, किन्तु संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टस्य साध्यत्वे उभयपदग्रहणात् संयोगी च समवायी चेत्येवं द्वन्द्वः आश्रयणीयः, तथा च संयोगिनिष्ठा समवायिनिष्ठा च अवच्छेदकता भिन्ना स्यात्, ततः उक्तरीत्या स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वाद्यविवक्षणेऽपि लक्षणसमन्वयः पूर्वपक्षसम्मतलक्षणे सम्भवति इति उपदर्शितम्, अतः एव ‘अत्र एवमपि लक्षणसमन्वयप्रकारः’ इत्युक्तमासीत् प्राक् (पृ. ९४८) । अत्रत्वं तत्त्वमग्रे किञ्चिद् भावयिष्यते इत्यवसेयम् ।

ननु एवंरीत्या लक्षणसमन्वयाङ्गीकारे स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धाऽप्रवेशेन ‘स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः’ - इत्येवमेव लक्षणमभ्युपेयते तदाऽपि, ‘भूतलं संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वात्’ - इत्येतत्स्थले समवायेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, तथा च भवता यत् पूर्वमुक्तम् ‘एतदव्याप्त्यपाकरणाय स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वं सम्बन्धकोटौ प्रवेशनीयम्’ - इति, तत् फल्गु एव

स्यात्, तदप्रवेशे अपि अव्याप्त्यभावात् । तथा हि -

प्रकृते (१) संयोगिनिष्ठा साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता, (२) समवायिनिष्ठा साध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकता चेत्येवं साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता द्वेधा, तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपका-
वच्छेदकताऽपि संयोगिनिष्ठा समवायिनिष्ठा चेत्येवं द्वेधा । यदि एतदवच्छेदकताद्वितीयमपि
साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतया एकयाऽपि विशिष्टं भवेत् तदैव तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते,
नान्यथा - इति स्पष्टमेव ।

ततश्च अधुना तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकता
समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणे समवायिनि तादृशोभयविशिष्टाभावीय-
य प्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः अवृत्तेः स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशोभय-
शो विशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छे-
ल दकताविशिष्टा न भवत्येव ।

ता (२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता संयोगे समवाये च वर्तते,
तादृशसाध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया संयोगेन
चावच्छिन्नत्वात् । तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽव-
च्छेदकताऽपि संयोगे समवाये चैव वर्तते, तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठा-
वच्छेदकतायाः धर्मविधया संयोगेन सम्बन्धविधया समवायेन चावच्छिन्नत्वात् । संयोग-समवाया-
तिरिक्तनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां
नास्त्येवेति तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपित-
समवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽ-
निरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशो-
भयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठा-
वच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभया-भावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः भवति, अतः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या संयोगिनिष्ठा अवच्छेदकता सा साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपिकायाः संयोगिनिष्ठायाः अवच्छेदकतायाः स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यता-निरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसम-वायिनिष्ठावच्छेदकताऽविशिष्टत्वेन स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाव-च्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा-वच्छेदकताविधया तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता नैव गृह्यते ।

य
शो
ल
ता

अधुना तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपित-संयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

तादृशसाध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणसंयोगिनि तादृशोभयविशिष्टाभावीय-प्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः वृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृश-साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टतया तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता-निरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता धर्तुं शक्यते ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे एव वर्तते, साध्यता-निरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया सम्बन्धविधया च संयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वात् । तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता तु पूर्वोक्तरीत्या समवायिनिष्ठा-

वच्छेदकतानिरूपिकाऽपि, संयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिकाऽपि इति साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसमवायिनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्निष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायिभिन्निष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्निष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्निष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेन उक्तसम्बन्धत्रितयेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टतया तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता धर्तुं नैव शक्यते, ततश्च तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव कथ्यते, किन्तु भिन्ना कथ्यते ।

अधुना तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणसंयोगिवृत्तित्वस्य तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशोभय-

विशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता-
विशिष्टा नैव भवति ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टतया संयोगः एव प्राप्यते,
तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवाये
एव वर्तते इति तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यता-
निरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसमवायिनिष्ठावच्छेदकताऽ-
निरूपकत्वविरहात्, प्रत्युत समवायिनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्यैव सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपक-
समवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता-
विशिष्टसमवायिभिन्नसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां
विरहात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभय-
विशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठाऽ-
वच्छेदकता वृत्तिः नैव भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरू-
पकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा न भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता एकेनाऽपि
सम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नास्ति इति सम्बन्धत्रितयेन साध्यता-
निरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टतया तदुपादानं तु कुड्यं विना चित्रकर्मसदृशं सर्वथाऽ-
शक्यमिति भावः ।

अधुना तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरू-
पितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणे समवायिनि तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः वृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकता-विशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टविधया संयोगः समवायश्च प्राप्येते, तादृशोभयविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवाये एव, नान्यत्र कुत्रचिदिति तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्नसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः न भवेदेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

इत्थञ्च तादृशोभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वेन उक्तसम्बन्धत्रितयेन साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टतया तादृशाऽवच्छेदकता नैव गृह्यते । ततश्च तादृशाऽवच्छेदकताऽपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

एवञ्च तादृशसंयोगि-समवाय्युभयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका संयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकताऽपि समवायिनिष्ठावच्छेदकताऽपि च साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा न भवति, ततः तादृशोभयविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वमेव स्यात्, न तु अनिरूपितत्वम्, तथा च तादृशोऽभावः कथं धर्तुं शक्यते येन तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवेत् ? किन्तु प्रकृते संयोगेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टस्य संयोगेनैवाऽभावः ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताद्वितयस्य पूर्वोक्तसम्बन्धचतुष्टयेनाऽपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेन एतत्सम्बन्धत्रितयेन तद्विशिष्टत्वावश्यम्भावादिति । तदधिकरणे हेतोरवृत्तित्वेन लक्षणसमन्वयात् न काऽपि क्षतिः । ततश्च संसर्गीयाऽवच्छेदकतायाः उभयत्र निवेशमादृत्य द्वितीयसम्बन्धः लक्षणे नैव प्रवेशनीयः ।

‘भूतलं समवायि-संयोग्युभयविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्’ - इत्यत्र समवायेन समवायि-संयोग्युभयविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तेरसम्भवे समवायेन संयोगिविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तिः (पृ. ९३९ + ९४३) सुतरां नैव सम्भवति । तथा हि - य
तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता संयोगिनिष्ठा एकैव । यदि सा शो
समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवेत्, संयोगिनिष्ठसाध्यतानिरूपिता- ल
वच्छेदकताविशिष्टा वा भवेत् तदैव तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिता- ता
वच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वं सम्भवेदिति ।

अतः अधुना तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणसंयोगिनि तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः वृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे एव वर्तते, साध्यतानिरू-

पितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया सम्बन्धविधया च संयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वात् । तादृश-संयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे समवाये च वर्तते, तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया संयोगेन सम्बन्धविधया समवायेन चावच्छिन्नत्वात्, तत्र संयोगस्य साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठा-वच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि समवायस्य न तादृशत्वमिति तादृशसंयोगिविशिष्टा-भावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता-निरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसमवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वात् स्वनिरूपिताऽ-वच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता-निरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा न भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

य शो ल ता तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टसंयोगसमवायो-भयातिरिक्तनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाऽ-भावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यता-निरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वसामा-नाधिकरण्य-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशत्वाभावात् स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वै-तत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकताविधया तादृश-संयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता धर्तुं न शक्यते ।

अधुना तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यता-निरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(९) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणसमवायिनि तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीय-प्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः अवृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृश-संयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठा-वच्छेदकताविशिष्टा न भवति ।

(२) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे समवाये च वर्तते, साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया संयोगेन चावच्छिन्न-त्वात् । तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता-ऽपि संयोगे समवाये चैव वर्तते, तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठा-वच्छेदकतायाः धर्मविधया संयोगेन सम्बन्धविधया च समवायेनावच्छिन्नत्वात् । ततश्च तादृशसंयोगि-विशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठाव-च्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् य
शो
ल
ता

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता-विशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठाव-च्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायि-निष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः भवतीति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिता-निरूपकसंयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशसंयोगिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः स्वनिरू-पितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपित-समवायिनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टत्वसम्भवेऽपि स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशत्वाऽभावात्

स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैत-
त्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टतया तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता धर्तुं न शक्यते ।

ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता संयोगिनिष्ठसाध्यता-
निरूपितावच्छेदकताविशिष्टाऽपि न भवति, समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टाऽपि
न भवति, तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नसंयोगि-
निष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वसद्भावात् तादृशोऽभावो नैव धर्तुं शक्यते, ततः कुतः तमादाय
अव्याप्तिः सम्भवति ? किन्तु प्रकृते पूर्वोक्तरीत्या संयोगेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टस्य
संयोगेनाऽभावः ग्राह्यः इति न काचित् क्षतिः ।

तथा च स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपक-
य त्वाऽप्रवेशेऽपि न काऽप्यव्याप्तिः, ततः किमर्थं तत् प्रवेशनीयम् ?

शो पूर्व (१) ‘भूतलं समवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्’ - इत्यत्र समवायेन
ल संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तिः दर्शिताऽऽसीत् ।

ता (२) ‘भूतलं समवायि-संयोग्युभयविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्’ - इत्यत्र
समवायेन संयोगिविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तिः दर्शिताऽऽसीत् ।

(३) ‘भूतलं संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वादि’ति पूर्वोक्तस्थले
एव समवायेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तिः दर्शिताऽऽसीत् ।

एतदव्याप्तित्रितयमपि स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वाद्यप्रवेशेऽपि नास्ति इति दर्शितम्, ततः किमर्थं
गुरुतरलक्षणमङ्गीक्रियते ?

यत्तु “ननु ! ‘भूतलं संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्’ -
इत्यत्र उभयपदनिवेशात् ‘संयोगी च समवायी च’ इत्येवं द्वन्द्वः आश्रयणीयः, अतः एव
साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकता च भिन्ना स्यात् ।
तादृशस्थले च यः संयोगी सः एव समवायी, अतः संयोगि-समवाय्युभयं पर्वते वर्तते इति
वक्तुं न शक्यते, किन्तु संयोगी वह्निः समवायी धूमश्च वर्तते इति संयोगि-समवाय्युभयवैशिष्ट्यं

धूमाधिकरणे प्राप्यते ।

किन्तु, यदा 'भूतलं संयोगि-समवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' - इत्येवं स्थलं गृह्यते, अत्र संयोगी यः सः एव समवायितया विवक्षितः । ततश्च संयोगी चासौ समवायी चेत्येवं कर्मधारयः आश्रयणीयः, तथा च पर्वते वह्निसत्त्वे संयोगी समवायी वर्तते, संयोगित्वे सति वह्नेः समवायित्वात्, संयोगविशिष्टसमवायित्वादिति यावत् । यथा महानसीयवह्निः = महानसीयत्वविशिष्टवह्निः । अत्र महानसीयत्वविशिष्ट-वह्न्योरभेदः अतः एव तत्र कर्मधारय-समासः । प्रकृते साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता एका एव, तथा च या साध्यतानिरूपितावच्छेदकता संयोगिनि वर्तते सैव समवायिनि वर्तते, एकस्याः एवाऽवच्छेदकतायाः प्रकृते अधिकरणद्वितयम् । वस्तुतः संयोगी समवायी च एकः एव, न भिन्नः भिन्नः तथापि अधिकरणद्वितयं कथ्यते, यथा 'नीलो घटः' इत्यत्र नील-घटयोरभेदेऽपि तादृशज्ञानीयविषयताधिकरणविधया अधिकरणद्वितयं प्राप्यते, नीलनिष्ठा विषयता घटनिष्ठा चेति, यद्यपि तत्र विषयताभेदः तथापि प्रकृते अभिन्नपदार्थाः अपि विभिन्नाधिकरणतया व्यवहियन्ते इत्येवं दर्शनार्थमेव दृष्टान्ततया तस्योपन्यासः इति सम्यगूह्यम् । एवं संयोगिसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायामपि भाव्यम् ।

यतश्चैवं ततश्च यदि भवता 'स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठा-वच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ना-ऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते तदा 'भूतलं समवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' - इत्यत्र समवायेन संयोगिसमवायिविशिष्टाभावमादायाऽव्याप्तिः भवेत् । तद्यथा -

प्रकृते तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - संयोगिसमवायिविशिष्टः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - संयोगी समवायी ।

संयोगिनिष्ठा समवायिनिष्ठा च अवच्छेदकता प्रकृते अभिन्ना एवेति न विस्मर्तव्यम् ।

- तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः समवायश्च ।

- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

नील-घटोभयनिष्ठा विषयता, महानसीयवह्न्युभयनिष्ठा प्रतियोगिता - इत्येवमभिन्नपदार्थ-

वाचकशब्दोत्तरमपि उभयशब्दः यथा प्रयुज्यते तथाऽत्राऽपि उभयशब्दप्रयोगे न काचित् क्षतिः, तथातात्पर्यबलेन तथाविधाऽर्थबोधसम्भवादिति अवधेयम् ।

अधुना तादृशसंयोगि-समवाय्युभयनिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकता समवायिनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणसमवायिनि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता वर्तते एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः संयोगिनि समवायिनि - उभयत्र वर्तमानत्वात् । ततश्च स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता संयोगे समवाये च वर्तते, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया च संयोगेनाऽवच्छिन्नत्वात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताऽपि संयोगे समवाये चैव वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः धर्मविधया संयोग-समवायोभयेनाऽवच्छिन्नत्वात्, सम्बन्धविधया च समवायेनाऽवच्छिन्नत्वादिति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते, तदधिकरणे हेतोः वृत्तित्वेन लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

यद्येतदव्याप्तिवारणाय स्वसामानाधिकरण्यस्थाने स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वं निवेश्यते तदा ‘भूतलं संयोगि-समवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्’ - इत्यत्र समवायेन संयोगिविशिष्टस्य संयोगेनाभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात् ।

यदि तदापाकरणाय स्ववृत्तित्वसम्बन्धे वृत्तित्वनियामकसम्बन्धविधया स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वं निवेश्यते तदापि ‘भूतलं संयोगि-समवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्’ - इत्यत्र समवायेन संयोगि-समवायिविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तिः दुर्निवारा । एतत्सर्वं प्रागुक्तरीत्या सुज्ञेयत्वेन नेह वितन्यते । तथा च तादृशाऽऽपत्यपाकरणाय स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकताऽनिरूपकत्वं निवेश्यम्, तन्निवेशे च यथा नोक्ताऽऽपत्तिः तथा पूर्वं भावितमेवेति ततोऽवसेयम् । ततश्च न भवतोक्तं सम्यग्” इति ।

तत्र, संयोगि-समवायिविशिष्टसाध्यकस्थलेऽपि संयोगिनिष्ठा या साध्यतावच्छेदकता समवायिनिष्ठा च या साध्यतावच्छेदकता तयोः भेदाऽभ्युपगमात् । भिन्नरूपेण प्रतिभासमानधर्मनिष्ठावच्छेदकताः न हि अस्माभिरभिन्नाः स्वीक्रियन्ते इति स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वाद्यनिवेशेऽपि सर्वत्र लक्षणसमन्वयसम्भवान्नैव प्रवेशनीयं स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

‘भूतलं संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्’ - इत्यत्र संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वम् - इत्यपि न वक्तव्यम्, अव्याप्तेरभावात् । तथा हि - प्रकृते संयोगितया समवायितया च वह्निरेव गृह्यते, अतः संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टाः समवायेन वह्न्यवयवाः, संयोगेन अपि वह्निविशिष्टाः ते सम्भवन्ति इति प्रकृते संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टाः वह्न्यवयवाः गृह्यन्ते । यदि संयोगितया समवायितया च विभिन्ना एव पदार्थाः ग्राह्या इति

आग्रहः तदा संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन संयोगिधूमविशिष्टाः ये धूमावयवाः संयोग-समवायोभय-सम्बन्धेन समवायिवह्निविशिष्टाः ये वह्न्यवयवाः तदुभयविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावः ग्राह्यः, स च पर्वताधारभूतभूतले लभ्यते, तेषां तत्राऽसत्त्वात् ।

तथा च प्रकृते संयोगिनिष्ठाऽपि साध्यतावच्छेदकता वर्तते, समवायिनिष्ठाऽपि । अतः

- साध्यम् - संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टः ।
- साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टः धर्मः - संयोगी, समवायी च ।
- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः समवायश्च ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

अत्र साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः अवच्छेदकः धर्मः - संयोगः, अवच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः, तथा साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः अवच्छेदकः धर्मः - समवायः, अवच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः इत्येवं बोध्यम् ।

प्रकृते तादृशाभावीयप्रतियोगी - संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टः ।

प्रतियोगितावच्छेदकता द्वेधा - (१) संयोगिनिष्ठा (२) समवायिनिष्ठा,

तत्र (१) संयोगिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - संयोगः ।

संयोगिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः समवायश्च ।

(२) समवायिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - समवायः ।

समवायिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः समवायश्च ।

यदि एतदभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता, समवायिनिष्ठा च या एतद-भावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता - एतदवच्छेदकताद्वितयमपि साध्यतानिरूपितसंयोगि-निष्ठावच्छेदकताविशिष्टं भवेत्, साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टं वा भवेत् तदैव तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वं सम्भवति ।

ततश्चाधुना तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या संयोगिनिष्ठावच्छेदकता सा समवायि-निष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणसमवायिनि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः अवृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा न भवति ।

(२) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपिता समवायिनिष्ठा या अवच्छेदकता तन्निरूपितावच्छेदकता संयोगे समवाये च वर्तते, तादृशसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया संयोगेन चावच्छिन्नत्वात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या संयोगिनिष्ठा अवच्छेदकता तन्निरूपितावच्छेदकताऽपि संयोगे समवाये च वर्तते, तादृशसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया संयोगेन सम्बन्धविधया संयोग-समवायोभयेन चावच्छिन्नत्वात् । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठा या अवच्छेदकता तस्यां साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायिभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वमवश्यं सम्भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायिभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशसाध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशिष्टत्वाभावात् स्वसामानाधिकरण्यादि-त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकताविधया तादृशाऽभावीय-

य
शो
ल
ता

प्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकता धर्तुं न शक्यते ।

अधुना तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणसंयोगिनि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः वृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता संयोगे एव वर्तते, साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया सम्बन्धविधया च संयोगेनैवाऽवच्छिन्नत्वात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता तु पूर्वोक्तरीत्या संयोग-समवायोभयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका, तत्र समवायश्च न साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टः इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसमवायनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वविरहात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा न भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-
-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपिता-
वच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन विशिष्टत्वाऽभावात् तादृशत्रितय-
सम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतया सा नैव गृह्यते ।

ततश्च तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसंयोगिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायि-
निष्ठावच्छेदकताविशिष्टाऽपि नैव भवति, साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टाऽपि
नैव भवति इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव स्यात् ।

अधुना तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगि-
निष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणसंयोगिनि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपक- य
समवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः अवृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता- शो
निरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति । ल

(२) स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् । ता

साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टतया संयोगः एव प्राप्यते,
पूर्वोक्तरीत्या साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया सम्बन्धविधया च संयोगेनैवाऽ-
वच्छिन्नत्वात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता
संयोगेऽपि वर्तते समवायेऽपि च, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः
धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया संयोग-समवायोभयेनाऽवच्छिन्नत्वात् । ततश्च साध्यतानिरूपित-
संयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसमवायिनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायि-
निष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा न भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठातादृशाऽवच्छेदकतायां नास्त्येवेति स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता-विशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायि-निष्ठावच्छेदकतायाः तादृशत्वविरहात् स्वसामानाधिकरण्याद्युक्तत्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपित-संयोगिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकताविधया सा नैव गृह्यते ।

अधुना तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायि-निष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणसमवायिनि तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-निरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः वृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता समवायेऽपि वर्तते, संयोगेऽपि च, साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया संयोगेन चावच्छिन्नत्वात् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेद-कताऽपि समवाये संयोगे चैव वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया संयोग-समवायोभयेन चावच्छिन्नत्वात् । ततश्च साध्यता-

निरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदक-
ताऽनिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरू-
पिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसंयोग-
समवायभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात्
स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीय-
प्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः
भवत्येवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकता
साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-
स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन
साध्यतानिरूपितसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेन साध्यतानिरूपितसंयोगिनिष्ठावच्छेदकताऽ-
विशिष्टत्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकताविशिष्टा कथ्यते एव ।

य
शो
ल
ता

ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या संयोगिनिष्ठा अवच्छेदकता सा साध्यता-
निरूपितावच्छेदकताविशिष्टा न भवति, किन्तु या तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका समवायि-
निष्ठा अवच्छेदकता सा साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति । अतः तादृशाऽभावीय-
प्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमपि वर्तते,
साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नसंयोगिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमपि वर्तते, ततश्च तादृशा-
ऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितत्वविरहात्
तादृशोऽभावः नैव धर्तुं शक्यते इति कुतः तमादायाऽव्याप्तिः ? किन्तु पूर्वोक्तरीत्या संयोगेन
संयोगि-समवाय्युभयविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादाय लक्षणसमन्वयः एव भवति इति किमर्थं
स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वं प्रवेश्यते ? इति चेद् ?

न, 'भूतलं वह्नित्वसमवायिविशिष्टविशिष्टम्, धूमाधिकरणविशिष्टत्वाद्' - इत्यत्र संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वात् ।

तथा हि - पर्वते धूमः वर्तते इति वह्निरपि स्यादेव, वह्नेश्च वह्नित्वसमवायित्वेन वह्नित्व-समवाय्यपि स्यादेव । ततः यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्नित्वसमवायी - इति व्याप्तेः यद् यद् धूमाधिकरणं तत् तद्वह्नित्वसमवाय्यधिकरणमपि स्यादेव, अतः एव यत्र यत्र धूमाधिकरणं तत्र तत्र वह्नित्वसमवाय्यधिकरणमपि स्यादेवेति सत्स्थलमिदम् । संयोगेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टः धूमाधिकरणपर्वतः भवति, किन्तु समवायेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टस्तु सः न भवति । अतः संयोग-समवायोभयसम्बन्धेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टस्याऽभावः यत्र धूमाधिकरणं स्यात् तत्राऽपि लभ्येत एव, यत्र धूमाधिकरणं तत्र संयोगेनैव वह्नित्वसमवायिविशिष्टस्याऽभावाऽप्राप्तेः ।

अधुना तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिता-वच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्तनीयम् ।

य
शो
ल
ता

प्रकृते साध्यम् - वह्नित्वसमवायिविशिष्टः ।

- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायी ।

- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायः समवायश्च, 'विशिष्टं शुद्धान्नाति-रिच्यते' इतिन्यायात् ।

- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगी - वह्नित्वसमवायिविशिष्टः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायी ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वसमवायः समवायश्च, ततः एव हेतोः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः समवायश्च ।

(९) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकताधिकरणवह्नित्वसमवायिनि तादृशाऽभावीय-

प्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः वृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता वह्नित्वसमवाये, समवाये संयोगे च वर्तते, तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकताऽपि वह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका, समवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका, संयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका च, तस्याः धर्मविधया समवायेन वह्नित्वसमवायेन च सम्बन्धविधया च समवायेन संयोगेन चावच्छिन्नत्वादिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वसमवाय-समवाय-संयोगभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्निसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्ववृत्तित्वम् ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवाय-वह्नित्वसमवाय-संयोगभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यता-

निरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वमेव स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिकायाः वह्नित्वसमवायिनिष्ठायाः अवच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वात्, तदितराऽवच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तत्राऽसत्त्वात् । तादृशाऽभावाधिकरणञ्च यत् तत्र धूमाधिकरणस्य वृत्तित्वेन लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिः ।

यदि एतदव्याप्तिनिराकरणाय साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्यैव सम्बन्धविधया लक्षणे प्रवेश इष्यते तदाऽपि एतदभाववारणं न शक्यम्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्, तादृशसाध्यतावच्छेदकतायाः संसर्गविधयाऽवच्छेदकस्य संयोगस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः अवच्छेदकत्वात् ।

य
शो
ल
ता

एवं स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य प्रवेशेऽपि तदभाववारणं न सम्भवति, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात्, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टस्य संयोगस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः संसर्गविधयाऽवच्छेदकत्वात् ।

एवं स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य सम्बन्धकोटौ प्रवेशेऽपि न निस्तारः, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात्, साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः संसर्गविधयाऽवच्छेदकस्य संयोगस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः अपि संसर्गविधयाऽवच्छेदकत्वात् ।

अतः एतदापत्तिवारणाय स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वमेव सम्बन्धकोटौ निवेश्यम् । तथा चैवं लक्षणम् -

(१) स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन,

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-

सम्बन्धेन ।

(३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन

(४) स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन च - एतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्ट-
भिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः इति ।

अधुना उक्तस्थले तादृशवह्नित्वसमवायिविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्तनीयम् ।

साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता संयोगे एव वर्तते, समवाये नैव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः संयोगोऽपि भवति, समवायोऽपि वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्नसमवायिनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वस्यैव सत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति । ततश्च सम्बन्धचतुष्टयेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टतया तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकता नैव गृह्यते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वस्यैव सत्त्वात् तादृशोऽभावो धर्तुं न शक्यते ।

किन्तु संयोगेन यः वह्नित्वसमवायिविशिष्टः तस्यैव संयोगेन अभावः ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वात् । तथा हि -

(९) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः अधिकरणे वह्नित्वसमवायिनि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः वृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

य
शो
ल
ता

साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायाः संसर्गविधया संयोगेन अवच्छिन्नत्वात्
साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः संयोगः,
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकता संसर्गविधया संयोगेनैवावच्छिन्ना
इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकताऽपि संयोगनिष्ठसंसर्गीयाव-
च्छेदकतानिरूपिका, तद्भिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपिका एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपिका या वह्नित्वसमवायिनिष्ठा अवच्छेदकता तस्यां साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठाऽ-
वच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-
सत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्व-
समवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता वह्नित्वसमवाये संयोगे च वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽपि संयोगे वह्नित्वसमवाये चैव वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टवह्नित्वसमवाय-संयोगभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-
वह्नित्वसमवाय-संयोगभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठा-
वच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितवह्नित्व-
समवायिनिष्ठावच्छेदकता वृत्तिः भवत्येवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपक-
वह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

स्ववृत्तित्वनिवेशाद् रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वाङ्, रूपाद् - इत्यत्र गू
निरवच्छिन्ननीलत्वादिनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादाय न ढा
व्याप्यत्वाऽनिर्वाहः । र्थ

इत्थं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकवह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य
-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपिता-
वच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपित-
वह्नित्वसमवायिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव, न तु अविशिष्टा इति तादृशाऽभावीय-
प्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपकत्वमेव स्यात्, तादृशाऽ-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकस्य वह्नित्वसमवायिनिष्ठाऽवच्छेदकत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टत्वात्, तदितरेण तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः अनिरूपितत्वादिति तादृशोऽभावः धर्तुं
शक्यते, तदधिकरणं गुणादिकम्, पर्वताधारं भूतलं नैव तदधिकरणं भवितुमर्हति, पर्वतस्य
संयोगेन वह्नित्वसमवायिविशिष्टत्वेन तदाधारभूतभूतले तस्य संयोगेनाऽभावप्राप्तेरसम्भावितत्वात् । य
तत्र च धूमाधिकरणस्याऽवृत्तेः लक्षणसमन्वयान्नाऽव्याप्तिः । ततश्च स्वनिरूपितसंसर्गीया- शो
ऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वं प्रवेशनीयमेवेति फलितम् । ल

एतावता “स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वमित्यस्य स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदक- ता
ताऽनिरूपकत्वमर्थः, तत्र स्वनिरूपितावच्छेदकताविधया संसर्गीयाऽवच्छेदकताऽपि ग्राह्या, धर्मविधया
या अवच्छेदकता साऽपि ग्राह्या, केवलधर्मविधया ग्रहणे अप्रसिद्ध्यापातात् । एवं रीत्या
सम्बन्धाऽभ्युपगमेऽपि स्वनिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽ-
निरूपकत्वं प्रवेशनीयमेव । तथा च सर्वं सुस्थमिति” सिद्धम् । ता

चतुर्थसम्बन्धप्रवेशप्रयोजनं प्रदर्शयति - स्ववृत्तित्वनिवेशात्, वृत्तितानियामकसम्बन्धविधया
स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वग्रहणात्, ‘घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वाङ्, रूपाद्’ - इत्यत्र निरवच्छिन्न-
नीलत्वादिनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादाय लक्षणसमन्वयान्न व्याप्यत्वाऽनिर्वाहः,

ॐ चतुर्थसंभंधनी ज्ञरियात ॐ

तथा स्ववृत्तित्वनो संभंधकोटिभां प्रवेश कराववाने कारणे घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वाङ्

वि

न

રૂપહેતોરિતિ । તથા ચ સ્વવૃત્તિત્વનિવેશાન્ન તાદૃશાઽપત્તિરનિવેશે તુ સ્યાદિતિ ।

અત્રેદં તત્ત્વમ્ - (૧) સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાસમાનાધિકરણા અભિપ્રેતાઽભાવીય-પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતા ભવેત્ તદાવશ્યકમ્, (૨) અભિપ્રેતાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા-નિરૂપકાવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમ્બન્ધભિન્નસમ્બન્ધાનવચ્છિન્ના ભવેત્ તદાવશ્યકમ્, (૩) અભિપ્રેતાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતા-ઽવચ્છેદકતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાઃ યે યે ધર્માઃ સમ્બન્ધાશ્ચ તદ્ભિન્નેન અનવચ્છિન્નત્વ-માવશ્યકમ્, (૪) સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાઽપિ તાદૃશાઽભાવીય-પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાઃ યે યે ધર્માઃ સમ્બન્ધાશ્ચ તદ્ભિન્નેન અનવચ્છિન્ના ભવેત્ તદપ્યાવશ્યકમ્ ।

ય
શો
લ
તા

અત્ર યદિ ચતુર્થાવશ્યકતા નાઙ્ગીક્રિયતે તદા અભિપ્રેતાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાઃ યે યે તૈઃ સર્વેઃ અનવચ્છિન્ના ભવેત્, તદેશેનૈવાઽવચ્છિન્ના ભવેત્ તદાપિ તાદૃશાઽભાવઃ ધર્તુઃ શક્યતે । અતઃ યદા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા કેનાઽપિ ધર્મેણાઽનવચ્છિન્ના ભવેત્, સાધ્યતાવચ્છેદકતા ચ અવચ્છિન્ના ભવેત્ તદાઽપિ તાદૃશોઽભાવઃ ગૃહ્યતે । અતઃ ગ્રન્થકૃતા ‘ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાદ્’ - इत्येवं स्थलं गृहीत्वा नीलरूपाभावमादायाऽव्याप्तिरुपदर्शिता । अत्र नीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता शब्दतः अनुल्लिख्यमाननीलत्वजातिनिष्ठा इति न केनापि धर्मेणाऽवच्छिन्ना, रूपत्वन्यूनवृत्तिजातेः शब्दतः उल्लेखात् तन्निष्ठा साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेनाऽवच्छिन्ना, ततश्च यदि चतुर्थः सम्बन्धः न प्रवेश्यते तदा स्यादेवाऽव्याप्तिरिति पूर्वोक्तरीत्या अवसेयम् । नात्र पुनः वितन्यते ।

નનુ ‘રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાદ્’ - इत्यत्र नीलरूपाभावमादाय किमर्थमव्याप्तिः प्रदर्शिता ? ‘पर्वतो वह्नित्ववद्वान्, धूमाद्’ - इत्यत्रापि घटाभावमादायाऽव्याप्तिः सम्भवत्येव ।

વિ
ન
મ્રા

રૂપાત્ - આ સ્થલમાં નીલત્વ(વગેરે)નિષ્ઠનિરવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાનિરૂપક-પ્રતિયોગિતાનિરૂપક નીલ(વગેરેના)અભાવને લઈને ‘રૂપ’ હેતુમાં જે વ્યાપ્તતા રહે છે તેનો નિર્વાહ નહીં થઈ શકે (= અવ્યાપ્તિ આવશે) તેવું નહીં થાય. એટલે કે વ્યાપ્તવનો નિર્વાહ થઈ જશે. (= અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.)

अत्र वह्नित्वनिष्ठसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः शब्दतः उल्लिख्यमानवह्नित्वनिष्ठत्वेन वह्नित्व-
त्वावच्छिन्नत्वम्, घटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता तु शब्दतः अनुल्लिख्यमानघटत्व-
जातिनिष्ठत्वेन केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्ना इति स्यादेवाऽव्याप्तिः इति चेद् ?

न, अव्याप्त्यापादनाय न केवलं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकातिरिक्ताऽनवच्छिन्नत्वमेवावश्यकम्,
किन्तु साध्यतावच्छेदकतासामानाधिकरण्यमपि प्रतियोगितावच्छेदकतायां भवेदित्यावश्यकमिति
घटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताधिकरण-
वृत्तित्वाभावेनाऽव्याप्त्यभावादिति ।

एवमन्ततोगत्वा एतत्स्थले एव सौकर्येणाऽव्याप्तिप्रदर्शनं सम्भवति इति स्वीकर्तव्यमेव स्यात् ।

‘देशः दण्डिमान्, दण्डिसंयोगाद्’ - इत्यत्र रक्तदण्ड्यभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः सम्भवति,
तादृशरक्तदण्ड्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽविशिष्ट-
त्वात् । तथा हि -

प्रकृते साध्यम् - दण्डी ।

- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - दण्डः ।

- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - दण्डत्वम् ।

- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

तादृशरक्तदण्ड्यभावीयप्रतियोगी - रक्तदण्डी ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - रक्तदण्डः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - रक्तदण्डत्वम्, रक्तरूप-दण्डत्वोभयं वा ।

- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

(9) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणविधया दण्डः प्राप्यते, अत्र सर्वे दण्डाः साध्यतावच्छेदकता-
विशिष्टाः भवन्ति इति रक्तदण्डः अपि साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः अधिकरणमेव भवति ।

य
शो
ल
ता

तादृशरक्तदण्ड्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः अपि रक्तदण्डे एव वृत्तेः स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशरक्तदण्ड्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकता संयोगे वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि संयोगनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपिका एव, न समवायादिनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपिका इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसंयोगभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

शो (३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता दण्डत्वे संयोगे च वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता संयोगे रक्तदण्डत्वे च यद्वा संयोगे, रक्तरूपे, दण्डत्वे च वर्तते । ततश्च साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टदण्डत्व-संयोगभिन्ने रक्तदण्डत्वे रक्तरूपे वा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकतायाः सत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा न भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशरक्तदण्ड्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावात्तादृशोऽभावो नैव धर्तुं शक्यते । ततः कुतः तमादायाऽव्याप्तिः स्यात् ? येन तन्निवारणाय स्ववृत्तित्वप्रवेशोऽनिवार्यः भवेत् ।

अत्र अभिप्रेताऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतासामा-

नाधिकरण्यसम्भवेऽपि तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता शब्दतः उल्लिख्यमानधर्म-
निष्ठत्वेन निरवच्छिन्ना नाऽभवत्, यदि सा निरवच्छिन्ना भवेत् तदा तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यः
स्यादेव, अतः एव ग्रन्थकृता रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्साध्यकस्थलमुपदर्शितम् । तत्र नीलाऽभावश्च
लक्षणघटकतयोपदर्शितः ।

ननु ग्रन्थकृता 'निरवच्छिन्ननीलत्वादिनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादाय' - इत्येवं
कथमुक्तम् ? नीलाभावमादाय इत्येवमेव कथं नोक्तमिति चेद् ? न, तथोक्त्या नीलाभावीय-
प्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वद्योतनात् ।

तथा हि - तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः नीलत्वनिष्ठत्वोक्त्या तस्याः
साध्यतानिरूपितावच्छेदकतासामानाधिकरण्यं द्योतितं भवति, यतः नीलत्वस्य रूपत्वन्यूनवृत्ति-
जातित्वेन तन्निष्ठाऽवच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा
भवेदेव, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिनिष्ठत्वेन नीलत्वेऽपि सद्भावात् ।

नीलत्वं तु जातिः, तन्निष्ठा निरवच्छिन्ना एवाऽवच्छेदकता ग्राह्या इति उक्त्या तादृशाभावीय-
प्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽव-
च्छेदकताविशिष्टेनैव संसर्गविधयाऽवच्छिन्नत्वं द्योतितं भवति, यतः जातिः सामान्येन समवायेनैव
स्वाधिकरणे वर्तते, यदि विशेषतः उल्लेखः क्रियते तदैव अन्यसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वं लभ्यते, तथा च
'नीलाभावः' इत्येवमेव कथने नीलत्वस्य शब्दतः अनुल्लेखात् तन्निष्ठा या अवच्छेदकता
सा निरवच्छिन्ना भवति, तदधिकरणमपि समवायेनैव गृह्यते, कालिकेन यदि नीलत्वविशिष्टस्य
समवायेनाऽभावः ग्राह्यः तदा नीलत्वस्य शब्दतः उल्लेखाऽवश्यम्भावात् तन्निष्ठाऽवच्छेदकता
निरवच्छिन्ना नैव भवेत् । अतः निरवच्छिन्ना या नीलत्वनिष्ठा अवच्छेदकता सा संसर्गविधया
समवायेनैवाऽवच्छिन्ना भवति । ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या अवच्छेदकता
तस्यां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठसंसर्गीया-
ऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वं स्यादेव ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या अवच्छेदकता तस्याः निरवच्छिन्नत्वविशेषणात्
स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वं द्योतितं भवति ।
यतः या अवच्छेदकता केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्ना सा साध्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकरूपत्व-

न्यूनवृत्तिजातित्वभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्ना स्यादेव । एषा अवच्छेदकता च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व(= स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व)-सम्बन्धेनाऽपि साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा अस्ति इति सिद्धम् । ततश्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वं सिध्यति ।

इत्थञ्च तत्तद्विशेषणबलेन नीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका अवच्छेदकता यथा साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति तथा सूचितं भवति । यदि एकमपि विशेषणं नोपादीयते तदा नेष्टसिद्धिः । तथा हि - यदि निरवच्छिन्नत्वेन न विशिष्यते तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता तदा नीलत्वविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या नीलत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता तस्याः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वेन ग्रन्थाऽसङ्गतिः ।

य शो ल ता अयमाशयः - निरवच्छिन्नत्वाऽप्रवेशे 'नीलत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादाय न व्याप्यत्वाऽनिर्वाहः' - इति एवं वक्तव्यं भवेत्, किन्तु तच्चाऽसङ्गतम्, यतः नीलत्वविशिष्टनीलाभावोऽपि नीलत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकः एव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकतायाः नीलत्वनिष्ठत्वात् । किन्तु एतादृशाऽभावमादाय स्ववृत्तित्वाऽप्रवेशेऽपि अव्याप्तिः न सम्भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वाभावात् । तद्यथा -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणनीलत्ववृत्तित्वस्य तादृशनीलत्वविशिष्टनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशनीलत्वविशिष्टनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टः समवायः । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकताऽपि समवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपिका, उभयावच्छेदकत्वयोः संसर्गविधया समवायेनैव अवच्छिन्नत्वात् । तथा च साध्यतानिरूपितावच्छेद-

कतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्ट-भिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता समवाये रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वे च, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता समवाये नीलत्वत्वे च । इत्थं तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-समवायरूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वभिन्ननीलत्वत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेद-कताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाव-च्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति ।

इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपित-संसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यता-निरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपक-त्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽ-वच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्न-निष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव कथ्यते इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धाऽनिवेशेऽपि तादृशाऽ-भावमादायाऽव्याप्त्यभावात् कथं 'नीलत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादायाऽव्याप्तिः भवेदि'ति उक्तं सङ्गच्छते ?

किञ्च, घटानुयोगिककालिकेन नीलत्वविशिष्टः यः (= घटः) तस्य समवायेनाऽभावमादायाऽपि अव्याप्तिः नैव सम्भवति । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः नीलत्वनिष्ठत्वेन तादृशाऽभावोऽपि नीलत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकः कथ्यते एव । ततश्च तमादायाऽव्याप्तिः स्ववृत्तित्वाऽनिवेशे यदि स्यात् तदैव पूर्वोक्तं सङ्गच्छते, किन्तु तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपिताऽ-

वच्छेदकताविशिष्टाभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टा न भवति । ततः कुतः तमादायाऽव्याप्तिः सम्भवेत् ?

यदि निरवच्छिन्नत्वं निवेश्यते तदा नेयमापत्तिः, निरवच्छिन्ननीलत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगि-
ताकाभावविधया तादृशाऽभावग्रहणाऽसम्भवेन तमादायाऽव्याप्तिविरहेऽपि क्षतिविरहात्, तादृशाऽ-
भावविधया ग्राह्यं नीलाभावमादायाऽव्याप्तिध्रौव्यादिति निरवच्छिन्नत्वेन विशेषणीया एव अवच्छेदकता ।

अथाऽस्तु निरवच्छिन्नत्वविशेषणम्, किन्तु नीलत्वनिष्ठत्वं न निवेश्यम्, तथा च 'निरवच्छिन्नाऽ-
वच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादाय अव्याप्तिः स्याद्' - इत्येव वक्तव्यम्, आपत्त्यभावात् ।
न हि नीलत्वविशिष्टाभावः, नीलत्वस्य घटानुयोगिककालिकेनाधिकरणं यत् तस्य समवायेनाऽभावः
वा निरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः
नीलत्वत्वेन अवच्छिन्नत्वात् । साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाश्च रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेन अवच्छिन्न-
त्वात् तादृशावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादायाऽव्याप्तिः न स्यादेव । यदा निरव-
च्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकः अभावः गृह्यते तदा अव्याप्तिः भवत्येव, यथा नीलाभावस्य
निरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वेन तमादायाऽव्याप्तिः भवत्येव । ततश्च अवच्छेदकतायाः
नीलत्वनिष्ठत्वविशेषणमनर्थकमिति 'निरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादाय न व्याप्य-
त्वाऽनिर्वाहः' - इत्युक्तौ एव सामञ्जस्ये 'निरवच्छिन्ननीलत्वादिनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाव-
मादाय न व्याप्यत्वाऽनिर्वाहः' - इत्युक्तिरनुचिता एवेति चेद् ?

न, निरवच्छिन्नघटत्वादिनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावव्यवच्छेदफलत्वेन तत्सार्थक्यात् ।
यदि 'निरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादाय न व्याप्यत्वाऽनिर्वाहः' - इत्येवमेवोच्यते
तदा निरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाऽभावमादाय स्ववृत्तित्वाऽनिवेशे अव्याप्तिः स्यादेवेति
आवश्यकम् । किन्तु घटाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका या घटत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता सा निरवच्छिन्ना
तथापि घटाभावमादायाऽव्याप्तिः न भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः
साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽविशिष्टत्वात् । तद्यथा - (१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणविधया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिः नीलत्वादिलक्षणा प्राप्यते ।
तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता घटत्वे वर्तते, न तु नीलत्वादिषु रूपत्वन्यूनवृत्ति-
जातिरूपेषु साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणभूतेषु इति तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपक-

घटत्वनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणरूपत्वन्यूनवृत्तिजातिवृत्तित्वस्याऽसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा न भवति ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

रूपत्वन्यूनवृत्तिजातीनां समवायेनैव साध्ये वृत्तित्वविवक्षणात् साध्यतानिरूपितरूपत्वन्यूनवृत्तिजातिनिष्ठावच्छेदकता संसर्गविधया समवायेनाऽवच्छिन्ना वर्तते । तादृशघटाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वस्याऽपि घटे समवायेनैव वृत्तेरभिप्रेतत्वात् तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकताऽपि संसर्गविधया समवायेनैवाऽवच्छिन्ना, नान्येन केनचिदपि इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकघटत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितरूपत्वन्यूनवृत्तिजातिनिष्ठाऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वे समवाये च वर्तते । तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः शब्दतः अनुल्लिख्यमानघटत्वजातिनिष्ठत्वेन केनाऽपि धर्मेण अनवच्छिन्नत्वात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवाये एव भवेदिति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टरूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्व-समवायोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशघटाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन च साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्वसामानाधिक-

य
शो
ल

ता

रण्यसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽविशिष्टत्वेन तादृशसम्बन्धत्रितयेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपितत्वमेव न स्यादिति तादृशोऽभावः धर्तुं नैव शक्यते । ततश्च निरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादायाऽपि अव्याप्त्यसम्भवात् प्रागुक्तमसङ्गतमेव स्यादिति नीलत्वनिष्ठत्वमपि अवच्छेदकताविशेषणविधया निवेशनीयम् एव ।

पीतघटे यथा नीलाभावमादायाऽव्याप्तिः भवति, तथा रक्ताद्यभावमादायाऽपि अव्याप्तिः भवत्येव, तादृशाऽभावीयरक्तत्वादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता-विशिष्टत्वसम्भवात् । तद्यथा - (१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणविधया नीलत्वादिरूपत्वन्यूनवृत्तिजातयः प्राप्यन्ते, ततश्च रक्तत्वेऽपि साध्यतानिरूपितावच्छेदकता स्यादेव, तस्य रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वात् । तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकताऽपि रक्तत्वे एव वर्तते इति तादृशरक्ताभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणरक्तत्ववृत्तित्वसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः समवायः । तादृशाऽभावीय-प्रतियोगितावच्छेदकस्य रक्तत्वस्य रक्ते समवायेनैव वृत्तित्वस्य विवक्षणात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-निरूपकाऽवच्छेदकताऽपि समवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपिका एव भवेत् । ततश्च तादृशरक्ताभावीयप्रतियोगितानिरूपकरक्तत्वनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपित-संसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपित-संसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशरक्ता-भावीयप्रतियोगितानिरूपकरक्तत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता समवाये रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वे च वर्तते ।

तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः शब्दतः अनुल्लिख्यमानरक्तत्वजातिनिष्ठत्वेन धर्मविधया न केनाऽप्यवच्छिन्नत्वम्, सम्बन्धविधया च समवायेनाऽवच्छिन्नत्वमिति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवायरूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशरक्ताभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नाऽवच्छेदकताऽनिरूपिता भवेत्, तादृशरक्ताभावीयप्रतियोगितानिरूपिकायाः रक्तत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वात्, तदितरावच्छेदकत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः निरूपितत्वविरहाच्च । तथा च तादृशः रक्ताभावः धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं पीतघटः, तत्र रूपहेतोः वृत्तित्वेन लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

यदि स्ववृत्तित्वसम्बन्धः निवेश्यते तदा नेयमव्याप्तिः, रक्ताभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वसम्भवेऽपि स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तदसम्भवात् । यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता रक्तत्वनिष्ठा सम्बन्धविधया समवायेनाऽवच्छिन्ना, धर्मविधया न केनाऽप्यवच्छिन्ना, साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता सम्बन्धविधया समवायेन धर्मविधया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेन चावच्छिन्ना इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्नरूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाम् असत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः नैव भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-

विशिष्टा नैव भवेदिति न स्यादेव स्ववृत्तित्वनिवेशे तादृशरक्ताभावमादाय अव्याप्तिरिति रक्तत्वनिष्ठ-
निरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादायाऽपि स्ववृत्तित्वाऽनिवेशे अव्याप्तिः, तन्निवेशे
तद्विरहश्च इति ग्रन्थकृता आदिपदमुपात्तम् ।

ननु स्ववृत्तित्वाऽनिवेशे नीलाभावमादायाऽव्याप्तिः भवति, तद्वारणाय स्ववृत्तित्वनिवेशस्याऽ-
वश्यकत्वेऽपि वृत्तितानियामकसम्बन्धविधया स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽ-
निरूपकत्वं न निवेश्यम्, किन्तु स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वमेव निवेश्यताम्, तावताऽपि अभिप्रेतसिद्धेः ।
तथा हि -

साध्यतानिरूपितावच्छेदकता रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिषु नीलत्वादिषु वर्तते, तथा च साध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकताधिकरणविधया नीलत्व-पीतत्व-रक्तत्वादयः प्राप्यन्ते । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूप-
कावच्छेदकता केवलनीलत्वे एव वर्तते इति तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता-
धिकरणविधया केवलनीलत्वमेव प्राप्यते । साध्यतानिरूपितावच्छेदकता तादृशनीलाभावीयप्रति-
योगितानिरूपकावच्छेदकताधिकरणनीलत्वेऽपि वर्तते, तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाव-
च्छेदकताधिकरणनीलत्वभिन्नपीतत्वादिषु अपि वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाव-
च्छेदकताधिकरणनीलत्वभिन्नरक्तत्वादिवृत्तित्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानधिक-
रणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशरक्ताभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपिताव-
च्छेदकतायां वृत्तिः नैव भवति इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेद-
कता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टाऽपि नैव भवति ।

ततश्च तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपित-
संसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि
स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशत्वाऽभावात्तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता-
विशिष्टभिन्ननीलत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता एव स्यात् । ततश्च तादृशाऽभावस्यैवाऽग्राह्यतया
तादृशाऽभावमादायाऽव्याप्तिः कथं भवेत् ? तथा च 'घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वान्, रूपाद्'
- इत्यत्र नीलाद्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय स्ववृत्तित्वसम्बन्धनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वेऽपि वृत्तिता-
नियामकसम्बन्धविधया स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वमेव निवेश्यम्, न तु स्वनिरूपितावच्छेदकता-

विशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् इति चेद् ?

न, अभिप्रेताऽसिद्धेः । तथा हि - उक्तस्थले रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिनिष्ठा या साध्यतावच्छेदकता सा न एकैव किन्तु रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिनीलत्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता भिन्ना, रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिपीतत्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता च भिन्ना । ततश्च यदि नीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकता तादृशेन एकेनाऽपि साध्यतावच्छेदकत्वेन विशिष्टा भवेत् तदापि तत्र साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वमेव कथ्यते, न तु तदभावः इति स्पष्टमेव । तादृशानीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता च साध्यतानिरूपितनीलत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवति, स्ववृत्तित्वसम्बन्धनिवेशे, वृत्तितानियामकसम्बन्धविधया च स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वनिवेशेऽपि । तद्यथा -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणनीलत्ववृत्तित्वस्य तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशनीलाभावीयप्रतियोगिता- य
निरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति । शो

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् । ल

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव । ता

(३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितनीलत्वनिष्ठावच्छेदकता रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेनैवाऽवच्छिन्ना भवति, न तु नीलत्वत्वेन, रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेन नीलत्वोपस्थितेः, न हि नीलत्वत्वेन नीलत्वभानं तत्राऽस्ति किन्तु रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेनैवाऽतः साध्यतानिरूपिता या नीलत्वनिष्ठा अवच्छेदकता, या रक्तत्वनिष्ठा अवच्छेदकता... ताः सर्वाः अपि रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेनैवावच्छिन्ना, न तु नीलत्वत्वादिना । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकता तु धर्मविधया न केनाऽप्यवच्छिन्ना । तथा च साध्यतानिरूपितनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसमवाय-

रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वोभयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशनीलाभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकता-
ऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरू-
पितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् । (वृत्तित्वञ्च स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन)

साध्यतानिरूपितनीलत्वनिष्ठावच्छेदकताधिकरणं नीलत्वमेव, साध्यतानिरूपिता या नीलत्व-
निष्ठावच्छेदकता सा न पीतत्वे रक्तत्वे वा वर्तते, या साध्यतानिरूपिता पीतत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता
सा एतदवच्छेदकतातः भिन्ना एवेति नीलत्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताधिकरणविधया नीलत्वमेव
प्राप्यते, न हि पीतत्वादिकम् । यदि नीलत्वनिष्ठा पीतत्वनिष्ठा च साध्यतावच्छेदकता एकैव
स्यात् तदैव एवं कथयितुं शक्यते यदुत 'नीलत्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता पीतत्वेऽपि वर्तते'
इति, नान्यथा, प्रकृते नीलत्वनिष्ठा या साध्यतावच्छेदकता पीतत्वनिष्ठा च या साध्यतावच्छेदकता
एतद्द्वितयस्याऽपि परस्परं भिन्नत्वेन नीलत्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताधिकरणविधया पीतत्वं कथं
प्राप्यते ?

ततश्च नीलत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताधिकरणनीलत्वभिन्नावृत्तित्वस्य तादृशाऽभावीय-
साध्यतानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशा-
ऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकता साध्यतानिरूपितनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतायां
वृत्तिः भवतीति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकता
साध्यतानिरूपितनीलत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव । ततश्च तादृशनीलाभावीय-
प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितपीतत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावेऽपि
साध्यतानिरूपितनीलत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वात् तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपका-
वच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयावच्छे-
दकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैत-
च्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा एव कथ्यते । ततश्च तादृशाऽभावीय-
प्रतियोगितायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वसत्त्वात् तादृशा-
ऽभावमादाय अव्याप्तिः दुर्वारा ।

यदि स्ववृत्तित्वं सम्बन्धकोटौ निवेश्य वृत्तितानियामकसम्बन्धविधया स्वनिरूपिताऽवच्छेदकता-
विशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वं निवेश्यते, तदा नेयमव्याप्तिः भवति, यतः तादृशाऽभावीय-
प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता धर्मविधया न केनाऽप्यवच्छिन्ना, सम्बन्धविधया च समवायेनैवाऽव-
च्छिन्ना, साध्यतानिरूपिता नीलत्वनिष्ठा पीतत्वादिनिष्ठा वा या अवच्छेदकता सा धर्मविधया
रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेनावच्छिन्ना सम्बन्धविधया च समवायेनाऽवच्छिन्ना, रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वं
न तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः अवच्छेदकमिति तादृशनीला-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्नरूपत्व-
न्यूनवृत्तिजातित्वनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायामसत्त्वात् स्वनिरू-
पितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः नैव भवति, ततश्च स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन
साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावैशिष्ट्यस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाम-
सत्त्वात् प्रागुक्तरीत्या न स्यादेवाऽव्याप्तिः ।

य

तथा च 'घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वान्, रूपाद्' - इत्यत्र नीलाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय शो
स्ववृत्तित्वसम्बन्धे वृत्तित्वनियामकसम्बन्धविधया स्वानधिकरणावृत्तित्वं नैव निवेश्यम्, किन्तु ल
स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वमेव निवेश्यमिति । ता

ननु स्वानधिकरणाऽवृत्तित्वनिवेशे भवेदव्याप्तिः, किन्तु स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-
भिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वं तन्निवारणाय न निवेश्यम्, स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठा-
ऽवच्छेदकतानिरूपकत्वमेव निवेश्यम्, तावताऽपि अभिलषितसिद्धेः । तथा हि - रूपत्वन्यूनवृत्ति-
जातित्वेन साध्यतानिरूपितनीलत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता अवच्छिन्ना अस्ति, रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वं
च न तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टम्, तस्य धर्मविधया
सम्बन्धविधया वा तादृशभावीयप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकताऽनवच्छेदकत्वात् । ततश्च साध्यता-
निरूपिताऽवच्छेदकतायां तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं नास्तीति स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकता-
निरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां
वृत्तिः नैव भवति, ततः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवतीति प्रागुक्तीत्या तादृशाऽभावस्याऽग्राह्यत्वात् कथं तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ? ततश्च तादृशाऽऽपत्त्यापाकरणाय वृत्तितानियामकसम्बन्धविधया स्ववृत्तित्वसम्बन्धे स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वमेव निवेश्यम्, न तु स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् इति चेद् ?

न, विकल्पनिरासात् । स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वम् इति अस्य कोऽर्थः ?

(१) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वम् ?

(२) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वम् ?

(३) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वम् ?

(४) स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना(= धर्मविधया)ऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेद-

य कतानिरूपकत्वम् ?

(५) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वम् ?

शो

(६) स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छि-

ल

न्नावच्छेदकतानिरूपकत्वम् ?

ता

(७) धर्मविधया सम्बन्धविधया वा स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टं यत् तन्निष्ठा धर्मविधया सम्बन्धविधया वा यदवच्छेदकता तन्निरूपकत्वम् ? = स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वम् वा ?

नाऽत्र कोऽपि विकल्पः 'घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्धान्, रूपाद्' - इत्यत्र नीलाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय क्षमः । क्षमश्चेदन्यत्राऽव्याप्तिग्रस्तस्तु नियमात् । यदि प्रथमः विकल्पः तदा नीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकता स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितनीलत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा भवितुमर्हति, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः यः समवायः तन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वर्तते, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः संसर्गविधया समवायेनाऽवच्छिन्नत्वात् । ततश्च साध्यतानिरूपितनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतायां तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयावच्छेदकताविशिष्टसमवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात्

स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येव । इत्थञ्च स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वसम्भवेन स्ववृत्तित्वनिवेशेऽपि न तद्वारणं सम्भवतीति स्थितम् ।

अथ द्वितीयः विकल्पः, तथाऽपि पूर्वोक्ता एवाऽऽपत्तिः, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टः यः समवायः तन्निष्ठसंसर्गीयावच्छेदकतानिरूपकत्वं साध्यतानिरूपितनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतायां वर्तते एवेति स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिता सम्भवतीति स्यादेव प्रागुक्तरीत्याऽव्याप्तिः ।

अथ तृतीयः विकल्पः, तत्रापि पूर्वोक्ताऽऽपत्तिः, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं साध्यतानिरूपितनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतायामस्त्येवेति स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिता भवत्येव । तथा च स्यादेव प्रागुक्तरीत्याऽव्याप्तिः ।

अथ चतुर्थः विकल्पः अङ्गीक्रियते तदा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः शब्दतः अनुल्लिख्यमाननीलत्वनिष्ठत्वेन धर्मविधया केनाऽप्यवच्छिन्नत्वाऽभावात् तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता अप्रसिद्धा एव स्यादिति न लक्षणसमन्वयः सम्भवति ।

ननु किमेवं विप्रलपति ? यदि नीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता अप्रसिद्धा तदा वरमेव, नीलाभावस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तत्र च रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमदभावः ग्रहीतुं शक्यते एव, तद्यथा -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणरूपत्वन्यूनवृत्तिजातिषु एव तादृशरूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः वृत्तित्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशरूपत्वन्यून-

वृत्तिजातिमदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशरूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवति एव ।

(३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टरूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्व-समवायोभय-भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रति-योगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् । (वृत्तित्वञ्च स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्ट-निष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन)

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता-विशिष्टः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वधर्मः भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकरूपत्वन्यूनवृत्ति-जातिनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेनावच्छिन्नत्वात् । साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽपि रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेनावच्छिन्ना वर्तते एवेति रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वनिष्ठावच्छेदकता-निरूपकत्वं तत्र स्यादेव । तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितयत्कि-ञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टरूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं साध्यता-निरूपितावच्छेदकतायां वर्तते इति स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठा-वच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपका-वच्छेदकता वृत्तिः भवेदेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्चैतल्लक्षणानुसारेण नीलाभावः लक्षणघटको न भवति, रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमदभावश्च

लक्षणघटकः भवति, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिकायाः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिनिष्ठायाः अवच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वात् । रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमदभावः रूपादिषु, तत्र रूपहेतोरवृत्तित्वेन लक्षणसमन्वयान्न अव्याप्तिगन्धोऽपि ।

ततश्च एतल्लक्षणमेवाङ्गीकरणीयं स्यादिति चेद् ?

न, 'घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वान्, रूपाद्' - इत्यत्र नीलाभावमादायाऽव्याप्त्यभावेऽपि 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यादौ लक्षणाऽप्रसिद्ध्या अव्याप्तितादवस्थ्यात् । तद्यथा - 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः वह्न्यभावः ग्राह्यः, तस्य लक्षणघटकत्वात् । किन्तु प्रकृते वह्न्यभावोऽपि एतल्लक्षणानुसारेण धर्तुं न शक्यते, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वाऽसम्भवात्, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताधिकरणवह्नित्ववृत्तित्वसत्त्वेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वस्य, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्नेन संसर्गविधयानवच्छिन्नत्वसत्त्वेन स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वस्य, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वेन स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वस्य च सत्त्वेऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वजातिनिष्ठत्वेन तादृशावच्छेदकतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताऽपि अप्रसिद्धा एव स्यात्, ततः स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धाद्यप्रसिद्ध्या वह्न्यभावग्रहणमेव दुःशकं स्यादिति लक्षणघटकतया वह्न्यभावाऽप्राप्तेः लक्षणाऽसमन्वयात् कुतः तादृशं लक्षणमुपेयम् ?

यदि स्ववृत्तित्वसम्बन्धघटकसम्बन्धतया स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वं प्रवेश्यते तदा तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता

समवाये प्रसिद्धा, तद्भिन्नेन तादृशसाध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽपि अनवच्छिन्ना इति न का-
प्यनुपपत्तिः । तथा च एषः चतुर्थः विकल्पोऽपि न घटामञ्चति ।

अथ पञ्चमः विकल्पः, तत्रापि उक्ताऽव्याप्तितादवस्थम् । यद्यपि 'घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजाति-
मद्वान्, रूपाद्' इत्यत्र नीलाभावमादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति, यतः तादृशनीलाभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता केवलसमवाये एव, तादृशनीलाभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकतायाः शब्दतः अनुल्लिख्यमाननीलत्वजातिनिष्ठत्वेन धर्मविधया केनाप्यन-
वच्छिन्नत्वात्, सम्बन्धविधया च समवायेनैवाऽवच्छिन्नत्वात् । साध्यतानिरूपितावच्छेदकता च
धर्मविधया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेनाऽवच्छिन्नाऽस्ति इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां रूपत्व-
न्यूनवृत्तिजातित्वनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वं वर्तते, समवायनिष्ठ-
यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वं नैव वर्तते, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः
सम्बन्धविधया समवायेनावच्छिन्नत्वेऽपि धर्मविधया समवायेनानवच्छिन्नत्वात् । रूपत्वन्यूनवृत्ति-
जातित्वञ्च तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टं नैव
भवति, तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः धर्मविधया सम्बन्ध-
विधया वा रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेन अनवच्छिन्नत्वात् । तथा च रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वनिष्ठ-
यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वं साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वर्तते, किन्तु
रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वं तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टं
नैव भवति । समवायः तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टः भवति, किन्तु समवायनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वं साध्यता-
निरूपितावच्छेदकतायां नास्ति इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशाऽभावीयप्रतियो-
गितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेद-
कतानिरूपकत्वं नैव सम्भवति । तथा च स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्ब-
न्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां
साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतावृत्तित्वविरहात् स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशनीलाभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकता कथं नु साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेत् ?

ततश्च तादृशनीलाभावस्यैव धर्तुमशक्यतया कुतः तमादायाऽव्याप्तिसम्भवः ? प्रत्युत
रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमदभावमादाय लक्षणसमन्वयोऽत्र सम्भवति, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-

निरूपकावच्छेदकता प्रागुक्तरीत्या स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्न-निष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः धर्मविधया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेन सम्बन्धविधया समवायेन च अवच्छिन्नत्वात्, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां च रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धाऽवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वात् तादृशरूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टरूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वं साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां वर्तते इति स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेत् । ततश्च स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनाऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येवेति तादृशरूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमदभावः गृह्यते, तदधिकरणं गुणादिकम्, रूपहेतुस्तत्रावृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयाभावात् स्यादेव एतल्लक्षणमङ्गीकर्तव्यम् ।

य
शो
ल
ता

तथापि 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र वह्न्यभावस्याऽपि लक्षणाऽघटकत्वप्रसङ्गादव्याप्तिः दुर्वारा । तथा हि - प्रागुक्तरीत्या वह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति, किन्तु स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवति, यतः तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता केवलसमवाये एव वर्तते, तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः धर्मविधया केनाप्यनवच्छिन्नत्वात्, सम्बन्धविधया समवायेनैवाऽवच्छिन्नत्वात् । साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽपि शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्वनिष्ठत्वेन धर्मविधया अनवच्छिन्ना एवेति समवायादौ कुत्रापि वर्तमानयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वं तत्र नास्ति एव, यदि कोऽपि धर्मः धर्मविधया साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः अवच्छेदकः भवेत् तदा साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तन्निष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वं स्यात्, किन्तु नास्ति कोऽपि धर्मविधया साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः अवच्छेदकः, नास्ति च साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकतायां यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वमिति

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतानिरूपिता-
वच्छेदकताविशिष्टसमवायनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वाऽप्रसिद्ध्या
स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेव कथम् ? तथा च लक्षण-
समन्वयकारकवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकता-
विशिष्टत्वाभावात् तादृशोऽभावः धर्तुं न शक्यते, अन्यस्याभावस्याप्यप्राप्तेः स्यादेवाऽव्याप्तिः
लक्षणाऽसमन्वयात् । ततश्च एतल्लक्षणमपि न निर्दुष्टं येन तद् अङ्गीकरणीयं स्यात् ।

अथ षष्ठः विकल्पः, तत्रापि उक्ताऽव्याप्तितादवस्थ्यम् । **यद्यपि** एतल्लक्षणानुसारेण
'घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्धान्, रूपाद्' - इत्यत्र नीलाभावमादायाऽव्याप्तिः न भवति, यतः
नीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता
एवाऽप्रसिद्धा, शब्दतः अनुल्लिख्यमाननीलत्वजातिनिष्ठत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपका-
वच्छेदकतायाः धर्मविधया केनाप्यवच्छिन्नत्वाभावात्, तथा च नीलाभावग्रहणे लक्षणसमन्वयः
नैव शक्यः, चतुर्थसम्बन्धाऽप्रसिद्ध्या तद्घटितलक्षणस्याऽप्यप्रसिद्धेः, घटकाप्रसिद्धौ तद्घटिता-
ऽप्रसिद्धेः न्याय्यत्वात् ।

अतः तत्र रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमदभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावस्य लक्षणघटकतया प्राप्तेः
शक्यत्वात्, तादृशाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-
त्वात् । तद्यथा - तत्रैतदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसं-
र्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंस्पर्शीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-
भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकरूपत्वन्यूनवृत्तिजातिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धा-
वच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टं रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वम्, साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाश्च धर्मविधया
रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वावच्छिन्नत्वेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वनिष्ठ-
यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वं वर्तते इति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकाऽवच्छेदकतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता-
विशिष्टरूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वं वर्तते एवेति

स्वनिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता-
निरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां
वृत्तिः भवत्येवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनाऽपि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यता-
निरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव । तथा च रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमदभावः धर्तुं शक्यते,
तमादाय पूर्वोक्तरीत्या लक्षणसमन्वयः, ततः किमर्थमेतल्लक्षणं त्यक्तव्यम् ?

तथापि 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र वह्न्यभावस्यैव धर्तुमशक्यत्वप्राप्त्या अव्याप्तिर्द्वारा
एव । वह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता
एवाऽप्रसिद्धा वर्तते, वह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः शब्दतः अनुल्लिख्यमानवह्नित्व-
जातिनिष्ठत्वेन धर्मविधया केनाऽप्यनवच्छिन्नत्वात् । तथा च चतुर्थलक्षणवदत्रापि अप्रसिद्धिः
अतः अव्याप्तिश्च स्यादिति नैतल्लक्षणमप्यङ्गीकर्तव्यम् ।

यदि स्ववृत्तित्वसम्बन्धे वृत्तितानियामकसम्बन्धविधया स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्न-
निष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वं प्रवेश्यते तदा नोक्ताऽऽपत्तिरिति पूर्वोक्तरीत्या स्वयमूह्यम् ।

अथ सप्तमः विकल्पः, तत्र 'घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वान्, रूपाद्' - इत्यत्र नीलाभाव-
मादायाऽव्याप्तिः दुर्वारा, नीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्यता-
निरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वसम्भवात् । तद्यथा -

नीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकनीलत्वनिष्ठावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसं-
र्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंर्गीयावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-
भिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवतीति
प्राग्वज्ज्ञेयम् । नीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टः यः
समवायः सः साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः अपि अवच्छेदकः वर्तते इति समवायनिष्ठावच्छेदकता-
निरूपकत्वं साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वर्तते । तथा च तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितानिरू-
पकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य साध्यतानिरूपिताव-
च्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभा-
वीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येवेति स्ववृत्तित्वसम्ब-
न्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

तथा च नीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः सम्बन्धचतुष्टयेन साध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकताविशिष्टत्वसिद्ध्या तादृशानीलाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः एकत्वात्
तादृशानीलाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्व-
प्राप्तेः तादृशानीलाभावो धर्तुं शक्यते इति तमादायाऽव्याप्तिः दुर्वारा एवेति सप्तमविकल्पोऽपि
न घटाकोटिमाटीकते ।

अतः स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपकत्वमेव निवेश्यम्, तथा सति
साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वावच्छिन्नत्वेन रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वस्य च
तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वाभावेन साध्यतानिरू-
पितावच्छेदकतायां तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसम-
वायभिन्नरूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसिद्ध्या स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्ट-
भिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यता-
निरूपितावच्छेदकतायां वृत्तिः न स्यादेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपका-
वच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा न स्यादिति नीलाभावो धर्तुं न शक्यते ।
रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमदभावः धर्तुं शक्यते, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकरूपत्वन्यून-
वृत्तिजातिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वे समवाये च वर्तते, तादृशा-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः धर्मविधया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेन सम्बन्धविधया च
समवायेन अवच्छिन्नत्वात् । साध्यतानिरूपितावच्छेदकताऽपि धर्मविधया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वेन
सम्बन्धविधया समवायेन चावच्छिन्नेति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताऽपि समवाये
रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वे चैव वर्तते, नान्यत्र कुत्रचिदिति साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशाऽभा-
वीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टरूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्व-समवायो-
भयभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकता-
ऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां
वृत्तिः भवतीति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपिता-
वच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छे-
दकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठा-

वच्छेदकताऽनिरूपकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा तु भवत्येव ।

इदञ्चात्रावधेयम् - रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिनिष्ठा साध्यतावच्छेदकता यथा भिन्ना भिन्ना तथा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि भिन्ना भिन्ना । ततश्च रक्तत्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता-विशिष्टत्वं नीलत्वनिष्ठतादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां न स्यात्, सामानाधिकरण्याऽभावात् तथापि नीलत्वनिष्ठसाध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टत्वं तु स्यादेव । एवं सर्वाः अपि प्रतियोगितावच्छेदकताः एकेन साध्यतावच्छेदकत्वेन विशिष्टाः स्युरेवातः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपकत्वमेव स्यान्न तु साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वमिति तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते, तदधिकरणे गुणादौ रूपहेतोरवृत्तित्वेन लक्षणसमन्वयः स्यादेवेति ।

स्ववृत्तित्वाऽनिवेशे याऽव्याप्तिरत्रोक्ता तन्मूलं नीलाभावीयाऽवच्छेदकतायाः निरवच्छिन्नत्वम् । कदाचित् सावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिताकाभावमादायाऽपि अव्याप्तिः दर्शयितुं शक्यते । शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमत्र किञ्चित् प्रतन्यते -

स्थलम् -

‘भूतलं रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्विशिष्टवत्, रूपविशिष्टाद्’ इति ।

यत्र यत्र रूपं तत्र तत्र रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत् स्यादेवेति व्याप्तिः सुसिद्धा, ततश्च यो यो रूपवान् सः सः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्विशिष्टोऽपि स्यादेवेति व्याप्तिरपि दण्डापूपन्यायेन सिध्यति, अतः एव ‘यत्र यत्र रूपविशिष्टः घटादिः तत्र तत्र रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्विशिष्टः स्यादेव’ इति व्याप्तिरपि फलिता, भूतलं घटविशिष्टम्, घटः रूपविशिष्टः, यः रूपविशिष्टः तस्य रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्विशिष्टत्वस्यावश्यम्भावाद् भूतले घटसत्त्वे रूपविशिष्टसत्त्वं रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्विशिष्टसत्त्वं च सिद्ध्यत एव, तथा च ‘यत्र यत्र रूपविशिष्टः तत्र तत्र रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्विशिष्टः’ इति व्याप्तिः सिध्यति, अतः उक्तस्थलं सत् ।

तत्र - साध्यम् - रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्विशिष्टः (घटादिः) ।

- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत् (नीलरूपादिकम्) ।

- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - रूपत्वन्यूनवृत्तिजातयः नीलत्वादिकाः ।

य
शो
ल

ता

– साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

अत्र नीलरूपविशिष्टाभावः गृह्यते, भूतले घटः रक्तरूपविशिष्टः वर्तते इति नीलरूपविशिष्टा-
भावः भूतले प्राप्यते, नीलरूपविशिष्टस्य कस्याऽपि तत्र सद्भावाभावात् । तत्र च रूपविशिष्टस्य
हेतोः वृत्तिता, घटस्य रूपविशिष्टत्वात् ।

एतादृशाऽभावीयप्रतियोगी - नीलरूपविशिष्टः ।

– प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - नीलरूपम् ।

– प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

– प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - नीलत्वम् ।

– प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

अधुना एतदभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति
न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः अधिकरणविधया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिविशिष्टानि नीलरूपादीनि
प्राप्यन्ते, तत्र नीलरूपे तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकताऽपि वर्तते इति तादृशनीलरूप-
विशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताधिकरणनीलरूप-
वृत्तित्वस्य सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशनीलरूपविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकाव-
च्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टः समवायोऽस्ति, साध्यतानिरू-
पितनीलरूपादिनिष्ठावच्छेदकतायाः सम्बन्धविधया समवायेनावच्छिन्नत्वात् । तादृशनीलरूपविशिष्टा-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः सम्बन्धविधया समवायेनैवावच्छिन्नत्वात् समवायनिष्ठसंस-
र्गीयाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वमेव तत्र स्यात् । तथा च साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गीया-
ऽवच्छेदकताविशिष्टसमवायभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वस्य तादृशनीलरूपविशिष्टा-
भावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठ-
संसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशनीलरूपविशिष्टाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपका-

वच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् ।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवाये नीलत्व-पीतत्वादिरूपत्वन्यूनवृत्ति-जातिषु वर्तते, तादृशसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः धर्मविधया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिभिः नीलत्वादिभिः सम्बन्धविधया समवायेन चावच्छिन्नत्वात् । तादृशनीलरूपविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता समवाये नीलत्वे च वर्तते, नीलत्वं समवायश्च साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टौ एवेति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टसमवाय-नीलत्वादिभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशनीलरूपविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपिका एकैव या नीलरूप(नील)निष्ठावच्छेदकता तस्याः स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टत्वेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपितत्वमेव स्यादिति तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं रक्तरूपविशिष्टघटविशिष्टं भूतलम्, तत्र रूपविशिष्टघटस्य वृत्तेः लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेव अव्याप्तिः स्ववृत्तित्वानिवेशे इति ।

यदि स्ववृत्तित्वं निवेश्यते तदा नेयमव्याप्तिः, यतः तादृशनीलरूपविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता समवाये नीलत्वे च वर्तते, तादृशनीलरूपविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतायाः सम्बन्धविधया समवायेन धर्मविधया नीलत्वेन चावच्छिन्नत्वात् । साध्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता च नीलत्वे पीतत्वे रक्तत्वे... सर्वासु रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिषु वर्तते, तत्र पीतत्वादिकं न तादृशनीलरूपविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताऽऽक्रान्तम्, ततश्च साध्यतानिरूपितावच्छेदकतायां तादृशनीलरूपविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टसमवाय-नीलत्वभिन्नपीत-

ત્વાદિનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વસ્યૈવ સત્ત્વાત્ સ્વનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નનિષ્ઠાવચ્છેદકતાઽ-
નિરૂપકત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાયાં
વૃત્તિઃ નૈવ ભવેદિતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાયાઃ સાધ્યતા-
નિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વાઽસમ્ભવાત્ તાદૃશોઽભાવઃ ધર્તુઃ નૈવ શક્યતે, તતઃ કુતઃ તમાદા-
યાઽવ્યાપ્તિઃ સમ્ભવતિ ? કિન્તુ પ્રકૃતે રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વિશિષ્ટાભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ, તમાદાય
લક્ષણસમન્વયશ્ચ સ્વયમૂહ્યઃ ।

इत्थञ्च ‘घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्धान्, रूपाद्’ इत्यत्र नीलाभावमादाय ‘भूतलं रूपत्वन्यून-
वृत्तिजातिमद्विशिष्टवत्, रूपविशिष्टाद्’ - इत्यत्र नीलरूपविशिष्टाभावमादाय चाऽव्याप्तिनिराकरणाय
स्ववृत्तित्वस्य सम्बन्धकोटौ प्रवेशः अनिवार्यः, वृत्तितानियामकसम्बन्धविधया च स्वनिरूपिता-
वच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्वमेव निवेश्यमिति स्थितम् । अत्र ‘व्याप्यत्वा-
ऽनिर्वाहः’ इत्युक्त्या असम्भवदोषो निराकृतः, अव्याप्तिदोषः एव दर्शितः, ‘पर्वतो वह्निमान्,
धूमाद्’ इत्यत्र स्ववृत्तित्वाऽनिवेशेऽप्यव्याप्त्यभावादिति ।

एतावता अवान्तरपूर्वपक्षेण “स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिरूपितसंसर्गीयाऽवच्छेदकताविशिष्ट-
भिन्ननिष्ठसंसर्गीयाऽवच्छेदकताऽनिरूपकत्व-स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽ-
निरूपकत्व-स्ववृत्तित्वै(वृत्तित्वञ्च स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्ननिष्ठावच्छेदकताऽनिरूपकत्व-
सम्बन्धेन)तच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपित-
प्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः” - इत्येवं लक्षणमुपदर्शितम्, तेन च
मुख्यपूर्वपक्षेण यदुक्तं “साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि ‘पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र
महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः स्याद्” इति, तन्निरस्तम्, उक्तरीत्या साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वप्रवेशाङ्गीकारे तादृशाऽव्याप्तेरभावादिति **फलितम्** इति शब्दार्थः ।

अधुना अवान्तरपूर्वपक्षं प्रति अन्यो वादी आह -

✽ વિસ્તૃત પરિષ્કાર વ્યર્થ ✽

પ્રશ્ન :- (પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારની સામે આ પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે.)

વાહ ભઈ વાહ ! જબરી બુદ્ધિમત્તા (!) પ્રદર્શિત કરો છો. ભાઈ સાહેબ ! મચ્છરોના
ત્રાસથી છૂટવા માટે સ્ટેનગન ન ઉપાડાય. તેના માટે મચ્છરદાની જ કાફી છે. પગમાં કાંટા

અથ ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્’ - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय किं भवता एतावान् प्रयासः कृतः ? अहो मૌર્ખ્યम्, मुग्धत्वञ्च । मशकत्रस्तो भवान् तान्प्रति असिं चालयति ननु ? ‘पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र महानीसयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय नैतादृशलक्षणपर्यन्तमनुधावनमुचितम्, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि तादृशाऽव्याप्तिः भवतीति तु सत्यम्, किन्तु यदि ‘साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः’ - इत्येवं लक्षणम् अभ्युपेयते तदा तादृशाऽऽपत्तिनिराकरणं सुशक्यम् । तथा हि -

મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાધિકરણવિધયા મહાનસીયવહ્નિત્વં પ્રાપ્યતે મહાનસીયત્વં વહ્નિત્વં વા । યદિ મહાનસીયવહ્નિત્વં તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિધયાઽડ્ગીક્રિયતે તદા મહાનસીયવહ્નિત્વસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકત્વાભાવાત્ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્ય-

વાગતા હોય તો આખી પૃથ્વીને ચામડાથી મઢી દેવાનો પ્રયાસ ન કરાય. પણ, ફક્ત પગમાં ચામડું વીંટી દેવાય ! તમે એક નાની અમથી વાત માટે આવડું મોટું લક્ષણ બતાવવા બેસી ગયા.

જુઓ, તમે આ લક્ષણ એના માટે બતાવો છો કે જેથી પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ ન આવે. કારણ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક-અવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરવા છતાં પણ મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિનું નિવારણ થઈ શકતું નથી.

બસ, ખાલી આ અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે તમે આટલું લાંબું લક્ષણ બનાવી દીધું. વાસ્તવમાં આ અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે સાધ્યતાઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્ન-સાધ્યતાઅવચ્છેદક-સંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આટલું લક્ષણ જ પર્યાપ્તિ છે ! આ લક્ષણ મુજબ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ હવે નહીં આપી શકાય. તે આ રીતે → પૂર્વે આપણે અનેક વાર જોઈ ગયા છીએ તે મુજબ મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક બે રીતે મળે -

(૧) મહાનસીયવહ્નિત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક બને અથવા તો (૨) મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક બને. જો મહાનસીયવહ્નિત્વને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક માનો તો મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્નમહાનસીય-વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન થઈ જશે. આપણા પરિષ્કાર મુજબ જે અભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતા-

ભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નમહાનસીયવહ્નિત્વધર્માવચ્છિન્નત્વમેવ સ્યાત્, ન તુ સાધ્યતા-
વચ્છેદકભિન્નધર્મેઃ અનવચ્છિન્નત્વમ્ । તતશ્ચ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છે-
દકસમ્બન્ધવિધયા સંયોગસ્યૈવ પ્રાપ્તેઃ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદક-
સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસત્ત્વેઽપિ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નધર્માનવચ્છિન્નત્વં ન સમ્ભવતિ, તતઃ કુતઃ તાદૃશોઽ-
ભાવઃ ધર્તુઃ શક્યતે ?

ય શો લ તા
યદિ મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાધિકરણવિધયા મહાનસીયત્વં વહ્નિત્વં
ચ ગૃહ્યેતે તદાપિ મહાનસીયત્વસ્ય સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાઽવિશિષ્ટત્વેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયો-
ગિતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વભિન્નમહાનસીયત્વધર્માવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્ સાધ્યતા-
ઽવચ્છેદકભિન્નાનવચ્છિન્નત્વં નૈવ સ્યાદિતિ કુતઃ તાદૃશઃ મહાનસીયવહ્ન્યભાવઃ ધર્તુઃ શક્યતે ?
યદભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નધર્માનવચ્છિન્નત્વઞ્ચ
તાદૃશાભાવસ્યૈવ ગ્રાહ્યત્વાત્ ।

તથા ચ પ્રકૃતે વહ્ન્યભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ વહ્નિત્વેનાવચ્છિન્નત્વેન,
વહ્નિત્વાતિરિક્તૈઃ સર્વૈરપિ ધર્મૈરનવચ્છિન્નત્વેન વહ્નિત્વસ્ય ચ સાધ્યતાવચ્છેદકત્વેન તાદૃશવહ્ન્યભા-
વીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નધર્માનવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ
સાધ્યતાવચ્છેદકઃ યઃ સંયોગઃ તેનૈવાઽવચ્છિન્નત્વેન તત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્યાઽપિ

અવચ્છેદકભિન્ન દુનિયાના તમામ ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન હોય તે જ અભાવ લઈ શકાશે. આ
રીતે, મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકવહ્નિત્વભિન્ન મહાનસીય-
વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન હોવાને કારણે મહાનસીયવહ્નિઅભાવ લઈ નહીં શકાય. વહ્નિઅભાવ
લેવો પડે. તેનું અધિકરણ જલહ્રદ ! ધૂમ ત્યાં અવૃત્તિ. આમ, લક્ષણસમન્વય થઈ જવાથી
વિ અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જ ન
મ્રા ✠ તદ્વિભજ્ઞાનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ જ કાફી ✠

હવે બીજી રીતે પણ જોઈ લઈએ - જો મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક
મહાનસીયત્વ અને વહ્નિત્વ બન્નેને સ્વીકારો તો મહાનસીયવહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા
સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન તો થઈ જ જાય. કિંતુ વહ્નિત્વ સિવાયના મહાન-
સીયત્વથી કે જે સાધ્યતાઅવચ્છેદક નથી, તેનાથી પણ અવચ્છિન્ન થઈ જાય. આ રીતે
સાધ્યતાઅવચ્છેદક-વહ્નિત્વભિન્ન સાધ્યતાઅનવચ્છેદક મહાનસીયત્વથી અવચ્છિન્ન મહાનસીય-

સત્ત્વાત્ । તથા ચ તાદૃશવહ્ન્યભાવઃ ધર્તુ શક્યતે, તદધિકરણં જલહ્વાદિકમ્, ધૂમસ્તન્નાડવૃત્તિરિતિ લક્ષણસમન્વયાત્ કુતઃ અવ્યાપ્તિગન્ધલેશોઽપિ ?

ઇત્યજ્ઞ ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્’ - ઇત્યત્ર મહાનસીયવહ્ન્યભાવમાદાયાઽવ્યાપ્તિવારણં ‘સાધ્યતા-વચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નધર્માન્વચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાભાવાધિકરણનિરૂ-ય
પિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - ઇત્યનેન લક્ષણેનૈવ સમ્ભવતિ ચેત્ ? તદા ‘સ્વસામાનાધિકરણ્ય-સ્વનિરૂપિતસંસ-શો
ર્ગીયાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નનિષ્ઠસંસર્ગીયાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપકત્વ-સ્વનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ-લ
ભિન્નનિષ્ઠાવચ્છેદકતાઽનિરૂપકત્વ-સ્વવૃત્તિત્વૈ(વૃત્તિત્વજ્ઞ સ્વનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્ન-તા
નિષ્ઠાવચ્છેદકતાઽનિરૂપકત્વસમ્બન્ધેન)તચ્ચતુષ્ટયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિ-
ન્નાવચ્છેદકતાઽનિરૂપકપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - ઇત્યેવં ગુરુતરં
લક્ષણં કિમર્થમ્ અઙ્ગીક્રિયતે ? તદઙ્ગીકરણં મૌઘ્યમેવ ઇતિ ચેદ્ ?

વહ્નિઅભાવીયપ્રતિયોગિતા થઈ જવાને કારણે તથા પ્રસ્તુત લક્ષણ મુજબ જે અભાવીય-પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકથી ભિન્ન ધર્મથી અનવચ્છિન્ન હોય તે જ અભાવ લઈ શકાતો હોવાથી મહાનસીયવહ્નિઅભાવ કે જે અવ્યાપ્તિઆપાદક હતો તે પ્રસ્તુત પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલે લઈ નહીં શકાય. વહ્નિઅભાવ લેવો પડશે કે જેનું અધિકરણ પર્વતાદિ ન બનતા જલહ્વાદ જ બનશે. ધૂમ તો ત્યાં અવૃત્તિ જ છે. આ રીતે લક્ષણસમન્વય થઈ જવાને કારણે અવ્યાપ્તિને કોઈ અવકાશ નથી.

આમ,

પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી વિ
અવ્યાપ્તિ ફક્ત ‘સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્ન-સાધ્યતાઅવચ્છેદકઈતરઅનવચ્છિન્ન-બ
પ્રતિયોગિતાકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ’ - આટલા જ લક્ષણથી દૂર થઈ શકે તેમ છે ત્યારે બ્રા
સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિ-
રૂપિતપ્રતિયોગિતાકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ... વૈશિષ્ટ્ય જ સંબંધથી... ઈત્યાદિ લક્ષણ
બતાવવાની જરૂરિયાત ખરી ?

આ પ્રશ્નના સમાધાનમાં હવે ગ્રન્થકારશ્રી જણાવે છે કે ઉક્ત લક્ષણ માનવા જતા પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્... ઈત્યાદિ ઘણાં સ્થલે અવ્યાપ્તિ આવે છે. માટે, તે લક્ષણ સ્વીકારી ન શકાય. અમે જે લક્ષણ સ્વીકાર્યું તેના દ્વારા આ બધાં દોષોનો પણ નિરાસ થઈ જાય છે. આવા આશયથી ગ્રંથકાર જે બતાવે છે તે હવે જોઈએ :-

ય
શો
લ
તા

ન, દોષજાલપ્રસઙ્ગાત્ । ન હિ વયં દેવાનાંપ્રિયાઃ યેન વિના કારણમેવ લઘુતરલક્ષણં પરિત્યજ્ય ગુરુતરલક્ષણમઙ્ગીકુર્મઃ, કિન્તુ વિમૃશ્યકારિણઃ વયમિતિ સમ્યક્ પર્યાલોચ્યૈવ તાદૃશપથાશ્રયણમઙ્ગીકૃતમસ્માભિઃ । પઠન્તુ તાવદ્ ભવદભિલષિતં લક્ષણં કીદૃશં દોષપ્રસ્તમ્ ? ભવદુપદર્શિત-રીત્યા તાદૃશલક્ષણાઙ્ગીકારે ‘પર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાદ્’ - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः नैव भवेत्, किन्तु ‘घटः प्रमेयवद्भान्, सत्त्वाद्’ - इत्यत्र अव्याप्तिः दुर्वारा एव ।

દ્રવ્યત્વત્વ-ગુણત્વત્વાદીનાં સર્વેષાં પ્રમાજ્ઞાનવિષયત્વેન પ્રમેયત્વાત્ સર્વે પદાર્થાઃ પ્રમેયતયા લભ્યન્તે, પ્રમેયાતિરિક્તઃ ન કશ્ચિત્ પદાર્થઃ, પ્રમેયભેદસ્યૈવાઽપ્રસિદ્ધેઃ । સત્તાધિકરણવિધયા દ્રવ્ય-ગુણ-કર્માણિ પ્રાપ્યન્તે, તે ત્રયઃ પદાર્થાઃ ક્રમશઃ દ્રવ્યત્વ-ગુણત્વ-કર્મત્વવિશિષ્ટાઃ, દ્રવ્યત્વં ચ દ્રવ્યત્વત્વેન વિશિષ્ટમ્, ગુણત્વં ગુણત્વત્વેન કર્મત્વજ્ઞ કર્મત્વત્વેનેતિ સત્તાધિકરણાણિ ત્રીણ્યપિ દ્રવ્ય-ગુણ-કર્માણિ દ્રવ્યત્વત્વાદિલક્ષણપ્રમેયવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વ-ગુણત્વ-કર્મત્વૈઃ સમવાયેન વિશિષ્ટાણિ સન્તિ इति ‘यत्र यत्र सत्त्वं तत्र तत्र प्रमेयविशिष्टं समवायेन स्यादेव, सत्ताधिकरणविधया

★ અપ્રસિદ્ધિવારણ માટે વિસ્તાર જરૂરી ★

ઉત્તર :- (આ ઉત્તર પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારની સામે પ્રશ્ન ઉઠાવનારને પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનાર દ્વારા આપવામાં આવે છે.)

જુઓ ભાઈ ! લક્ષણ બનાવતી વખતે કોઈ એકાદ સ્થલને જ ધ્યાનમાં રાખવાનું નથી હોતું. કિંતુ સર્વ સ્થલોને નજર સામે રાખી લક્ષણ બનાવવાનું હોય છે. તમારા લક્ષણ મુજબ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ નહીં આવે તે બરાબર ! છતાં બીજી બે + ત્રણ કુલ પાંચ અવ્યાપ્તિઓ તમારા લક્ષણમાં આવશે કે જેનાથી બચવા તમારે અમારા લક્ષણને સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી.

વિ
ન
મ્રા

સ્થલ છે - ઘટઃ પ્રમેયવદ્ભાન્ સત્ત્વાત્ ।

દ્રવ્યત્વ - ગુણત્વ - ગુણત્વત્વ - કર્મત્વ - કર્મત્વત્વ ઈત્યાદિ દુનિયાની તમામ વસ્તુઓ ઈશ્વરીયપ્રમાજ્ઞાનની વિષય તો બને જ છે. મતલબ કે દુનિયાની તમામ વસ્તુઓ પ્રમેય તો છે જ. હવે, અનુમાન પ્રયોગનો અર્થ વિચારીએ - સત્તા રહે છે ત્રણમાં - (૧) દ્રવ્યમાં (૨) ગુણમાં અને (૩) કર્મમાં. દ્રવ્યમાં કોઈને કોઈ ગુણ નિયમા હોય જ. તથા ગુણમાં ગુણત્વ નિયમા હોય. આ રીતે તમામ દ્રવ્યોમાં ગુણત્વરૂપી પ્રમેયથી વિશિષ્ટ ગુણ સમવાયસંબંધથી રહી જાય છે. ગુણ અને કર્મમાં ગુણત્વત્વ અને કર્મત્વત્વ રૂપી પ્રમેયથી વિશિષ્ટ ગુણત્વ અને કર્મત્વ સમવાય સંબંધથી રહી જશે. આ રીતે સત્ત્વના તમામે તમામ

દ્રવ્યં ગૃહ્યતે તદા દ્રવ્યત્વત્વપ્રમેયવિશિષ્ટં તત્ર સમવાયેન વર્તતે, યદિ ગુણઃ ગૃહ્યતે તદા ગુણત્વત્વ-
પ્રમેયવિશિષ્ટં તત્ર સમવાયેન વર્તતે, યદિ ચ કર્મ ગૃહ્યતે તદા કર્મત્વત્વપ્રમેયવિશિષ્ટં તત્ર
સમવાયેન પ્રાપ્યતે ઇતિ સત્સ્થલમિદમ્ ।

પ્રકૃતે સાધ્યમ્ - પ્રમેયવિશિષ્ટમ્ ।

- સાધ્યતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - પ્રમેયઃ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - પ્રમેયત્વમ્ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સ્વરૂપસમ્બન્ધઃ ।

ય
શો
લ
તા

લક્ષણસમન્વયકારકઃ અભાવઃ - સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-પ્રમેયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકપ્રમેયવિશિ-
ષ્ટાભાવઃ અસ્તિ, યદિ તાદૃશોઽભાવઃ ગૃહ્યતે તદૈવ લક્ષણસમન્વયઃ સ્યાત્, નાન્યથા । યદિ
એતદભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નધર્માનવચ્છિન્નત્વં
ચ સ્યાતામ્, તદૈવ તાદૃશોઽભાવઃ ધર્તુઃ શક્યતે । તાદૃશાભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસ-
અધિકરણમાં પ્રમેયવિશિષ્ટ સમવાયસંબંધથી રહે જ છે. એટલે કે જ્યાં જ્યાં સત્તા ત્યાં ત્યાં
સમવાયથી પ્રમેયવિશિષ્ટ હોય જ - આ પ્રમાણે વ્યાપ્તિ ફલિત થશે.

✽ પ્રમેયવત્સાધ્યકસ્થલની વિચારણા ✽

આમ, પ્રસ્તુતમાં સાધ્ય - પ્રમેયવિશિષ્ટ.

સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - પ્રમેય.

સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.

વિ
ન
મ્રા

આ સ્થલમાં તમારા લક્ષણ મુજબ લક્ષણસમન્વય નહીં થઈ શકે. તે આ રીતે →
આપણે સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-પ્રમેયઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકપ્રમેય-
વિશિષ્ટઅભાવ લઈએ. આ અભાવ સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, અભાવમાં આપણે લઈ
શકીએ. કારણ કે તેમાં સમવાયસંબંધથી કોઈ રહેતું નથી. અભાવના અધિકરણ એવા આ
સામાન્યાદિમાં સત્ત્વહેતુ વૃત્તિ પણ નથી. માટે, લક્ષણસમન્વય ચોક્કસ થઈ જ જાય, જો
તમારા પરિષ્કાર મુજબ સમવાયસંબંધ-પ્રમેયધર્મઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપ્રમેયવિશિષ્ટ-
અભાવ લઈ શકાતો હોય તો, પણ એ જ લઈ નહીં શકાય. કારણ કે તમારા પરિષ્કાર
મુજબ અભિપ્રેતઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્નધર્મથી અનવચ્છિન્ન હોવી

મ્બન્ધસમવાયેનાવચ્છિન્નત્વેન તત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વં તુ અસ્તિ એવ, કિન્તુ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નધર્માનવચ્છિન્નત્વં તત્રાસ્તિ ઇતિ વક્તું ન શક્યતે, યતઃ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નધર્મઃ યદિ કોઽપ્યસ્તિ તદા તદવચ્છિન્નત્વમ્ અભિપ્રેતાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયામસ્તિ ન વા ? તત્ત્વિન્યતે, ય કિન્તુ પ્રકૃતે સાધ્યતાવચ્છેદકઃ પ્રમેયઃ વર્તતે, પ્રમેયભિન્નઃ નાસ્તિ કોઽપિ વિશ્વે, અપ્રસિદ્ધેઃ ઇતિ શો સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નાઽપ્રસિદ્ધ્યા તદ્ઘટિતલક્ષણસ્યાઽપ્યપ્રસિદ્ધિઃ દુર્વારા એવ । ઇત્યમેતલ્લક્ષણ-લ સ્યાઽપ્રસિદ્ધત્વેન ન હિ તદુપાદેયં સ્યાદિતિ ।

તા કશ્ચિન્મુઘ્ધઃ આશઙ્કેત - નનુ ભવતા અપ્રસિદ્ધિરેવ યદિ દર્શનીયા તદા ‘ઘટઃ પ્રમેયવદ્વાન્, સત્ત્વાદ્’ - ઇત્યેવં સ્થલપર્યન્તમનુધાવનં કિમર્થં કૃતમ્ ? ‘ઘટઃ પ્રમેયવિશિષ્ટઃ, સત્ત્વાદ્’ - ઇત્યેવં સ્થલમેવોપદર્શ્યતામ્ । દ્રવ્ય-ગુણ-કર્માણિ દ્રવ્યત્વ-ગુણત્વ-કર્મત્વલક્ષણપ્રમેયવિશિષ્ટાનિ સન્ત્યેવેતિ ‘યત્ર યત્ર સત્ત્વં તત્ર તત્ર સમવાયેન પ્રમેયમ્’ - ઇતિ વ્યાપ્તિસિદ્ધ્યા ઉક્તસ્થલસ્ય

જોઈએ. મતલબ કે જો તાદૃશસમવાયાદિઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીય-પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્નથી અનવચ્છિન્ન હોય તો જ તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવ લઈ શકાય. પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક પ્રમેય છે. તદ્ભિન્ન ધર્મથી અનવચ્છિન્નત્વ આપણે તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં લઈ જવાનું છે. પણ, પ્રમેયભિન્ન ધર્મ દુનિયામાં છે કોણ ? ઘટત્વ - પટત્વ વગેરે દુનિયાના તમામ ધર્મો પ્રમેય જ છે. કારણ કે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે. તેના જ્ઞાનનો વિષય ન બનતી હોય તેવી કોઈ ચીજ દુનિયામાં અસ્તિત્વ ધરાવી ન શકે. હવે જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ભિન્ન ધર્મ જ અપ્રસિદ્ધ છે ત્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્ન-ધર્મથી અનવચ્છિન્ન, સમવાયાદિથી અવચ્છિન્ન તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતા છે કે નહીં.... ઈત્યાદિ વિચારણા ‘રેતીના ઘડામાં પાણી ઠંડુ થાય ? કે ગરમ જ રહે ?’ ઈત્યાદિ વિમર્શતુલ્ય છે.

પ્રા

આ રીતે ‘સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્નધર્મઅનવચ્છિન્ન-સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકસાધ્યાભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ’ આટલું જ લક્ષણ કહેવામાં ઘટઃ પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ - આ સ્થલમાં લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દોષ દુર્વાર બનશે.

★ પ્રમેયસાધ્યક સ્થલ શા માટે ન લીધું ? ★

શંકા :- પ્રસ્તુતમાં ઘટઃ પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ - આવું સ્થલ શા માટે બતાવ્યું ? ઘટઃ પ્રમેયવાન્ સત્ત્વાત્ - આટલું જ લક્ષણ બતાવવું હતું ને ! જ્યાં જ્યાં સત્તા રહે છે ત્યાં ત્યાં સમવાયથી દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ કે કર્મત્વ રૂપ પ્રમેય તો રહેવાનું ને રહેવાનું ! તો પછી અહીં

સત્સ્થલત્વાત્ । તતઃ પ્રમેયસાધ્યકમિદં સ્થલમેવોપદર્શનીયમ્ ।

મિથ્યા હિ આશઙ્કા ણા - ઉક્તલક્ષણાડનુસારેણ ઉક્તસ્થલે અપ્રસિદ્ધ્યભાવાત્ । તથા હિ - યદિ 'સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદકેતરધર્માનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકા-ભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ' - इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते तदापि 'घटः प्रमेयविशिष्टः, सत्त्वाद्' - इत्यत्र प्रमेयाभावः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः लक्षणघटकः भवितुमर्हति, यतः प्रमेयाभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धेन अवच्छिन्नत्वात्, साध्यता-वच्छेदकप्रमेयत्वभिन्नैः सर्वैरपि धर्मैरनवच्छिन्नत्वाच्च । घटत्वं प्रमेयरूपम्, न तु प्रमेयत्वरूपम्, प्रमेयत्वाभावस्य कुत्रापि असत्त्वेऽपि प्रमेयत्वभेदस्तु घटत्वादिषु स्यादेवेति प्रमेयत्वभिन्नतया घटत्वादयः धर्माः प्रसिद्धाः प्रमेयाभावश्च प्रमेयत्वेनैवाऽवच्छिन्नः, नान्येन केनचिद् धर्मविधया, साध्यतावच्छेदको धर्मोऽपि स एवेति तादृशप्रमेयाभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वभिन्नधर्मैः अनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसिद्धेः तादृशाऽभावे साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धाऽवच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वस्याऽपि सत्त्वाच्च तादृशोऽभावो धर्तुं शक्यते एव ।

દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મણાં સમવાયેન પ્રમેયવિશિષ્ટત્વેન ન તત્ર સમવાયેન પ્રમેયાભાવઃ લભ્યતે, કિન્તુ સામાન્યાદિષુ એવ તાદૃશોઽભાવો લભ્યતે, તેષુ સમવાયેન કસ્યાઽપ્યવૃત્તેઃ । તાદૃશપ્રમેયાભાવા-જ અપ્રસિદ્ધિ દોષ બતાવવો હતો ને !

✽ પ્રમેયસાધ્યક સ્થલ ગ્રહણ પ્રયોજન ✽

સમાધાન :- અપ્રસિદ્ધિ દોષ આવતો હોય તો બતાવે ને ! સામેવાળાએ લક્ષણમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્નધર્મઅનવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કર્યો છે. જો સાધ્યતાઅવચ્છેદક પ્રમેય હોય તો જ સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્ન દુનિયામાં અપ્રસિદ્ધ થાય. માટે, લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દોષ આવે. આથી આપણે સ્થલ એવું શોધવાનું કે જ્યાં પ્રમેય સાધ્યતાઅવચ્છેદક બને. તમે જે ઘટઃ પ્રમેયવાન્ સત્ત્વાત્ - આ સ્થલ બતાવ્યું તેમાં પ્રમેય એ સાધ્ય બને છે. સાધ્યતાઅવચ્છેદક તો પ્રમેયત્વ બને છે. પ્રમેયત્વભિન્ન ઘટત્વ-પટત્વ વગેરે ધર્મો તો પ્રસિદ્ધ છે જ. એટલે ઉક્ત સ્થલમાં તમે સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રમેયત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક પ્રમેયાભાવ લો તો તે લક્ષણ ઘટક થઈ જાય. કારણ કે તાદૃશપ્રમેયાભાવીયપ્રતિયોગિતા માત્ર પ્રમેયત્વથી અવચ્છિન્ન હોવાને કારણે સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્નઘટત્વાદિધર્મોથી અનવચ્છિન્ન જ થશે. સાથે, સમવાય-સંબંધઅવચ્છિન્ન તો છે જ ! આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકપ્રમેયત્વભિન્નઘટત્વાદિઅનવ-

ધિકરણસામાન્યાદિષુ નૈવ વર્તતે સત્ત્વમિતિ લક્ષણસમન્વયાત્ કુતઃ અવ્યાપ્તિઃ ? અપ્રસિદ્ધિર્વા ?

અતઃ પ્રમેયસાધ્યકસ્થલં પરિત્યજ્ય પ્રમેયવત્સાધ્યકસ્થલમુપાત્તમ્ ।

ઇદમત્ર તત્ત્વમ્ - પરેણ સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નધર્માનવચ્છિન્નત્વં પ્રતિયોગિતાવિશેષણવિધયા નિવેશિતમ્, તતશ્ચ યદા સાધ્યતાવચ્છેદકાદ્ ભિન્નઃ કોઽપિ પ્રસિદ્ધઃ ન સ્યાત્, તદા તાદૃશસ્થલે પ્રકૃતલક્ષણાઽવ્યાપ્તિઃ દુર્વારૈવ । યદિ સાધ્યતાવચ્છેદકવિધયા પ્રમેયઃ પ્રાપ્યતે તદા પ્રમેયાતિરિક્ત-
ય સ્યાઽપ્રસિદ્ધ્યા સ્યાદેવાઽપ્રસિદ્ધિઃ । અતઃ પ્રમેયઃ યત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકઃ ભવતિ તાદૃશં સ્થલં
શો ગવેષણીયમ્ । યદિ પ્રમેયસ્ય સાધ્યવિધયા પ્રવેશઃ ક્રિયતે તદાઽપ્રસિદ્ધિઃ ન ભવતિ, સાધ્યતાવચ્છેદક-
લ પ્રમેયત્વભિન્નધર્મપ્રસિદ્ધેરિતિ ગ્રન્થકૃતાં પ્રમેયસાધ્યકસ્થલં પરિત્યજ્ય પ્રમેયવત્સાધ્યકસ્થલોપાદાન-
તા મુચિતમેવેતિ સ્થિતમ્ ।

નન્વસ્તુ પ્રમેયવત્સાધ્યકસ્થલોપાદાનસ્યાવશ્યકત્વમ્, કિન્તુ ગ્રન્થકૃતા સમવાયસ્યૈવ સાધ્યતા-
વચ્છેદકસમ્બન્ધવિધયા ઉલ્લેખઃ કિમર્થમકારિ ? યદિ ગ્રન્થકૃતા એવમેવ ઉચ્યતે યદુત - સાધ્યતા-
વચ્છેદકાતિરિક્તધર્માનવચ્છિન્નત્વવિવક્ષણે પ્રમેયવતઃ સાધ્યતાયાં સત્ત્વે હેતૌ... ઇત્યાદિ તદા
કાઽપત્તિઃ ? કિમર્થં સમવાયોલ્લેખઃ ? સમવાયોલ્લેખં વિનાઽપિ પ્રમેયવતઃ સાધ્યતાયાં સાધ્યતા-
વચ્છેદકપ્રમેયભિન્નાઽપ્રસિદ્ધિનિબન્ધનો દોષઃ સ્યાદેવૈતિ चेद् ?

ચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક તાદૃશપ્રમેયાભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ જાતિ વગેરે.
'સત્ત્વ' હેતુ ત્યાં અવૃત્તિ ! આ રીતે લક્ષણસમન્વય થઈ જવાથી અપ્રસિદ્ધિ દોષ કેવી રીતે
આવે ?

માટે, પ્રમેય જેમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક બને તેવું ઘટઃ પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ - આ સ્થલ
વિ બતાવવું જરૂરી છે કે જેથી પૂર્વે બતાવ્યું તે મુજબ લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દોષ આપી શકાય.

ન

✱ સમવાયને લેવા પાછળ શું પ્રયોજન ? ✱

મા

શંકા :- તમારી વાત વ્યાજબી છે કે ઘટઃ પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ - આ પ્રમાણે પ્રમેય જેમાં
સાધ્યતાઅવચ્છેદક બને તેવું સ્થલ બતાવવું જરૂરી છે. પણ, સમવાયને જ કેમ
સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે લીધો ? સંયોગને પણ લઈ શકાય. કારણ કે સંયોગ સંબંધથી
પ્રમેયવાનૂને સાધ્ય માનો તો પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદક તો પ્રમેય જ બનશે. અને
સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્ન જ કોઈ પ્રસિદ્ધ ન થતા લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ આપી શકાય છે. તો

ન, સમવાયગ્રહણં વિના તાદૃશદોષોપદર્શનાડનુપપત્તેઃ ।

તથા હિ - અત્ર ચત્વારો વિકલ્પાઃ - (૧) તાદાત્મ્યસમ્બન્ધઃ સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સ્યાત્, (૨) સ્વરૂપસમ્બન્ધઃ સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સ્યાત્, (૩) સંયોગસમ્બન્ધઃ તાદૃશઃ ભવેત્, (૪) સમવાય-સમ્બન્ધો વા ।

તત્ર યદિ પ્રથમો વિકલ્પઃ અઙ્ગીક્રિયતે તદા એવં સ્થલમ્ - 'ઘટઃ તાદાત્મ્યેન પ્રમેયવિશિષ્ટ- વિશિષ્ટઃ સત્ત્વાત્ ।'

ઇદમ્ ચ સત્સ્થલમ્, અત્રાડપ્યપ્રસિદ્ધિઃ ભવત્યેવ, તદ્વથા - વિશ્વે સર્વેડપિ પદાર્થાઃ પ્રમેયાઃ, પ્રમેયભિન્નઃ નાસ્તિ કોડપિ પદાર્થઃ, અતઃ સર્વેડપિ પદાર્થાઃ તાદાત્મ્યેન પ્રમેયવિશિષ્ટાઃ ભવન્ત્યેવ, યો યઃ તસ્ય તાદાત્મ્યેન તદ્વિશિષ્ટત્વનિયમાત્ । ઘટઃ ઘટઃ અતઃ ઘટઃ તાદાત્મ્યેન ઘટવિશિષ્ટઃ । સર્વે પદાર્થાઃ પ્રમેયાઃ, અતઃ સર્વે પદાર્થાઃ તાદાત્મ્યસમ્બન્ધેન પ્રમેયવિશિષ્ટાઃ ઇતિ સર્વેષુ પદાર્થેષુ તાદાત્મ્યેન પ્રમેયઃ ભવેદેવ । સર્વે પદાર્થાઃ પ્રમેયવિશિષ્ટાઃ અપિ સન્ત્યેવ, દ્રવ્યત્વ-ગુણત્વ-કર્મત્વ-સામાન્યત્વ-વિશેષત્વ-સમવાયત્વાભાવત્વાદિરૂપપ્રમેયવિશિષ્ટત્વાત્ સર્વેષામ્, ન્યાય-વૈશેષિક-દર્શનાનુસારેણ દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાયાભાવાડતિરિક્તઃ નાસ્તિ કોડપિ, તતશ્ચ સર્વેડપિ

સમવાય સંબંધ લેવા પાછળ કોઈ પ્રયોજન ખરું ?

❧ વિકલ્પચતુષ્ટય, સમવાયની આવશ્યકતા ❧

સમાધાન :- ખૂબ જ સારી શંકા છે આપની ! જુઓ આપણી પાસે ૪ વિકલ્પ છે. (૧) સંયોગને આપણે સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ બનાવી શકીએ છીએ. અથવા (૨) સમવાયને પણ બનાવી શકીએ છીએ. અથવા તો (૩) સ્વરૂપને બનાવી શકીએ. અથવા તો (૪) તાદાત્મ્યને પણ બનાવી શકીએ. છતાં ગ્રંથકારે માત્ર સમવાય ઉપર જ પોતાની પસંદગીનો કળશ ઢોળ્યો છે તે પાછળનું પ્રયોજન આપણે વિચારીએ. વિકલ્પોમાં પાછળના ક્રમેથી જોઈએ તો, જો તાદાત્મ્યને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ માનીએ તો સ્થલ બને - ઘટઃ તાદાત્મ્યેન પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ । ન્યાય-વૈશેષિકદર્શન મુજબ દુનિયામાં પદાર્થો સાત - દ્રવ્ય - ગુણ - કર્મ - સામાન્ય - વિશેષ - સમવાય - અભાવ. આ દરેકમાં ક્રમ સે ક્રમ ક્રમશઃ દ્રવ્યત્વ - ગુણત્વ - કર્મત્વ - સામાન્યત્વ - વિશેષત્વ - સમવાયત્વ - અભાવત્વ રૂપ ધર્મ રહે જ. પછી તે જાતિરૂપ હોય કે અખંડઉપાધિરૂપ હોય કે સખંડઉપાધિરૂપ ! હા ! આ બધાં ધર્મો પ્રમેય તો છે જ. માટે, દુનિયાના તમામ પદાર્થો પ્રમેયવાન્ જ છે. એટલે કે

પદાર્થાઃ, દ્રવ્યત્વેન, ગુણત્વેન, કર્મત્વેન, સામાન્યત્વેન, વિશેષત્વેન, સમવાયત્વેન અભાવત્વેન વા વિશિષ્ટાઃ ભવેયુરેવ । દ્રવ્યત્વ-ગુણત્વ-કર્મત્વ-સામાન્યત્વ-વિશેષત્વ-સમવાયત્વાભાવત્વાદયઃ ધર્માઃ પ્રમેયભૂતાઃ એવેતિ વિશ્વનિષ્ઠાઃ સર્વેઽપિ પદાર્થાઃ પ્રમેયવિશિષ્ટાઃ સન્ત્યેવ । યોઃ યઃ તસ્ય તાદાત્મ્યેન તદ્વિશિષ્ટત્વનિયમેન સર્વેષાં પદાર્થાનાં પ્રમેયવિશિષ્ટત્વેન સર્વેષાં પદાર્થાનાં તાદાત્મ્યેન પ્રમેયવિશિષ્ટવિશિષ્ટત્વં સ્યાદેવ ।

ય તતશ્ચ યત્ર યત્ર સત્ત્વમ્, તત્ર તત્ર તાદાત્મ્યેન પ્રમેયવિશિષ્ટઃ ઇતિ વક્તું પાર્યતે એવ,
શો સર્વત્ર તાદાત્મ્યેન વર્તમાનસ્ય પ્રમેયવિશિષ્ટસ્ય સત્ત્વાધિકરણીભૂતદ્રવ્ય-ગુણ-કર્મવૃત્તિત્વાઽવ-
લ શ્યમ્ભાવાદિતિ । તથા ચ - સત્સ્થલમિદમ્ । અત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ પ્રમેયઃ, પ્રમેયવિશિષ્ટશ્ચ
તા તાદાત્મ્યેન સર્વત્ર ઇતિ તાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રમેયવિશિષ્ટાભાવઃ = પ્રમેયવિશિષ્ટભેદઃ ન કુત્રાપિ
લભ્યતે ।

કિંચ, અભિપ્રેતાઽભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકેતરધર્માઽનવચ્છિન્ના ભવેત્ તત્ પરાભ્યુ-
પગતલક્ષણાનુસારેણાઽઽવશ્યકમિતિ તાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ પ્રમેયવિશિષ્ટાભાવઃ
પ્રમેયાતિરિક્તધર્માનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ ભવેત્ તદાવશ્યકમ્, અન્યથા તદુપાદાનાઽસમ્ભવાત્ ।
ન હિ નિખિલેઽપિ વિશ્વે કોઽપિ પદાર્થઃ પ્રમેયભિન્નઃ ઇતિ પ્રમેયાતિરિક્તાઽપ્રસિદ્ધ્યા તાદૃશલક્ષણાઽ-
પ્રસિદ્ધિઃ દુર્નિવારા એવ ।



તાદાત્મ્યસંબંધથી બધાં પદાર્થો પ્રમેયવાનૂથી વિશિષ્ટ જ છે. હવે જ્યારે દુનિયાના તમામ
પદાર્થો તાદાત્મ્યસંબંધથી પ્રમેયવાનૂથી વિશિષ્ટ હોય ત્યારે સત્તાવિશિષ્ટ દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ તો
સુતરાં તાદાત્મ્યસંબંધથી પ્રમેયવાનૂથી વિશિષ્ટ હોય જ. આમ, જ્યાં જ્યાં સત્તા રહે ત્યાં
ત્યાં તાદાત્મ્યસંબંધથી પ્રમેયવાનૂ રહે જ - આ પ્રમાણેની વ્યાપ્તિ હોવાથી ઘટઃ તાદાત્મ્યેન
વિ પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ - આ સ્થલ સત્સ્થલ થયું.

ન

✽ તાદાત્મ્યનું ગ્રહણ = સ્થલ કેવલાન્વયી ✽

પ્રા

તથા અહીં અપ્રસિદ્ધિ દોષ પણ આપી શકાય તેમ છે. કારણ કે આ સ્થલમાં પણ
સાધ્યતાઅવચ્છેદક પ્રમેય જ છે. અને આ પરિષ્કાર મુજબ અભિપ્રેતઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં
સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્નધર્મઅનવચ્છિન્નત્વ રહેવું જ જોઈએ. તેથી પ્રસ્તુત સ્થલ મુજબ
સાધ્યતાઅવચ્છેદકપ્રમેયભિન્ન જ અપ્રસિદ્ધ થઈ જવાથી લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ સ્પષ્ટ છે. આમ,
સત્સ્થલ હોવા છતાં અને આ સ્થલમાં લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દોષ આવવા છતાં ગ્રંથકારે તાદાત્મ્યને

इत्थञ्च तादात्म्यसम्बन्धस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वाऽङ्गीकारेऽपि लक्षणाऽप्रसिद्धिः सम्भवति, ततः किमर्थं ग्रन्थकृता समवायः एव सम्बन्धः प्रदर्शितः ? इति आशङ्का भवितुमर्हति । किन्तु मिथ्यैषाऽऽशङ्का, यतः तादात्म्येन प्रमेयविशिष्टः सर्वत्र वर्तते, जगति सर्वेऽपि पदार्थाः भवदुक्तरीत्या तादात्म्येन प्रमेयविशिष्टविशिष्टाः एव, न हि कोऽपि प्रमेयविशिष्टभिन्नः यत्र तादात्म्येन प्रमेयविशिष्टाभावः लभ्यते, सर्वेषां प्रमेयविशिष्टत्वादिति केवलान्वयिसाध्यकमिदं स्थलम्, प्रकृतलक्षणस्य केवलान्वयिसाध्यके अव्याप्तिग्रस्तत्वं तु अस्त्येवेति तत्र अव्याप्तिः उत्तरपक्षेण प्रदर्शयिष्यते एव ।

य
शो
ल
ता

केवलान्वयिसाध्यकस्थले साध्याभाववदवृत्तित्वादिलक्षणानामव्याप्तिः तत्त्वचिन्तामणिकृतोप-
दर्शिता एवेति यदि साध्यतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमनिवेश्य साध्यतावच्छेदकता-
विशिष्टान्याऽवच्छेदकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकत्वं निवेश्यते तदापि ‘घटः तादात्म्येन प्रमेय-
विशिष्टविशिष्टः, सत्त्वाद्’ - इत्येतत्स्थले अप्रसिद्धिः स्यादेव, साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्याऽवच्छे-
दकताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकप्रमेयविशिष्टभेदस्य कुत्राऽप्यप्राप्तेरप्रसिद्धत्वात् । तथा च
साध्यतावच्छेदकेतराऽप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषो माऽस्तु तादृशसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्याऽवच्छे-

●
साध्यતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે ન સ્વીકાર્યો. કારણ કે તાદાત્મ્યને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ માનતા પ્રમેયવાન્ સાધ્ય કેવલાન્વયી થઈ જાય છે. આપણે હમણાં જોઈ ગયા તે મુજબ તાદાત્મ્યથી પ્રમેયવાન્ દુનિયાના તમામે તમામ પદાર્થોમાં રહે છે. કેવલાન્વયિસાધ્યક પ્રસ્તુત (= તાદાત્મ્ય જેમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ બને છે તે) સ્થલમાં તો સાધ્યાભાવ જ અપ્રસિદ્ધ થવાથી લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ - અવ્યાપ્તિ ઈત્યાદિ દોષો ગ્રંથકાર (= તત્ત્વચિંતામણિકાર) ખુદ દેખાડવાના જ છે. માટે, કેવલાન્વયિસાધ્યક સિવાયના સ્થલોમાં જ અવ્યાપ્તિ વગેરે દોષો ન આવે તે રીતે સાધ્યાભાવવદ્અવૃત્તિત્વ - આ લક્ષણના પરિષ્કારો કર્તવ્ય છે. “ઘટઃ તાદાત્મ્યેન પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ - આ સ્થલમાં અપ્રસિદ્ધિ આવતી હોવાથી અમે સાધ્યતાઅવચ્છેદક-ભિન્નધર્મઅનવચ્છિન્ન... ઈત્યાદિ લક્ષણ છોડી દીધું” - આવું કહી ન શકાય. કારણ કે ઉક્તસ્થલ કેવલાન્વયિસાધ્યક હોવાથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્ન ઈત્યાદિ લક્ષણને છોડી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્ન... ઈત્યાદિ લક્ષણ સ્વીકાર્યા પછી પણ ઘટઃ તાદાત્મ્યેન પ્રમેયવદ્વાન્, સત્ત્વાત્ - આ સ્થલમાં લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ તો ઊભી જ છે. કારણ કે આ સ્થલમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિ-યોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપક અભાવ જ અપ્રસિદ્ધ છે. માટે, તાદાત્મ્યને

વિ
ન
મ્રા

દકતાઘટિતલક્ષણે, કિન્તુ તાદૃશસાધ્યાભાવાઽપ્રસિદ્ધિનિબન્ધનો દોષો દુર્નિવારઃ એવેતિ સાધ્યતા-વચ્છેદકાઽતિરિક્તધર્માનવચ્છિન્નત્વસ્ય પ્રતિયોગિતાવિશેષણત્વાભ્યુપગમેઽપિ, તતશ્ચ તાદૃશસ્થલેઽ-પ્રસિદ્ધિસત્ત્વેઽપિ ન તાદૃશી ક્ષતિઃ, યેન તાદૃશં લક્ષણં પરિત્યાજ્યં સ્યાત્ । તતશ્ચ ન હિ એતત્સ્થલીયાઽપ્રસિદ્ધ્યા તાદૃશલક્ષણં પરિત્યજ્યોક્તગુરુતરલક્ષણાઽનુસરણમુચિતં સ્યાદિતિ તત્રાઽ-પ્રસિદ્ધિપ્રદર્શનમનુચિતમ્, નિરર્થકજ્વ । અતઃ તાદાત્મ્યસમ્બન્ધસ્ય સાધ્યતાઽવચ્છેદકસમ્બન્ધવિધયા અઙ્ગીકારઃ નૌચિત્યં બિભર્તિ ઇતિ સ્થિતમ્ ।

ય અથ દ્વિતીયવિકલ્પઃ । સ્વરૂપસમ્બન્ધસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વં યદિ ઉપેયતે તદા
શો એવં સ્થલમ્ -

લ ‘ઘટઃ સ્વરૂપેણ પ્રમેયવિશિષ્ટવિશિષ્ટઃ, સત્ત્વાદિ’તિ ।

તા સત્ત્વાધિકરણવિધયા દ્રવ્યં ગુણઃ કર્મ ચ પ્રાપ્યન્તે । સર્વેષુ દ્રવ્યેષુ, સર્વેષુ ગુણેષુ, સર્વેષુ કર્મસુ ચ તત્તદ્વ્યક્તિત્વં સ્વરૂપેણ વર્તતે એવ, સર્વેષાં તદ્વ્યક્તિત્વાત્ । ન હિ નિખિલેઽપિ વિશ્વે તાદૃશં કિમપિ વસ્તુ યત્ તદ્વ્યક્તિઃ ન સ્યાદિતિ । પ્રત્યેકં તદ્વ્યક્તિત્વં ભિન્નમ્, ઘટનિષ્ઠં તદ્વ્યક્તિત્વં તત્સજાતીયે ઘટેઽપિ ન વર્તતે । તદ્વ્યક્તિત્વજ્વ પ્રમેયત્વ-જ્ઞેયત્વ-તદ્વ્યક્તિત્વત્વાદિધર્મ-વિશિષ્ટમ્, એતે સર્વેઽપિ ધર્માઃ પ્રમેયાઃ એવ, પ્રમાવિષયત્વાત્ । તતશ્ચ પ્રમેયવિશિષ્ટં યત્ તદ્વ્યક્તિત્વં તત્ સર્વેષુ દ્રવ્યેષુ, સર્વેષુ ગુણેષુ, સર્વેષુ કર્મસુ ચ વર્તતે ઇતિ સર્વે દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મપદાર્થાઃ સ્વરૂપેણ પ્રમેયવિશિષ્ટવિશિષ્ટાઃ ભવન્ત્યેવ, પ્રમેયવિશિષ્ટતદ્વ્યક્તિત્વસ્ય સ્વરૂપેણ

●

સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે ન સ્વીકારી શકાય.

✽ સ્વરૂપને લેતા પણ સ્થલ કેવલાન્વયી ✽

વિ હવે, સ્વરૂપસંબંધનો વિકલ્પ સ્વીકારીએ. મતલબ કે જો સ્વરૂપસંબંધને સાધ્યતાઅવચ્છેદક
ન સંબંધ તરીકે સ્વીકારો તો સ્થલ બને ઘટઃ સ્વરૂપેણ પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ । ઘટાદિ તમામ વસ્તુમાં
બ્રા કોઈને કોઈ પ્રમેયવાન્ રહેતું જ હોય છે. ૭ પદાર્થમાંથી ૪ પદાર્થ - સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવમાં તો સામાન્યત્વત્વ - વિશેષત્વત્વ - સમવાયત્વત્વ - અભાવત્વત્વરૂપ પ્રમેયથી ક્રમશઃ વિશિષ્ટ સામાન્યત્વ - વિશેષત્વ - સમવાયત્વ - અભાવત્વ ક્રમશઃ સ્વરૂપસંબંધથી રહે જ છે. આમ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ - આ ચાર પદાર્થો તો સ્વરૂપસંબંધથી પ્રમેયવદ્વાન્ થઈ ગયા. એ જ રીતે દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મમાં પણ તત્તદ્વ્યક્તિત્વ કે જે તત્તદ્વ્યક્તિત્વત્વરૂપ પ્રમેયથી વિશિષ્ટ છે તે સ્વરૂપ સંબંધથી રહે જ

તેષુ સર્વેષુ વર્તમાનત્વાત્ ।

અતઃ એવ યત્ર યત્ર સત્ત્વં તત્ર તત્ર સ્વરૂપેણ પ્રમેયવિશિષ્ટમ્ इति વત્તું શક્યતે એવ, સત્ત્વાધિકરણીભૂતાનાં સર્વેષાં દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મણાં સ્વરૂપેણ પ્રમેયવિશિષ્ટતદ્વ્યક્તિત્વવિશિષ્ટત્વાત્ । તતશ્ચ સત્સ્થલમિદમ્ । અત્ર લક્ષણસમન્વયકારકતયા પ્રમેયવિશિષ્ટાભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ । પ્રમેયવિશિષ્ટાભાવઃ ‘સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદકેતરધર્માનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ - इत्येतल्लक्षणानुસारेण यदि સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ, સાધ્યતાવચ્છેદકેતરધર્માનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકશ્ચ ભવેત્ તદૈવ તદ્ગ્રહણં શક્યમ્ । તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ સ્વરૂપસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વેન તાદૃશાઽભાવે સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વં તુ સ્યાદેવ, કિન્તુ પ્રકૃતે પ્રમેયસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકત્વેન તદતિરિક્તસ્યાઽપ્રસિદ્ધ્યા તાદૃશાઽભાવે સાધ્યતાવચ્છેદકેતરધર્માનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વમપ્રસિદ્ધમેવ સ્યાદિતિ સાધ્યતાવચ્છેદકેતરાપ્રસિદ્ધિનિબન્ધનો દોષઃ એતત્સ્થલેઽપિ સમસ્ત્યેવ ।

તથાપિ પૂર્વવદ્ એતત્સ્થલમપિ કેવલાન્વયિસાધ્યકમ્, યતઃ તદ્વ્યક્તિત્વં સર્વત્ર સ્વરૂપેણ વર્તતે, તદ્વ્યક્તિત્વજ્ઞ પ્રમેયવિશિષ્ટમિતિ સર્વેષુ પદાર્થેષુ તદ્વ્યક્તિત્વલક્ષણપ્રમેયવિશિષ્ટં સ્વરૂપેણ છે. આમ, દુનિયાના તમામ પદાર્થો જ્યારે સ્વરૂપસંબંધથી પ્રમેયવદ્વાન્ છે તો પછી સત્તાવિશિષ્ટપદાર્થો પણ સ્વરૂપસંબંધથી પ્રમેયવદ્વાન્ હોય જ. માટે, જ્યાં જ્યાં સત્તા હોય ત્યાં ત્યાં સ્વરૂપસંબંધથી પ્રમેયવાન્ હોય - આવી વ્યાપ્તિ સુસંભવ થવાથી ઘટઃ સ્વરૂપેણ પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ - આ સ્થલ સત્સ્થલ સાબિત થશે.

તથા પ્રસ્તુત સ્થલમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક પ્રમેય જ છે અને તમારા લક્ષણમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકનો ભેદ નિવિષ્ટ છે. માટે, લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ પણ આ સ્થલમાં દોષરૂપે કહી જ શકાય છે. છતાં પણ પૂર્વોક્તરીત્યા આ સ્થલ કેવલાન્વયિસાધ્યક હોવાથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા... ઈત્યાદિ લક્ષણ સ્વીકારવા છતાં અપ્રસિદ્ધિ ઊભી જ છે. માટે, સ્વરૂપને પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે બતાવી નહીં શકાય.

✽ સમવાયથી સ્થલ અકેવલાન્વયી ✽

સમવાય તો સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ બની જ શકે છે. તેને લઈને લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ બતાવી જ દીધી છે. તથા સમવાયને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે સ્વીકારતા ઘટઃ

સ્યાદેવેતિ સર્વત્ર વર્તમાનત્વેન સ્વરૂપેણ પ્રમેયવિશિષ્ટં કેવલાન્વયિ । અતઃ યદિ ‘સાધ્યતાઽવચ્છેદ-
કતાવિશિષ્ટાન્યાવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ’ -
इत्येवं लक्षणमभ्युपेयते तदापि अप्रसिद्धिदोषः दुर्निवारः, सर्वत्र स्वरूपेण प्रमेयविशिष्टस्य सत्त्वेन
स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयविशिष्टाभावस्यैवाऽप्रसिद्धेः । ततश्च ‘साध्यतावच्छेदके-
तरधर्मानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षणे स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयवतः साध्यतायामप्रसिद्धिः भवति’ - इति
वक्तुं कथं शक्यते ? साध्यतावच्छेदकतावિશિષ્ટાન્યાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વવિવક્ષણેઽપિ તાદૃશસ્થલે
અપ્રસિદ્ધેઃ સત્ત્વાત્ । તથા ચૈતત્સ્થલોપાદાનમપિ અનુચિતમિતિ સ્વરૂપસમ્બન્ધસ્યાપિ સાધ્યતાવચ્છેદક-
શો સમ્બન્ધત્વં ન સમ્ભવતીતિ સ્થિતમ્ ।

અથ તૃતીયવિકલ્પઃ । સંયોગસમ્બન્ધસ્ય યદિ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વમ્ અભ્યુપેયતે
તા તદા સ્થલં ભવતિ -

‘ઘટઃ સંયોગેન પ્રમેયવિશિષ્ટવિશિષ્ટમ્, સત્ત્વાદિ’તિ ।

સર્વાણ્યપિ દ્રવ્યાણિ સંયોગવિશિષ્ટાનિ, અતઃ સર્વેષ્વપિ દ્રવ્યેષુ પરમાણ્વાદિકં કિઞ્ચિદપિ
સંયોગેન વર્તતે એવેતિ સર્વાણ્યપિ દ્રવ્યાણિ સંયોગેન પરમાણ્વાદિના કેનાઽપિ વિશિષ્ટાન્યેવ સ્યુઃ ।
પરમાણ્વાદીનિ તાનિ દ્રવ્યાણિ એવ સ્યુઃ, દ્રવ્યાણિ ચ પ્રમેયવિશિષ્ટાનિ એવ ભવન્તિ, દ્રવ્યત્વરૂપપ્રમેયસ્ય
તેષુ અવશ્યમ્ભાવાત્, તથા ચ સર્વાણ્યપિ દ્રવ્યાણિ સંયોગેન પ્રમેયવિશિષ્ટવિશિષ્ટાનિ ભવિતુમર્હન્તિ ।

પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ - આ સ્થલ કેવલાન્વયીસાધ્યક પણ ન થાય. કારણ કે સમવાયસંબંધથી
સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ - આ ચાર પદાર્થમાં કશું જ રહેતું ન હોવાથી
પ્રમેયવાન્ પણ આ ચાર પદાર્થમાં સમવાયસંબંધથી ન જ રહે. ઉપરાંતમાં, આ સ્થલ સત્સ્થલ
પણ છે. અને આ સ્થલમાં લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ થાય છે પણ ખરી. માટે, સમવાયને
સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે દર્શાવ્યો.

★ સંયોગને લેતા સત્ત્વ હેતુ અસત્ ★

જો સંયોગને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે સ્વીકારો તો સ્થલ થાય - ઘટઃ સંયોગેન
પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ । આ સ્થલ સત્સ્થલ બની જ ન શકે. કારણ કે સત્તા તો ગુણ-કર્મમાં પણ
રહે છે ત્યાં સંયોગસંબંધથી કોઈ પણ વસ્તુ ન રહે તો પ્રમેયવાન્ કેવી રીતે રહે ? આમ, જ્યાં
જ્યાં સત્તા હોય ત્યાં ત્યાં સંયોગસંબંધથી પ્રમેયવાન્ હોય - આ વ્યાપ્તિ જ અસંભવિત થઈ

કિન્તુ ગુણાઃ કર્માણિ ચ સંયોગસમ્બન્ધસ્ય અનુયોગિતયા પ્રતિયોગિતયા વા નૈવ પ્રાપ્યન્તે, સંયોગસ્ય ગુણરૂપતયા ગુણ-કર્મસુ તસ્યાઽસત્ત્વાદિતિ સંયોગેન ગુણેષુ કર્મસુ ચ કસ્યાઽપ્યવૃત્તેઃ તત્ર પ્રમેયવિશિષ્ટં નૈવ ભવતિ, સત્ત્વં ચ ગુણ-કર્મસુ અપિ વર્તતે ઇતિ યત્ર યત્ર સત્ત્વં તત્ર તત્ર સંયોગેન પ્રમેયવિશિષ્ટમ્ - ઇતિ કથયિતું ન શક્યતે, દ્રવ્યે સત્ત્વસત્ત્વે સંયોગેન પ્રમેયવિશિષ્ટસત્ત્વેઽપિ ગુણાદૌ તાદૃશત્વાઽ-ભાવાત્ ।

તથા ચ ‘ઘટઃ સંયોગેન પ્રમેયવિશિષ્ટવિશિષ્ટમ્, સત્ત્વાદ્’ - ઇત્યેતત્સ્થલમસદેવ વર્તતે, તતઃ તત્રાઽપ્રસિદ્ધિઃ ઇષ્ટા એવ, ન હિ અસત્સ્થલે અપ્રસિદ્ધિસત્ત્વે કાઽપિ હાનિઃ વ્યાપ્તિલક્ષણસ્ય । તતશ્ચ સંયોગસ્યાપિ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધવિધયા ઉપાદાનં નાર્હતિ ।

યદિ દ્રવ્યત્વં હેતુવિધયા ઉપન્યસ્યતે તદા તાદૃશં સ્થલં સત્સ્થલં ભવિતુમર્હતિ । તતશ્ચ સ્થલમ્ - ‘ઘટઃ સંયોગેન પ્રમેયવિશિષ્ટવિશિષ્ટમ્, દ્રવ્યત્વાદ્’ - ઇતિ । સર્વાણ્યપિ દ્રવ્યાણિ પ્રાગુક્તરીત્યા સંયોગેન પ્રમેયવિશિષ્ટવિશિષ્ટાન્યેવ, સંયોગસ્ય સદ્ગુણ-પરિમાણ-પૃથક્ત્વ-સંયોગ-વિભાગલક્ષણસામાન્યગુણપચ્ચકાઽન્તર્ગતત્વેન સર્વદ્રવ્યવૃત્તિત્વાત્ । યો યદીયસંયોગવાન્, તત્ર સઃ સંયોગેન વર્તતે ઇતિનિયમવશેન પ્રતિયોગ્યપિ સંયોગેનાઽનુયોગિવિશિષ્ટઃ કથ્યતે કિન્તુ અયં જવાથી ઉક્ત સ્થલ અસત્સ્થલ થઈ જાય. ત્યાં લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દોષરૂપ ન કહેવાય ! માટે, સમવાયને જ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે સ્વીકારવો અનિવાર્ય છે.

હા ! સંયોગને જો સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ બનાવવો હોય તો સ્થલ આ રીતે બનાવવું જોઈએ કે -

✽ દ્રવ્યત્વહેતુનું શ્રદ્ધા શક્ય ✽

ઘટઃ સંયોગેન પ્રમેયવદ્વાન્ દ્રવ્યત્વાત્ - આ સ્થલ સત્સ્થલ છે. કારણ કે ન્યાય જગતમાં સંખ્યા-પરિમાણ-પૃથક્ત્વ-સંયોગ અને વિભાગ - આ પાંચ ગુણ સામાન્યગુણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. મતલબ કે તમામે તમામ દ્રવ્યોમાં આ પાંચ ગુણ હોય જ. સામાન્યગુણોમાં આ રીતે સંયોગ પણ સમાવિષ્ટ હોવાથી તમામે તમામ દ્રવ્યોમાં કોઈનો ને કોઈનો સંયોગ હોવાનો જ ! પરિણામે દરેકે દરેક દ્રવ્યમાં જેનો સંયોગ હશે તે દ્રવ્યમાં તે સંયોગ સંબંધથી રહી જ જશે. દુનિયાના તમામ દ્રવ્યો પ્રમેયવાન જ છે. કારણ કે દ્રવ્યત્વ રૂપ પ્રમેય દરેકમાં રહેલું જ છે. આ રીતે દરેકે દરેક દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વરૂપપ્રમેયવાન્ સંયોગસંબંધથી રહેલા હોવાને કારણે

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

વિશેષણ-વિશેષ્યભાવઃ નાધારાધેયભાવપ્રતીતિં જનયતિ ઇતિ વિશેષઃ । અનુયોગિસંયુક્તત્વસ્ય પ્રતિયોગિનિષ્ઠત્વેન સ્વસંયુક્તત્વસમ્બન્ધેન અનુયોગિનઃ પ્રતિયોગિનિ વૃત્તેઃ સ્વીકરણીયત્વાત્ સ્વસંયુક્ત-ત્વસ્ય સંયોગાનતિરેકાચ્ચ સંયોગેન અનુયોગિનઃ પ્રતિયોગિવૃત્તિતાઽપરિહાર્યા ઇતિ ભાવનીયમ્ ।

તતશ્ચ યત્ર યત્ર દ્રવ્યત્વં તત્ર તત્ર સંયોગેન પ્રમેયવિશિષ્ટમ્ ઇતિ વક્તું સુતરાં શક્યતે, સર્વેષાં દ્રવ્યાણાં સંયોગેન દ્રવ્યવિશિષ્ટત્વાત્, દ્રવ્યસ્ય દ્રવ્યત્વલક્ષણપ્રમેયવિશિષ્ટત્વાવશ્યમ્ભાવાત્ । એતત્સ્થલં નાસ્તિ કેવલાન્વયિસાધ્યકમ્, સંયોગેન પ્રમેયવિશિષ્ટસ્ય દ્રવ્યે એવ વર્તમાનતયાઽન્યત્ર તદભાવપ્રાપ્તેઃ । અત્ર યદિ સાધ્યતાવચ્છેદકેતરધર્માનવચ્છિન્નત્વં પ્રતિયોગિતાવિશેષણવિધયા નિવેશ્યતે તદા લક્ષણસમન્વયકારકઃ યઃ પ્રમેયવિશિષ્ટાભાવઃ સઃ ધર્તું ન શક્યતે, તાદૃશલક્ષણાનુસારેણ સાધ્યતાવચ્છેદકેતરધર્માનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવસ્યૈવ ગ્રાહ્યત્વાત્, પ્રકૃતે સાધ્યતાવચ્છેદકેતર-તા (= પ્રમેયભિન્ન)ધર્માઽપ્રસિદ્ધેઃ । એવઞ્ચાઽપ્રસિદ્ધિઃ દુર્વારા એવ । સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાન્યાવ-ચ્છેદકતાઽનિરૂપિતત્વનિવેશે યથા નૈષાઽપત્તિઃ તથાઽગ્રે પ્રદર્શયિષ્યતે ।

તતશ્ચ સંયોગસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વાઙ્ગીકારે અપિ સાધ્યતાવચ્છેદકેતરધર્માઽનવચ્છિન્નત્વવિવક્ષણે દોષઃ ઉપદર્શયિતું શક્યતે, દ્રવ્યત્વહેત્વઙ્ગીકારે ઇતિ સ્થિતમ્ ।

અથ ચતુર્થવિકલ્પઃ । સમવાયસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વાઙ્ગીકારે યથાઽપ્રસિદ્ધ્યાદિકં ભવતિ તથોપદર્શિતમેવેતિ તાદૃશસમ્બન્ધોઽપિ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધવિધયાઙ્ગીકર્તું શક્યતે ।

(સંયોગસંબંધના પ્રતિયોગી અને અનુયોગી બન્ને દ્રવ્ય જ હોય - તે ખ્યાલમાં રાખવું.) જ્યાં જ્યાં દ્રવ્યત્વ હોય ત્યાં ત્યાં (દ્રવ્યત્વરૂપ)પ્રમેયવાન્ સંયોગસંબંધથી હોય જ - આવું કહેવું શક્ય હોવાથી ઘટઃ સંયોગેન પ્રમેયવદ્વાન્ દ્રવ્યત્વાત્ - આ સ્થલ સત્સ્થલ છે. હમણાં જ જોઈ ગયા તે મુજબ સંયોગસંબંધથી કોઈ પણ વસ્તુ (એટલે કે માત્ર દ્રવ્ય જ) દ્રવ્યમાં જ રહે છે. ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાય અને અભાવ - આ બધાં પદાર્થોમાં સંયોગસંબંધથી કોઈ પણ પદાર્થ ન રહે તો પ્રમેયવાન્ કેવી રીતે રહે ? માટે, આ સ્થલ કેવલાન્વયિસાધ્યક પણ નથી. હવે, અહીં લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ કેવી રીતે આવે છે તે જોઈ લઈએ -

આ સ્થલમાં લક્ષણસમન્વય કરવા માટે આપણે અભાવ લઈએ - સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન-પ્રમેયઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક પ્રમેયવિશિષ્ટાભાવ. આ અભાવનું અધિકરણ ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાય અને અભાવ. દ્રવ્યત્વ ત્યાં અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણસમન્વય થઈ જાય જો તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટાભાવ તમારા પરિષ્કાર મુજબ લઈ શકાય તો. આપના પરિષ્કાર

ઇત્યજ્ઞ સમવાય: સંયોગશ્ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધવિધયા ગ્રહીતું શક્યેતે, તાદાત્મ્યસમ્બન્ધ: સ્વરૂપસમ્બન્ધશ્ચ ન તથા । તતશ્ચ યદિ ગ્રન્થકૃતા ‘સાધ્યતાવચ્છેદકાતિરિક્તધર્માનવચ્છિન્નત્વવિવક્ષણે પ્રમેયવત: સાધ્યતાયામ્ અપ્રસિદ્ધિનિબન્ધનો દોષ: સ્યાદિ’તિ કથ્યતે તદા તાદૃશોક્તિરનુપપન્ના એવ સ્યાત્, સ્વરૂપાદિના પ્રમેયવત: સાધ્યતાયાં તાદૃશાડપ્રસિદ્ધેરકિઞ્ચિત્કરત્વાત્ । અત: સમ્બન્ધો-લ્લેખ: અવશ્યં કર્તવ્ય: । તત્ર સંયોગાડપેક્ષયા સમવાયસ્યૈવોલ્લેખ: ઉચિત:, સત્ત્વહેતુકતાદૃશસ્થલસ્ય વ્યાપકત્વાત્, તદપેક્ષયા સંયોગેન પ્રમેયવત્સાધ્યકસ્થલસ્ય સઙ્કુચિતત્વાત્ । અત: ગ્રન્થકૃતા સમવાયસ્ય ય: ઉલ્લેખ: કૃત: સ: સમુચિત:, કિન્તુ સંયોગેન પ્રમેયવત્સાધ્યકસ્થલેડપિ ઉક્તરીત્યાડ-પત્તિ: ભવત્યેવેતિ ન વિસ્મર્તવ્યમ્ ।

ય
શો
લ
તા

અત્ર યદિ સમ્બન્ધમુલ્લિખ્ય હેતુર્ન ઉલ્લિખ્યતે કિન્તુ ‘સાધ્યતાવચ્છેદકાતિરિક્તધર્માનવચ્છિન્નત્વવિવક્ષણે સમવાયેન પ્રમેયવત: સાધ્યતાયામપ્રસિદ્ધિનિબન્ધનો દોષ:’ - ઇત્યેવોચ્યતે તદા અસ-લ્લેખમાદાય તાદૃશાપ્રસિદ્ધિનિબન્ધનદોષાભાવાત્તાદૃશોક્તિરનુપપત્તે: । યથા ‘ઘટત્વં સમવાયેન પ્રમેયવિશિષ્ટવિશિષ્ટમ્, જાતિત્વાદ્’ - ઇત્યેવં સ્થલં પરિગૃહ્યતે અત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકેતરાડપ્રસિદ્ધ્યા અપ્રસિદ્ધિ: મુજબ અભિપ્રેતઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્નધર્મઅનવચ્છિન્નત્વવિશિષ્ટ અને સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વવિશિષ્ટ હોવી જોઈએ. પ્રસ્તુતમાં તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટ-અભાવીયપ્રતિયોગિતા જો સાધ્યતાઅવચ્છેદક પ્રમેયભિન્નથી અનવચ્છિન્ન હોય તો જ લઈ શકાય. કિંતુ પ્રમેયથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ જ દુનિયામાં અપ્રસિદ્ધ હોવાથી સાધ્યતાઅવચ્છેદક ભિન્નથી અનવચ્છિન્ન પ્રમેયવિશિષ્ટાભાવીયપ્રતિયોગિતા છે કે નહીં ? - આ વિચારણા ‘રેતીમાંથી જે તેલ નીકળે તે આરોગ્યપ્રદ હોય કે ન હોય ?’ - આ વિમર્શતુલ્ય છે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકઈતરધર્મઅનવચ્છિન્ન... ઈત્યાદિ તમારું લક્ષણ પ્રસ્તુત ‘ઘટ: સંયોગેન પ્રમેયવદ્વાન્ દ્રવ્યત્વાત્ - આ સ્થલમાં પણ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દોષ પુન: દુર્વાર બનશે.

વિ
ન
શ્રા

❧ સા.અ.અવચ્છેદક સંબંધ સ્વરૂપ કે સમવાય ? ❧

શંકા :- આપની વાત બરાબર છે કે સ્વરૂપ કે તાદાત્મ્ય સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ ન બની શકે. તથા સમવાયને જો સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ બનાવવો હોય તો ઘટ: સમવાયેન પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ - આ પ્રમાણેનું સ્થળ બની શકે. અને જો સંયોગને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ બનાવવો હોય તો ઘટ: સંયોગેન પ્રમેયવદ્વાન્ દ્રવ્યત્વાત્ - આ પ્રમાણે સ્થળ બનાવવું

ય
શો

ભવતિ, કિન્તુ ન સા દોષાવહા, અસત્થલેડપ્રસિદ્ધિસદ્ભાવે લક્ષણસ્ય કા હાનિઃ ? અતઃ અસત્થલેડપ્રસિદ્ધિનિબન્ધનદોષાભાવાત્ તાદૃશોક્તિરનુપપન્ના એવ સ્યાદિતિ 'સત્ત્વે હેતૌ' હત્યેવં હેતુવિધયા સત્ત્વસ્યોલ્લેખઃ ગ્રન્થકૃતા કૃતઃ । તથા ચ તાદૃશસ્થલસ્ય સત્થલત્વસિદ્ધ્યા તત્રત્યાડપ્રસિદ્ધિઃ દોષાવહા ભવત્યેવેતિ તત્રાડપ્રસિદ્ધિનિબન્ધનદોષોક્તિઃ ઉપપન્ના ઇતિ ।

લ
તા

એતાવતા 'સાધ્યતાવચ્છેદકેતરધર્માનવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાડ-ભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ' હત્યેવં લક્ષણાઙ્ગીકારે 'ઘટઃ સમવાયેન પ્રમેયવિશિષ્ટવિશિષ્ટઃ, સત્ત્વાદ્' - હત્યત્ર, 'ઘટઃ સંયોગેન પ્રમેયવિશિષ્ટવિશિષ્ટઃ, દ્રવ્યત્વાદ્' - હત્યત્ર ચ સાધ્યતાવચ્છેદકેતરાપ્રસિદ્ધિનિબન્ધનો દોષો દુર્નિવારઃ **ઇતિ ફલિતમ્** ।



વિ
ન

પડે. અમારો પ્રશ્ન છે - ઘટઃ સમવાયેન પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ - આ સ્થલને ઉદ્દેશીને. આ સ્થળ સમજાવતી વખતે તમે જણાવેલ કે દ્રવ્યમાં ગુણત્વરૂપ પ્રમેયથી વિશિષ્ટ ગુણ સમવાયથી રહે છે. તથા ગુણ-કર્મમાં ક્રમશઃ ગુણત્વત્વ-કર્મત્વત્વરૂપ પ્રમેયથી વિશિષ્ટ ગુણત્વ અને કર્મત્વ સમવાયસંબંધથી રહે છે. મતલબ કે સાધ્યતાઅવચ્છેદક ગુણત્વરૂપ પ્રમેય પ્રમેયવિશિષ્ટ એવા ગુણમાં સમવાય સંબંધથી રહેશે. અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક ગુણત્વત્વ-કર્મત્વત્વરૂપ પ્રમેય પ્રમેયવિશિષ્ટ એવા ગુણત્વમાં અને કર્મત્વમાં સ્વરૂપસંબંધથી રહેશે. સાધ્યતાઅવચ્છેદક જે સંબંધથી સાધ્યમાં રહે તે સંબંધ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ કહેવાય - આ ન્યાય હોવાથી પ્રશ્ન થાય કે પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ કોણ છે ? સમવાય કે સ્વરૂપ ? કારણ કે ગુણમાં = પ્રમેયવિશિષ્ટમાં = સાધ્યમાં ગુણત્વરૂપસાધ્યતાઅવચ્છેદક સમવાયસંબંધથી રહે. તથા ગુણત્વમાં અને કર્મત્વમાં = પ્રમેયવિશિષ્ટમાં = સાધ્યમાં ગુણત્વત્વ/કર્મત્વત્વરૂપ સાધ્યતાઅવચ્છેદક સ્વરૂપસંબંધથી રહે.

મા

✠ સ્વરૂપસંબંધ જ વ્યાજબી - સમાધાન ✠

સમાધાન :- તમારી શંકા વ્યાજબી છે. આપણે સ્વરૂપને જ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે સ્વીકારીશું. કારણ કે ગુણ અને કર્મમાં સમવાયસંબંધથી પ્રમેયથી વિશિષ્ટ એવી કોઈ પણ વસ્તુ સમવાયસંબંધથી રહેતી નથી. જ્યારે સ્વરૂપસંબંધથી ગુણત્વત્વ અને કર્મત્વત્વ સ્વરૂપ પ્રમેયથી વિશિષ્ટ એવા ગુણત્વ અને કર્મત્વ સ્વરૂપ સાધ્ય સમવાયસંબંધથી રહે છે. તથા દ્રવ્યત્વમાં પણ દ્રવ્યત્વત્વસ્વરૂપ પ્રમેયથી સ્વરૂપસંબંધથી વિશિષ્ટ એવું દ્રવ્યત્વ સમવાયસંબંધથી રહે છે. માટે, જ્યાં જ્યાં સત્તા હોય ત્યાં ત્યાં સ્વરૂપસંબંધથી પ્રમેયવિશિષ્ટ સમવાયસંબંધથી રહે - આવી વ્યાપ્તિ બની શકશે. કિંતુ જ્યાં જ્યાં સત્તા હોય ત્યાં ત્યાં

પ્રકૃતે 'ઘટઃ સમવાયેન પ્રમેયવિશિષ્ટવિશિષ્ટઃ, સત્ત્વાદ્' - इत्यत्र

- સાધ્યમ્ - પ્રમેયવિશિષ્ટમ્ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - પ્રમેયમ્ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - પ્રમેયત્વમ્ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સ્વરૂપસમ્બન્ધઃ ।

ય
શો
લ
તા

દ્રવ્યત્વત્વ-ગુણત્વત્વ-કર્મત્વત્વલક્ષણપ્રમેયાનાં સ્વરૂપેણ દ્રવ્યત્વ-ગુણત્વ-કર્મત્વલક્ષણપ્રમેયવિશિષ્ટે વૃત્તેઃ વિવક્ષણેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમ્બન્ધવિધયા સ્વરૂપસમ્બન્ધઃ લભ્યતે ।

'ઘટઃ સંયોગેન પ્રમેયવિશિષ્ટવિશિષ્ટઃ, દ્રવ્યત્વાદ્' - इत्यत्र

સમવાયસંબંધથી પ્રમેયવિશિષ્ટ સમવાયસંબંધથી રહે - આવી વ્યાપ્તિ ન કહી શકાય. કારણ કે પૂર્વે જણાવી ગયા તે મુજબ ગુણ-કર્મમાં સત્તા રહેવા છતાં પણ સમવાયસંબંધથી પ્રમેયવિશિષ્ટ કોઈ પણ વસ્તુ સમવાયસંબંધથી રહેતી નથી. માટે, સ્વરૂપસંબંધને જ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે સ્વીકારવો રહ્યો.

★ સા.અ. સંબંધ - સમવાય તો સા.અ.અ. સંબંધ - સ્વરૂપ ★

ટૂંકમાં, જો સમવાયને સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધ તરીકે લેવો હોય તો સ્થલ - ઘટઃ સમવાયેન પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ ।

- સાધ્ય - પ્રમેયવિશિષ્ટ.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - પ્રમેય.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ - પ્રમેયત્વ.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સ્વરૂપ.

વિ
ન
મ્રા

❧ સા.અ. સંબંધ - સંયોગ તો સા.અ.અ. સંબંધ - સમવાય ❧

જ્યારે સંયોગને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે સ્વીકારી ઘટઃ સંયોગેન પ્રમેયવદ્વાન્ દ્રવ્યત્વાત્ - આ સ્થલ સ્વીકાર્યું ત્યારે પ્રમેય તરીકે દ્રવ્યત્વને જ લીધેલ હોવાથી સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ સમવાય જ બનશે.

આમ, પ્રસ્તુત સ્થલમાં -

- સાધ્યમ્ - પ્રમેયવિશિષ્ટમ્ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - પ્રમેયં દ્રવ્યત્વલક્ષણમ્ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સંયોગઃ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ - પ્રમેયત્વમ્ ।
- સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ - સમવાયઃ ।

ય
શો
લ
તા

દ્રવ્યત્વલક્ષણપ્રમેયસ્ય દ્રવ્યે પ્રમેયવિશિષ્ટે સમવાયેન વૃત્તેઃ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સમવાયઃ ભવતિ इति । एतत्स्थलद्वितयेऽपि साध्यतावच्छेदकेतराऽप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषः दर्शितः इति भावः ।

इदञ्चोपलक्षणम्, तेन एतल्लक्षणाऽभ्युपगमे अन्याः अपि बह्व्यः आपत्तयः सम्मुखी-
करणीयाः । तद्यथा -

(१) ‘पर्वतो वह्निमान् धूमाद्’ - इत्यत्र घटानुयोगिककालિકसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टाभावमा-
दायाऽव्याप्तिः स्यात्, यतः प्रकृते साध्यतावच्छेदकः सમ્બન્ધઃ સંયોગો વર્તતે, સાધ્યતાવચ્છેદકઃ

- સાધ્ય - પ્રમેયવિશિષ્ટ.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મ - પ્રમેય.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકધર્મ - પ્રમેયત્વ.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.

इलितार्थ -

વિ

ન
મા

પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી
અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે જો ‘સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્નધર્મઅનવચ્છિન્ન-સાધ્યતાઅવચ્છેદક-
સંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ’ આ પ્રમાણે લક્ષણ
સ્વીકારવામાં આવે તો ‘ઘટઃ સમવાયેન પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્’ - આ સ્થલે તથા ‘ઘટઃ સંયોગેન
પ્રમેયવદ્વાન્ દ્રવ્યત્વાત્’ - આ સ્થલે - આ બન્ને સ્થલે લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દોષ દુર્વાર બનશે.

❀ અપ્રસિદ્ધિની સાથે અવ્યાપ્તિ મફત !!! ❀

આ બે જગ્યાએ લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દોષ જોયો. હવે ત્રણ જગ્યાએ અવ્યાપ્તિ આવશે તે
જોઈ લઈએ -

ધર્મઃ વહ્નિત્વજ્ઞ । તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ અપિ વહ્નિત્વમ્, તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધશ્ચાપિ સંયોગઃ એવ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાઃ વહ્નિત્વવિશિષ્ટે વૃત્તિત્વેન વહ્નિત્વાઽવચ્છિન્નત્વસ્ય તત્ર સદ્ભાવાત્, વહ્નિત્વવિશિષ્ટસ્ય સંયોગેન અભાવસ્યાઽભિપ્રેતત્વેન સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્ય તત્ર સત્ત્વાચ્ચ ।

તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટાભાવીયપ્રતિયોગિતા વહ્નિત્વેનૈવાવચ્છિન્ના, વહ્નિત્વેતરેણાઽનવચ્છિન્ના એવ, વહ્નિત્વજ્ઞ સાધ્યતાવચ્છેદકઃ ધર્મઃ વર્તતે એવેતિ તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટાભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકીભૂતવહ્નિત્વધર્માવચ્છિન્નત્વમેવ સ્યાન્ન તુ સાધ્યતાઽવચ્છેદકેતરધર્માવચ્છિન્નત્વમપિ । તથા ચ તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટાભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમપિ વર્તતે, વહ્નિત્વેતરધર્માનવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્, સાધ્યતાવચ્છેદકેતરધર્માનવચ્છિન્નત્વમપિ વર્તતે । તતશ્ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદકેતરધર્માનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવવિધયા વહ્નિત્વવિશિષ્ટાભાવઃ ધર્તુ શક્યતે, તદધિકરણં પર્વતઃ, ઘટાનુયોગિકકાલિકેન વહ્નિત્વવિશિષ્ટતયા ઘટસ્યૈવ પ્રાપ્તેઃ, ઘટસ્ય ચ પર્વતેઽવર્તમાનત્વાત્ । તત્ર ચ ધૂમો વૃત્તિરિતિ

(૧) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ -

આ સ્થલે ઘટાનુયોગિકકાલિક સંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટનો સમવાયસંબંધથી અભાવ લઈએ.

આ સ્થલમાં → સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ વહ્નિત્વ અને

→ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ પણ માત્ર વહ્નિત્વ.

તથા → સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ અને

→ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સંયોગ જ છે.

જે ફરક છે તે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધમાં છે.

કારણ કે → સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.

જ્યારે → પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - ઘટાનુયોગિકકાલિક.

તમારું લક્ષણ તો જે અભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદક સિવાયના ધર્મોથી અવચ્છિન્ન ન હોય અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધથી અવચ્છિન્ન હોય તે અભાવને સ્વીકારી લે છે. ઘટાનુયોગિકકાલિક સંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટના સંયોગસંબંધથી અભાવની પ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વભિન્ન ધર્મથી અનવચ્છિન્નત્વ અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

લક્ષણાઽસમન્વયાત્ સ્યાદેવાઽવ્યાપ્તિઃ ।

(૨) ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્’ - इत्यत्र महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टजातिविशिष्टाभावमादा-
य याऽव्याप्तिः स्यात् । पर्वते वह्निरस्ति, किन्तु महानसीयवह्निर्नास्त्येव, महानसीयवह्नेः
शो महानसे एव सत्त्वात् । महानसीयवह्निश्च महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टजातिविशिष्टः, यतः
ल महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टा या वह्नित्वादिरूपा जातिः सा महानसीयवह्नौ एव स्यात्,
ता तादृशजात्यधिकरणविधया अन्यः कोऽपि वह्निः नैव ग्रहीतुं शक्यते, अन्यथा तस्य महान-
सीयवह्निवृत्तित्वहानेः । तथा च ‘पर्वते महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नः वह्निः
नास्ति संयोगेन’ - इति वक्तुं शक्यते एव ।

સંયોગસંબંધથી અવચ્છિન્નત્વ રહેલું છે. તેથી તમારા લક્ષણ મુજબ તાદૃશવહ્નિત્વવિશિષ્ટઅભાવ
લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ પર્વત. ધૂમ ત્યાં વૃત્તિ. આ રીતે લક્ષણઅસમન્વય થવાથી
અવ્યાપ્તિ દુર્વાર !

❀ બીજી અવ્યાપ્તિ ❀

(૨) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ જ સ્થલે મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્ન-
અભાવને લઈને પણ અવ્યાપ્તિ આવશે. કારણ કે આ સ્થલમાં પણ

→ સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ વહ્નિત્વ છે. અને

→ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ પણ માત્ર વહ્નિત્વ જ છે.

વિ

તથા → સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ છે અને → પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ

ન

પણ સંયોગ જ છે.

મ્રા

પ્રસ્તુતમાં ફરક એટલો જ છે કે -

→ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ કોઈ નથી. જ્યારે

→ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતા છે.

જો કે તમારા પરિષ્કાર મુજબ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક કોણ હોય ? - તે
અંગે કંઈ લેવાદેવા નથી. સાધ્યતાઅવચ્છેદક અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક બન્ને એક હોવા
જોઈએ - આવું તમારું લક્ષણ કહે છે. પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક
એક છે જ.

આ રીતે મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિઅવચ્છિન્નઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં
સાધ્યતાઅવચ્છેદક વહ્નિત્વ સિવાયના ઘટવાદિ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ અને સાધ્યતા-

अत्र साध्यम् - वह्निः ।

- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वम् ।

- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - न कोऽपि ।

- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

तादृशाऽभावीयप्रतियोगी - वह्निः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - वह्नित्वम् ।

- प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - संयोगः ।

- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - महानसीयवह्निवृत्तित्वम्, वह्नित्वत्वञ्च ।

- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

य

अत्र प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदक-साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मयोरेव भेदः, नान्यः कश्चिद् विशेषः । महानसीयवह्निवृत्तित्वं वह्नित्वजातिविशेषणविधयाऽभावे निविष्टम् इति वह्नित्व- निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकधर्मविधयैव महानसीयवह्निवृत्तित्वस्य ग्रहणं भवति । भवताऽभ्युपगतलक्षणानुसारेण प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः को भवति ? तन्न चिन्तनीयम्, किन्तु प्रतियोगिताऽवच्छेदकः धर्मः कोऽस्ति ? तदेव चिन्तनीयम् ।

शो

ल

ता

एतदभावीयप्रतियोगिता संयोगसम्बन्धेनावच्छिन्ना, संयोगसम्बन्धश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः । तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता धर्मविधया वह्नित्वेनैवाऽवच्छिन्ना, नान्येन केनचिदपि धर्मेण । वह्नित्वं च साध्यतावच्छेदकः धर्मः । इत्थञ्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं स्यादेव, वह्नित्वेतरधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् साध्यतावच्छेदके-तरधर्मानवच्छिन्नत्वमपि स्यादेव । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाभावविधया तादृशाऽभावः धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं पर्वतः, महानसीय-वह्नेः तत्राऽसत्त्वाद् । तत्र च धूमो वृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

अवच्छेदकसंयोगसंबन्धवच्छिन्नत्व रहेतुं ङोवाथी तादृशजातिवच्छिन्नअभाव लई शकाशे. तेनुं अधिकरश पर्वत. धूम त्यां वृत्ति. आ रीते लक्षशअसमन्वय थवाथी अव्याप्ति दुर्वार अनशे.

वि

न

(૩) 'ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાદ્' - इत्यत्र नीलाभावमादायाऽव्याप्तिः स्यात् ।
तद्यथा - रक्तघटे रूपसत्त्वेऽपि नीलरूपं नास्ति इति तत्र नीलाभावो लभ्यते । प्रकृते -

- साध्यम् - रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिविशिष्टानि नीलादिरूपाणि ।
- साध्यतावच्छेदकः धर्मः - रूपत्वन्यूनवृत्तिजातयः नीलत्वादिकाः ।
- साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वम् ।
- साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।
- तादृशनीलाभावीयप्रतियोगी - नीलरूपम् ।
- प्रतियोगितावच्छेदकः धर्मः - नीलत्वम् ।
- प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः - न कोऽपि ।
- प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः - समवायः ।

ॐ ૩૫ૢૢૢૢ સ્થલે અવ્યાપ્તિ ૐ

(૩) ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ - આ સ્થલમાં પણ નીલાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ આવશે. કારણ કે પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે - નીલત્વ - પીતત્વ - રક્તત્વ વગેરે રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિ જાતિઓ અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક પણ છે નીલત્વ જ. તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે સમવાય અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સમવાય જ છે. ફરક એટલો જ છે કે જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક - નીલત્વથી ભિન્ન છે તે રક્તત્વ - શ્યામત્વ વગેરે પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદક છે. અને જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક નથી તેવું રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વ પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક છે. કિંતુ તમારા લક્ષણ મુજબ તો અભિપ્રેતઅભાવીયપ્રતિયોગિતા જો સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્નધર્મથી અનવચ્છિન્ન હોય અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધથી અવચ્છિન્ન હોય તો જ તે અભાવ લઈ શકાય.

આમ, નીલત્વધર્મઅવચ્છિન્ન - સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક નીલાભાવીય પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકનીલત્વ-રક્તત્વ-પીતત્વાદિરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિભિન્નઘટત્વાદિ ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન હોવાથી અને સાધ્યતાઅવચ્છેદક સમવાય સંબંધથી અવચ્છિન્ન હોવાથી તાદૃશનીલાભાવ લઈ શકાશે. તેનું અધિકરણ રક્તઘટ, 'રૂપ' હેતુ ત્યાં વૃત્તિ. આ રીતે લક્ષણઅસમન્વય થઈ જવાથી અવ્યાપ્તિ દુવાર !

અત્રાપિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનવચ્છેદકઃ ધર્મઃ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકઃ ભવતીત્યેવ વિશેષઃ, નાન્યઃ કશ્ચિત્ ।

એતદભાવીયપ્રતિયોગિતા સમવાયસમ્બન્ધેનાવચ્છિન્ના, સમવાયસમ્બન્ધશ્ચ સાધ્યતાવચ્છેદક-સમ્બન્ધઃ । એવમેવ ધર્મવિધયા એતદભાવીયપ્રતિયોગિતા નીલત્વેનૈવાઽવચ્છિન્ના, નાન્યેન કેનચિત્, નીલત્વજ્ઞ સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મઃ વર્તતે એવ, નીલત્વસ્ય રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વાત્ । ઇત્યજ્ઞ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વમપિ વર્તતે, તાદૃશાભાવીયપ્રતિયોગિતાયાજ્ઞ નીલત્વેનૈવ અવચ્છિન્નત્વસત્ત્વાત્, તદિતરેણાઽવચ્છિન્નત્વાભાવાત્ સાધ્યતાવચ્છેદકેતરધર્માનવચ્છિન્નત્વમપિ ભવતીતિ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદકેતરધર્માનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવવિધયા તાદૃશનીલાભાવો ધર્તું શક્યતે, તદધિકરણં રક્તઘટઃ, તત્ર રૂપહેતોઃ વૃત્તિત્વેન લક્ષણાઽસમન્વયાત્ સ્યાદેવ અવ્યાપ્તિઃ ।

● ૪ પાંચ - પાંચ દોષોની ફોજ ૪

હવે, તમે જ વિચારો ભલા ! કે

‘સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્નધર્મઅનવચ્છિન્ન - સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિ-તાકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ’ - આ લક્ષણ દ્વારા પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિનું નિરાકરણ થઈ શકતું હોવા છતાં પણ જ્યારે તે લક્ષણમાં

(૧) ઘટઃ સમવાયેન પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ - આ સ્થલમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકપ્રમેયભિન્ન અપ્રસિદ્ધ થતા લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દોષ. તે જ રીતે

(૨) ઘટઃ સંયોગેન પ્રમેયવદ્વાન્ દ્રવ્યત્વાત્ - આ સ્થલમાં પણ સાધ્યતાઅવચ્છેદકપ્રમેયભિન્ન અપ્રસિદ્ધ થતા લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દોષ, તથા

(૩) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં ઘટાનુયોગિકકાલિકસંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટનો સંયોગસંબંધથી અભાવ લઈને અવ્યાપ્તિ.

(૪) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ જ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટ(વહ્નિત્વ)-જાતિઅવચ્છિન્નઅભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ. અને

(૫) ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ - આ સ્થલમાં નીલત્વઅવચ્છિન્ન-સમવાયસંબંધ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકનીલાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ -

આ રીતે પાંચ પાંચ રીતે લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ વગેરે દોષો આવતા હોય તો કેવી રીતે

एतेन “ननु साध्यतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नत्वम् = साध्यतावच्छेदकताधिकरणभिन्नवृत्त्यवच्छेदकताऽनिरूपकत्वम् । साध्यतावच्छेदकताऽधिकरणं साक्षात् परम्परया चोभयथा ग्राह्यम्, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं न निवेशनीयम्, तथा च नोक्ताऽऽपत्तिः, घटानुयोगिककालिकेन वस्तित्वविशिष्टाद्यभावमादाय । तद्यथा -

य शो ल ता (१) पर्वतो वस्तिमान् धूमाद् - इत्यत्र साध्यतावच्छेदकता साक्षात् परम्परया च वस्तित्वे संयोगे समवाये च वर्तते । तत्र संयोगे वस्तित्वे च साक्षात् साध्यतावच्छेदकता वर्तते समवाये परम्परया । अत्र यदि घटानुयोगिककालिकेन वस्तित्वविशिष्टाभावो गृह्यते तदा तादृशाभावीयप्रति- योगितानिरूपकावच्छेदकता साक्षात् परम्परया च संयोगे वस्तित्वे घटानुयोगिककालिके वस्तित्वत्वे च वर्तते । तत्र संयोगे वस्तित्वे च साक्षाद् वर्तते घटानुयोगिककालिके वस्तित्वत्वे च परम्परया । तत्र घटानुयोगिककालिकः वस्तित्वत्वं च न साध्यतावच्छेदकतायाः साक्षात् परम्परया वा अधिकरणतया प्राप्येते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साक्षात्परम्परासाधारणसाध्यतावच्छेद- कताधिकरणवस्तित्व-संयोग-समवायभिन्नघटानुयोगिककालिक-वस्तित्वत्वं निष्ठावच्छेदकतानिरू- पकत्वमेव स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतायाः घटानुयोगिककालिके वस्ति- त्वत्वे च सत्त्वात् ।



તમારું આ લક્ષણ ગ્રાહ્ય બની શકે ? લક્ષણ લઘુભૂત હોય તે ઉપરાંતમાં નિર્દોષ હોય તે પણ અત્યાવશ્યક છે.

❧ સંબંધયતુષ્ટયઘટિત લક્ષણમાં એક પણ દોષ નહીં ❧

જો અમારું લક્ષણ સ્વીકારશો તો આ પાંચમાંથી એક પણ દોષ નહીં આવી શકે.

અમારું લક્ષણ પુનઃ મગજમાં સ્થિર કરી દો -

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય,

(૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ,

(૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ,

(૪) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

- આ ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્ન- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

હવે જોઈએ કેવી રીતે દોષો દૂર થશે ?

तथा च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताधिकरणभिन्नवृत्त्यवच्छेदकताऽनिरूपकत्वविरहात् तादृशोऽभावो धर्तुं नैव शक्यते, प्रकृतलक्षणाऽनुसारेण साध्यतावच्छेदकताधिकरणभिन्नवृत्त्यवच्छेदकताऽनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाभावस्यैव ग्राह्यत्वात् ।

ततश्च प्रकृते संयोगेन वह्न्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साक्षात् परम्परया च संयोगे वह्नित्वे समवाये चैव वर्तते, नान्यत्र कुत्रचित्, साध्यतावच्छेदकताऽपि तत्रैव साक्षात् परम्परया वा वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साक्षात्परम्परासाधारणसाध्यतावच्छेदकताधिकरणसंयोग-वह्नित्व-समवायभिन्नवृत्त्यवच्छेदकताऽनिरूपकत्वमेव स्यात्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतायाः संयोग-वह्नित्व-समवायाऽतिरिक्तेषु अवर्तमानत्वात् ।

तथा च साक्षात्परम्परासाधारणसाध्यतावच्छेदकताधिकरणभिन्नवृत्त्यवच्छेदकताऽनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाभावविधया तादृशो वह्न्यभावः धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं जलहृदः, धूमस्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्त्याशङ्काऽपि ?

(२) एवं 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टजात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायाऽपि नाऽव्याप्तिः, यतः तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकता साक्षात् परम्परया च संयोगे वह्नित्वे समवाये वह्नित्वत्वे महानसीयवह्निवृत्तितायां च वर्तते, साध्यतावच्छेदकता प्रागुक्तरीत्या साक्षात् परम्परया च संयोगे वह्नित्वे समवाये चैव वर्तते, न वह्नित्वत्वेमहानसीयवह्निवृत्तितायां च । ततश्च तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताधिकरणसंयोग-वह्नित्व-समवायभिन्नवह्नित्व-महानसीयवह्निवृत्तितानिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वमेव स्यात्, न त्वनिरूपकत्वम्, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतायाः वह्नित्वत्वे महानसीयवह्निवृत्तितायां च परम्परया सत्त्वात् = परम्परया महानसीयवह्निवृत्तितावच्छिन्नत्वाद् वह्नित्वत्वावच्छिन्नत्वाच्च तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः । तथा च साक्षात्परम्परासाधारणसाध्यतावच्छेदकताधिकरणभिन्नवृत्त्यवच्छेदकताऽनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाभावविधया तादृशमहानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वविशिष्टाभावः धर्तुं न शक्यते ।

किन्तु पूर्वोक्तरीत्या वह्न्यभावः एव ग्राह्यः, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितायाः साक्षात्परम्परासाधारणसाध्यतावच्छेदकताधिकरणसंयोग-वह्नित्व-समवायभिन्नवृत्त्यवच्छेदकताऽनिरूपकत्वात् । तादृशाऽभावाधिकरणजलहृदे धूमस्याऽवृत्तित्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिगन्धोऽपि ?

તતશ્ચ સાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણભિન્નવૃત્યવચ્છેદકતાડનિરૂપકપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાભાવાધિ-
કરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ - इत्येवमेव लक्षणाङ्गीकारे 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र
घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्वविशिष्टाभावमादाय, महानसीयवह्नित्वविशिष्टवह्नित्वविशिष्टा-
भावमादाय वा याऽव्याप्तिः तन्निराकरणसम्भवे तादृशसम्बन्धचतुष्टयघटितगुरुतरलक्षणाऽनुसरणं
य व्यर्थमेवेति आशङ्काऽपि समाहिता;

શો તાદૃશલક્ષણાઙ્ગીકારેડપિ - 'ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્ધાન્, રૂપાદ્' - इत्यत्र नीलाभावमादा-
ल याऽव्याप्तेरपरिहार्यत्वात् । तद्यथा - प्रकृते साध्यतावच्छेदकता साक्षात् रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिनील-
ता त्वादिषु समवाये च, परम्परया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वे समवाये च वर्तते, तादृशाऽभावीयप्रतियो-
गितानिरूपकावच्छेदकता साक्षाद् नीलत्वे समवाये च, परम्परया समवाये चैव वर्तते, नीलत्वस्य
शब्दतः अनुल्लिख्यमानजातित्वेन केनाऽपि रूपेण अप्रतिभासात् । नीलत्वे समवाये च साध्यता-
वच्छेदकता वर्तते एव । एतदितिरिक्तेषु कुत्रापि तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकता
साक्षात् परम्परया वा नैव वर्तते ।

❀ અપ્રસિદ્ધિદોષનિવારણ ❀

(૧) ઘટઃ સમવાયેન પ્રમેયબદ્ધાન્ સત્ત્વાત્ -

આ સ્થલમાં

- સાધ્ય - પ્રમેયવિશિષ્ટ.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - પ્રમેય.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ - પ્રમેયત્વ.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સ્વરૂપ.

વિ

ન

પ્રા

અભાવ - સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ન-પ્રમેયઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવ.
અધિકરણ - સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ.

- પ્રતિયોગી - પ્રમેયવિશિષ્ટ.
- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - પ્રમેય.
- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.
- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ - પ્રમેયત્વ.
- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સ્વરૂપ.

તતશ્ચ તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણીભૂત-
નીલત્વ-સમવાયોભયસ્મિન્નેવ વર્તતે इति તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાક્ષાત્પરમ્પરાસાધારણ-
સાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણનીલત્વાદિજાતિ-સમવાય-રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વ-સમવાયભિન્નવૃત્ત્યવચ્છેદ-
લ

પ્રથમ સંબંધ છે - સ્વસામાનાધિકરણ્ય.

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રમેયમાં રહે છે. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ પ્રમેયમાં જ રહે છે. આ રીતે, સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના અધિકરણ એવા પ્રમેયમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વૃત્તિ હોવાથી સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

દ્વિતીય સંબંધ છે - સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ.

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા કે જે પ્રમેયમાં રહે છે તે સ્વરૂપસંબંધથી અવચ્છિન્ન છે. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા પણ સ્વરૂપસંબંધથી અવચ્છિન્ન છે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા-અવચ્છેદક સ્વરૂપસંબંધથી અવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટાભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

✽ પ્રમેયથી અભિન્ન પણ ઘટત્વ પ્રમેયત્વથી ભિન્ન ✽

તૃતીય સંબંધ છે - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ.

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા જે પ્રમેયનિષ્ઠ છે તે પ્રમેયત્વથી અવચ્છિન્ન છે. સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક પણ પ્રમેયત્વ જ છે. પ્રમેયત્વ સિવાયના કોઈ પણ ધર્મથી ન તો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા અવચ્છિન્ન છે, ન તો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા અવચ્છિન્ન છે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકપ્રમેયત્વભિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદકઘટત્વાદિ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

ચતુર્થ સંબંધ છે - સ્વવૃત્તિત્વ. (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ.)

પૂર્વે જોઈ ગયા તે મુજબ પ્રમેયત્વ ધર્મ જ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક છે અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક છે. પ્રમેયત્વ સિવાયના તમામ ધર્મો સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક છે અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક છે. આ રીતે

य
शो
ल
ता

कताऽनिरूपकत्वसत्त्वात् तादृशनीलाभावो धर्तुं शक्यते, भवल्लक्षणानुसारेण साध्यतावच्छेदकताधिकरणभिन्नवृत्त्यवच्छेदकताऽनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाभावस्य ग्राह्यत्वात् । तादृशनीलाभावाधिकरणं रक्तघटः, रूपहेतुस्तत्र वृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेव अव्याप्तिः । एतदव्याप्तिनिराकरणाय सम्बन्धचतुष्टयघटितोक्तलक्षणमेवाङ्गीकार्यम् ।

ननु एतदव्याप्त्यपाकरणाय न तादृशगुरुतरलक्षणपर्यन्तमनुधावनमावश्यकम्, किन्तु एवमेव लक्षणमङ्गीकार्यम् - 'साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' इति । वैशिष्ट्यं स्वाधिकरणभिन्नावृत्तित्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन, वृत्तित्वञ्च स्वाधिकरणभिन्नावृत्तित्वसम्बन्धेन । तथा च नोक्ताऽऽपत्तिः । अत्र सर्वत्र अवच्छेदकताधिकरणं साक्षात् परम्परया चोभयथैव ग्राह्यम् ।

प्रतियोगिताअवच्छेदकताअवच्छेदकप्रमेयत्वभिन्नप्रतियोगिताअवच्छेदकताअनवच्छेदकघटत्वाद्विधर्मोत्थी अनवच्छिन्नत्व साध्यताअवच्छेदकतामां रहेतुं ढोवाथी स्वअनवच्छेदकअनवच्छिन्नत्वसंबंधथी तादृशप्रमेयविशिष्टअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदकता साध्यताअवच्छेदकतामां वृत्ति र्थं जशे. परिणामे, स्ववृत्तित्वसंबंधथी तादृशप्रमेयविशिष्टअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदकता साध्यताअवच्छेदकताथी विशिष्ट र्थं जशे.

आ रीते समवायसंबंधअवच्छिन्न-प्रमेयअवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकप्रमेयविशिष्टअभावीयप्रतियोगिताअवच्छेदकता

वि
न

(१) स्वसामानाधिकरण्य, (२) स्वअवच्छेदकसंबंधअवच्छिन्नत्व, (३) स्वअनवच्छेदकअनवच्छिन्नत्व, (४) स्ववृत्तित्व (वृत्तितानियामक संबंध - स्वअनवच्छेदकअनवच्छिन्नत्व)

प्रा

- आ चार संबंधथी साध्यताअवच्छेदकताथी विशिष्ट र्थं गर्थ. साध्यताअवच्छेदकताथी विशिष्टप्रतियोगिताअवच्छेदकताथी भिन्न प्रतियोगिताअवच्छेदकता घटाभावीय मणी जशे. ते आ रीते -

❖ घटत्वनिष्ठप्रतियोगिताअवच्छेदकता अविशिष्ट ❖

घटाभावानुं अधिकरण पर्वतादि.

प्रतियोगी → घट.

प्रतियोगिताअवच्छेदक धर्म → घटत्व.

प्रतियोगिताअवच्छेदक संबंध → संयोग.

प्रतियोगिताअवच्छेदकताअवच्छेदक धर्म कोर्ध नथी. कारण के, प्रतियोगिताअवच्छेदक

તદ્યથા - 'ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાદ્' - ઇત્યત્રૈતલ્લક્ષણાડનુસારેણ તાદૃશનીલા-
ભાવઃ તદૈવ ધર્તુ શક્યતે યદા તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા સ્વાધિકરણભિન્નાડ-
વૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેદિતિ આદૌ તદૈવ ચિન્તનીયમ્ -

(૧) સ્વાધિકરણભિન્નાડવૃત્તિત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકતા સાક્ષાત્ પરમ્પરયા ચ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિનીલત્વાદિજાતિષુ, સમવાયે, રૂપત્વન્યૂન-
વૃત્તિજાતિત્વે, સમવાયે ચ વર્તતે । તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા નીલત્વે
સમવાયે ચૈવ સાક્ષાત્ પરમ્પરયા ચ વર્તતે । એતદ્વિતયમપિ સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાઃ અપિ અધિકરણં
વર્તતે ઇતિ તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણનીલત્વાદિ-
જાતિ-સમવાય-રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વભિન્નવૃત્તિતા નૈવ વર્તતે । તતશ્ચ તાદૃશાભાવીયપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપિતનીલત્વ-સમવાયનિષ્ઠાવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણભિન્નાડવૃત્તિત્વસત્ત્વાત્ સ્વાધિ-
કરણભિન્નાડવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાડભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતનીલત્વાદિનિષ્ઠાવચ્છેદકતા સાધ્યતા-
નિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ ।

એવું ઘટત્વ શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન જાતિ સ્વરૂપ છે.

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ → સમવાય.

પ્રથમ સંબંધ → સ્વસામાનાધિકરણ્ય.

ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઘટત્વમાં રહે છે. તથા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા
પ્રમેયમાં રહે છે. ઘટત્વ પણ એક પ્રમેય રૂપ હોવાથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાનું અધિકરણ થઈ
જ જશે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅધિકરણીભૂતપ્રમેયરૂપઘટત્વમાં પ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા વૃત્તિ હોવાથી સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

દ્વિતીય સંબંધ છે → સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ.

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ સ્વરૂપ સંબંધ છે. જ્યારે તાદૃશઘટાભાવીય-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ સમવાય છે. આ રીતે ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતામાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકસમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ ન રહેતું હોવાથી
સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

તૃતીય સંબંધ છે → સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ.

ચ
શો
લ
તા

વિ
ન
શ્રા

(૨) સ્વવૃત્તિત્વમ્ (વૃત્તિત્વજ્ઞ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન) ।

સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાં યદિ તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા સ્વાધિકરણ-
ભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન વર્તતે તદૈવ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાવચ્છે-
દકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવિતુમર્હતિ । યદિ તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિ-
તાવચ્છેદકતાઽધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાં ભવેત્ તદૈવ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વ-
સમ્બન્ધેન તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ
ભવિતુમર્હતિ । તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા સાક્ષાત્ પરમ્પરયા ચ નીલત્વે
સમવાયે ચૈવ વર્તતે । સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા સાક્ષાત્ પરમ્પરયા ચ નીલત્વાદિજાતિષુ,
સમવાયે રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વે ચ વર્તતે, તત્ર સમવાયે નીલત્વે ચૈવ તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતા-
વચ્છેદકતા વર્તતે, સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા તુ રક્તત્વાદિષુ, રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વેઽપિ ચ
વર્તતે, તત્ર તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા નૈવ વર્તતે ।

તથા ચ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાધિકરણ-
નીલત્વ-સમવાયભિન્નરક્તત્વાદિવૃત્તિત્વમેવ વર્તતે, ન તુ અવૃત્તિત્વમિતિ સાધ્યતાનિરૂપિતાઽવચ્છેદકતાયાં
તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વાઽસત્ત્વાત્ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વ-
સમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ નૈવ ભવેત્ ।

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે પ્રમેયત્વ. જ્યારે ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા તો દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મથી અનવચ્છિન્ન જ છે. જો દુનિયાના તમામ
ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા હોય તો પ્રમેયત્વ સિવાયના
ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન હોય જ ને ! આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક પ્રમેયત્વ
સિવાયના ઘટત્વત્વાદિ ધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં
રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

★ પ્રમેયત્વ ઘટાભાવીય પ્ર.અ.અનવચ્છેદક ★

ચતુર્થ સંબંધ છે → સ્વવૃત્તિત્વ. (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ.)

તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન ઘટત્વ જાતિમાં
વૃત્તિ હોવાથી નિરવચ્છિન્ન જ બનશે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા તો પ્રમેયત્વથી અવચ્છિન્ન

તતઃ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતા-
વિશિષ્ટા નૈવ ભવેત્ ।

ઇત્યજ્ઞ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાયાઃ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન
સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વેઽપિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશત્વવિરહાત્ તાદૃશનીલાભાવો ધર્તુ
નૈવ શક્યતે, યદભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન
સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વં તદભાવીયપ્રતિયોગિતાયામેવ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિ-
ત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વસમ્ભવાત્, યદભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં
તાદૃશનિરૂપકત્વમ્ અસ્તિ તાદૃશાઽભાવસ્યૈવ પ્રકૃતે ગ્રાહ્યત્વાત્, તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદ-
કતાયાઃ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વાભાવેન
તાદૃશનીલાભાવસ્ય અગ્રાહ્યત્વાદિતિ કુતઃ તમાદાયાઽવ્યાપ્તિઃ ?

કિન્તુ પ્રકૃતે રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ, તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ
સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વસમ્ભવેન તાદૃશાઽ-
ભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાઽવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વસમ્ભવાત્ । તદ્વથા -

(૧) સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વમ્ ।

સાધ્યતાવચ્છેદકતા સાક્ષાત્ પરમ્પરયા ચ નીલત્વાદિજાંતિષુ, સમવાયે રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વે
ચ । તાદૃશરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાઽપિ સાક્ષાત્ પરમ્પરયા ચ તત્રૈવ

છે. આ રીતે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક પ્રમેયત્વથી અવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં
તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વૃત્તિ ન થાય. પરિણામે, સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી
તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય.

આ રીતે ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય અને (૨)
સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થવા છતાં પણ
(૩) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી અને (૪) સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી વિશિષ્ટ થતી ન
હોવાથી સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ન-ઘટત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઘટાભાવીયપ્રતિ-
યોગિતાઅવચ્છેદકતા

વર્તતે, નાન્યત્ર કુત્રચિદ્ એતિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણ-
નીલત્વાદિજાતિ-સમવાય-રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વભિન્નાધિકરણાઽવૃત્તિત્વસત્ત્વાત્ સ્વાધિકરણભિન્ના-
ઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતા-
વિશિષ્ટા ભવતિ ।

(૨) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ અધિકરણવિધયા યે ધર્માઃ
સમ્બન્ધાઃ ચ પ્રાપ્યન્તે તે એવ સાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણવિધયા પ્રાપ્યન્તે ન ન્યૂનાધિકાઃ એતિ
સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાં તાદૃશરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાધિકરણનીલત્વાદિ-
જાતિ-સમવાય-રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિત્વભિન્નાધિકરણાઽવૃત્તિત્વસત્ત્વાત્ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન
તાદૃશરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ ભવેદિતિ
સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ ।

(૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય,

(૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ,

(૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ,

(૪) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

- આ ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. એટલે કે સાધ્યતા-
અવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ જે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તેનાથી ભિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા
થશે.

આમ, (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૩)
સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ, (૪) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદક-
અનવચ્છિન્નત્વ) - આ ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા
સમવાય-સંબંધઅવચ્છિન્ન-પ્રમેયઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીય મળશે.

❧ લક્ષણસમન્વય, અવ્યાપ્તિનિવારણ ❧

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્ન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા
સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ન-ઘટત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઘટાભાવીય થશે.

તાદૃશસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવ-

ઇત્યજ્ઞ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભય-સમ્બન્ધેન સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વેન તાદૃશરૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વં સ્યાદેવેતિ તાદૃશોઽભાવો ધર્તું શક્યતે, તાદૃશાઽભાવાધિકરણં ગુણાદિકમ્, રૂપહેતુશ્ચ તત્રાઽવૃત્તિરિતિ લક્ષણસમન્વયાત્ કુતઃ અવ્યાપ્તિ-ગન્ધોઽપિ । તથા ચ ‘ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાદ્’ - इत्यत्र नीलाभावमादायाऽव्याप्ति-वारणायाऽपि तादृशसम्बन्धचतुष्टयघटितगुरुतरलक्षणपर्यन्तानुधावनं नास्त्यावश्यकम् ।

અધુના પ્રકૃતલક્ષણપદકૃત્યમ્ - યદિ હિ પ્રકૃતે સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વં ન નિવેશ્યતે, કેવલં સ્વવૃત્તિત્વમેવ નિવેશ્યતે તદાપિ ‘ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાદ્’ - इत्यत्र नीलाभाव-मादाय नाऽव्याप्तिः सम्भवति । यतः पूर्वोक्तरीत्या तादृशऽभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकताधिकरण-नीलत्वभिन्नरक्तत्वादિजातिषु साध्यतावच्छेदकतायाः वर्तमानत्वेन स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकतायां वृत्तिः नैव भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવિતુમર્હતિ । તતશ્ચ સ્વવૃત્તિત્વસ્યૈવ નિવેશેઽપિ તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ વારણં સમ્ભવતીતિ નીલાભાવઃ એવ યદિ ધર્તું ન શક્યતે તતઃ કુતઃ અવ્યાપ્તિવાર્તાઽપિ । કિન્તુ પૂર્વોક્તરીત્યા રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિ-મદભાવમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ એવ ભવેત્ । તથા સતિ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસ્ય સમ્બન્ધકોટૌ

ચ્છેદકતાથી નિરૂપિતત્વ સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ન-ઘટત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક-ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેશે.

તથા તાદૃશસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વ સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ન-પ્રમેયઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપ્રમેય-વિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેશે. કારણ કે તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-નિરૂપક જે સ્વરૂપસંબંધઅવચ્છિન્ન-પ્રમેયત્વઅવચ્છિન્નપ્રમેયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા છે તે તો ઉક્તસંબંધયતુષ્ટયથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ છે. આ સિવાયની અન્ય કોઈ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપક થતી નથી. આમ, તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતા માત્ર સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ એવી પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી જ નિરૂપિત છે. સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી અનિરૂપિત જ છે.

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

નિવેશઃ વ્યર્થઃ એવ સ્યાત્ ।

કિઞ્ચૈવં સતિ ઘટાનુયોગિકકાલિકેન વહ્નિત્વવિશિષ્ટાભાવમાદાયાઽપિ ‘પર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાદ્’ - ઇત્યત્રાઽવ્યાપ્તિઃ ન ભવતિ, તાદૃશાઽભાવસ્યાઽગ્રાહ્યત્વાત્ । ન હિ તાદૃશાઽભાવીય-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ, યતઃ તાદૃશાઽભાવીય-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ સાક્ષાત્ પરમ્પરયા આધિકરણવિધયા વહ્નિત્વમ્, સંયોગઃ, ઘટાનુયોગિક-કાલિકઃ, વહ્નિત્વત્વજ્ઞ । સાધ્યતાવચ્છેદકતા વહ્નિત્વે સંયોગે સમવાયે ચૈવ । તત્ર વહ્નિત્વં સંયોગશ્ચ તાદૃશાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટૌ, કિન્તુ સમવાયઃ ન તથા । તથા ચ સાધ્યતાઽવચ્છેદકતાયાં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાઽધિકરણવહ્નિત્વ-સંયોગ-વહ્નિત્વત્વ-ઘટાનુયોગિકકાલિકભિન્નસમવાયવૃત્તિત્વસત્ત્વાત્ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભા-
ય વીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ કથં ભવેત્ ? કથજ્ઞ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન
શો તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેત્ ?

તતશ્ચ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકતા-
તા વિશિષ્ટત્વાભાવાત્ તાદૃશાઽભાવો ધર્તુ ન શક્યતે, કિન્તુ વહ્ન્યભાવઃ એવ ધર્તવ્યઃ, તાદૃશાઽભાવીય-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાધિકરણવિધયા વહ્નિત્વમ્, સંયોગઃ સમવાયશ્ચ પ્રાપ્યન્તે, સાધ્યતાવચ્છેદકતા-ધિકરણવિધયાઽપિ તે એવ પ્રાપ્યન્તે ઇતિ સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાં તાદૃશવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકતાધિકરણવહ્નિત્વ-સંયોગ-સમવાયાતિરિક્તાધિકરણવૃત્તિત્વવિરહાત્ સ્વાધિકરણભિન્નાઽ-વૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા વૃત્તિઃ ભવેત્, તતઃ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાઽપિ ભવેદિતિ તાદૃશોઽભાવો ધર્તુ શક્યતે, તદધિકરણે ધૂમે હેતોઃ અવૃત્તિત્વેન લક્ષણસમન્વયઃ ભવતિ એવ, ન ભવતિ અવ્યાપ્તિશ્ચેતિ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વનિવેશો વ્યર્થ એવ સ્યાત્, સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાવચ્છેદકતાનિરૂપકપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ - ઇત્યેવમેવ લક્ષણમભ્યુપેયમ્ - ઇતિ સ્યાદાશઙ્કા, અયુક્તૈષાશઙ્કા, ‘પર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાદ્’

આમ, તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાવચ્છે-
દકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપક છે. માટે, તે અભાવ
લઈ શકાય. તેનું અધિકરણ સામાન્ય. સત્તા ત્યાં અવૃત્તિ. આ રીતે લક્ષણસમન્વય થઈ
જવાથી અવ્યાપ્તિને કોઈ અવકાશ રહેતો નથી ! લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિને પણ કોઈ અવકાશ નથી.

- इत्यत्र महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वविशिष्टाभावमादाय अव्याप्तेः दुर्वारत्वापत्तेः । तद्यथा - साध्यतावच्छेदकताधिकरणविधया संयोगः, वह्नित्वं समवायश्च प्राप्यन्ते । तादृशा-
भावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकताधिकरणविधया वह्नित्वम्, संयोगः, समवायः, वह्नित्वत्वम्,
महानसीयवह्निवृत्तित्वञ्च प्राप्यन्ते । ततश्च साध्यतावच्छेदकताधिकरणविधया ये वह्नित्व-
संयोग-समवायाः प्राप्यन्ते ते तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताधिकरणविधया प्राप्यन्ते एव,
तेषां सर्वेषां प्रतियोगितावच्छेदकताविशिष्टत्वात्, साध्यतावच्छेदकता च न हि एतदतिरिक्तेषु य
अपि वर्तते इति साध्यतावच्छेदकतायां तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताधिकरणवह्नित्व-संयोग शो
-समवायादिभिन्नाऽवृत्तित्वसत्त्वात् स्वाधिकरणभिन्नावृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता- ल
वच्छेदकता साध्यतावच्छेदकतायां वृत्तिः भवेदेवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगिता- ता
वच्छेदकता साध्यताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव । ततश्च स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकता-
विशिष्टावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाभावविधया तादृशोऽभावो धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं
पर्वतः, धूमश्च तत्र वृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयात् स्यादेवाऽव्याप्तिः ।

यदि हि स्वाधिकरणभिन्नावृत्तित्वं निवेश्यते तदा तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता
साध्यतावच्छेदकताधिकरणभिन्नेषु वर्तमाना न स्यात् तदपि आवश्यकम् । स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन

❧ द्रव્યत्वહેતુક સ્થલે પણ અપ્રસિદ્ધિનિવારણ ❧

આ રીતે જ ઘટઃ સંયોગેન પ્રમેયવદ્વાન્ દ્રવ્યત્વાત્ - આ સ્થલમાં પણ સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન
-પ્રમેયઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવને લઈને લક્ષણસમન્વય થઈ જશે.

પ્રસ્તુતમાં -

- સાધ્ય - પ્રમેયવિશિષ્ટ.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ - પ્રમેય.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ - પ્રમેયત્વ.
- સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.

વિ
ન
મ્રા

જે પ્રમેયવિશિષ્ટાભાવની ઓળખાણ જે

તથા પ્રમેયવિશિષ્ટાભાવના

- પ્રતિયોગી - પ્રમેયવિશિષ્ટ.
- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - પ્રમેય.

અભિપ્રેતાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા તદૈવ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેત્, યદા સાધ્યતા-
વચ્છેદકતા તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાધિકરણભિન્નેષુ વર્તમાના ન સ્યાત્ । સ્વાધિકરણ-
ભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન અભિપ્રેતાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા તદૈવ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા
ય શો ભવતિ, યદા અભિપ્રેતાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણભિન્નેષુ અવર્તમાના
લ ઇતિ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતા-
તા વિશિષ્ટા નૈવ ભવતિ ।

ઇત્યજ્ઞ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ-
ત્વેઽપિ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તથાત્વવિરહાત્ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિત્વો-
ભયસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાઽવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવેદિતિ
સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાવચ્છેદકતાનિરૂપક-
પ્રતિયોગિતાનિરૂપકાભાવવિધયા તાદૃશોઽભાવઃ ધર્તુઃ નૈવ શક્યતે, કિન્તુ વહન્યભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ ।

- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.
- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ - પ્રમેયત્વ.
- પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.

પ્રથમ સંબંધ → સ્વસામાનાધિકરણ્ય.

વિ ન સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાના અધિકરણ એવા પ્રમેયમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહેતી
મ હોવાથી સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા
સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

દ્વિતીય સંબંધ → સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ.

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સમવાયસંબંધથી અવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદ-
કતામાં રહેલું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પણ તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટ-
અભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

વહન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાધિકરણવિધયા સાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણવિધયા ચ વહનિત્વ-સંયોગ-સમવાયાઃ એવ પ્રાપ્યન્તે, તતશ્ચ વહન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકતા-ધિકરણવહનિત્વ-સંયોગ-સમવાયાભિન્નવૃત્તિત્વં નાસ્ત્યેવેતિ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશ-વહન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવિતુમ્ અર્હતિ । એવં સાધ્યતા-વચ્છેદકતાયાઃ અપિ તાદૃશવહન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાધિકરણવહનિત્વ-સંયોગ-સમવાયાભિન્નેષુ વૃત્તિત્વં નાસ્ત્યેવેતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેનાઽપિ તાદૃશવહન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતા-

તૃતીય સંબંધ → સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ.

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકપ્રમેયત્વભિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ઘટત્વા-દિધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

ચતુર્થ સંબંધ છે → સ્વવૃત્તિત્વ. (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવ-ચ્છિન્નત્વ.)

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકપ્રમેયત્વભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક-ઘટત્વાદિધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદક-અનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતામાં વૃત્તિ થઈ જશે. પરિણામે, સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીય-પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

❧ ઘટત્વનિષ્ઠ પ્ર.અ. તદન્યવિધયા પ્રસિદ્ધ ❧

આમ, તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રમેયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા ઉક્ત સંબંધ-ચતુષ્ઠયથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થાય છે. કિંતુ સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન-ઘટત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઘટાભાવીયઘટત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતા-અવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નહીં થાય. તે આ રીતે -

અભાવ → તાદૃશઘટાભાવ.

→ પ્રતિયોગી - ઘટ.

→ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મ - ઘટત્વ.

→ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સંયોગ.

ય
શો
લ
તા

વિ
ન
મ્રા

ય
શો
લ
તા

વચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ । તથા ચ તાદૃશવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાયાઃ
સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વાત્ સ્વાધિકરણ-
ભિન્નાઽવૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાવચ્છેદકતાનિરૂપકપ્રતિયોગિતા-
નિરૂપકાભાવવિધયા તાદૃશોઽભાવઃ ધર્તુ શક્યતે, તદધિકરણં જલહદાદિકમ્, ધૂમસ્તત્રાઽવૃત્તિરિતિ
લક્ષણસમન્વયાત્ કુતઃ અવ્યાપ્તિઃ ?

યદિ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વમનિવેશ્ય સ્વાધિકરણવૃત્તિત્વમેવ નિવેશ્યતે તદાઽપિ ઉક્તાઽઽ-
પત્તિઃ દુર્નિવારા એવ, યતઃ સ્વાધિકરણવૃત્તિત્વપ્રવેશે 'સ્વાધિકરણવૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન
સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાવચ્છેદકતાનિરૂપકપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ'
- इत्येवं लक्षणं भवति । तद्दृशमहानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वविशिष्टाभावीयप्रतियोगिताव-
च्छेदकता स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवति इति पूर्वमुपदर्शितमेव । तद्दृशाऽ-
भावीयप्रतियोगितावच्छेदकताधिकरणवह्नित्व-संयोगादयः साध्यतावच्छेदकतायाः अपि अधिकरण-

→ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક ધર્મ - કોઈ નથી. કારણ કે ઘટત્વ કે જે
શબ્દતઃ અનુલ્લિખ્યમાન જાતિ સ્વરૂપ છે તેમાં પ્રસ્તુત પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા રહે છે.

→ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ - સમવાય.

પ્રથમ સંબંધ છે → સ્વસામાનાધિકરણ્ય.

વિ
ન
મા

પૂર્વવત્ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા પ્રમેયમાં રહે છે. ઘટત્વ કે જેમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા
રહે છે તે પણ એક પ્રમેયરૂપ જ છે. આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅધિકરણીભૂતપ્રમેયરૂપ
ઘટત્વમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા વૃત્તિ હોવાથી સ્વસામાનાધિકરણ્યસંબંધથી તાદૃશ-
ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

દ્વિતીય સંબંધ છે → સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ.

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકસમવાયસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ તાદૃશઘટાભાવીયઘટત્વનિષ્ઠ-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેલું હોવાથી સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી પણ
તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

તૃતીય સંબંધ છે → સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ.

પૂર્વોક્તરીતે ઘટાભાવીયઘટત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન હોવાથી
પ્રમેયત્વ સિવાયના ધર્મોથી અનવચ્છિન્ન હોય જ. તેથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદકપ્રમેયત્વ-

વિધયા પ્રાપ્યન્તે इति साध्यतावच्छेदकताधिकरणवह्नित्व-संयोगादिवृत्तित्वस्य तादृशाभावीयप्रतियोगिता-
वच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वाधिकरणवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यता-
वच्छेदकताविशिष्टा एव भवेत् । तथा च स्वाधिकरणवृत्तित्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यताव-
च्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाभावविधया तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते,
तदधिकरणं पर्वतः, धूमस्तत्र वृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

य
शो
ल
ता

यदि स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वं निवेश्यते तदा अभिप्रेताभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यता-
वच्छेदकताधिकरणे वर्तमाना भवेदित्येव न पर्याप्तम्, किन्तु साध्यतावच्छेदकताधिकरणातिरिक्तेषु
वर्तमाना न भवेदित्यपि आवश्यकम् । तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकता-
धिकरणसंयोग-वह्नित्वादिषु वर्तते, तथैव साध्यतावच्छेदकताधिकरणभिन्नवह्नित्वत्वादौ अपि
वर्तते इति तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता स्वाधिकरणवृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकता-
विशिष्टा भवितुमर्हति, किन्तु स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा

ભિન્નસાધ્યતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક ઘટત્વાદિધર્મોથી અનવચ્છિન્નત્વ તાદૃશઘટાભાવીય-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી પણ
તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ થઈ જાય.

ચતુર્થ સંબંધ છે → સ્વવૃત્તિત્વ. (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

સાધ્યતાઅવચ્છેદકતા કે જે પ્રમેયમાં રહેલી છે તે પ્રમેયત્વથી અવચ્છિન્ન છે. જ્યારે
ઘટાભાવીયઘટત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા નિરવચ્છિન્ન છે. તેથી તાદૃશઘટાભાવીય-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનવચ્છેદક પ્રમેયત્વથી અવચ્છિન્નત્વ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં રહેતું
હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા
સાધ્યતાઅવચ્છેદકતામાં વૃત્તિ ન થાય. પરિણામે, સ્વવૃત્તિત્વસંબંધથી તાદૃશઘટાભાવીય-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ ન થાય.

વિ
ન
મ્

॥ ચાર સંબંધથી પ્ર.અ. અવિશિષ્ટ ॥

આમ, સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન-ઘટત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઘટાભાવીયપ્રતિ-
યોગિતાઅવચ્છેદકતા (૧) સ્વસામાનાધિકરણ, (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ અને
(૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ - આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ
હોવા છતાં પણ (૪) સ્વવૃત્તિત્વ સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ નથી.

એટલે કે તાદૃશઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા (૧) સ્વસામાનાધિકરણ, (૨)

ભવિતું નાહતિ । તથા ચ ન સ્યાદેવાઽવ્યાપ્તિઃ તાદૃશસમ્બન્ધપ્રવેશે । અન્યત્ સર્વં પૂર્વવદૂહ્યમ્ । તતશ્ચ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વમેવ લક્ષણે પ્રવેશ્યમેવેતિ સ્થિતમ્ ।

યદિ હિ સ્વવૃત્તિત્વં ન નિવેશ્યતે તદા ‘ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાદ્’ - इत्यत्र नीलाभावमादायाऽव्याप्तिः भवतीति प्राक् प्रपञ्चितम् । यदि स्ववृत्तित्वसम्बन्धप्रवेशेऽपि वृत्तिता-
नियामकसम्बन्धविधया स्वाधिकरणभिन्नाऽवૃત્તિત્વમનિવેશ્ય સ્વાધિકરણવૃત્તિત્વમેવ નિવેશ્યતે તદાપિ
ઉક્તાઽઽપત્તિઃ તદવસ્થૈવ સ્યાત્ । તથા હિ - ‘ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્, રૂપાદ્’ -
इत्यत्र नीलाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता स्वाधिकरणभिन्नाऽवૃત્તિત્વસम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकता-
य विशिष्टा भवत्येव, यतः नीलाभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकता नीलत्वे एव वर्तते, नान्यत्र कुत्रचित्,
शो नीलत्वे च साध्यतावच्छेदकताऽपि वर्तते एवेति तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यता-
ल वच्छेदकताधिकरणनीलत्वादिभिन्नाऽवૃત્તિત્વसत्त्वात् स्वाधिकरणभिन्नाऽवૃત્તિત્વસम्बन्धेन तादृशनीला-
ता भावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધે વૃત્તિતાનિયામકસમ્બન્ધવિધયા સ્વાધિકરણવૃત્તિત્વસ્યૈવ નિવેશાત્તાદૃશનીલા-
ભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેનાઽપિ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવિતુમર્હતિ ।
યતઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાધિકરણીભૂતં યત્ત્રીલત્વં તત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકતાઽપિ
વર્તતે એવ, રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમાત્રસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણત્વાત્ । તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદક-
તાયાં તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાધિકરણનીલત્વવૃત્તિત્વસ્ય સત્ત્વાત્ સ્વાધિકરણવૃત્તિત્વ-
સમ્બન્ધેન તાદૃશનીલાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ ભવેદેવેતિ સ્વવૃત્તિત્વ-
સમ્બન્ધેનાપિ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવિતુમ્ અર્હતિ ।

●
સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૪) સ્વવૃત્તિત્વ
(વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

વિ - આ ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી ભિન્ન
ન થશે.

મ્રા •❖ નિષ્કર્ષ, પરિમિત શબ્દોમાં •❖

આમ, → (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય, (૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૩)
સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૪) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદક-

तथा च तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्व-स्ववृत्तित्वोभय-सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वेन तादृशनीलाभावो धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं रक्तघटः, रूपहेतुस्तत्र वृत्तिरिति लक्षणाऽसमन्वयाद् भवेदेवाऽव्याप्तिः ।

यदि स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वमेव वृत्तितानियामकसम्बन्धविधया प्रवेश्यते तदा नीलाभावः धर्तुं न शक्यते, यतः स्वाधिकरणवृत्तित्वस्य वृत्तितानियामकसम्बन्धविधया प्रवेशे अभिप्रेताऽभावीय-प्रतियोगिताऽवच्छेदकताधिकरणे साध्यतावच्छेदकतायाः वृत्तित्वमेवावश्यकम्, यदा स्वाधिकरणभिन्ना-ऽवृत्तित्वं निवेश्यते तदा तु अभिप्रेताऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताधिकरणभिन्नेषु साध्यतावच्छेदकता वृत्तिः न भवेत् तदावश्यकम् । नीलाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताधिकरणनीलत्वे साध्यतावच्छेदकता वर्तते इति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशनीलाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवति, यदि वृत्तितानियामकसम्बन्धविधया स्वाधिकरणवृत्तित्वं निवेश्यते तर्हि । किन्तु तादृशनीला-भावीयप्रतियोगितावच्छेदकताधिकरणनीलत्वभिन्नरक्तत्वादिषु अपि साध्यतावच्छेदकता वृत्तिः अस्तीति यदि वृत्तितानियामकसम्बन्धविधया स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वं निवेश्यते तदा स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशनीलाभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेदिति वृत्तितानियामक-सम्बन्धविधया स्वाधिकरणभिन्नावृत्तित्वनिवेशे स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाभावविधया तादृशो नीलाभावः धर्तुं न शक्यते, किन्तु रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमदभावः एव ग्राह्यः, तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता-रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिषु नीलत्वादिषु वर्तते, साध्यतावच्छेदकताऽपि तत्रैव वर्तते इति साध्यताव-च्छेदकतायां तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताधिकरणभिन्नेषु अवृत्तित्वसत्त्वात् स्ववृत्तित्व-सम्बन्धेन तादृशाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवति । ततश्च तादृशोऽभावो धर्तुं शक्यते, तदधिकरणे रूपहेतोरवृत्तित्वेन लक्षणसमन्वयान्न स्यादेवाऽव्याप्ति-रित्यादिकं प्राग्वदूह्यम् ।

अनवच्छिन्नत्व)

आ यार संबंधी साध्यताअवच्छेदकताविशिष्टप्रतियोगिताअवच्छेदकता संयोगसंबंध-अवच्छिन्न-प्रमेयअवच्छिन्नप्रतियोगितानिर्मुक्तप्रमेयविशिष्टअभावीय छे.

→ आ यार संबंधी साध्यताअवच्छेदकताविशिष्टप्रतियोगिताअवच्छेदकताभिन्न-

य
शो
ल
ता

वि
न
भ्रा

इत्थञ्च उभयसम्बन्धनिवेशः अवश्यं कर्तव्यः, उभयत्राऽपि स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वस्यैव निवेशः कर्तव्यः इति स्थितम् । एवमेतल्लक्षणानुसारेणैव (१) ‘पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्वविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादाय याऽव्याप्तिः तस्याः, (२) ‘पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्रैव महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वविशिष्टाभावमादाय याऽव्याप्तिः तस्याः, (३) ‘घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्धान्, रूपाद्’ - इत्यत्र नीलाभावमादाय याऽव्याप्तिः तस्याश्च निराकरणसम्भवे तादृशसम्बन्धचतुष्टयघटितलक्षणानुसरणं व्यर्थमेव खलु ।

न च एतल्लक्षणानुसारेण ‘पर्वतो वह्निमान् धूमाद्’ - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिनिराकरणं न सम्भवतीति ‘अश्वारूढोऽश्वमेव विस्मृतवान्’ इति न्यायेन यदर्थं लक्षणपरिष्कारः आरब्धः तदापत्त्यपाकरणमेव विस्मृतवान् भवान्, अन्याऽऽपत्तिनिराकरणाय प्रयतश्च । आदौ य भवता चिन्तनीयमासीद् यदुत ‘पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्’ - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिनिवारणं भवति न वा ? भवताऽभ्युपगतं लक्षणं नास्ति एतदव्याप्तिनिराकरणक्षमम् । तद्यथा -

महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता द्विधा वर्तते - (१) महानसीयत्वनिष्ठा, (२) वह्नित्वनिष्ठा च । तत्र महानसीयत्वनिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवति न वा ? तच्चिन्त्यते -

(१) स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वम् ।

साध्यतावच्छेदकताधिकरणविधया वह्नित्व-સંયોગાદયઃ પ્રાપ્યન્તે, તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીય-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા યા મહાનસીયત્વનિષ્ઠા તસ્યાઃ અધિકરણવિધયા મહાનસીયત્વાદયઃ પ્રાપ્યન્તે । મહાનસીયત્વે ચ નૈવ વર્તતે સાધ્યતાવચ્છેદકતા इति સાધ્યતાવચ્છેદકતાઅધિકરણવહ્નિત્વાદિભિન્ન-મહાનસીયત્વવૃત્તિત્વસ્ય તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયામસત્ત્વાત્ સ્વાધિ-કરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવતિ ।

પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતા સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન-ઘટત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક-ઘટાભાવીય છે.

→ આ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતા-

(૨) સ્વવૃત્તિત્વમ્ । (વૃત્તિત્વજ્ઞ સ્વાધિકરણભિન્નાવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન)

તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાધિકરણવિધયા વહ્નિત્વં નૈવ પ્રાપ્યતે, મહાનસીયત્વ-
નિષ્ઠાયાઃ એવ તસ્યાઃ ગ્રહણાત્ । તથા ચ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાધિકરણમહાનસીયત્વ-
ભિન્નવહ્નિત્વવૃત્તિત્વસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભા-
વીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ નૈવ ભવેદતઃ એવ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેનાઽપિ
તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવેદિતિ ।

ઇત્થજ્ઞ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયમહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઽવચ્છેદકતા સ્વાધિકરણ-
ભિન્નાવૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેનાઽપિ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ન ભવતિ ।

તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા
ભવતિ ન વા ? તચ્ચિન્ત્યતે -

(૧) સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વમ્ ।

વહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણવિધયા વહ્નિત્વમેવ પ્રાપ્યતે, તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્ય-
ભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાધિકરણવિધયાઽપિ વહ્નિત્વમેવ પ્રાપ્યતે, વહ્નિત્વનિષ્ઠાયાઃ એવ તસ્યાઃ
અવચ્છેદકતાનો નિરૂપક તાદૃશસંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન-ઘટત્વઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઘટા-
ભાવીયપ્રતિયોગિતા જ છે.

❧ દ્વિતીય અપ્રસિદ્ધિનું પણ નિવારણ ❧

→ સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવ-
ચ્છેદકતાનિરૂપક સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન-પ્રમેયઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપ્રમેયવિશિષ્ટ-
અભાવીયપ્રતિયોગિતા નથી. એટલે કે આ સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન-પ્રમેયઅવચ્છિન્નપ્રતિ-
યોગિતાનિરૂપકપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયો-
ગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપક છે. કારણ કે સંયોગસંબંધઅવ-
ચ્છિન્ન-પ્રમેયઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપકપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતા જે સમવાય-
સંબંધઅવચ્છિન્ન-પ્રમેયત્વઅવચ્છિન્નપ્રમેયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાથી નિરૂપિત છે તે
તો સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાથી વિશિષ્ટ છે. આ સિવાયની અન્ય કોઈ પણ પ્રતિયોગિતાઅવ-
ચ્છેદકતા તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતાની નિરૂપક ન હોવાથી “સાધ્યતાઅવચ્છે-
દકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિત તાદૃશપ્રમેય-

ય
શો
લ
તા

વિ
ળ
પ્રા

પ્રહણાત્ । તતશ્ચ સાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણવહ્નિત્વભિન્નાવૃત્તિત્વસ્ય તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીય-
પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીય-
પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેત્ ।

(૨) સ્વવૃત્તિત્વમ્ ।

તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાધિકરણવહ્નિત્વભિન્નાઽવૃત્તિત્વસ્ય વહ્નિત્વ-
નિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન વહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદક-
તાયાં તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા વૃત્તિઃ ભવેદેવેતિ સ્વવૃત્તિત્વ-
સમ્બન્ધેન તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા
ય ભવેદેવ ।

શો ઇત્યજ્ઞ મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા યા મહાનસીયત્વનિષ્ઠા તસ્યાઃ સાધ્યતાવ-
લ ચ્છેદકત્વવિશિષ્ટત્વાઽભાવેઽપિ યા વહ્નિત્વનિષ્ઠા તસ્યાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટત્વાત્ તાદૃશાઽ-
તા ભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વં સ્યાદેવેતિ સાધ્યતાવચ્છેદકતા-
વિશિષ્ટાવચ્છેદકતાનિરૂપકપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાભાવવિધયા તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવો ધર્તુઃ શક્યતે,
તદધિકરણે પર્વતે ધૂમસ્ય વૃત્તિત્વેન ભવેદેવાઽવ્યાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્,

એવં સતિ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાન્યાવચ્છેદકતાઽનિરૂપકત્વનિવેશે દોષાભાવાત્ । એવજ્ઞા-
ઽત્રેત્યં લક્ષણસમન્વયઃ સર્વત્ર કર્તવ્યઃ - આદૌ ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદ્’ - ઇત્યત્ર યથા વહ્ન્યભાવમા-
દાય લક્ષણસમન્વયો ભવતિ તથા દર્શ્યતે - અત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકતા સાક્ષાત્ પરમ્પરયા ચ
વહ્નિત્વે સંયોગે સમવાયે ચ વર્તતે । તત્ર સંયોગનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાતઃ સમવાયનિષ્ઠસાધ્યતા-
વચ્છેદકતાતશ્ચ વહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતા અન્યા એવ ભવતિ । અતઃ તિસ્રઃ સાધ્યતા-
વચ્છેદકતાઃ પ્રકૃતસ્થલે પ્રાપ્યન્તે - (૧) વહ્નિત્વનિષ્ઠા સાધ્યતાવચ્છેદકતા, (૨) સંયોગનિષ્ઠા
સાધ્યતાવચ્છેદકતા, (૩) સમવાયનિષ્ઠા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકતા ।

વિ વિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતા છે” - આવું કહી શકાશે. તેથી સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન-
પ્રમેયઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક પ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવ લઈ શકાશે. તેના અધિકરણ ગુણ-
કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાય અને અભાવ ! તેમાં દ્રવ્યત્વ અવૃત્તિ. આ રીતે લક્ષણસમન્વય
મા થઈ જવાથી અવ્યાપ્તિ દૂર ! તથા લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ પણ રવાના !

प्रकृते वह्न्यभावः एव गृहीतः, वह्न्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि एवमेव तिस्रः स्युः - (१) वह्नित्वनिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकता, (२) संयोगनिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकता, (३) समवायनिष्ठा च प्रतियोगिताऽवच्छेदकता ।

अत्र लक्षणमेवं वर्तते - स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकता-विशिष्टान्यावच्छेदकताऽनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणाऽवृत्तित्वम् । एतल्लक्षणानुसारेण यदि वह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपिताः याः पूर्वोक्ताः तिस्रः अवच्छेदकताः ताः सर्वाः अपि एकेनाऽपि साध्यतावच्छेदकत्वेन उक्तत्रितयाऽन्यतमेन विशिष्टाः भवेयुः तदैव वह्न्यभावः धर्तुं शक्यते ।

(१) तत्र वह्नित्वनिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकता संयोगनिष्ठसाध्यताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवितुं नार्हति, संयोगनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताधिकरणसंयोगभिन्नवह्नित्वे तादृशवह्नित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः वृत्तित्वेन स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वसम्बन्धेनाऽपि तादृशवह्न्यभावीय-वह्नित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः संयोगनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताऽविशिष्टत्वात्, तादृशवह्नित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताधिकरणवह्नित्वभिन्नसंयोगवृत्तित्वस्य संयोगनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतायां सत्त्वेन स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशवह्नित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः संयोगनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावृत्तित्वाऽसम्भवेन वह्नित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनाऽपि संयोगनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताऽविशिष्टत्वाच्च ।

(२) एवमेव वह्नित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता समवायनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टाऽपि नैव भवति, यतः वह्नित्वनिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकतायाः यदधिकरणं वह्नित्वं तत्र समवायनिष्ठसाध्यताऽवच्छेदकता नैव वर्तते, समवायनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतायाः अधिकरणे समवाये वह्नित्वनिष्ठवह्न्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता न वर्तते इति भिन्नाधिकरणवर्तमानावच्छेदकताद्वितयं कथं परस्परं स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन विशिष्टं भवति ? ततश्च तादृशवह्नित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वसम्बन्धेनाऽपि समवायनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा

आ.भ., (१) घटः समवायेन प्रमेयवद्वान् सत्त्वात् तथा।

(२) घटः संयोगेन प्रमेयवद्वान् द्रव्यत्वात्

आ. भ.ने स्थले लक्षशसम्बन्ध आ.प.शे उरी गया.

य
शो
ल
ता

वि
न

न भवति, स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनाऽपि तादृशसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा न भवति ।

किन्तु वस्तित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता वस्तित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।
तद्यथा -

(१) स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वम् ।

प्रकृते साध्यतावच्छेदकता वस्तित्वे, संयोगे समवाये च वर्तते, किन्तु वस्तित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता तु वस्तित्वे एव भवति । एवं तादृशवस्त्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि वस्तित्वे, संयोगे, समवाये च वर्तते, किन्तु तादृशवस्त्यभावीयवस्तित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता तु वस्तित्वे, एव भवेत्, न तु अन्यत्र कुत्रचिदिति द्वयोरपि अवच्छेदकत्वयोः वस्तित्वमेवाधिकरणविधया प्राप्यते, न हि तादृशावच्छेदकताद्वितये एकाऽपि अवच्छेदकता वस्तित्वातिरिक्ते एकस्मिन्नपि वस्तुनि वर्तते इति तादृशवस्त्यभावीयप्रतियोगितानिरूपितवस्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां य वस्तित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताधिकरणवस्तित्वभिन्नाऽवृत्तित्वसत्त्वात् स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्व-
शो सम्बन्धेन तादृशवस्त्यभावीयवस्तित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता वस्तित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता-
ल विशिष्टा भवति ।

ता (२) स्ववृत्तित्वम् । (वृत्तित्वञ्च स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन)

तादृशवस्त्यभावीयवस्तित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताधिकरणवस्तित्वभिन्नाऽवृत्तित्वस्य वस्तित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वाधिकरणभिन्नाऽवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशवस्तित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता वस्तित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतायां वृत्तिः भवतीति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशवस्तित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता वस्तित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

इत्थञ्च वस्तित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः संयोगनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्व-समवायनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वाऽसम्भवेऽपि वस्तित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वसम्भवात् तस्याः साध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वमनाविलम् । न हि वस्तित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा नेति वक्तुं शक्यते, विशेषविशिष्टस्य सामान्यविशिष्टत्वाऽऽक्रान्तत्वावश्यम्भावात्, अन्यथा विशेषस्य व्याप्यत्वहानेः, यथा रक्तघटवद् भूतलं घटवद् भवत्येव, न तु न भवतीति ध्येयम् ।

एवं संयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः अपि वह्नित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वं समवायनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वं वा न सम्भवति, व्यधिकरणत्वात्, न हि यत्र संयोगे संयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता वर्तते तत्र वह्नित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता समवायनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता वा वर्तते । न हि यत्र वह्नित्वे समवाये वा वह्नित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता समवायनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता वा वर्तते तत्र संयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता वर्तते इति कुतः स्वाधिकरणभिन्नावृत्तित्वसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन वा संयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः तादृशसाध्यतावच्छेदकताद्वितयविशिष्टत्वं सम्भवति ?

किन्तु संयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता संयोगनिष्ठसाध्यताऽवच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव, यतः यत्र संयोगनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता वर्तते तत्रैव संयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता वर्तते इति स्वाधिकरणभिन्नावृत्तित्वसम्बन्धेन संयोगनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वं तादृशसंयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाम् अनाविलम्, एवं यत्र संयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता वर्तते तत्रैव संयोगनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतायाः वृत्तित्वेन स्वाधिकरणभिन्नावृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः संयोगनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतायां वृत्तिता सम्भवतीति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनाऽपि तादृशसंयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता संयोगनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव । ततश्च संयोगनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वस्य संयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां सम्भवात्, समवायनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्व-वह्नित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वाऽसम्भवेऽपि साध्यतावच्छेदकताविशिष्टतया तादृशसंयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता प्राप्यते एवेति संयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा एव कथ्यते, न तु अविशिष्टा ।

एवं समवायनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता वह्नित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टाऽपि न भवति, संयोगनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टाऽपि न भवति, किन्तु समवायनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा तु भवत्येव, समवायनिष्ठसाध्यतावच्छेदकत्वेन समं तस्याः समव्याप्तत्वात् । तथा च समवायनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा एव कथ्यते, न तु अविशिष्टा ।

इत्थञ्च तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपिता या वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता, या संयोगनिष्ठावच्छेदकता, या च समवायनिष्ठावच्छेदकता ताः सर्वाः अपि साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा एव वर्तन्ते । एतदतिरिक्ता तादृशवह्न्यभावीयप्रतियोगितानिरूपिता अवच्छेदकता नास्ति एवेति

તાદૃશવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાઽવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વમેવ વર્તેતે, સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વં નૈવ વર્તેતે । તથા ચ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાઽવચ્છેદકતાઽનિરૂપકપ્રતિયોગિતા-નિરૂપકાભાવવિધયા તાદૃશવહ્ન્યભાવઃ ધર્તુ શક્યતે, તાદૃશવહ્ન્યભાવાધિકરણં જલહ્રદાદિકમ્, ધૂમસ્તત્રાઽવૃત્તિરેવેતિ વહ્ન્યભાવમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ કર્તુ શક્યતે એવ ।

અધુના ઉક્તસ્થલે એવ મહાનસીયવહ્ન્યભાવમાદાય કથં નાઽવ્યાપ્તિઃ ? તચ્ચિન્ત્યતે -
 ય મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાઃ નૈકાઃ વર્તન્તે - (૧) મહાનસીયત્વનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતાવ-
 શો ચ્છેદકતા, (૨) વહ્નિત્વનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા, (૩) સંયોગનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા,
 લ (૪) મહાનસીયત્વનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા, (૫) સમવાયનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા,
 તા (૬) સ્વરૂપનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા । યદિ હિ મહાનસીયત્વં જાતિરિત્યભ્યુપગમ્યતે તદાઽપિ
 - (૧) મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા, (૨) વહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા, (૩)
 સંયોગનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા, (૪) સમવાયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા - इत्येवं चतस्रः
 अवच्छेदकताः प्राप्यन्ते ।

સાધ્યતાવચ્છેદકતાઃ તુ પૂર્વોક્તરીત્યા તિસ્રઃ એવ - (૧) વહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતા,
 (૨) સંયોગનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતા, (૩) સમવાયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતા ચ । યદિ તાદૃશમહાન-
 સીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાઃ યાઃ ષટ્ ચતસ્રઃ વા અવચ્છેદકતાઃ વર્તન્તે તાઃ સર્વાઃ

★ અન્ય ત્રણ અવ્યાપ્તિનું નિવારણ પૂર્વવત્ ★

(૩) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં ઘટાનુયોગિકકાલિકસંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટના
 અભાવને લઈને જે અવ્યાપ્તિ આપી હતી,

વિ (૪) પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ જ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિવૃત્તિતાવિશિષ્ટજાતિ-
 ન અવચ્છિન્નઅભાવને લઈને જે અવ્યાપ્તિ આપી હતી તથા

બ્રા (૫) ઘટઃ રૂપત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમદ્વાન્ રૂપાત્ - આ સ્થલમાં નીલત્વઅવચ્છિન્ન-સમવાયસંબંધ-
 અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અભાવને લઈને જે અવ્યાપ્તિ આપી હતી - આ ત્રણ અવ્યાપ્તિઓ
 જે આપી હતી તેનું નિરાકરણ ક્રમશઃ (૧) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅન-
 વચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ અને (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ સ્વઅનવચ્છેદક-
 અનવચ્છિન્નત્વ) - આ ત્રણ સંબંધથી જે રીતે થઈ જાય છે તે રીતે પૂર્વે વિસ્તારથી અમે

અપિ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાઃ ભવેયુઃ તદૈવ તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવો ધર્તુ શક્યતે, અન્યથા ન । અતઃ તાદૃશાઽભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાઃ સર્વાઃ અપિ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાઃ ભવન્તિ ન વા ? તચ્ચિન્તનીયમ્ । તત્ર મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયવહ્નિત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા વહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ, તાદૃશમહાનસીયવહ્ન્યભાવીયસંયોગનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સંયોગનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ, સમવાયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા ચ સમવાયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ ઇતિ સ્પષ્ટં જ્ઞાયતે ।

કિન્તુ યા મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સા કેન સાધ્યતાવચ્છેદકત્વેન વિશિષ્ટા ભવેત્ ? ન હિ મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા વહ્નિત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા સંયોગનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા સમવાયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા વા ભવિતુમર્હતિ, સાધ્યતાવચ્છેદકતાત્રિતયાધિકરણવિધયા ક્રમશઃ વહ્નિત્વમ્, સંયોગઃ સમવાયશ્ચ પ્રાપ્યન્તે, ન હિ તત્ર કુત્રાપિ મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા વર્તતે, તસ્યાઃ મહાનસીયત્વે એવ વર્તમાનત્વાત્ । મહાનસીયત્વે ચ નાસ્તિ કાઽપિ સાધ્યતાવચ્છેદકતેતિ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન વા ન એકાઽપિ સાધ્યતાવચ્છેદકતા મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાં વર્તતે । અતઃ મહાનસીયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સ્વાધિકરણભિન્નાવૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નૈવ ભવતિ । એવં મહાનસીયત્વસ્ય જાતિત્વાનભ્યુપગમપક્ષે મહાનસીયત્વત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સ્વરૂપનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા - એતદ્દ્વિતયમપિ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટં નૈવ ભવતિ । તતશ્ચ મહાનસીયવહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતાયાં યથા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટવહ્નિત્વાદિનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વં વર્તતે તથૈવ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નમહાનસીયત્વાદિનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપકત્વમપિ વર્તતે ઇતિ સ્વાધિકરણભિન્નાવૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટભિન્નાવચ્છેદકતાઽનિરૂપકપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાભાવવિધયા મહાનસીયવહ્ન્યભાવો ધર્તુ ન શક્યતે, કિન્તુ પૂર્વોક્તરીત્યા વહ્ન્યભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ, તદધિકરણે ધૂમહેતોઃ વૃત્તિત્વેન લક્ષણસમન્વયાત્ કુતઃ અવ્યાપ્ત્યાશંકાઽપિ ?

જણાવી દીધેલ છે. માટે, પુનઃ તેનો વિસ્તાર અહીં કરવામાં નથી આવતો.

આ રીતે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આ જ લક્ષણ સ્વીકારવું રહ્યું.

ય
શો
લ
તા

વિ

ન

મા

તથા ચ “સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વ-સ્વવૃત્તિત્વોભયસમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાવ-
ચ્છેદકતાઽનિરૂપકપ્રતિયોગિતાનિરૂપકાભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વાભાવઃ” - इत्येवं लक्षणाऽ-
भ्युपगमे (१) पर्वतो वह्निमान्, धूमाद् - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः न
भवति, (२) महानसीयवह्निवृत्तिताविशिष्टवह्नित्वविशिष्टाभावमादायाऽपि अव्याप्तिः न भवति,
(३) घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्वविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावमादायाऽपि अव्याप्तिः न
भवति, (४) घटः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्धान्, रूपाद् - इत्यत्रापि नीलाभावमादायाऽव्याप्तिः
न भवति । ततः ‘तत्र तत्र स्थले तत्तदभावमादायाऽव्याप्तिवारणायपि तादृशसम्बन्धचतुष्टयघटित-
लक्षणमेव अङ्गीकरणीयम्’ - इति किमर्थं भवता प्रोच्यते ? उक्तलक्षणेनाऽपि तत्कार्यसिद्धेरिति
चेत् ?

सत्यम्, तथापि ‘घटः प्रमेयवद्धान्, सत्त्वाद्’ - इत्येतत्स्थलीयाऽप्रसिद्धपाकरणाय तादृश-
लक्षणपर्यन्तमनुधावनमावश्यकमेव, यतः न हि भवतोक्तलक्षणमपि ‘घटः प्रमेयवद्धान्, सत्त्वाद्’
- इत्येतत्स्थलेऽप्रसिद्ध्यानाक्रान्तम्, तथा हि - प्रकृते प्रमेयविशिष्टाभावः ग्राह्यः, तादृशप्रमेय-
विशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता प्रमेये, समवाये, प्रमेयत्वे स्वरूपे च वर्तते । साध्यता-
वच्छेदकताऽपि प्रमेये, समवाये, प्रमेयत्वे स्वरूपे च वर्तते ।

ततश्च प्रकृते चतस्रः साध्यतावच्छेदकताः - (१) प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता, (२)

❖ साध्यताघटितलक्षणविभर्श ❖

(આટલી જે વાત કરી તેના અંગે સિંહાવલોકન ન્યાયથી થોડી જૂની વાત યાદ કરી
લઈએ. સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ
- આ પ્રમાણે જે પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારની સામે પ્રશ્ન કરનારે લક્ષણ રજૂ કર્યું હતું
વિ તે લક્ષણની પણ અપ્રસિદ્ધિ ઉક્તસ્થલદ્વયે આવશે. પ્રાસંગિક રીતે એ પણ જોઈ લઈએ.
ન પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન કરનારની સામે પ્રશ્ન કરનારે રજૂ કરેલું લક્ષણ (૧) સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધ-
અનવચ્છિન્નત્વ, (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ તથા (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક
મ્રા સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ) આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્ન-
પ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ.

સ્થલ - (૧) ઘટઃ સમવાયેન પ્રમેયવદ્ધાન્ સત્ત્વાત્ ।

અભાવ - સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ન-પ્રમેયઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક પ્રમેયવિશિષ્ટ-
અભાવ.

સમવાયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતા, (૩) પ્રમેયત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતા, (૪) સ્વરૂપનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતા ચ ।

તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાઃ અપિ ચતસ્રઃ -

(૧) પ્રમેયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા, (૨) સમવાયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા, (૩) પ્રમેયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા, (૪) સ્વરૂપનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા ચ । તત્ર યદિ ચતસ્રોઽપિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાઃ ભવેયુઃ તદા એવ તાદૃશોઽભાવઃ ધર્તુ શક્યતે, નાન્યથેતિ સ્પષ્ટમેવ ।

ય
શો

તત્ર સ્વરૂપનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા પ્રમેયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ન ભવતિ, સમવાયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ન ભવતિ, પ્રમેયત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ન ભવતિ, કિન્તુ સ્વરૂપનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ, યતઃ યત્ર સ્વરૂપનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતા તત્રૈવ સ્વરૂપનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ વર્તમાનત્વેન સ્વરૂપનિષ્ઠતાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાં સ્વરૂપનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણસ્વરૂપભિન્નાઽવૃત્તિત્વસત્ત્વાત્ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયસ્વરૂપનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સ્વરૂપનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ । એવઞ્ચ યત્ર સ્વરૂપનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા તત્રૈવ સ્વરૂપ-

લ
તા

પ્રથમ સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ.

સાધ્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે સમવાય તથા પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંબંધ પણ સમવાય જ છે. આમ, સાધ્યતાઅવચ્છેદકસમવાયસંબંધભિન્ન સાધ્યતાઅનવચ્છેદકસંયોગાદિસંબંધથી અનવચ્છિન્નત્વ તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહેલું હોવાથી સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાથી વિશિષ્ટ થઈ જશે.

વિ

દ્વિતીય સંબંધ છે - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ.

પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક પણ માત્ર પ્રમેય છે. અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક પણ માત્ર પ્રમેય જ છે. છતાં આ સંબંધમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્ન ધર્મથી અનવચ્છિન્નત્વ પ્રતિયોગિતામાં રહેલું જોઈએ - તેવું અપેક્ષિત છે. જ્યારે સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્ન જ દુનિયામાં કોઈ પ્રસિદ્ધ નથી. કારણ કે દુનિયાના તમામ પદાર્થો પ્રમેયસ્વરૂપ જ છે. ત્યારે ‘સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્ન ધર્મથી અનવચ્છિન્નત્વ તાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવીયપ્રતિયોગિતામાં રહે છે કે નહીં ?’ - આવું વિચારવું ‘હવામાં બાયકાં ભરી પેટ ભરવામાં આવે તો તે પચી જાય કે

ન

પ્રા

નિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાયાઃ સત્ત્વેન સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાઽભાવીયસ્વરૂપનિષ્ઠ-
પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સ્વરૂપનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ ભવતીતિ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેનાપિ
તાદૃશાઽભાવીયસ્વરૂપનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સ્વરૂપનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ ।
તતશ્ચ સ્વરૂપનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા એવ કથ્યતે, ન તુ
અવિશિષ્ટા ।

ય
શો
લ
તા
એવં પ્રમેયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાઽપિ પ્રમેયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ન ભવતિ,
સમવાયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ન ભવતિ, સ્વરૂપનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા અપિ
ન ભવતિ, કિન્તુ પ્રમેયત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ, યતઃ પ્રમેયત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવ-
ચ્છેદકતાધિકરણપ્રમેયત્વભિન્નાઽવૃત્તિત્વસ્ય પ્રમેયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાં સત્ત્વાત્ સ્વાધિ-
કરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન તાદૃશાભાવીયપ્રમેયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા પ્રમેયત્વનિષ્ઠ-
સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ । એવં પ્રમેયત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાયાં પ્રમેયત્વનિષ્ઠપ્રતિયો-
ગિતાવચ્છેદકતાધિકરણપ્રમેયત્વભિન્નઘટત્વાદિવૃત્તિત્વવિરહાત્ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન
પ્રમેયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા પ્રમેયત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાયાં વૃત્તિઃ ભવત્યેવેતિ સ્વવૃત્તિત્વ-
સમ્બન્ધેન અપિ પ્રમેયત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા તાદૃશપ્રમેયત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા
ભવતિ । તથા ચ પ્રમેયત્વનિષ્ઠતાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છે-
દકતાવિશિષ્ટા એવ કથ્યતે, ન તુ અવિશિષ્ટા ।

એવં સમવાયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાઽપિ પ્રમેયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ન ભવતિ,

નહીં ?' - આવા વિમર્શતુલ્ય છે. ઉપરાંતમાં,

તૃતીય સંબંધ છે - સ્વવૃત્તિત્વ. (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

વિ
ન
પ્રા
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકભિન્ન જો કોઈ મળે તો જ આ સંબંધ ઘટી શકે. પ્રસ્તુતમાં
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક પ્રમેય છે. માટે, પ્રમેયભિન્ન જ અપ્રસિદ્ધ થઈ જવાથી પ્રમેયભિન્નથી
સાધ્યતા અવચ્છિન્ન છે કે અનવચ્છિન્ન ? આ વિમર્શ 'આજે જન્મેલી છોકરી રસોઈ કેવી
બનાવે ? ખાટી કે તીખી ?' આવા વિમર્શતુલ્ય છે.

આમ, તમને માન્ય લક્ષણના ઘટક બે-બે સંબંધ અપ્રસિદ્ધ થઈ જતા લક્ષણસમન્વય
સદંતર અસંભવિત થઈ જશે. તમારા મતમાં લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દુર્વાર બનશે.

પ્રમેયત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ન ભવતિ, સ્વરૂપનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ન ભવતિ, કિન્તુ સમવાયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા તુ ભવત્યેવ, યતઃ યત્ર સમવાયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતા તત્રૈવ સમવાયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ સત્ત્વાત્ સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન સમવાયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સમવાયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેદેવ, એવં યત્ર સમવાયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા તત્રૈવ સમવાયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાયાઃ સત્ત્વાત્ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેનાઽપિ સમવાયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સમવાયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવત્યેવ । તતશ્ચ સમવાયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાઽપિ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા એવ કથ્યતે, ન તુ અવિશિષ્ટા ।

ય
શો

કિન્તુ યા પ્રમેયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સા સમવાયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નાસ્તિ, પ્રમેયત્વનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નાસ્તિ, સ્વરૂપનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા નાસ્તિ, પ્રમેયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટાઽપિ નાસ્ત્યેવ । યતઃ પ્રમેયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા યદિ પ્રમેયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિઃ ભવેત્ તદૈવ સા સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન પ્રમેયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવિતુમ્ અર્હતિ, યદિ ચ તાદૃશપ્રમેયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિઃ પ્રમેયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતા ભવેત્ તદૈવ સ્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન પ્રમેયનિષ્ઠતાદૃશપ્રમેયવિશિષ્ટાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા પ્રમેયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવેત્ । કિન્તુ પ્રકૃતે પ્રમેયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણપ્રમેયભિન્નઃ કિં કોઽપિ

લ
તા

❖ દ્રવ્યત્વહેતુક સ્થલે પણ તાદૃશલક્ષણ અપ્રસિદ્ધ ❖

હવે, આ જ રીતે ઘટઃ સંયોગેન પ્રમેયવદ્વાન્ દ્રવ્યત્વાત્ - આ સ્થલમાં કેવી રીતે લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ આવશે - તે જોઈ લઈએ. આ સ્થલમાં લક્ષણસમન્વય કરવા માટે સંયોગસંબંધઅવચ્છિન્ન-પ્રમેયઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક પ્રમેયવિશિષ્ટઅભાવ લેવો પડે. તમારા લક્ષણમાં જે દ્વિતીય સંબંધ છે તેમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકનો ભેદ જરૂરી છે. તથા જે તૃતીય સંબંધ છે સ્વવૃત્તિત્વ તેનો નિયામક જે સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ સંબંધ તેમાં ઘટક પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકનો ભેદ છે. પ્રસ્તુતમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદક પણ પ્રમેય છે. અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક પણ પ્રમેય જ છે. માટે, આ સ્થલમાં સાધ્યતાઅવચ્છેદકનો ભેદ અને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકનો ભેદ સર્વથા અપ્રસિદ્ધ છે.

વિ
ન
પ્રા

આમ, આ સ્થલમાં પણ લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ તમારા લક્ષણ મુજબ દુર્વાર થશે. ટૂંકમાં,

ય
શો
લ
તા

વર્તતે ? એવં પ્રમેયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાધિકરણપ્રમેયભિન્નઃ કોઽપિ વર્તતે ? ઉભયમપિ અપ્રસિદ્ધમ્, પ્રમેયભેદસ્ય કુત્રાઽપિ અપ્રસિદ્ધેઃ । એવં પ્રમેયભિન્નાઽપ્રસિદ્ધ્યા પ્રમેયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકતા સ્વાધિકરણભિન્નાઽવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન પ્રમેયનિષ્ઠસાધ્યતાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટા ભવતિ ન વા ? તત્સર્વં પ્રસિદ્ધિકોટિમતિક્રામ્યતિ । તતશ્ચ ભવતોક્તલક્ષણે સાધ્યતાવચ્છેદકતાધિકરણ-તિરિક્તાઽપ્રસિદ્ધિનિબન્ધનો દોષો દુર્નિવારઃ એવ । એતન્નિવારણાર્થમવશ્યમસ્મદભ્યુપગતં લક્ષણં સ્વીકર્તવ્યમ્ ।

એવં ‘ઘટઃ સંયોગેન પ્રમેયવદ્વાન્, દ્રવ્યત્વાદ્’ - इत्यत्राऽपि दोषो विभावनीयः । यतश्च भवतोपदर्शितलक्षणानुसारेण घटानुयोगिककालिकसम्बन्धेन वस्तित्वविशिष्टाद्यभावमादायाऽव्याप्तिः न भवति ततः एव ग्रन्थकृता तत्तत्स्थलेऽव्याप्तिः न दर्शिता, किन्तु प्रमेयविशिष्टसाध्यकस्थले

- (૧) સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ,
- (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ,
- (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

- આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવ-અધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આ લક્ષણ પણ (૧) ઘટઃ સમવાયેન પ્રમેયવદ્વાન્ સત્ત્વાત્ અને (૨) ઘટઃ સંયોગેન પ્રમેયવદ્વાન્ દ્રવ્યત્વાત્ - આ બન્ને સ્થલમાં અપ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે.

આ અપ્રસિદ્ધિ દૂર કરવા માટે અમે જે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા... ઈત્યાદિ લક્ષણ બતાવ્યું તે જરૂરી છે. તો જ અવ્યાપ્તિ - અપ્રસિદ્ધિ વગેરે દોષો દૂર થઈ શકે તેમ છે.)

વિ
ન
બ્રા

✱ બન્ને લક્ષણ અસ્વીકાર્ય ઈતિ સિદ્ધમ્ ✱

ફલિતાર્થ -

- (૧) સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅતિરિક્તધર્મઅનવચ્છિન્ન - સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આ લક્ષણ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. તથા (૨) (૧) સ્વઅનવચ્છેદકસંબંધઅનવચ્છિન્નત્વ,
- (૨) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ તથા
- (૩) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

- આ ત્રણ સંબંધથી સાધ્યતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાભિન્નપ્રતિયોગિતાઅનિરૂપકઅભાવ-અધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આ લક્ષણ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

એવાઽપ્રસિદ્ધિનિબન્ધનદોષો દર્શિતઃ યઃ સમ્બન્ધચતુષ્ટયઘટિતલક્ષણાનુસરણમૃતે દુર્નિવારઃ । સાધ્યતાવ-
ચ્છેદકાતિરિક્તધર્માનવચ્છિન્નત્વમાત્રપ્રવેશે યદ્યપિ ઘટાનુયોગિકકાલિકે વહ્નિત્વવિશિષ્ટાદ્યભાવમાદાય
અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ, કિન્તુ તાદૃશાઽવ્યાપ્તિઃ ઉક્તરીત્યા પરિષ્કારપરિહાર્યા, અતઃ એવ ગ્રન્થકૃતા
નોપદર્શિતા, કિન્તુ ગ્રન્થકૃતા સૈવાઽવ્યાપ્તિઃ દર્શિતા યા સમ્બન્ધચતુષ્ટયઘટિતલક્ષણાઙ્ગીકારં
વિના દુર્નિવારા ઇતિ ભાવઃ ।

एतत्सर्वं मनसिकृत्याह - एतेन = 'पर्वतो वह्निमान्, धूमाद्' - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादाय

❀ સમ્બન્ધચતુષ્ટયઘટિતલક્ષણ જ સ્વીકાર્ય ❀

કિંતુ,

(૩) (૧) સ્વસામાનાધિકરણ્ય,

(૨) સ્વઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વ,

(૩) સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ,

(૪) સ્વવૃત્તિત્વ (વૃત્તિતાનિયામક સંબંધ - સ્વઅનવચ્છેદકઅનવચ્છિન્નત્વ)

- આ ચાર સંબંધથી સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્ન-
પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનિરૂપકઅભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આ
પ્રમાણે જ લક્ષણ બનાવવું જોઈએ. અર્થાત્ સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનિરૂપક-
અભાવઅધિકરણઅવૃત્તિત્વ - આટલા લક્ષણનો આવો અર્થ કરવો અનિવાર્ય છે. હા ! હજુ
સાધ્યતાઅવચ્છેદકસંબંધઅવચ્છિન્નત્વનો અર્થ આ સ્થલે = આ લક્ષણમાં ઉમેરવાનો બાકી
છે - તે ધ્યાનમાં રાખવું.

જો સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો આવો અર્થ કરો તો પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ -
આ સ્થલે મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર થઈ શકે છે. તો પછી તમે
કેવી રીતે કહી શકો કે “સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો પ્રવેશ કરવા છતાં પણ ‘પર્વતો
વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર નહીં
થઈ શકે !” અવ્યાપ્તિ ચોક્કસ દૂર થઈ જ જશે, જો અમે જણાવેલ અને નિર્દોષ તરીકે સાબિત
કરેલ લક્ષણને સ્વીકારો તો !

(આ રીતે મૂળ પૂર્વપક્ષની સામે પ્રશ્ન ઉઠાવનારનું મંતવ્ય થયું. હવે, મૂળ પૂર્વપક્ષ
આ મંતવ્યનું ખંડન કરશે. અને મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ -
આ સ્થલમાં અવ્યાપ્તિ પુનઃ પ્રસ્થાપિત કરશે. હવે, શબ્દાર્થ જોઈ લઈએ -)

ગૃહાર્થ સાધ્યતાવચ્છેદકાતિરિક્તધર્માનવચ્છિન્નત્વસ્ય વિવક્ષણે પ્રમેય-
વતરસમવાયેન સાધ્યતાયાં સત્ત્વે હેતૌ સાધ્યતાવચ્છેદકાતિરિક્તાઽપ્રસિદ્ધિ-
નિબન્ધનો દોષો નિરસ્તઃ;

યાઽવ્યાપ્તિઃ ભવતિ તન્નિરાકરણાય 'સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવાધિકરણનિરૂપિત-
વૃત્તિત્વાભાવઃ' - इत्येवं लक्षणमनभ्युपगम्य “स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्व-
-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यायवच्छेदक-
ताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः” - इत्येवं लक्षणाऽभ्युपगमेन
साध्यतावच्छेदकાતિરિક્તધર્માનવચ્છિન્નત્વસ્ય વિવક્ષણે = લક્ષણમધ્યે પ્રતિયોગિતાવિશેષણવિધયા
પ્રવેશે, તથા ચ - 'સાધ્યતાવચ્છેદકાતિરિક્તધર્માનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવાધિકરણનિરૂપિત-
વૃત્તિત્વાભાવઃ' - इत्येवं लक्षणाभ्युपगमे योऽप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषो भवति सः निरस्तः भवति, सः
उक्तसम्बन्धचतुष्टयघटितलक्षणे न भवति इत्यर्थः उत्तरवर्तिनिरस्तपदान्वयाल्लभ्यते । को हि सः
दोषो यः सम्बन्धचतुष्टयघटिततादृशलक्षणे न भवति, किन्तु साध्यतावच्छेदकાતિરિક્તધર્માનવચ્છિન્નત્વ-
નિવેશે ભવતિ ? કથંચ તત્ર (= તાદૃશલક્ષણે) તાદૃશાઽપ્રસિદ્ધિનિબન્ધનો દોષઃ ભવતિ ? इत्याह
- प्रमेयवतः समवायेन साध्यतायां सत्त्वे हेतौ = तथा च 'घटः समवायेन प्रमेयवद्वान्, सत्त्वाद्'
इत्यत्र स्थले साध्यतावच्छेदकાતિરિક્તાઽપ્રસિદ્ધિનિબન્ધનો દોષઃ = ભવતાઽભ્યુપગતલક્ષણાનુસારેણ

❁ શબ્દોને સ્પર્શતો અર્થ, નિષ્કર્ષ રૂપે ❁

શબ્દાર્થ :- અમે સાધ્યતાઅવચ્છેદકભિન્નધર્મઅનવચ્છિન્નત્વનો લક્ષણમાં પ્રવેશ કરાવી
પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ દૂર
કરવાના બદલે સાધ્યતાઅવચ્છેદકતાવિશિષ્ટપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકતાભિન્નપ્રતિયોગિતા-
અવચ્છેદકતાઅનિરૂપિતત્વનો લક્ષણમાં પ્રવેશ કરાવ્યો તેનાથી (= एतेन) કોઈ “ભાગ્યશાળી !
તમે જો પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ - આ સ્થલમાં મહાનસીયવહ્નિઅભાવને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિ
દૂર કરવા માટે સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો સાધ્યતાઅવચ્છેદકઈતરધર્મઅનવચ્છિન્નત્વ
- આવો અર્થ કરશો = આવી વિવક્ષા કરશો તો જ્યારે પ્રમયેવાન્ સમવાયસંબંધથી સાધ્ય હશે
અને સત્તા હેતુ હશે = ઘટઃ સમવાયેન પ્રમેયવદ્વાન્, સત્ત્વાત્ - આ પ્રમાણે સ્થળ હશે ત્યારે સાધ્યતા-
અવચ્છેદકપ્રમેયઅતિરિક્ત અપ્રસિદ્ધ થવાને કારણે લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દોષ આવે” - જો આ રીતે
કોઈ ભાગ્યશાળી લક્ષણઅપ્રસિદ્ધિ દોષ આપે તો તેનો પણ નિરાસ થઈ ગયો. કારણ કે આ
દોષ સાધ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્નત્વનો સાધ્યતાઅવચ્છેદકઈતરધર્મઅનવચ્છિન્નત્વ અર્થ કરો
ત્યારે જ આવી શકે.

सः एवाऽभावः ग्राह्यः यः साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताऽनवच्छिन्नप्रतियोगिताकः भवेत्, तादृशः अभावः तदैव लभ्यते यदा कस्यचिदपि अभावस्य प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वं भवेत्, तदपि तदैव भवेत्, यदा साध्यतावच्छेदकातिरिक्तं प्रसिद्धं भवेत्, किन्तु साध्यतावच्छेदकप्रमेयातिरिक्तं प्रकृते नास्ति किमपि प्रसिद्धम्, सर्वेषां प्रमेयत्वादिति समग्रं लक्षणमप्रसिद्धं भवेत्, घटकाऽप्रसिद्ध्या घटिताऽप्रसिद्धेर्न्याय्यत्वात् । तथा च योऽयं लक्षणाऽप्रसिद्धिदोषः सः निरस्तः इत्यर्थः ।

ननु अस्तु साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताऽनवच्छिन्नत्वप्रवेशे प्रमेयवत्साध्यकस्थले अप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषः, किन्तु यदा भवतोपदर्शितं सम्बन्धचतुष्टयघटितलक्षणमङ्गीक्रियते तदा एषः अप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषो न भवतीति कुतः अवसीयते ? कथं हि तादृशलक्षणे तादृशाऽप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषो न भवति ? इति चेत् ?

उच्यते, अस्माकं लक्षणाऽनुसारेण 'घटः समवायेन प्रमेयविशिष्टवान्, सत्त्वाद्' - इत्यत्र प्रमेयविशिष्टाभावः धर्तुं शक्यते । तद्यथा - अस्माकं लक्षणम् -

‘स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्च-तुष्टयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टभिन्नावच्छेदकताऽनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः’ - इत्येवं वर्तते । अत्र साध्यतावच्छेदकतान्यावच्छेदकताऽनिरूपितत्वमनिवेश्याऽनिरूपकत्वनिवेशस्तु उभयथा प्रयोगो भवतीति ज्ञापनार्थम् । अतः अग्रे सर्वमपि निरूपणमेतदनुसारेणैव भविष्यतीत्यवधेयम् ।

एतल्लक्षणानुसारेण यदि अभिप्रेताऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्यादि-चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवति तदा सः अभावः धर्तुं शक्यते, अतः यदि प्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकता तादृशसम्बन्धचतुष्टयेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवति तदा सोऽभावः धर्तुं शक्यते, नान्यदेति तदेव चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

प्रकृते साध्यतावच्छेदकता प्रमेये वर्तते, तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि प्रमेये एव वर्तते इति साध्यतावच्छेदकताधिकरणप्रमेयवृत्तित्वस्य तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

प्रकृते प्रमेयविशिष्टानि यानि द्रव्यत्वादीनि साध्यरूपेण गृहीतानि, तेषामधिकरणं समवायेनेष्टमिति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः । प्रमेयः साध्यतावच्छेदकः धर्मः द्रव्यत्वत्वादिलक्षणः प्रमेयविशिष्टे स्वरूपेण वर्तते इति साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धो भवति । तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि स्वरूपसम्बन्धेनैव अवच्छिन्ना भवति । ततश्च तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रमेयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतावच्छेदकता प्रमेये वर्तते, सा च प्रमेयत्वेनाऽवच्छिन्ना, न तु घटत्वेन । घटत्वस्य प्रमेयवृत्तित्वेऽपि तस्य अन्यूनाऽनतिरिक्तवृत्तित्वविरहात् प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता प्रमेयत्वेनैव अवच्छिन्ना भवति । प्रमेयत्वं च न घटत्वरूपम् इति स्पष्टमेव, यथा द्रव्यत्वं न घटत्वरूपम् । घटत्वं जातिः प्रमेयत्वमुपाधिरित्यादिरूपेण तयोः भेदः अवसेयः । तथा च प्रमेयनिष्ठा साध्यतावच्छेदकता प्रमेयत्वावच्छिन्ना, न तु घटत्वादिनाऽवच्छिन्ना इति साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकप्रमेयत्वभिन्नता घटत्वादयो धर्माः प्रसिद्धा एव । तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि प्रमेयत्वेनैवाऽवच्छिन्ना, तदतिरिक्तेन न केनाऽप्यवच्छिन्नेति तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकप्रमेयत्वभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवति एव ।

(४) स्ववृत्तित्वम् । (वृत्तित्वञ्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन)

तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता प्रमेयत्वेनैवावच्छिन्नेति प्रमेयत्वातिरिक्तघटत्वादयः सर्वेऽपि धर्माः प्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकाः एव । साध्यतावच्छेदकताऽपि प्रमेयत्वातिरिक्तघटत्वादिभिरनवच्छिन्ना एवेति साध्यतावच्छेदकतायां तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकप्रमेयत्वभिन्नघटत्वादिसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकता प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतायां

वृत्तिः भवतीति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता प्रमेयनिष्ठ-साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन प्रमेयत्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येवेति प्रमेयविशिष्टाभावः धर्तुं शक्यते । तदधिकरणं सामान्यादि, सत्त्वहेतु-स्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिः अप्रसिद्धिः वा ?

एवं 'घटः संयोगेन प्रमेयविशिष्टवान्, द्रव्यत्वाद्' - इत्यत्राऽपि संयोगेन प्रमेयविशिष्टाभाव-मादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवति एव । तद्यथा -

प्रकृते यदि प्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवेत् तदैव तादृशप्रमेयविशिष्टाभावः धर्तुं शक्यते इति आदौ तदेव चिन्त्यते -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतावच्छेदकताधिकरणं प्रमेयः वर्तते, तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि तत्रैव वर्तते इति तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताधिकरणप्रमेय-वृत्तित्वसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः प्रकृते समवायः, द्रव्यत्वलक्षणप्रमेयविशिष्टद्रव्यस्य संयोगेन साध्यतायां द्रव्यत्वलक्षणप्रमेयस्य प्रमेयविशिष्टे समवायेन वृत्तेः । तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीय-प्रतियोगितावच्छेदकताऽपि समवायसम्बन्धेनैवाऽवच्छिन्ना, तत्रापि द्रव्यत्वलक्षणप्रमेयविशिष्टस्य संयोगेनाऽभावग्रहणादिति तत्रापि प्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वलक्षणप्रमेयस्य प्रमेयविशिष्टे समवायेनैव वृत्तेरिति तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रमेयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यता-वच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः प्रमेयत्वम्, प्रमेयनिष्ठा हि साध्यतावच्छेदकता प्रमेयत्वेनैवाऽ-
वच्छिन्ना भवति, न तु घटत्वादिना, प्रमेयत्वेनैव प्रमेयोपस्थित्या घटत्वादीनामनुपस्थितेः, अनुपस्थि-
तस्य च कुतः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतया भानं भवति ? अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । तथा च
घटत्वादयः सर्वेऽपि धर्माः प्रमेयत्वातिरिक्ताः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मभिन्नाश्च । तादृशप्रमेय-
विशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि प्रमेयत्वेनैवाऽवच्छिन्ना वर्तते, नान्येन केनचिदपि धर्मेण
इति तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकप्रमेयत्वभिन्न-
धर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-
सम्बन्धेन प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवति ।

(४) स्ववृत्तित्वम् । (वृत्तित्वञ्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन)

साध्यतावच्छेदकता प्रमेयत्वभिन्नेन केनाऽपि धर्मेणाऽनवच्छिन्ना एव । तादृशप्रमेयविशिष्टा-
भावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकविधया प्रमेयत्वं प्राप्यते एवेति प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतायां
तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकप्रमेयत्वभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात्
स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता प्रमेयनिष्ठ-
साध्यतावच्छेदकतायां वृत्तिः भवत्येवेति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगिताव-
च्छेदकता प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

इत्थञ्च तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा
भवतीति तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकताऽ-
निरूपकत्वं स्यादेव, तादृशाऽभावीयप्रतियोगितानिरूपिता या प्रमेयनिष्ठावच्छेदकता तस्याः साध्यता-
वच्छेदकताविशिष्टत्वात्, साध्यतावच्छेदकताविशिष्टभिन्ना नास्ति काऽपि अवच्छेदकता यत्र
तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपितत्वं स्यादिति साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदक-
ताऽनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाभावविधया तादृशप्रमेयविशिष्टाभावो धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं
गुणादिकम्, द्रव्यत्वहेतुस्तत्राऽवृत्तिरिति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिगन्धोऽपि ? अप्रसिद्धि-
लेशोऽपि वा ?

ननु विश्वे सर्वेऽपि पदार्थाः प्रमेयाः एवेति सर्वत्र साध्यतावच्छेदकता उक्तस्थले वर्तते ।

तर्हि साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यः को लभ्यते ? भवता च लक्षणे साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकताऽनिरूपकत्वं निवेशितम्, यदि साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यः एवाऽप्रसिद्धः भवेत् तदा पूर्वोक्तरीत्या अप्रसिद्ध्यादिकं स्यादेवेति चेत् ?

प्रलापो ह्ययम्, न हि सामान्यसम्बन्धेन स्वरूपादिलक्षणेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टः गृह्यते प्रकृते, किन्तु सम्बन्धचतुष्टयेनैव, अतः साध्यतावच्छेदकताविशिष्टतया प्रमेयनिष्ठावच्छेदकता एव लभ्यते, न तु घटाभावीयघटत्वादिनिष्ठावच्छेदकता । न हि घटाभावीयघटत्वादिनिष्ठावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टय-सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवति, येन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टतया तद्ग्रहणं सम्भवति, अतः घटत्वादिनिष्ठावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताविशिष्टभिन्ना भवति एव । तथा हि - (स्वरूपसम्बन्धस्य साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धत्वे उक्तस्थले एवं बोध्यम् -)

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतावच्छेदकता प्रमेये वर्तते, घटाभावीयघटत्वनिष्ठावच्छेदकता च घटत्वे वर्तते, घटत्वं प्रमेयरूपम्, न तु तद्भिन्नम्, (तद्भिन्नतया) कस्याप्यप्रसिद्धेः । प्रमेयसामान्ये साध्यतावच्छेदकतायाः वर्तमानत्वेन प्रमेयरूपघटत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकता भवेदेव, तत्रैव च घटाभावीयघटत्वनिष्ठावच्छेदकता वर्तते इति साध्यतावच्छेदकताधिकरणघटत्ववृत्तित्वस्य घटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः प्रकृते स्वरूपसम्बन्धः, 'घटः समवायेन प्रमेयविशिष्टवान्, सत्त्वाद्' - इत्येतत्स्थले स्वरूपेण प्रमेयस्य प्रमेयविशिष्टवृत्तित्वविवक्षणादिति उक्तमेव प्राक् । तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि स्वरूपेणैवाऽवच्छिन्नाऽऽसीदिति । किन्तु घटत्वं घटे समवायेन वर्तते इति घटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगिताऽवच्छेदकता समवायेनैवाऽवच्छिन्ना भवति, न तु स्वरूपेणेति तादृशघटाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक-स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन (तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावत्) तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता नैव साध्यता-

वच्छेदकताविशिष्टा भवेत् ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मविधया प्रमेयत्वं प्राप्यते, प्रमेयत्वातिरिक्ताः सर्वेऽपि धर्माः साध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकाः एव । घटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता शब्दतः अनुल्लिख्यमानघटत्वजातिनिष्ठा इति न केनाऽपि धर्मेणाऽवच्छिन्ना, तथा च यदि तादृशावच्छेदकता सर्वैरपि धर्मैरनवच्छिन्ना तर्हि प्रमेयत्वभिन्नसर्वधर्मैः अनवच्छिन्ना स्यादेवेति तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठावच्छेदकतायां प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकप्रमेयत्वभिन्नसर्वधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशप्रमेयनिष्ठसाध्यताऽवच्छेदकताविशिष्टैव तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता भवेत् ।

(४) स्ववृत्तित्वम् । (वृत्तित्वञ्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन)

घटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकाः एव सर्वेऽपि प्रमेयत्वादिधर्माः, प्रमेयत्वमपि घटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमेव, प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता च प्रमेयत्वेनाऽवच्छिन्ना इति साध्यतावच्छेदकतायां तादृशप्रमेयविशिष्टसाध्यकस्थलीयायां प्रमेयनिष्ठायां तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकप्रमेयत्वानवच्छिन्नत्वविरहात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतायां वृत्तिः नैव भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

इत्यञ्च तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवति, किन्तु स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवतीति स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा नैव कथ्यते । तथा च यथा प्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्यादिसम्बन्धचतुष्टयेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवति तथा नैषाऽवच्छेदकतेति एषा घटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताविशिष्टाभिन्ना कथ्यते इति साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा-

न्यावच्छेदकता प्रसिद्धा एव प्रकृते ।

प्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितायां घटत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं नास्ति एव, तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः घटाभावीयप्रतियोगितानिरूपितत्वात्, प्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितानिरूपिता चावच्छेदकता प्रमेयनिष्ठा स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना प्रमेयत्वाऽवच्छिन्ना चेति प्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रमेयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वमेव वर्तते, साध्यतावच्छेदकताविशिष्टभिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं नैव वर्तते । अतः साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकताऽनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाभावविधया प्रमेयविशिष्टाभावः धर्तुं शक्यते, तदधिकरणं सामान्यादि, सत्त्वं च तत्राऽवृत्ति इति लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्त्यप्रसिद्ध्याद्यवकाशोऽपि ?

एवं 'घटः संयोगेन प्रमेयविशिष्टवान्, द्रव्यत्वाद्' - इत्यत्रापि साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्याऽवच्छेदकता घटाभावीयघटत्वनिष्ठा प्रसिद्धा एव, तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः प्रकृतस्थले स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावात् । तद्यथा -

(१) स्वसामानाधिकरण्यम् ।

साध्यतावच्छेदकता प्रमेये वर्तते, तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता घटत्वे वर्तते, घटत्वमपि प्रमेयरूपमिति साध्यतावच्छेदकताधिकरणमिति तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताधिकरणघटत्वरूपप्रमेयवृत्तित्वसत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवेदेव ।

(२) स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतावच्छेदकद्रव्यत्वादिरूपप्रमेयाधिकरणं प्रकृते समवायेन विवक्षितम्, साध्यतावच्छेदकस्य साध्ये समवायेन वृत्तिरभिप्रेतेति साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः समवायः । तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि समवायेनैवाऽवच्छिन्ना, घटत्वस्य घटे समवायेन वृत्तेरभिप्रेत-

त्वात् । तथा च तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक-
समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघटाभावीयघटत्व-
निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

(३) स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वम् ।

साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः धर्मः प्रमेयत्वरूपः, साध्यतावच्छेदकतायाः प्रमेयनिष्ठत्वात् ।
तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता तु प्रागुक्तरीत्या शब्दतः अनुल्लिख्यमानघटत्व-
जातिवृत्तित्वेन सर्वैरपि धर्मैरनवच्छिन्ना इति प्रमेयत्वातिरिक्तसर्वधर्मानवच्छिन्ना तु स्यादेवेति तादृश-
घटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकप्रमेयत्वभिन्नसर्वधर्मान-
वच्छिन्नत्वसत्त्वात् स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगिता-
वच्छेदकता प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा भवत्येव ।

य (४) स्ववृत्तित्वम् ।

शो सर्वेषामपि धर्माणां तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वेन प्रमेयत्व-
ल स्यापि घटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं सिध्यति । प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकता
ता तु एतादृशेनाऽपि प्रमेयत्वेनाऽवच्छिन्ना एवाऽस्ति इति प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतायां तादृशघटा-
भावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकप्रमेयत्वाऽनवच्छिन्नत्वविरहात् स्वानवच्छेदकानव-
च्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतायां
वृत्तिः नैव भवेदिति स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता प्रमेय-
निष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा नैव भवेत् ।

इत्थञ्च तादृशघटाभावीयघटत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि
स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वाऽभावात् स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन तादृशघटाभावीयघटत्व-
निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताप्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा नैव कथ्यते, अविशिष्टा =
विशिष्टभिन्ना एव कथ्यते । तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रमेयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता एव
स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टय-

साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यघटत्वादिनिष्ठावच्छेदकत्वस्य प्रसिद्धत्वाद् इति वाच्यम्;

सम्बन्धेन प्रमेयनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टा कथ्यते । तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितायाञ्च प्रमेयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता या समवायसम्बन्धावच्छिन्ना प्रमेयत्वाऽवच्छिन्ना च तन्निरूपकत्वमेव वर्तते, घटाभावीयघटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपकत्वं नैव । तादृशघटाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपकत्वं तादृशघटाभावीयप्रतियोगितायां भवेत्, न तु तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितायाम् ।

ततश्च तादृशप्रमेयविशिष्टाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रमेयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वमेव भवेत्, न तु साध्यतावच्छेदकताविशिष्टभिन्नघटत्वादिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वमिति तादृशसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकताऽनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकाऽभावविधया तादृशप्रमेयविशिष्टाभावः प्रसिद्ध्यति एवेति तादृशोऽभावः धर्तुं शक्यते, तदधिकरणे च गुणादौ द्रव्यत्वहेतोरवृत्तित्वेन लक्षणसमन्वयात् कुतः अव्याप्तिगन्धोऽपि ? अप्रसिद्धिर्वा ?

इत्थञ्च साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यघटत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रसिद्ध्या न काऽप्यनुपपत्तिरस्माकं लक्षणे इति सम्बन्धचतुष्टयघटितमस्माकं लक्षणमेवाङ्गीकार्यम् । एतदेवाह - साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यघटत्वादिनिष्ठावच्छेदकत्वस्य प्रसिद्धत्वाद् यः अप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषः साध्यतावच्छेदकतारिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वविवक्षणे भवति सः एतत्सम्बन्धचतुष्टयघटितलक्षणाङ्गीकारे न भवतीति अर्थः । अत्र 'घटत्वादि' इत्यादिपदेन पटत्वादिकं ग्राह्यम्, भवति हि तादृशपटाद्यभावीयपटत्वादिनिष्ठावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्या ।

एतावता "मुख्यपूर्वपक्षेण साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वप्रवेशेऽपि 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्'

शो साध्यताअवच्छेदकअवच्छिन्नत्वनो साध्यताअवच्छेदकताविशिष्टप्रतियोगिताअवच्छेदकताभिन्नप्रतियोगिताअवच्छेदकताअनिर्मुक्तत्व अर्थ करो तो उक्त स्थलमां साध्यताअवच्छेदकताविशिष्टप्रतियोगिताअवच्छेदकताभिन्न घटत्व वगेरेमां रहेनारी प्रतियोगिताअवच्छेदकता प्रसिद्ध होवाथी लक्षणअप्रसिद्धि दोष न आवे.

आथी ४ साध्यताअवच्छेदकईतरधर्मअनवच्छिन्नप्रतियोगितानिर्मुक्तअभावअधिकरण-

- इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिः तदवस्थैवेति दर्शितम् । तदसहमानेनाऽवान्तरपूर्वपक्षेण साध्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्नत्वस्याऽर्थमुपदर्शयता 'स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदक-ताऽनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः' - इत्येवं लक्षणमुपदर्शितम् । तेन 'पर्वतो वह्निमान् धूमाद्' - इत्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाऽव्याप्तिरपि अपास्ता, अन्याः अव्याप्तयोऽप्यपास्ताः । अतः एव तादृशमहानसीयवह्न्यभावमादाय याऽव्याप्तिः भवति तन्निराकरणस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव सम्भवेऽपि एतादृशसम्बन्धचतुष्टयघटितं लक्षणं वर्णितम्" - इत्यादिकं **फलितम्** । इत्थञ्चाऽवान्तरपूर्वपक्षेण प्रकृतदीधितौ स्वपक्षः उपस्थापितः । सम्बन्धचतुष्टयप्रयोजनं तत्तत्सम्बन्धप्रयोजनप्रदर्शकपङ्क्तीनां प्रतिपदव्यावृत्तिः तत्तत्स्थलग्रहणप्रयोजनं सम्भवदन्यलक्षणानां दुष्टत्वमित्यादिकमुपदर्शितम् । पञ्चमदीधितौ मुख्यपूर्वपक्षः एतल्लक्षणनिराकरणायाऽवान्तरपूर्वपक्षश्च पुनः तन्निराकरणाय प्रयतिष्येते इति ध्येयम् ।

॥ इति सकलसङ्घहितचिन्तकाचार्यप्रवरश्रीभुवनभानुसूरीश्वरशिष्यरत्न-

पूज्यपूनाजिल्होद्धारकाचार्यप्रवरश्रीविश्वकल्याणसूरीश्वरशिष्यरत्न-

पूज्यसंविन्मूर्त्याचार्यप्रवरश्रीयशोविजयसूरीश्वरशिष्यरत्न-

मुनिभक्तियशविजयविरचितायां

व्याप्तिपञ्चकविवृतिवृत्तियशोलतायां

तुरीया दीधितिः ॥



अवृत्तित्व - ईत्यादिने लक्षण तरीके न स्वीकारता (१) स्वसामानाधिकरण्य, (२) स्वअवच्छेदकसंबंधअवच्छिन्नत्व, (३) स्वअनवच्छेदकअनवच्छिन्नत्व तथा (४) स्ववृत्तित्व (वृत्तितानियामक संबंध - स्वअनवच्छेदकअनवच्छिन्नत्व) - आ यार संबंधथी साध्यता-अवच्छेदकताविशिष्टप्रतियोगिताअवच्छेदकताभिन्नप्रतियोगिताअवच्छेदकताअनिर्मुपित-प्रतियोगितानिर्मुपकअभावअधिकरणअवृत्तित्व - आ लक्षणने स्वीकारवामां आवेल छे.

॥ मुनिभक्तियशविजयरचित विनम्राव्याख्यामां

तुरीया दीधितिनुं विवरण संपूर्ण ॥

ઊઠાનની પરિસીમા
'GSLV' છે,
ઊંચાઈની પરિસીમા
'એવરેસ્ટ' છે,
ઊંઢાઈની પરિસીમા
'પેસેફિક' છે,
તેમ વ્યાપ્તિના વિશ્વમાં
તર્કની ઊઠાનની....
તર્કની ઊંચાઈની....
તર્કની ઊંઢાઈની.....
પરિસીમા છે :

“ગૂઢાર્થતરવાલોક”

— પ્રકાશક —

શ્રી દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ



9 789382 019718